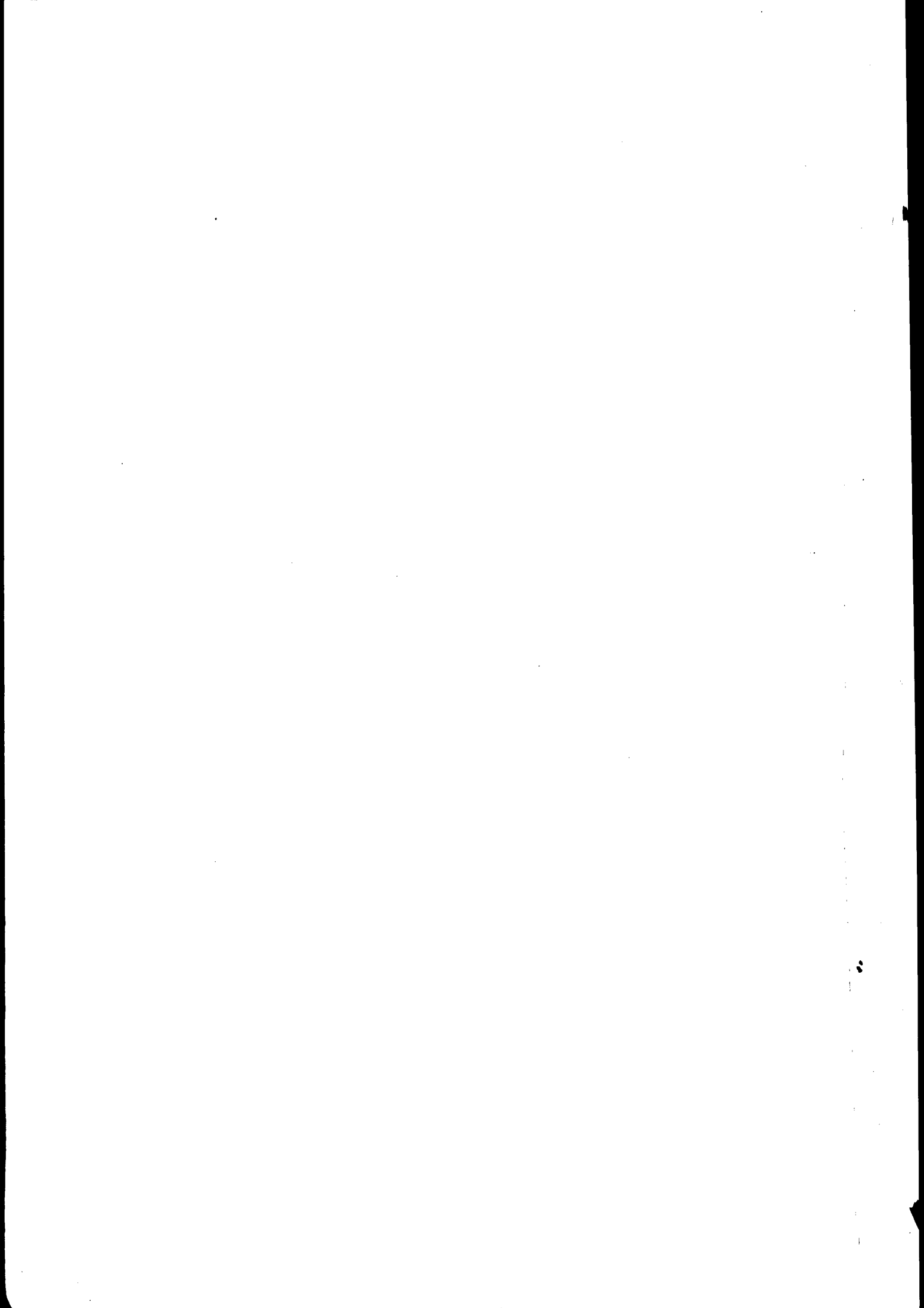

Bjørnar Olsen

**Stabilitet og
endring**

**Produksjon og samfunn i Varanger
800 f.Kr. – 1700 e.Kr**

**Magistergrad i arkeologi
Universitetet i Tromsø 1984**

STABILITET OG ENDRING

Produksjon og samfunn i Varanger, 800 f.Kr. - 1700 e.Kr.

BJØRNAR OLSEN

Avhandling til magistergraden i arkeologi

Universitetet i Tromsø

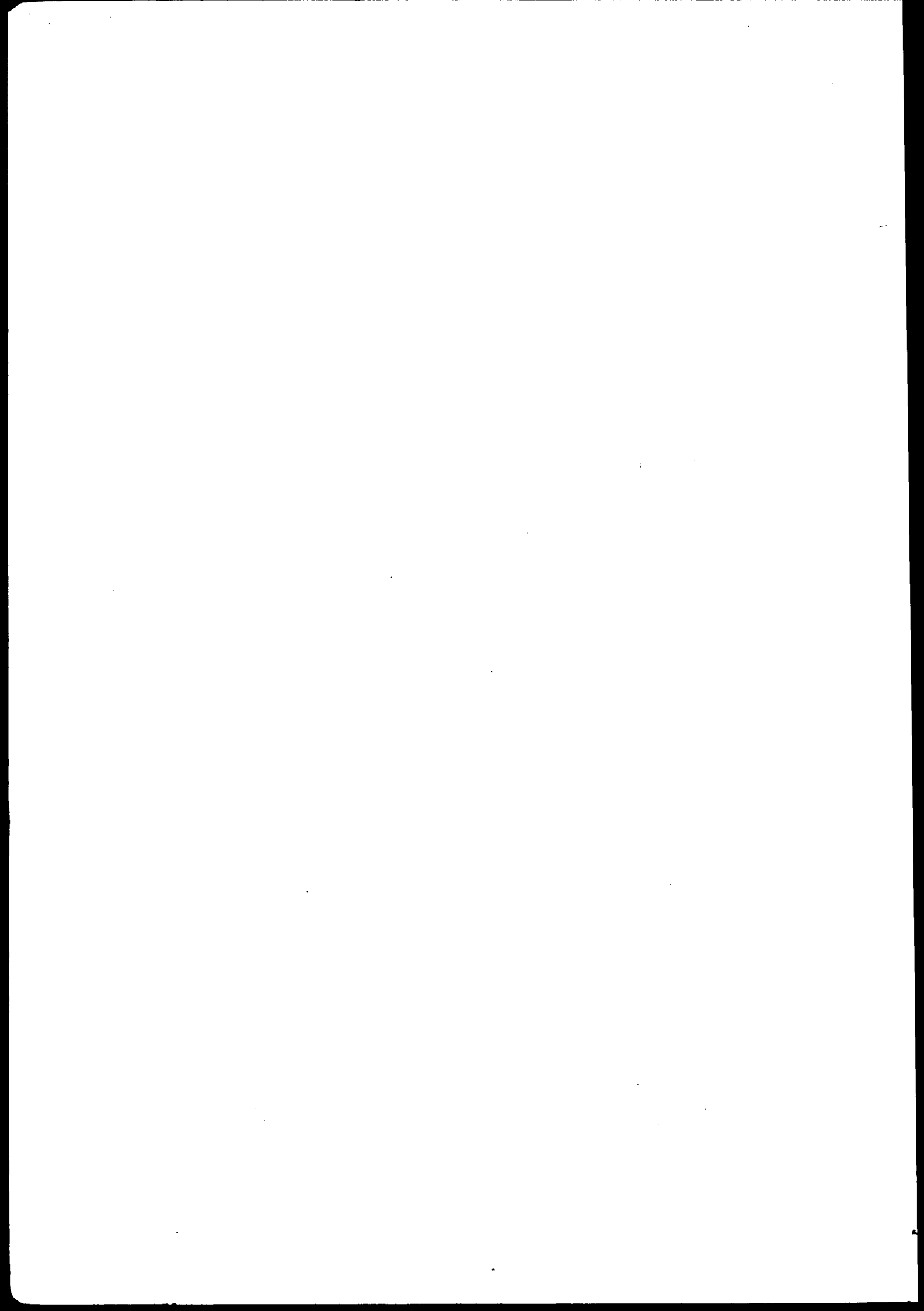
Våren 1984

750076875

~~U.S. DEPARTMENT OF JUSTICE~~
~~SECURITY DIVISION~~

Tradition makes the man, by
circumscribing his behaviour
within certain bounds; but it
is equally true that man makes
the traditions. And so, we can
repeat with deeper insight,
"Man makes himself."

(Gordon Childe 1948: 238)

FORORD

Det foreliggende arbeide er min avhandling til magistergraden i arkeologi ved Institutt for Samfunnsvitenskap, Universitetet i Tromsø. Arbeidet er delvis finansiert av Norges Almenvitenskapelige Forskningsråd (NAVF), idet jeg fra høsten 1981 til utgangen av 1982 mottok studentstipend innenfor det humanistiske rådets forskningsprogram "Samisk språk, historie og kultur".

Min datainnsamling i felt ble foretatt i Sør-Varanger i sommersesongene 1981 og 1982. Denne omfattet registreringer og prøveundersøkelser det første året, og utgravninger i det påfølgende. Ved feltarbeidet i 1981 ble jeg ytet betydelig bistand av Ørnulf Vorren, Inga Maria Mulk og Trond Nordgaard, mens jeg i 1982 hadde Willy Høvik, Trude Sildnes og Torkel Rasmussen som medarbeidere. Jeg vil få benytte anledningen til å rette en hjertelig takk til alle de nevnte personer. Økonomisk støtte til feltundersøkelsene ble gitt av Edvard C. og Astrid Engvik Thadens legat, KOMETEN, Fylkeslege Wessel og frues fond til vitenskapelige undersøkelser i Øst-Finnmark, og av Sør-Varanger kommune. En særlig takk til Sør-Varanger kommune ved kulturkonsulent Bodil Eide for den velvilje jeg ble møtt med fra kommunens side.

Med stipend fra Norsk Arkeologisk Selskap foretok jeg vinteren 1983 en studiereise til Helsinki for å gjennomgå nordfinsk materiale. Jeg vil her få rette en spesiell takk til Christian Carpelan for hans imøtekommenhet, og nyttige faglige kommentarer.

Ericka Helskog har vært min faglige veileder. Med dette en takk til henne. En takk også til ansatte ved arkeologisk avdeling Tromsø Museum, og lærere og studenter ved ISV. Likeledes til Lars I. Hansen og Knut Odner for nyttige kommentarer og konstruktiv kritikk.

Det føles unektelig befriende å nærme seg det punkt der en kan si seg ferdig, produktets kvalitet til tross. Jeg har i denne avhandlingen forsøkt å gå noen nye veier, men det skal innrømmes at jeg ofte fant stien smal og rekkverket lavt. Likevel føler jeg at det har vært strevet verd, og kan med visse forbehold gi min tilslutning til følgende oppfordring, observert som grafitti under en beleven aften på et av Aarhus utesteder:

"Vær ikke bange for at springe panden mot muren -
hvem siger det er muren der holder?"

INNHold

	side
FORORD	I
INNHold	II
LISTE OVER FIGURER	VII
LISTE OVER TABELLER	VIII
KAP. 1	INNLEDNING
1.1	Økonomi og samfunn 1
1.2	Undersøkellesperioden 3
1.3	Undersøkellesområde - basisområde 4
1.4	Etnisitet 6
1.5	Forskningshistorisk oversikt 8
KAP. 2	ARKEOLOGISK MATERIALE OG KRONOLOGI
2.1	Boplasser med utgravd materiale 9
2.1.1	Mestersanden 9
2.1.2	Makkholla 14
2.1.3	Kjøøy 20
2.2	Boplassenes kronologiske plassering 28
2.2.1	C-14 dateringer 30
2.2.2	Arkeologisk materiale - typologi 33
2.2.2.1	Keramikk 34
2.2.2.2	Beinartefakter 38
2.2.2.3	Metall- og metallrelaterte artefakter 45
2.2.2.4	Steinartefakter 48
2.2.2.5	Sammendrag arkeologisk materiale 50
2.2.3	Vurdering av boplassenes kronologiske plassering 51
2.3	Øvrige boplasser og funnkategorier 54
2.3.1	Boplasser og løsfunn 54
2.3.2	Fallgraver/fallgravsanlegg 59
2.3.3	Graver 60
2.3.4	Offersteder og labyrinter 61
2.3.5	Klebersteinsbrudd 62
2.4	Vurdering av den arkeologiske datasituasjonen 63
2.5	Kronologisk revisjon 65
KAP. 3	TEORI
3.1	Teoribegrepet 70
3.2	Ramme for teoridelen 71
3.3	Funksjonalismen 72

	side	
3.3.1	Den økologiske funksjonalismen	72
3.3.1.1	Øko-funksjonalismen, konkluderende bemerkninger	75
3.3.2	"New-archaeology" som øko-funksjonalisme	76
3.3.3	En epistemologisk kritikk av den nye arkeologien	79
3.3.3.1	Reduksjonismen	80
3.3.3.2	Den hypotetisk-deduktive metode	81
3.3.4	Konklusjon	83
3.4	Alternativer til funksjonalismen	84
3.4.1	Strukturalismen	85
3.4.2	Marxismen, som strukturell marxisme	88
3.4.2.1	Den marxistiske samfunnsmodell	89
3.4.2.2	De marxistiske produksjonsbegrep	90
3.4.2.3	Strukturell dialektikk og studiet av sosial trans- formasjon	91
3.4.2.4	Ideologiens rolle	93
3.4.2.5	Konklusjon	95
3.5	Operasjonalisering av teorien	96
KAP. 4	PRODUKSJONSFORHOLD	98
4.1	Den samiske sii'da	99
4.2	Fordeling og eiendomsoppfattelse i bandsamfunn	100
4.3	Diakron tilnærming	102
4.3.1	Arkeologiske data, strukturell symbolikk og egalitær ideologi	103
4.3.1.1	Boplassorganisering	104
4.3.1.2	Ornamentikk på beinredskap	106
4.3.1.3	Eiermerker på pilespisser	109
4.4	Konklusjon	111
KAP. 5	PRODUKSJONSBETINGELSER	112
5.1	Topografi og geologi	112
5.2	Klima	112
5.3	Vegetasjon	113
5.4	Paleoøkologiske forhold	115
5.4.1	Vegetasjon og klima i postglacial tid	116
5.4.1.1	Vegetasjonsutviklingen	117
5.4.1.2	Klimautviklingen	118
5.4.2	Konklusjon	119
KAP. 6	PRODUKTIVKREFTER I: RESSURSER	120
6.1	Ressurser og kulturell selektivitet	120
6.2	Varanger - et opprinnelig overflodssamfunn?	121

6.3	Empirisk tilnærming	124
6.3.1	Metode og data	124
6.3.2	Fisk - kulturelle belegg	125
6.3.3	Fisk - naturlige forekomster	127
6.3.4	Landpattedyr - kulturelle belegg	129
6.3.5	Landpattedyr - naturlige forekomster	133
6.3.6	Sjøpattedyr - kulturelle belegg	135
6.3.7	Sjøpattedyr - naturlige forekomster	136
6.3.8	Fugler - kulturelle belegg	136
6.3.9	Fugler - naturlige forekomster	137
6.3.10	Skjell og muslinger	138
6.3.11	Planter	139
6.4	Oppsummering og konklusjon	140
KAP. 7	PRODUKTIVKREFTER II: BOSETNINGSMØNSTER	142
7.1	Den etnografiske situasjonen	142
7.2	Sesongbosetning belyst ved faunalt materiale	145
7.2.1	Fisk	147
7.2.2	Fugl	149
7.2.3	Pattedyr	151
7.2.4	Konklusjon	153
7.3	Arkeologisk materiale	154
7.3.1	Eggvinkler på kvartsskrapere	154
7.3.2	Øvrige arkeologiske data til belysning av bosetnings- mønster	156
7.3.3	Konklusjon	157
7.4	Fra sedentær kystbosetning til kyst-innland sesong- bosetning	158
7.4.1	Boplasslokalisering	159
7.5	Territorier belyst ved undersøkelser i et grense- område	161
7.6	Eiermerker og territorialitet	164
7.7	Oppsummering og konklusjon	164
KAP. 8	PRODUKTIVKREFTER III: TEKNOLOGI, SOSIAL ARBEIDSDELING OG ARBEIDSORGANISERING	167
8.1	Fiske	169
8.1.1	Fiskekroker	169
8.1.1.1	Angler av type I	172
8.1.1.2	Angler av type II	173
8.1.2	Lystergafler	175
8.1.3	Garn	176

		side
8.1.4	Sosial arbeidsdeling	177
8.1.5	Arbeidsorganisering	178
8.2	Sel- og kvalfangst	179
8.2.1	Selfangst	179
8.2.1.1	Harpuner	179
8.2.1.2	Andre selfangstmetoder	180
8.2.2	Kvalfangst	181
8.2.2.1	Harpuner, aktiv fangst	182
8.2.3	Sosial arbeidsdeling og arbeidsorganisering	182
8.3	Fangst av landpattedyr og fugl	183
8.3.1	Pilespisser av bein	183
8.3.2	Villreinfangst	185
8.3.2.1	Aktiv fangst	186
8.3.2.2	Strategisk fangst	187
8.3.2.3	Sosial arbeidsdeling	191
8.3.2.4	Organiseringen av villreinfangsten	191
8.3.3	Fangst av andre terrestriske pattedyr	193
8.3.3.1	Sosial arbeidsdeling	194
8.3.3.2	Arbeidsorganisering	195
8.3.4	Fuglefangst	195
8.3.4.1	Sosial arbeidsdeling og arbeidsorganisering	196
8.4	Samling	196
8.5	Oppsummering og konklusjon	198
KAP. 9	PRODUKTIVKREFTER IV: DEMOGRAFI	200
9.1	Teoretisk tilnærming til studiet av demografi i bandsamfunn	200
9.2	Etnografisk materiale	203
9.3	Arkeologisk materiale	205
9.3.1	Demografisk utvikling fra yngre steinalder til undersøkelsesperioden	207
9.4	Oppsummering	208
KAP. 10	UTVIKLING I SAMFUNN OG PRODUKSJONSMÅTE, 800 f.Kr. - 1700 e.Kr.	210
10.1	En skisse av utviklingsforløpet	211
10.1.1	Overgangen fra yngre steinalder til eldre metallalder	211
10.1.2	Eldre metallalder	213
10.1.2.1	K. Odners modell for oppkomsten av samisk etnisitet	214
10.1.2.2	Forsøk på en revidert modell	215
10.1.2.3	Forholdene innad i fangstsamfunnene	217

	side	
10.1.3	Samisk jernalder, perioden 300 - 800	218
10.1.3.1	Tidlig jordbruk?	219
10.1.4	Samisk jernalder, perioden 800 - 1300	221
10.1.5	Samisk jernalder, perioden 1300 - 1700	224
10.2	Endring og stabilitet	227
10.2.1	Endringen fra villreinsfangst til tamreindrift	227
10.2.1.1	Tidligere teorier	227
10.2.1.2	Terminologi	~~229~~
10.2.1.3	Forhold vedrørende overgangen fra fangst til tamreindrift	230
10.2.1.4	Utvikling av produktivkrefter	231
10.2.1.5	Inter-strukturelle motsetninger	233
10.2.1.6	Intra-strukturelle motsetninger	235
10.2.1.7	En skisse av endringsprosessen	235
10.2.2	Stabiliteten i de østsamiske sii'daer	237
10.2.2.1	Sosial kontroll og autoritet i bandsamfunn	237
10.2.2.2	Symboler, ritualer og etnisitet	239
10.2.3	Konklusjon	242
10.3	Sammendrag	242
LITTERATUR		251
TIDSSKRIFTSFORKORTELSER		266

	side
Fig. 1. Kart over Varangerfjorden og dens tilgrensende områder	5
2. Kart over Pasvik og Neiden sii'da(basisområdet)	5
3. Kart over Kjelmøy	11
4. Mestersanden	11
5. Makkholla, oversikt	15
6. Makkholla, Felt I	15
7. Makkholla, Felt II	15
8. Makkholla, Felt III	15
9. Kart over Kjøøy	22
10. Kjøøy, oversikt over Felt I og II	22
11. Kjøøy, Felt I	24
12. Plantegning og stratigrafi for tuft 1, Kjøøy, Felt I	246
13. Plantegning og stratigrafi for tuft 2, Kjøøy, Felt I	247
14. Plantegning og stratigrafi for tuft 3, Kjøøy, Felt I	248
15. Stratigrafi rute 42x,-3y, Makkholla, Felt II	249
16. Stratigrafi rute 5x,-1y, Makkholla, Felt III	249
17. Stratigrafi prøverute, Makkholla, Felt I	249
18. Stratigrafi rute 16x,-10y, Kjøøy, Felt II	249
19. Stratigrafi rute 40x,0y, Kjøøy, Felt II	249
20. Diagram over de MASCA-kalibrerte verdiene av C-14 dateringene fra Mestersanden, Makkholla og Kjøøy	32
21. Kart over Sør-Varanger	55
22. Skjematisk fremstilling av den marxistiske samfunnsmodell	89
23. Planskisse av vinterbyen i Suenjel sii'da, 1938	108
24. Ornamentikk på pilespisser og selharpuner	108
25. Ornamentikk på knivskaft og prener	108
26. Eiermerker på pilespisser	111
27. Diagram over månedlig og årlig gjennomsnittstemperatur for Kirkenes og Pasvik	114
28. Vegetasjonssoner i nordre Fennoskandinavia	114
29. Regionale vegetasjonssoner i nordre Fennoskandinavia	114
30. Elgfigur av bein fra Mestersanden	250
31. Beinmeisel med skaft formet som et elghode	250
32. Beinredskap(spatel) fra Kjøøy	250
33. Inndeling av ressursene i preferte og stabiliserende arter	141
34. Bosetningsmønsteret i Pasvik og Neiden sii'da	145
35. Mengdeforholdet mellom oppfisket kvantum av torsk, sei og hyse til ulike sesonger	148
36. Fangstsesonger for sel i Varangerfjorden	152

	side
Fig. 37. Eggvinklenes prosentvise fordeling på skraperne fra Mestersanden, Makkholla og Kjøy	155
38. Distribusjonen av Gressbakken-tufter i basisområdet	159
39. Grensen mellom Pasvik og Neiden siida i kystområdet	161
40. Eiermerker fra Kjelmøy og Pasvik	164
41. Jaktscene fra helleristningene i Alta	168
42. Fiskekrokens prosentvise fordeling m.h.t. total lengde	170
43. Fiskekrokens prosentvise fordeling m.h.t. odd-lengde	170
44. Korrelasjonen mellom fiskekrokens totale lengde og odd-lengde	170
45. Fiskekrokens prosentvise fordeling m.h.t. bredde	170
46. Selharpunenes lengdefordeling etter antall	180
47. Fallgravsanleggenes distribusjon i basisområdet	189
48. Orneringsmønstre på fiskekroker av type II	206
49. Samlings- og skillegjerde for tamrein	232
50. Sammenløpende fangstgjerder for villrein på Varangerhalvøya	232

Der ikke annet er anført er samt alle figurer laget av forfatteren.

LISTE OVER TABELLER

Tab. 1. Funnoversikt fra Mestersanden	13
2. Funnoversikt fra Makkholla, Felt II, 1982	17
3. Total funnoversikt Makkholla, Felt II	17
4. Funnoversikt Makkholla, Felt III, 1982	19
5. Total funnoversikt Makkholla, Felt III	19
6. Funnoversikt og stratigrafi rute 40x,0y, Kjøy, Felt II	27
7. Funnoversikt og stratigrafi rute 16x,-10y, Kjøy, Felt II	27
8. Funnoversikt tuft 1, Kjøy, Felt I	28
9. C-14 dateringer fra Mestersanden, Makkholla og Kjøy	32
10. Osteologisk materiale av fisk	148
11. Osteologisk materiale av fugl	150
12. Osteologisk materiale av pattedyr	151
13. Skrapernes fordeling m.h.t. eggvinkler	155
14. C-14 dateringer av tufter fra Tusenvik og Steinskjærnes	163
15. Beinpilespissenes typefordeling	183
16. Funskjonsbestemmelse av pilespisstypene	185
17. Oversikt over fallgravsanleggenes størrelse i basisområdet	189
18. Oversikt over antallet skattemenn i Neiden og Pasvik omkring 1600.	204

KAPITTEL 1: INNLEDNING

Den empiriske basis for denne avhandlingen utgjøres hovedsakelig av arkeologisk materiale fra Varangerområdet, kronologisk avgrenset til perioden ca. 800 f.Kr - 1700 e.Kr. For de seinere deler av denne perioden vil imidlertid også historisk-etnografisk materiale være en viktig del av datatilfanget.

Avhandlingen kan grovt sett deles inn i tre deler. Den første av disse (kap. 2) omfatter kronologien for den postneolittiske tid i Varanger. Denne tas opp i sammenheng med en generell presentasjon av det arkeologiske materialet fra det utvalgte basisområdet. Deretter følger en teoretisk del (kap. 3) hvor ulike paradigmer innenfor kulturforskningen blir evaluert, særlig ut fra deres forhold til økonomi og samfunn. Dette danner så den teoretiske basis for den siste og mest omfattende delen (kap. 4 - 10), som er en økonomisk basert analyse av samfunnsutviklingen i Varanger, ca. 800 f.Kr - 1700 e.Kr.

Avhandlingens primære målsetning er altså å forsøke å klarlegge den sosio-økonomiske utviklingen i dette området.

Jeg skal i det følgende utdype dette og gi en mer generell introduksjon til de forhold som behandles, og bakgrunnen for disse.

1.1 Økonomi og samfunn

De problemstillinger denne avhandlingen tok sitt utgangspunkt i dreide seg hovedsakelig om økonomi - d.v.s. nært i samsvar med det som fortsatt utgjør dens viktigste objekt. Imidlertid har mitt syn på økonomien etterhvert endret seg fra det jeg oppfatter som nærmest formalistisk til en mer substantivistisk forståelse (j.fr. Polanyi 1957), noe som klart måtte komme til å sette sitt preg både på form og innhold av den analysen jeg ønsket å foreta.

Det som jeg oppfatter som et tilnærmet formalistisk økonomisyn er det som preger den etterhvert så omfattende "ressursarkeologien" hvor økonomi gjøres ensbetydende med ressursutnyttelse, og hvor den analytisk settes inn i en mer eller mindre veldefinert økologisk tilpassningsramme. Den paradigmatisk rammen for denne type arkeologi oppfatter jeg da også som økologisk funksjonalistisk.

Dette er etter min oppfatning en økonomisk reduksjonisme som fører til en rekke analytiske problem, bl.a. en særlig impotens m.h.t. å forklare endringer i produksjons- og samfunnsform. I min analyse lot f.eks. et såvidt sentralt problem som overgangen fra fangst til tamreindrift seg vanskelig forklare og forstå innenfor dette tekno-økologiske paradigmet.

Slik jeg ser det ligger årsaken i dette paradigmets manglende substantivistiske holdning til økonomien, noe som særlig kommer til uttrykk ved at de sosiale relasjonene i produksjonen er utelatt. Man mangler derfor et analytisk apparat til å behandle forhold som f.eks. eiendomsrett, eller arbeidsorganisering, - forhold som ofte er avgjørende for å forstå og diagnostere endringer i produksjonsform, som bl.a. overgangen til tamreindrift.

Det var erkjennelsen av disse forhold som gjorde en teoretisk orientering vekk fra det øko-funksjonalistiske paradigmet nødvendig. Økonomi kunne ikke bare reduseres til ressursutnyttelse, ofte uttrykt som følgen av en gitt teknologisk anvendelse i et gitt økologisk område, men hadde kanskje et viktigere fundament i samfunnets sosiale relasjoner. Økonomi var følgelig ikke noe løsrevet, men en inkorporert del av det sosiale system.

Dette former bakgrunnen for at det teoretiske aspekt ved denne avhandlingen er blitt så pass viktig, idet jeg ønsker å ta et "oppgjør" med den økonomiske reduksjonismen, samtidig som jeg vil presentere et teoretisk alternativ til den. Ettersom bakgrunnen til denne reduksjonismen etter min oppfatning er å finne i at den s.k. "new archaeology" i de seinere år har inntatt en dominerende teoretisk posisjon i faget, vil den teoretiske delen(kap. 3) først bestå av en utdypende kritikk av den "nye arkeologien" og dens øko-funksjonalisme, før andre og etter mitt syn mer fruktbare alternativer som strukturalisme og marxisme lanseres. Jeg vil her argumentere for at en kombinasjon av disse to paradigmer, med vektlegging på det siste, utgjør en fruktbar teoretisk referanseramme for min analyse.

Den empiriske delen av denne analysen, som altså omfatter den sosio-økonomiske utvikling i postneolittisk tid i Varangerområdet, vil derfor ta utgangspunkt i en marxistisk samfunnsmodell. Jeg vil her først analysere de ulike strukturene som inngår i samfunnets økonomi, eller produksjonsmåte, bl.a. for nærmere klarlegge betingelsene for reproduksjon eller endring i denne(kap. 4 - 9). Dette vil så danne basis

for en syntetiserende analyse av produksjonsmåtens utvikling, og samfunnsutviklingen generelt, i Varangerområdet i det angjeldende tidsrom(kap. 10).

1.2 Undersøkellesperioden

Den kronologiske avgrensning for undersøkelsesperioden er satt til ca. 800 f.Kr - 1700 e.Kr. En nærmere argumentasjon for disse kronologiske rammer vil bli gitt i kap. 2, og jeg skal her bare kort få gi noe av bakgrunnen for dette.

Det arkeologiske materialet denne avhandlingen tar sitt utgangspunkt i er normalt henført kronologisk til samisk jernalder, som av Else Johansen Kleppe(1974) dateres til 0 - 1700 e.Kr, mens P. Simonsen angir 100 - 1500 e.Kr som sin datering(1982: 550). Når jeg i denne avhandlingen har en kronologisk begynnelse som ligger omkring 800 år tidligere, så betyr dette ikke en utvidelse av materialtilfanget til også å gjelde arkeologisk materiale fra siste del av yngre steinalder. Det betyr derimot en utvidelse av det opprinnelige materialets kronologiske grenser, som etter min oppfatning er satt for snevert, og dermed også en generell revisjon av den postneolittiske kronologi i Varangerområdet. Som det vil fremgå av kap. 2 har jeg valgt å foreta en todeling av den postneolittiske tid i Varanger i form av en "eldre metallalder", ca. 800 f.Kr - 300 e.Kr, og en samisk jernalder, ca. 300 - 1700 e.Kr.

Et så langt tidsrom som 2500 år vil utvilsomt fortone seg som en svært lang undersøkelsesperiode - selv i arkeologisk forstand. Jeg tror imidlertid at et slikt inntrykk er skapt av at den også går så langt opp i tid hvor man normalt arbeider med mer kronologisk avgrensede perioder. Ser man derimot på steinalderforskningen vil en periode på 2500 år langt fra fortone seg unormalt. Jeg tror at man må anlegge noe av det samme tidsperspektivet ved studiet av nordlige fangstsamfunn også for de perioder som følger etter steinalderen. Dels er den empiriske situasjon ennå så mangelfull at det vanskeliggjør mer avgrensede studier, men også den stabiliteten man ser i produksjonsform gjør det naturlig med et utvidet tidsperspektiv. Et større tidsperspektiv gjør det da også bedre mulig å utnytte et av arkeologiens mest fasinerende trekk - nemlig muligheten for å studere kulturprosesser over tid, og deres stabilitet og endring.

1.3 Undersøkellesområde - basisområde

Jeg har i denne avhandlingen valgt å skille mellom begrepene undersøkelsesområde og basisområde m.h.t. det geografiske område min undersøkelse omfatter.

Undersøkelsesområdet er den største geografiske referanseenheter og omfatter området rundt Varangerfjorden (Fig. 1). Denne lokale referanseenheter vil særlig bli anvendt i kap. 10, der det gis en syntetiserende fremstilling av utviklingen i produksjonsform og samfunn.

Basisområdet er da en mindre referanseenheter, som grovt sett omfatter Sør-Varanger. Dette er kjerneområdet for min undersøkelser og det er data fra dette området som det vesentligste av min kronologiske drøft-er basert på, og disse danner likeledes basis for min analyse av de ulike strukturene i fangstsamfunnenes økonomi (kap. 4 - 9). Nærmere avgrenset omfatter basisområdet idielt området rundt de to fjordene Bøkfjord og Kjølffjord (Neidenfjord), de tilhørende og mellomliggende øyer, samt nedslagsfeltet for de to viktigste tilløpende elver, henholdsvis Pasvikelva og Neidenelva. Imidlertid gjør de kryssende statsgrenser at deler av dette området faller innenfor såvel sovjetisk som finsk territorium, slik at basisområdet i mer pragmatisk forstand blir det som faller på norsk side (Fig. 1 og 2). Som det fremgår av kap. 2 har jeg her også valgt å dra inn endel arkeologisk materiale fra de deler av kystområdet i Sør-Varanger som strengt tatt faller utenfor basisområdet.

Begrunnelsen for valg av basisområde går dels på arkeologiske, dels på etnografiske kriterier. Arkeologisk hadde man her noen av de mest kjente og funnrikste boplasser fra den perioden jeg ønsket å studere, iform av de to Kjelmøyboplassene Mestersanden og Makkholla. Etnografisk er området likeledes uhyre interessant idet det er den vestligste utløper av det østsamiske (skoltesamiske) området. De østsamiske sii'daene gjennomgikk ikke den økonomiske differensieringsprosessen som fant sted i de øvrige samiske samfunn på 15 - 1600 tallet, men beholdt en fangstbasert produksjonsform, og generelle organisatoriske karakteristika for jeger-samler samfunn til helt opp på 18 - 1900 tallet. Basisområdet er da nærmere valgt fordi det dekker de viktigste delene av territoriene til de to østsamiske sii'daene Batsevej (Pasvik) og Njavidam (Neiden) (Fig. 2). Territoriene, bosetningsmønsteret og den sosiale organisasjon er for disse sii'daene svært godt dokumentert etnografisk (bl.a. Tanner 1929), og former et godt utgangspunkt for diakrone studier av slike forhold.

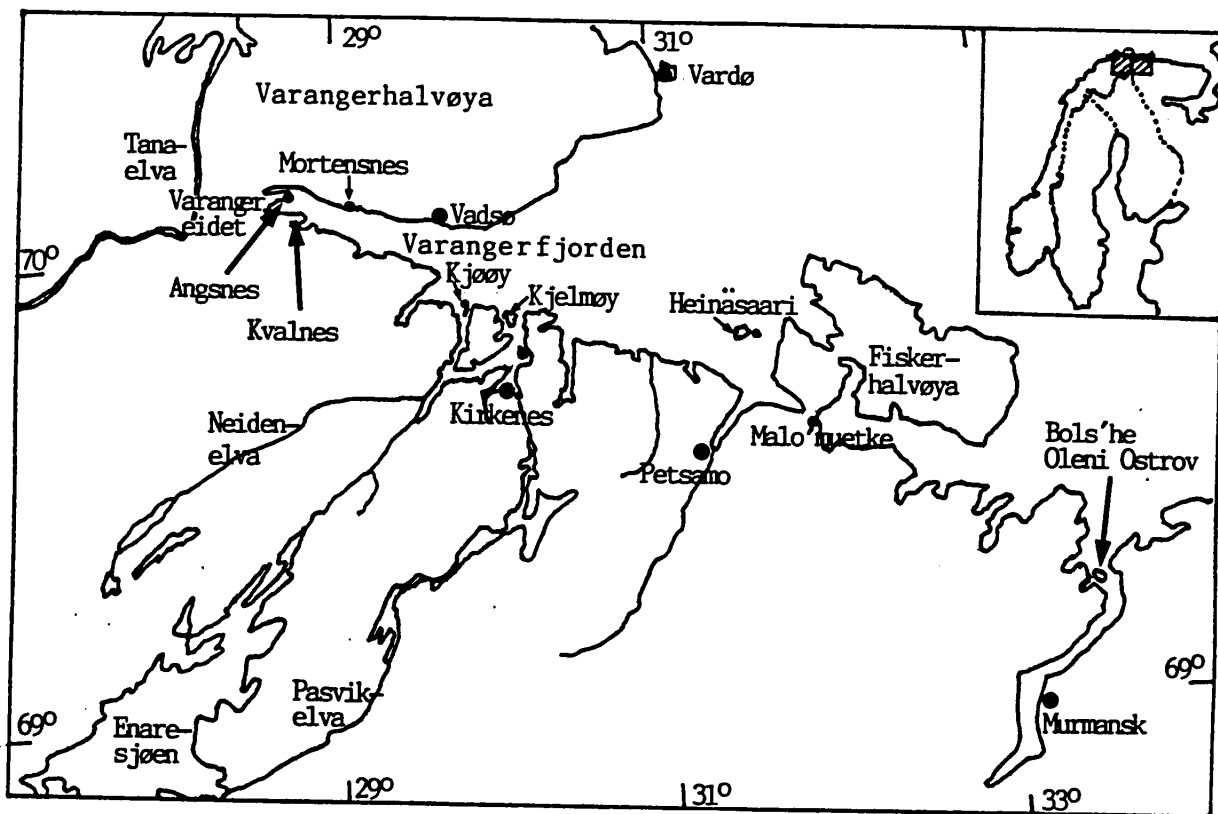

Fig. 1. Varangerfjorden og dens tilgrensende områder.

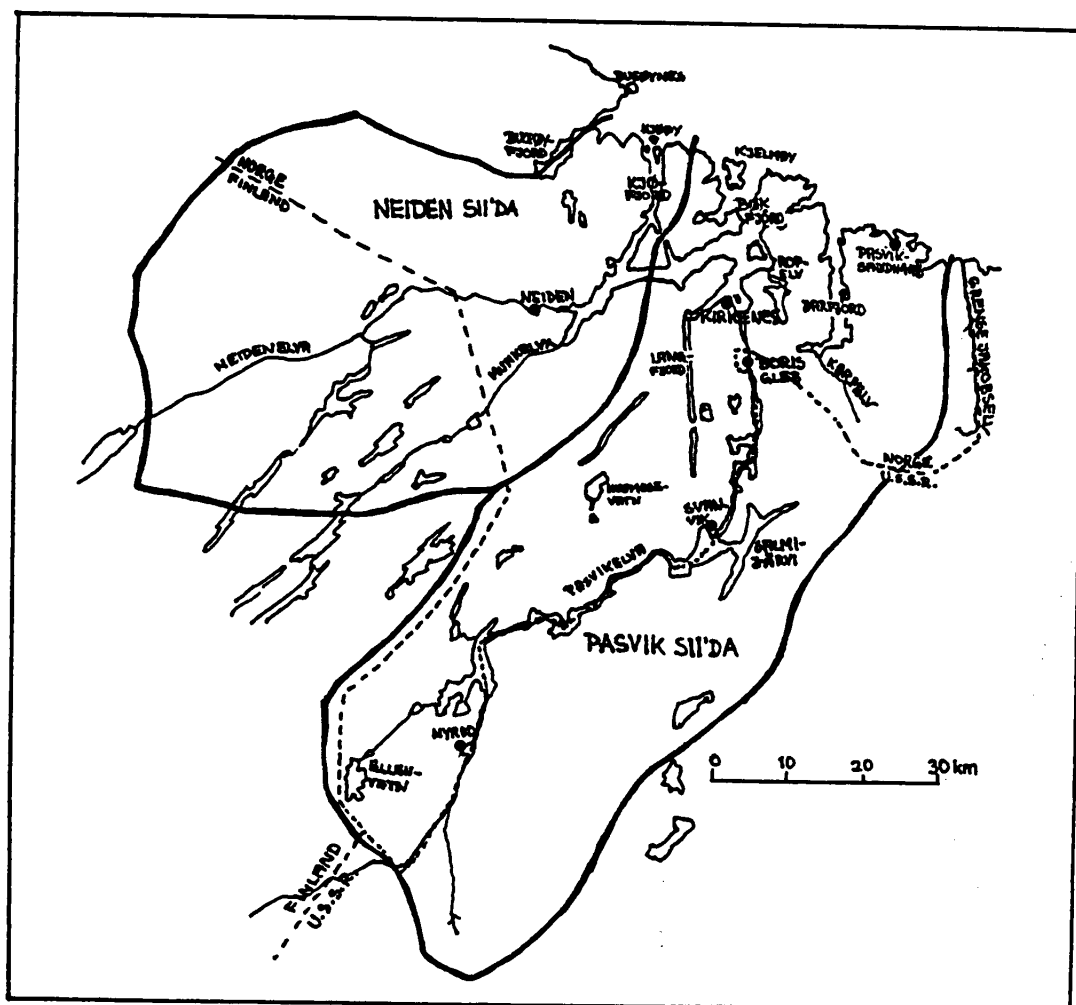

Fig. 2. Pasvik og Neiden sii'da (basisområdet).

Ønsket om å gjøre arkeologi i et etnografi-rikt område er trolig den viktigste årsak til valg av basisområde.

1.4 Etnisitet

Når man arbeider med postneolittisk arkeologi i et område som Varanger kan man ikke unngå å bli konfrontert med spørsmålet om de etniske relasjonene til den befolkning som historisk er kjent som områdets opprinnelige, d.v.s. samene. Dette spørsmålet har da også stått sentralt hos de forskere som tidligere har befattet seg med denne perioden i dette området (særlig Solberg 1909, Johansen Kleppe 1974, 1977, Simonsen bl.a. 1967, 1982). Samtlige av disse har i større eller mindre grad konkludert bekreftende på forekomsten av en slik relasjon, og endel av Varangers arkeologiske levninger er også blitt gitt status av å være ideomatisk definerende for samisk etnisitet i en større komparativ kontekst (Reymert 1980).

Jeg kan i utgangspunktet si meg enig i konklusjonene i disse arbeidene, men vil gjerne få utdype endel av mine egne synspunkter på etnisitet.

Til grunn for de fleste av dagens forskeres befatning med etnisitet ligger Fredrik Barth's transaksjonelle modeller for sosial interaksjon (1966, 1969). I denne kontekst ser Barth konstituering av etniske grupper som en organisering av interaksjonen mellom grupper. Etniske grupper dannes følgelig i en relasjonell, samhandlende kontekst som et resultat av behov for kategorisering. Kategoriseringen er kognitiv og skjer på bakgrunn av signalisering ut fra forskjellige former for ideomatiske reportuar (1969: særlig 13 - 14).

Dette synet er da også etter min oppfatning det mest fruktbare for å forstå og beskrive etniske prosesser. For arkeologer må imidlertid dette medføre at det transaksjonelle synet som ligger bak også gjøres gjeldende diakront, og ikke bare gjennom tilbakeslutninger fra synkroner forhold. D.v.s. vi bør ikke bare ta utgangspunkt i etnisk kategorisering slik den fremtrer idag, og prøve å føre denne bakover i tid som et slags genetisk slektskap, men forsøke å komme frem til hvilke prosesser i fortida som kan ha skapt en tilsvarende kategorisering. De ideom som er grunnlag for etnisk identifisering opererer ikke i et vakuum, men i en skiftende og ofte kronologisk avgrenset kontekst hvor kjennskap til denne vil være avgjørende for i det hele tatt å kunne gi kulturtrekk ideomatisk status.

I denne sammenheng må det óg fremheves at spørsmålet om etnisitet ikke alltid vil være relevant å stille, da det ligger implisitt i Barth's modell at mangel på et relasjonelt forhold kan gjøre det urelevant for befolkningen i visse områder, eller til visse tider, å artikulere etnisitet. Dette gjelder f.eks. store områder som utelukkende beboes av små jeger-samler samfunn med lik produksjonsform, og liten eller ingen kontakt utad. Det kan i denne forbindelse være verd å merke seg at de navn befolkninger som samer, inuiter og aleuter bruker om seg selv har betydningsformer som "menneske", eller "folk". De er altså ikke sosialt kategoriserende overfor andre grupper, og kan tyde på at etnisitet opprinnelig ikke har vært særlig relevant. Aleutene utgjør i denne sammenheng et ekstremt tilfelle, da disse levde isolert helt til russernes oppdagelse av øygruppen på 1700 tallet (Graburn og Strong 1973: 132). Dette viser etter min oppfatning endel av de problemer som er forbundet med en ukritisk bruk av Barth's etnisitetsmodell som tross alt er basert på studier av plurale, symbiotiske samfunn. Det synes i denne forbindelse også klart at en befolkningskultur, eller bosetningskontinuitet, kan gå mye lenger tilbake i tid og være mer stabil, enn oppfattelsen av etnisk tilhørighet.

Et forhold jeg også ønsker å understreke er at vi ikke må tendere til å isolere etnisitet som fenomen. Etter min oppfatning bør etnisitet sees i en klar systemisk kontekst, d.v.s. det finnes sosiale forhold som gjør etnisitet relevant å artikulere. Særlig viktig, spesielt for initsieringen av etniske prosesser, er etter mitt syn forskjeller i produksjonsform som åpner for økonomiske transaksjoner.

Når etnisitet ikke er et særlig fremtredende problemkompleks i dette arbeidet så kommer det av at jeg synes andre aspekt ved det som man likevel med full rett må kunne kalle samisk historie er for lite behandlet, og tildels stilt iskyggen av den overordnede etniske diagnostering. (Merkelig nok har tilsvarende ikke vært følt preserende for studier i norsk historie, eller arkeologi.) I min behandling av den mer generelle samfunnsutviklingen i kap.10 kommer jeg likevel endel inn på problemet, da det her faller naturlig inn i den systemiske kontekst. Med utgangspunkt i en modell K. Odner(1983) har lansert, argumenterer jeg her for at samisk etnisitet oppsto i siste årtusen f.Kr i en prosess som foregikk relativt synkront i store deler av nordre Fennoskandinavia, og som også omfattet Varanger.

1.5 Forskningshistorisk oversikt

For en forskningshistorisk oversikt vil jeg bare vise til Else Johansen Kleppes magistergradsavhandling "Samiske jernalderstudier ved Varangerfjorden"(1974). Hun gir her en god og meget detaljert gjennomgang av den postneolittiske forskning i Varanger, og jeg finner det derfor formåsløst å gjenta tilsvarende her.

For den forskning som faller seinere enn Johansen Kleppes arbeide, så har jeg funnet det mer rimelig å behandle denne i de deler av avhandlingen der dette er tematisk relevant, enn å isolere i en forskningshistorisk sammenheng. Endel forskningshistoriske betraktninger vedrørende kronologi vil forøvrig bli gitt i kap. 2.

KAPITTEL 2: ARKEOLOGISK MATERIALE OG KRONOLOGI

Det følgende kapittel har til hensikt å presentere det arkeologiske materialet fra basisområdet og gi dette en kronologisk ramme. Det kronologiske perspektivet er her det viktigste. Fremstillingen er strukturert slik at jeg først vil presentere boplasser med utgravd materiale og forsøke å gi disse en kronologisk plassering. Deretter vil jeg gi en oversikt over øvrige boplasser og funnkategorier, og foreta en generell evaluering av den arkeologiske datasituasjonen. Til sist vil jeg så fremlegge et forslag til en revidert kronologi for den postneolittiske tid i Varanger.

2.1 Boplasser med utgravd materiale

Systematiske utgravninger som har tilveiebragt arkeologisk materiale fra det aktuelle tidsrom er utført på kun tre boplasser i basisområdet, og samtlige av disse er lokalisert til de ytterste kyststrøk av dette. Boplassene det gjelder er Mestersanden og Makkholla på Kjelmøy ytterst i Bøkfjorden, samt Kjøy i munningen av Kjøfjorden (se Fig. 2). Jeg skal i det følgende gi en beskrivelse av de undersøkelser som er foretatt på disse, beskrive deres topografi, funnforhold/stratigrafi, samt gi en funnoversikt. Ettersom opplysninger om funnforhold o.l. varierer sterkt etter hvor gamle undersøkelsene er, så får dette som konsekvens at oppsett av funntabeller og de opplysninger som gis her vil være noe forskjellig.

2.1.1 Mestersanden

Den største og uten tvil mest kjente av disse boplassene er Mestersanden (samisk: Mæstir). Den forhistoriske bosetningen her ble kjent i 1861, da det ved gravningen av en potetkjeller ble funnet beinredskap og keramikk. Denne oppdagelsen førte til at det i løpet av siste halvdel av 1800 tallet innkom en rekke løsfunn herfra til Universitetets Oldsaksamling (samtlige av følgende funn-nr: C 2738 - 45, 2946 - 58, 3328 - 33, 3512 - 19, 4947, 7146, muligens også C 16121^{*}), Historisk Museum (B 4230) og Tromsø Museum (Ts 1 - 15) (se N. Nicolayssen 1866: 71, Ab. 1871: 115, O. Rygh 1874: 177 - 187, Ab. 1883: 71, T.M.Å. 1903: 1 - 2, Solberg 1909: 3, Johansen Kleppe 1974: 24). Den første fagarkeologiske utgravning her ble foretatt av A. Nordvi i 1877 etter oppdrag fra Foreningen til Norske Fortidsminde-

* Dette funnet er overført fra Etnografisk Museum uten funnsted og bare angitt som "lappisk". Ut fra gjenstandenes karakter er det likevel overveiende sannsynlig at også dette funnet er fra Mestersanden.

merkers Bevaring(funnene C 8490 - 8502, se Ab. 1878: 235 - 236, Nordvi 1907: 102). I 1891 foretok konservator O. Nicolaissen en utgravning, som imidlertid foruten funn av endel reinhornsfagment(Ts 143) var resultatløs. Etter dette fulgte så etnografen Ole Solbergs utgravninger i årene 1907, 1908, 1910 og 1931, som er de største og desidert viktigste utgravningene som er foretatt på Mestersanden(funnene C 21105/1 - 470, Etnografisk Museum 33748 - 33785,samtligde deponert ved Tromsø Museum; se Solberg 1909, 1911 og 1920). Etter Solbergs store utgravninger har mindre prøvegravninger vært utført av Torleif Sjøvold i 1948(Ts 4373),Povl Simonsen i 1951(ga kun osteologisk materiale, se H. Olsen 1967: 28) og av Knut Odner i 1960(Ts 4373). Seinere er også en mindre prøvestikkserie foretatt her av Knut Helskog for å fremskaffe materiale til radiologisk datering(se K. Helskog 1978, 1980). Jeg har også selv foretatt mindre undersøkelser på Mestersanden, vesentlig for å sjekke den stratigrafiske kontekst og de bevarte kulturlags utstrekning(Ts 8073).

Mestersanden ligger på nordvest-spissen av Kjelmøy(Fig. 3), innerst i en trang nordøstløpende bukt med bratte bergvegger på begge sider. I bunnen av bukta stiger imidlertid en jevn, noe myrlendt gresslette mot nord,som etter ca. 100m ender ved foten av en bratt terrassekant. Ovenpå denne følger en ca. 130m lang og ca. 70m bred øst-vestgående terrasseflate,som i nord og vest avgrenses av en steil bergvegg. På denne terrasseflaten er det boplassområdet ligger(se Fig. 4). Terrasseflaten er lavest i SV, ca. 8 m.o.h., og stiger til ca. 14m i SØ. Øst for boplassområdet, og i forlengelsen av bukta, skjærer en forsenkning igjennom til sjøen på nordsiden av Kjelmøy. Store deler av dette partiet er myrdekt, og ligger bare 5 - 6 m.o.h. Dette betyr at boplassområdet med 7 - 8m høyere havnivå har ligget på en holme, skilt av fra resten av Kjelmøy ved et grunt, trangt sund.

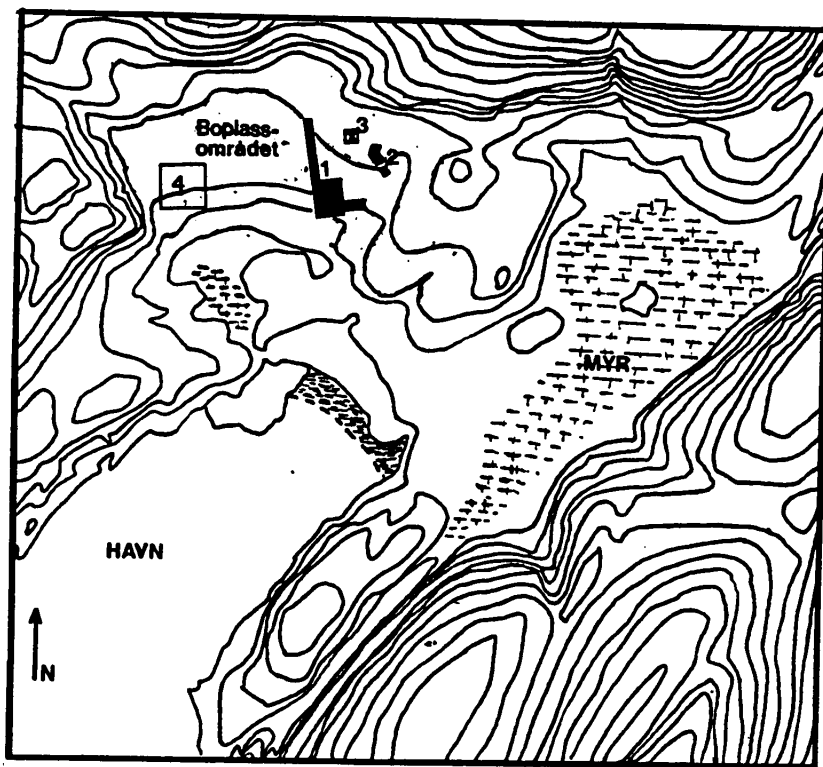
Hele terrassen hvor boplassområdet ligger består av skjellsand som nå er dekket av gresstorv. Kulturlagets utstrekning har ifølge Solberg(1909: 10) vært på minst 3000 m², men trolig er dette en underestimert. Store deler av dette er idag ødelagt. Foruten det areal som ble utgravd, ble store deler av boplassen rasert av et stort festningsanlegg som tyskerne hadde her under 2.verdenskrig. Fremdeles finnes imidlertid bevarte boplasslag på den østlige del av terrasseflaten.

Når det gjelder utgravningsareal, funnkontekst m.m. er man i den uheldige situasjon at Solbergs utgravningsrapporter, tegninger, fotografier o.l.

Fig. 3. Kjelmøy. (Målestokk I: 50 000)

1. Solbergs hovedfelt i 1908.
2. Utgravningsfelt 1960.
3. Området hvor prøvestikkene for dateringsprøvene T-1728, T-1729, er tatt.
4. Omtrentlig angivelse av Solbergs felt fra 1910, hvorfra dateringsprøven T-2743 er.

Fig. 4. Mestersanden. (Målestokk I: 4000, ekv. 3m)
(Etter Solberg 1909: 4)

er bortkommet. Dette mangler også for tidligere utgravninger, men er spesielt uheldig for Solbergs utgravninger som uten sammenligning har vært de mest omfattende. Hans utgravninger må óg ha vært utført etter en for sin tid høy faglig standard, bl.a. skal alle funn ha vært målt inn vertikalt og horisontalt, og merket av på funnkart(se 1909: 17, 1911: 352). Ettersom dette ikke foreligger lenger må man ta utgangspunkt i de opplysninger Solberg gir i sin hovedpublikasjon(1909). Her oppgir han det utgravde areal i 1908 til å være 469 m²(1909: 9). For utgravningene i 1907, 1910 og 1931 foreligger ingen opplysninger, men ut fra funnmengden å dømme har disse vært betydelig mindre. Tar man med tidligere og seinere utgravninger vil jeg anslå det utgravde areal til å ligge et sted mellom 700 - 1000 m². Solbergs stratigrafiske beskrivelse er relativt utfyllende(1909: 11 - 19), og er i overensstemmelse med den beskrivelse A. Nordvi gir(Ab. 1878: 235 - 236), og med de stratigrafiske observasjoner gjort ved seinere prøvegravninger(j.fr. rapporter i top. ark., Tromsø Museum). Som det vil fremgå av det følgende synes de stratigrafiske forholdene å være av en slik karakter at mangelen på mer eksakt stratigrafisk relatering av funnene neppe medfører avgjørende tap m.h.t. kronologisk tolkning.

Om de stratigrafiske forhold skriver Solberg(1909: 11) at profilene viser de samme grunntrekk over hele boplassområdet, men at lagenes tykkelse varierer i nord-syd retning, d.v.s. foran og bak på terrassen. Skjellsanden er dekket av et torvlag som har en relativ jevn tykkelse på 10 - 15 cm, men som øker til 35 - 40 cm helt inne ved fjellfoten i nord. Størstedelen av funnene lå dels i det underste skiktet av torven, dels i skjellsanden like under. Dette skjellsandslaget var fast, med en grålig farge, og skilte seg tydelig ut fra den mye løsere og hvitere,sterile skjellsanden under.(Solberg 1909: 11 - 14, Sjøvold 1948, Odner 1960: 31). Tykkelsen på dette laget synes jevnt over å ha vært 30 - 35 cm, men har helt fremme på terrassekanten vært opptil 50 - 60 cm (Odner 1960: 31, Solberg 1909: 11). Enkelte steder på terrassen synes imidlertid stratigrafien å være av en annen karakter idet funnene her ble gjort i mørke, humusblandede striper og flekker, som var mest markante like under torven og deretter gradvis forsvinner(Solberg 1909: 12, 14). Skillet til den sterile skjellsanden er her langt vanskeligere å avgrense, og enkelte funn ble gjort i over en meters dybde(1909: 14, 1911: 349). Generelt synes imidlertid de fleste funnene å være gjort like i underkant av torvlaget. Dypereliggende funn skyldes trolig transport i skjellsanden, og Solberg avviser en kronologisk relatering ba-

TABELL 1. FUNNOVERSIKT FRA MESTERSANDEN, KJELMØY.

(Referanse til 1909 og 1911, samt figurer, gjelder Solbergs publikasjoner fra disse årstall. Referanse til kapitler henviser til dette arbeidet.)

BEINARTEFAKTER	ANTALL	REFERANSE	STEINARTEFAKTER	ANTALL	REFERANSE
Fisketroker	227	kap. 2.2.2.2/kap. 8.1.1.	Søkkesteiner	11	1909: 34 - 35, 53, fig. 21 - 23, 117; samt kap. 8.1.1.2/kap. 8.1.3
Vabein	6	1909: 50 - 51, fig. 102 - 107; samt kap. 8.1.1.1	Slagsteiner	28	1909: 58, fig. 133 - 134; samt kap. 2.2.2.4
Garmåler	3	1909: 55, fig. 120 - 122; samt kap. 8.1.3	Støypeformer	1	kap. 2.2.2.3; samt 1909: 80, fig. 180
Lystergafler (antall greiner)	11	kap. 2.2.2.2/kap. 8.1.2	Brynestein	1	kap. 2.2.2.4
"Fiskepil"	1	1909: 34, fig. 34	Skrapere	25	kap. 2.2.2.4; samt kap. 7.3.1
Selharpuner	27	kap. 2.2.2.2/kap. 8.2.1.1	Kjerner	18	kap. 2.2.2.2
Kvallharpuner	6	kap. 8.2.2.1	Stikler	1	" "
Pilespisser	249	kap. 2.2.2.2/kap. 8.1.3	Flekker	1	" "
Spydspisser	4	1911: 353, fig. 7b og 7d; samt kap. 8.2.2.1	Avslag	110	" "
Knivskaft	52	kap. 2.2.2.3			
Kniv(m/ buet blad)	1	kap. 2.2.2.2; samt 1911: 353, fig. 7a			
Eggedskap(tildannet av scapula av rein)	11	1909: 62, fig. 144 - 145			
Meisler	6	1909: 65, fig. 153 - 155			
Prener	8	1909: 52 - 53, fig. 110 - 116			
Sylskaft	3	1909: 52, fig. 108 - 109			
Nåler	1				
Kamredskap	6	1909: 57 - 58, fig. 127 - 132			
Redskap tildannet av meta- carpus av rein)	4	1909: 59, fig. 138 - 139			
Beslag	10	1909: 59, fig. 136 - 137			
Skjeer	9	1909: 56 - 57, fig. 123 - 126; samt kap. 2.2.2.2			
Figurer ("kunst")	2	1909: 79, fig. 179; 1911: 352, fig. 6; samt kap. 7.3.2			
T-formet redskap	4	1909: 61, fig. 142 - 143, samt kap. 2.2.2.2			
Ukjent/udefinert	30				

JERNARTEFAKTER	ANTALL	REFERANSE
Jernfragment	3	kap. 2.2.2.3; samt 1909: 116
Knivblad	2	" " ; samt 1909: 46, fig. 83; 1911: 351, fig. 4f
Odd på fisketrok	2	" " ; samt 1909: 30, fig. 12; 1911: 351, fig. 4d

KERAMIKK *	ANTALL SKÅR	VEKTI (gr.)	REFERANSE
Asbestmagret	ca. 280	2269	kap. 2.2.2.1
Skjellmagret	ca. 750	7726	" "
Glimmermagret	ca. 70	2885	" "
Glimmer og Kleber- magret	5	205	" "
Klebermagret	1	40	" "

* Omfatter kun materiale magasinert i Tromsø

TYPEINDELTE REDSKAPER (se kap. 2.2.2.2 for typologi)

Typen	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
Fisketroker	131	63	4									
Selharpuner	21	6										
Pilespisser	23	12	19	6	11	19	13	19	35	5	3	7

Typeklassifisering av fisketroker og pilespisser kun på materiale magasinert i Tromsø (= alle Ts nr., B 4230, C 21105/ 1 - 470, Etn. 33748 - 33785).

sert på stratigrafi(1909: 12). Han understreker også at de tykkere akkumulasjonene foran på terassen skyldes sandflukt og ikke menneskelig aktivitet, f.eks. i form av lengre bosetning(1909: 14 - 15). Både Odner (1960: 32) og Sjøvold(1948) benekter likeledes forekomsten av en kronologisk relaterbar stratigrafi i skjellsanden, og dette er i samsvar med min egen oppfatning av situasjonen.

Et annet forhold er at den horisontale fordeling av funnene på den store terrasseflaten kan ha vært kronologisk relatert, men dette er idag ikke mulig å etterprøve. Det er imidlertid verd å merke seg at nedre del av det oldsaksførende lag i forkant av terassen bare lå 5.6. m.o.h. (Solberg 1909: 9). Solberg prøvegrov også på den myrlendte flaten nedenfor terassen. Under et tykt torvlag kom han her ned på skjellsand med dyreknokler(hvorav én hadde snitteemerker), men gravningen her måtte oppgis p.g.a. høy grunnvannstand. Høyden over havet var her bare 2.5 m.(1909:10)

Med unntak av flere ildsteder(Ab. 1878: 236, Odner 1960: 31) er synlige strukturer verken påtruffet i skjellsanden eller på overflaten. Bevarforholdene for bein er eksepsjonelt gode i den kalkholdige skjellsanden, men tilsvarende dårlig for jern og andre metaller.

Tabell 1. gir en oversikt over det totale gjenstandsmateriale fra Mestersanden. Dette er så langt jeg har kunnet bringe i erfaring en fullstendig oversikt. Forbehold for mulige feil må imidlertid taes p.g.a. manglende, eller upresis, funnstedsangivelse på endel magasinert materiale. I tillegg til det oppførte gjenstandsmaterialet av bein finnes omkring 1500 avfallsstykker etter produksjonen av disse.

2.1.2 Makkholla

Makkholla(samisk: Guattevakki = gammebukta) ligger på nordsiden av Kjelmøy, 1.3 km øst for Mestersanden, innerst i en trang, sydløpende bukt(Fig.3). Den forhistoriske bosetningen her var ikke kjent før Solberg i 1908 foretok en prøveutgravning(1909: 18). Denne ble etterfulgt av en større utgravning i 1911(funn-nr. fra disse to utgravninger: C 21105/471 - 510, deponert ved Tromsø Museum). Bare funnene fra 1908 er publisert, idet disse presenteres sammen med funnene fra Mestersanden i Solbergs hovedpublikasjon(1909). Etter dette foretok K. Odner en mindre prøvegravning i 1960 (Ts 6322), mens jeg selv, etter en prøveundersøkelse i 1981, foretok en noe større utgravning i 1982(Ts 8074, se nedenfor).

Boplassområdet ligger i en trang, nærmest kløftlignende "dal", som stiger

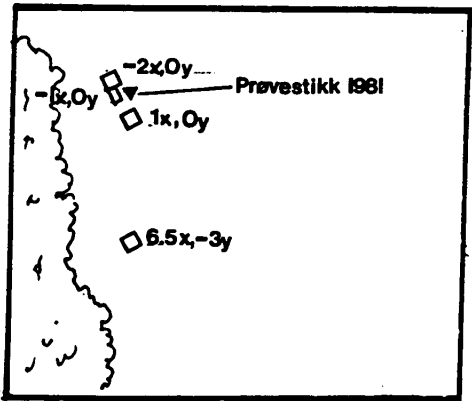

Fig. 6. Makholla, Felt I

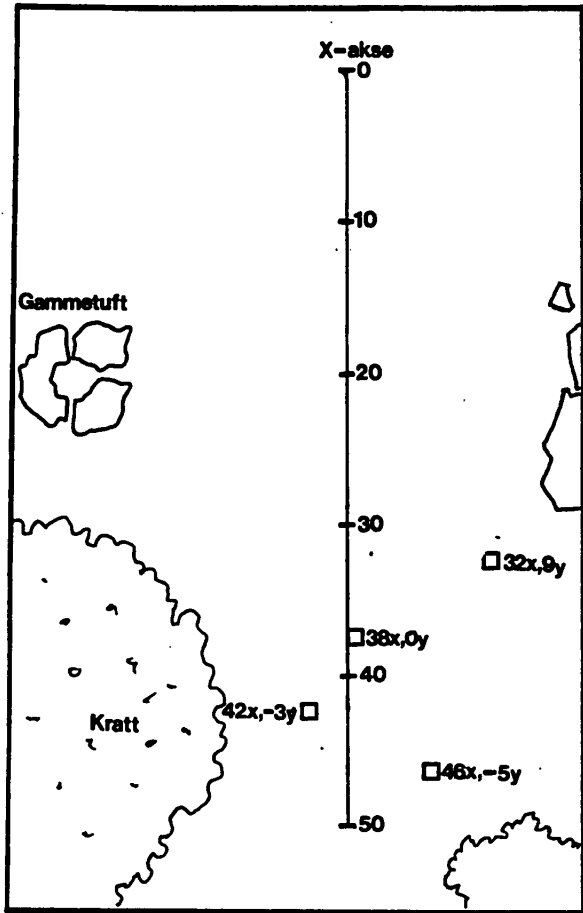

Fig. 7. Makholla, Felt II

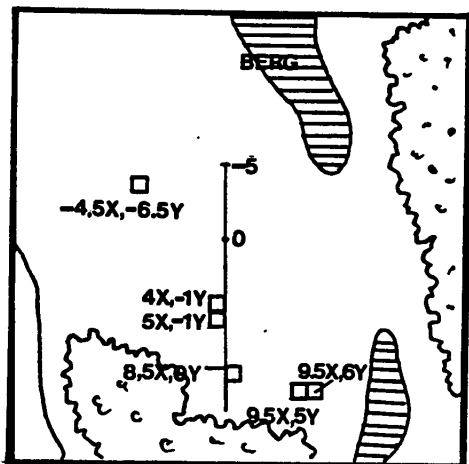

Fig. 8. Makholla, Felt III

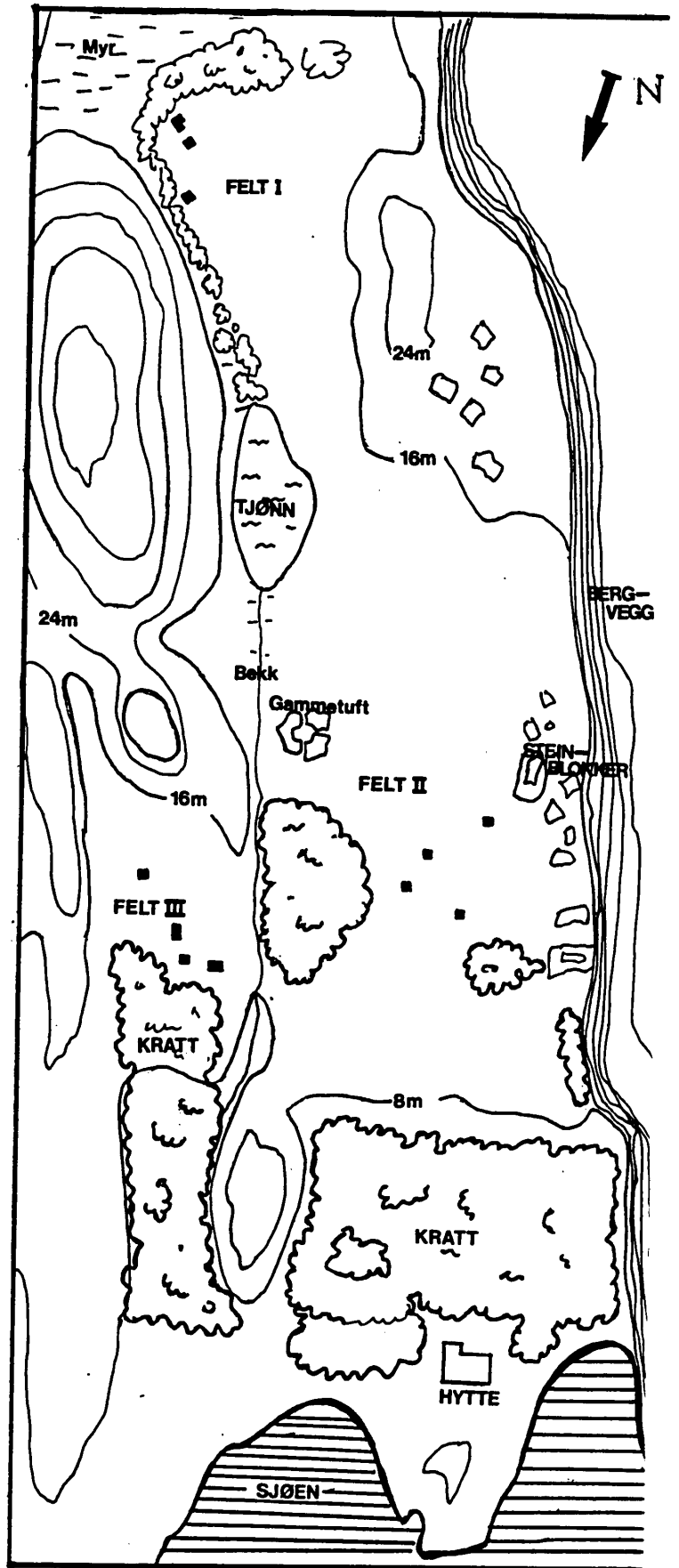

Fig. 5. Makholla, oversikt 1:1000

i sørlig retning fra bunnen av bukta. "Dalen" avgrenses i vest av en stupbratt fjellvegg (tilholdsted for en større koloni rugende sjøfugl), og i øst av slakere bergrygger. De områder hvor det er påtruffet kulturlag ligger innenfor et intervall på 60 - 180m SSØ fra sjøen, og deles topografisk naturlig inn i tre felter. For den videre beskrivelse vil jeg derfor ta utgangspunkt i disse (Fig. 5).

FELT I er det sydligste av de tre feltene, og utgjøres av en 700m² stor terrasseflate, fra 12.2 - 12.5 m.o.h. (alle høydeangivelser som blir gitt er med utgangspunkt i middelvannstanden). Det var ikke gjort undersøkelser på dette feltet før jeg i 1981 foretok et prøvestikk i SØ-enden av feltet (Fig. 6). Stratigrafien besto av et topplag med torv på fra 12 - 22cm, fulgt av et skjellsandslag på fra 35 - 40cm tykkelse, som stoppet på steingrunn. I skjellsandslaget var det brune, humusblandede skikt i form av flekker og striper (se Fig. 17.). I disse skiktene, men tildels også utenfor, ble det funnet endel osteologisk materiale. I 1982 ble det så gravd 3.5m² (i tre 1m² ruter og én 0.5m² rute) i nærheten av dette prøvestikket (se Fig. 6), men bare i et avgrenset område innenfor de to nærmeste rutene (-2x,0y og -1x,0y) ble kulturlag påtruffet. Testgravninger, og bruk av prøvebor, på andre deler av Felt I ga samme negative resultat, og det synes klart at det påtrufne kulturlaget utelukkende var konsentrert til et lite område på ca. 2.0m i diameter. Det ble her bare gjort funn av osteologisk materiale, men funn av bl.a. spaltede reinbein beviser at menneskelig aktivitet ligger bak.

FELT II ligger NV for Felt I, og utgjør hovedflaten i dalen. Denne stiger jevnt i en lengde av ca. 100m, og ca. 40m bredde, fra en bratt terrasse-skrent som ligger 30 - 35m fra sjøen (se Fig. 5). Høyden over havet er ca. 8.5m i nordenden av feltet og ca. 12.0m i sørenden. Solberg foretok en prøvegravning på dette feltet i 1908, men uten å finne noe (1909: 18). Odners prøvegravning fra 1960 ble foretatt på dette feltet, og det ble da funnet endel oldsaker, foruten osteologisk materiale.

Opplegget for min utgravning her i 1982 var følgende. Det ble lagt en 50m lang X-akse langs midten av feltet (NNV - SSV), og tatt prøvestikk ved hver 10.m av denne. Deretter ble det gravd fire 1m² ruter tilfeldig distribuert i det området som ut fra prøvestikkene synest mest gunstig. Dette var rutene 32x,9y (10.50 m.o.h.), 38x,0y (9.80 m.o.h.), 42x,-3y (9.60 m.o.h.) og 46x,5y (9.70 m.o.h.) (se Fig. 7). Høyden over havet angir topp av overflate. Den stratigrafiske situasjonen var i prinsippet likt i alle

RUTE	LAG 1(mek.)/2(strat.)	LAG 2/2	LAG 3/2	LAG 4/2	LAG 5/2
32x, 9y	3 kvartsavslag , 1 beinpilesmiss(u)			Steril grunn(stratigrafisk lag 3)	
38x, 0y	2 kvartsskrapere		2 skår asbestmagr. keramikk		
42x,-3y	2 skår asbestmagr. keramikk, 12 kvartsavslag	2 kvartsavslag	1 kvartsstikkel	1 beinpilesmiss (type 1)	
46x, 5y	1 kvartsskraper, 3 kvartsavslag, 1 beinpilesmiss(u)		1 kvartsavslag, 1 kvartskjerne, 1 kvartsskraper, 1 beinmeisel	1 beinpilesmiss (type III)	Steril grunn

Prøvestikk 40x,0y: 7 skår asbestmagr. keramikk, 12 avslag(kvarts og kvartsitt).
(u= uklassifiserbar p.g.a. fragmentarisk stand)

Tabell 2. Funnoversikt Makkholla, Felt II, utgravningen 1982.

BEINARIEFAKTER	ANTALL	STEINARIEFAKTER	ANTALL	KERAMIKK	ANTALL SK.	VEKT(GR.)
Fiskekroker	1	Skrapere	4	Asbestmagret	4	41
Pilesisser	5	Stikler	1	Skjellmagret	14	28
Meisel	1	Kjerner	1			
		Avslag	29			

Typefordeling:

Fiskekroker: 1(type II)

Pilesisser: 2(type I), 1(type III)

Tabell 3. Total funnoversikt Makkholla, Felt II. Omfatter utgravningene i 1960 og 1982. Klassifisering av fiskekroker og pilesisser er gjort i henhold til typologi presentert i kap. 2.2.2.2(s.d.).

ruter: Under et 20 - 30cm tykt torvlag(lag 1), fulgte et fra 15 - 30cm tykt lag av lys-brun, humusholdig skjellsand(lag 2) av relativt fast konsistens. Fargen på dette laget vekslet i lysere og mørkere felter, men uten påviselig stratigrafi. Under dette laget fulgte hvit, steril skjellsand av grov, løs konsistens(lag 3)(se Fig.15.). Som følge av at det ikke var påviselig stratigrafi i det humusholdige skjellsandslaget(lag 2), ble dette under utgravning delt mekanisk i 5cm skikt. Det ble funnet betydelige mengder osteologisk materiale, men som det fremgår av funnoppsettet på tabell 2(og 3), sparsomt med artefakter. Dette artefaktmaterialet var av samme type som det som tidligere er kjent fra Mestersanden og Makkholla.

Ingen påviselige strukturer ble påtruffet under utgravningen, men i østre del av feltet ligger ei gammetuft(se Fig. 7). En prøvegravning i denne konstanterte materiale fra nyere tid(18 - 1900 talls), og den skal derfor ikke omtales nærmere her.

FELT III utgjøres av en nedsenket flate som ligger mellom to bergrygger øst for Felt II(se Fig. 5). Denne flaten er ca. 50m lang(NNV-SSØ) og ca. 20m bred, hvorav de nordligste 30m av feltet er krattbevokst. Høyden over havet stiger fra ca. 8 m i nordenden til ca. 13 m i den sydligste del. Felt III er det desidert rikeste boplassområdet i Makkholla, og det var på dette feltet Solberg gjorde sine utgravninger i 1908 og 1911. Bare omfanget av utgravningen i 1908 er kjent:

"Quer über die Senkung wurde ein west-östliche gerichteter,
12m langer und 2m breiter Graben in 8m Höhe über normalen
Hochwasser angelegt(1909:18).

Utgravningen i 1911 må ut fra funnmengden ha vært mye større, og fordi Solberg i katalogen omtaler 1908-gravningen som "prøvefeltet", mens feltene a, b og c angis for 1911. I dette året grov Solberg også utelukkende i Makkholla. Uten at det har vært mulig å fastslå det nærmere, så ligger trolig Solbergs utgravningsfelter i det området som nå er krattbevokst, d.v.s. nord for, og noe lavere, enn utgravningen som ble foretatt i 1982(se Fig. 5). Dette bl.a. ut fra at kulturlagene lå uforstyrret i samtlige av de 6 ruter som da ble gravd i feltets sydlige del.

På Felt III omfattet utgravningen altså seks $1m^2$ ruter, tilfeldig distribuert i henhold til en X-akse lagt langs midten av feltet(NNV - SSØ). Dette var rutene -4.5x,-6.5y(11.70 m.o.h.); 4x,-1y(10.40 m.o.h.); 5x,-1y(10.30 m.o.h.); 8.5x,0y(10.0 m.o.h.); 9.5x,5y(9.90 m.o.h.) og 9.5x,6y(9.80 m.o.h.)(se Fig. 8). Den stratigrafiske situasjonen delte rutene

RUTE	LAG 2	LAG 3	LAG 4
-4.5x,-6.5y	1 kvartsskraper, 22 kvartsavslag, 1 skår a.k.	1 kvartsskraper, 1 kvartsavslag, 2 a.k., 2 u.k.	
4x, -1y	3 kvartsskrapere, 78 avslag (kvarts og kvartsitt), 2 kvartskjerner, 5 a.k., 4 s.k., 2 u.k., 1 beinpil (type IX)	1 kvartsskraper, 4 kvartsavslag, 4 a.k., 3 beinpilspisser (1 av type I, 2 ubestemte innenfor typene II - IV, VI - VIII), 2 knivskaft av bein.	2 kvartsavslag, 12 s.k., 5 u.k.
5x, -1y	2 kvartsskrapere, 1 flintskraper, 85 avslag (kvarts, kvartsitt), 1 kvartskjerne, 1 kvartsstikkel, 9 a.k., 2 s.k., 1 beinpilspiss (type II, III eller IV)	1 jernfragment, 67 avslag (kvarts, kvartsitt), 12 a.k., 2 s.k., 3 u.k., 1 knivskaft (bein), 7 beinpilspisser (1 type I, 3 ubestemte innenfor typene II - IV, VI - VIII, resten ikke relaterbare)	7 kvartsavslag, 1 kvartsstikkel, 2 a.k., 2 s.k.
8.5x, 0y	1 kvartsskraper, 29 kvartsavslag, 12 a.k., 4 s.k., 1 u.k.	5 a.k., 5 s.k., 2 u.k.	
9.5x, 5y	1 kvartsskraper		
9.5x, 6y	7 kvartsavslag, 5 a.k.	1 a.k.	

a.k.= asbestmagret keramikk
s.k.= skjellmagret keramikk
u.k.= keramikk med uviss magring

Tabell 4. Funnoversikt Makkholla, Felt III, utgravningen 1982.

BEINARTEFAKTER	ANTALL	STEINARTEFAKTER	ANTALL	KERAMIKK	ANTALL SKÅR	VEKT (GR.)
Fiskekroker	20	Slagsteiner	2	Asbestmagret	72	103.8
Lystergafler (antall greiner)	1	Skrapere	11	Skjellmagret	37	202.8
Pilespisser	31	Stikler	2	Glimmermagret	1	5.6
Knivskaft	6	Kjerner	3	Uviss magring	18	20.0
Nåler	1	Flekker	1	JERNARTEFAKTER		
Beslag	2	Avslag	303	Jernfragment	1	
Prener	1					
Skjeer	1					

Typefordeling fiskekroker og pilespisser
Fiskekroker: Type I(7), Type II(13)
Pilespisser: Type I(7), II(2), III(1), VI(1), VII(1), VIII(2), IX(8)

Tabell 5. Total funnoversikt Makkholla Felt III. Omfatter utgravningene i 1908, 1911 og 1982. Klassifisering av fiskekroker og beinpilspisser er gjort i henhold til den typologi presentert i kap. 2.2.2.2(s.d.). P.g.a. fragmentarisk tilstand lar ikke alle pilespissene seg klassifisere.

i to grupper. For de tre førstnevnte rutene var denne slik: Under et 25 - 40cm tykt torvlag(lag 1), fulgte et 3 - 10cm tykt brun-svart lag med humusjord iblandet mineralsand(lag 2). Derunder fulgte et 7 - 26cm tykt grå-svart lag med humusjord(lag 3), som var litt lysere og mer mineralholdig enn lag 2. Etter dette fulgte et 3 - 14cm tykt lag med brun humusblandet skjellsand(lag 4), som hvilte på hvit, steril skjellsand av grov, løs konsistens(lag 5)(se Fig. 16.). Like under dette kom undergrunnen i form av stein og berg. I de resterende rutene(8.5x,0y; 9.5x,5y; 9.5x,6y) var det ovenfor angitte lag 2 ikke mulig å skille ut, mens den øvrige lagdelingen var identisk. På Felt III har man altså en klar stratigrafi, idet lag 2 - 4(lag 2 og 3 for de tre sistnevnte rutene) er adskilte, oldsaksførende kulturlag(sml. Solberg 1909: 18 - 19).

På tabell 4 gis en stratigrafisk relatert funnoversikt fra utgravningene på Felt III i 1982. Man ser av denne at det er markante forskjeller i funnfrekvens, og særlig funnfattig er de to NV-ligste rutene(se Fig. 8). Trolig er man her helt i utkanten av boplassområdet på Felt III.

Det utgravde materialet er av typisk "Kjelmøykarakter". Jernfragmentet fra rute 5x,-ly, betyr imidlertid at jern for første gang er påvist i en klar stratigrafisk kontekst, noe som er av stor kronologisk betydning. Det ble under utgravningen på Felt III ikke påtruffet påviselige strukturer (konstruksjoner). Det er heller ingen synlige strukturer på overflaten.

På tabell 5 gis en total funnoversikt fra Makkholla Felt III hvor Solbergs utgravninger fra 1908 og 1911 er tatt med. Bortsett fra slåtte steinartefakter, fremgår det av denne at det er Solbergs utgravninger som overlegent har gitt det største materialet.

2.1.3 Kjøøy

Kjøøy (samisk: Giv'jo) ligger helt i munningen av Kjølufjorden(Fig. 2). Dens flateinnhold er kun 0.3km² og dens største bredde 800m. Høyeste punkt er 31 m.o.h., men bare mindre bergparier utgjør området over 20 m.o.h. Alle områder på øya hvor det er muligheter for bosetning ligger under 10 m.o.h. På tross av dette er øya svært rik på arkeologiske levninger.

Den første arkeologiske undersøkelsen her ble foretatt av Knut Odner i 1960, hvor bl.a. en labyrint ble registrert(K. Odner 1961). Odner fore-

tok også en prøvegravning på Kjøøy, men denne omfattet utelukkende seinere boplasslag(sein m.a./nyere tid, se Odner 1961: 94). I 1981 foretok jeg så nye undersøkelser her, og det ble da oppdaget et nytt felt med hustuffer hvor det i 1982 ble foretatt utgravninger.

Topografisk kan Kjøya deles inn i fire arkeologiske felt, og jeg skal i den videre beskrivelse ta utgangspunkt i disse(se Fig. 9).

FELT IV er det nordligste av disse feltene, og ligger på nordvestspissen av Kjøya. Fra sjøen stiger her en sydvendt gress-slette som ender i en rullesteinsterrasse. På denne gress-sletten ligger den av Odner(1961: 92 - 93, 97) beskrevne labyrint(se kap. 2.3.4), og to nyere hustuffer(trolig 1900-talls). I rullesteinsterrassen ovenfor gress-sletten er det en rekke groper, 1 - 2m i diameter og inntil 1m dype. Dette er en øst-samisk gravplass av lignende type som de som finnes bl.a. ved Holmengrå og Pasvik-Sandhavn(Odner 1961: 94, se kap. 2.3.3.).

FELT III ligger på østsiden av øya, i bunnen av en trang nordløpende bukt. Feltet består av ialt 5 gammetuffer, som ut fra overflateobservasjon ble antatt å neppe være eldre enn fra de to, tre siste århundrer. Da ingen undersøkelser ble foretatt her skal de ikke omtales nærmere.

FELT II utgjøres av et gresskledd eide på den sydlige del av Kjøya. Eidet dannes mellom to innløpende bukter, en på vest- og en på østsiden av øya, og utgjør en forsenkning mellom bergpartiet nord og sør for dette(se Fig. 9 og 10). Eidet tar form av en "hval", og deler av denne er dannet av relativt tykke kulturlagsakkumulasjoner. Midtpartiet av hvalen ligger 5 - 6 m.o.h., og skråner fra dette ned til sjøen på begge sider. Det er synlige strukturer av ialt 9 hustuffer på Felt II(Fig. 10), men samtlige av disse må antas å tilhøre den yngste bosetningen på dette feltet, da de synlige overflatestrukturene er et resultat av at de ligger øverst i de akkumulerte lag.

Det var på dette feltet at Odner foretok sin prøvegravning i 1960. Denne prøvegravningen omfattet ei rute på 1.3 x 1.3m, og var lagt i forkant av ei hustuft(se Fig. 10). Odner angir at denne lå ca. 1m over høyeste vannstand, hvilket tilsvarer ca. 2m over middelvannstanden. Den stratigrafiske situasjonen besto av et topplag av torv på ca. 20cm tykkelse, derunder et 60 - 70cm tykt kulturlag(bein, humus og skjellsand), som hvilte på steril, hvit skjellsand. Kulturlaget inneholdt mye bein, særlig av fisk. Det ble i profilen til dette laget observert striper med sand og

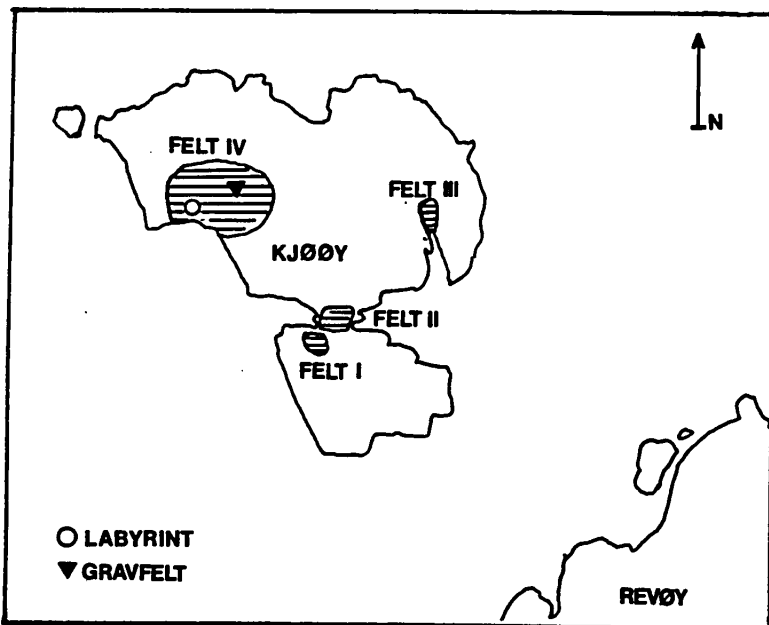
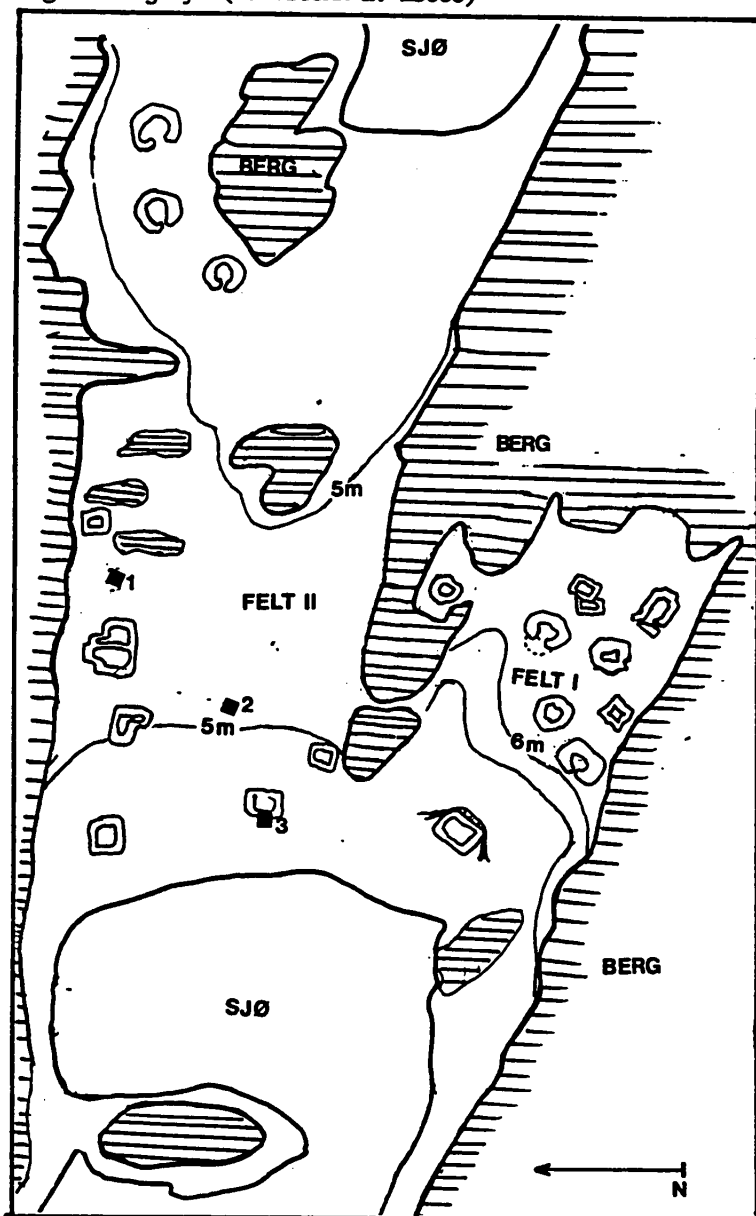

Fig. 9. Kjøøy. (Målestokk 1: 13000)

- 1 = rute 40x, 0y
- 2 = rute 16x, -10y
- 3 = prøverute 1960

Fig. 10. Kjøøy, oversikt Felt I og II. (Målestokk 1: 1000)

torv som avløste hverandre, og som kunne tyde på forekomsten av en finere stratigrafi. (Odner 1960: 38, 1961: 94) Følgende artefakter ble funnet (Ts 6204 a - m): 2 sjakkbrikker, 2 runde spillebrikker, 7 sidelagre til va-bein, 1 ukjent krumt redskap med renne og gjennomhullning, samt en rekke tilhogde stykker som er avfall fra redskapsproduksjonen. Samtlige av de nevnte artefakter er av bein. I tillegg ble det funnet 5 jernfiskekro-ker, 3 jernfragment og et skår flaskeglass.

I 1982 foretok jeg så en prøvegravning på det samme felt i form av to $1m^2$ ruter. Dette var henholdsvis rute 16x,-10y (5.30 m.o.h.) og 40x,0y (5.60 m.o.h.), relatert til en X-akse som ble lagt NNØ - SSV på tvers av eidet. Begge rutene ble lagt utenfor tufter (se Fig. 10). Den stratigrafiske situasjonen fremgår av tabell 6 og 7, som også viser funnfordelingen, og skal derfor ikke beskrives her. Man ser imidlertid at det er betydelige stratigrafiske forskjeller mellom de to rutene. I rute 16x,-10y ser man forekomsten av den finere stratigrafi som kunne antydes i Odners prøverute, mens rute 40x,0y har en helt annen og enklere stratigrafi (Fig. 18. 19.). Funnene fra de to rutene er typisk for sein m.a. og nyere tid (jern, glass, ildflint, fajanse o.s.v., se tabell 6 og 7). De er imidlertid markert forskjellig fra funnmaterialet fra Odners gravning, idet beinartefakter ikke ble funnet her.

På nordsiden av den vestligste bukta ved Felt I er det en klebersteinsforekomst. Det er ingen spor av brudd her, men en rekke innhogde inskripsjoner. De fleste av disse er navn, særlig russiske, men det er også endel geometriske symboler, bl.a. av en labyrint. Trolig er de fleste av disse fra 16 - 1800 tallet.

FELT I på Kjøya ligger like SV for Felt II, og noe høyere. Det utgjøres av en lyngkledd terrasseflate som avgrenses av berg i nord, sør og øst, og av terrasse skrenten i NV (Fig. 10 og 11). Hele feltet måler bare 40 x 35m (orientert NV-SØ), og stiger fra 6.5 m.o.h. ved terrassekanten til 9.0 m.o.h. ved bergfoten i SØ. Det ligger 8 tufter på selve terrasseflaten, mens en 9. ligger like NØ for denne og en 10. på et platå nedenfor terrassekanten (Fig. 11). Tuftene 4 - 6, samt 9 og 10 virker ut fra overflateobservasjon yngre enn de øvrige, men nærmere undersøkelser er ikke foretatt. Tuftene 7 og 8 er svært uklart markert og må betegnes som usikre. Det ble gravd i tuftene 1 - 3, og disse undersøkelsene skal beskrives i det følgende. Bare mindre utgravninger ble foretatt i disse, $3.28m^2$ i tuft 1 og $1m^2$ i de to øvrige, slik at utsagn om morfologi og strukturer i stor grad må baseres på overflateobservasjoner.

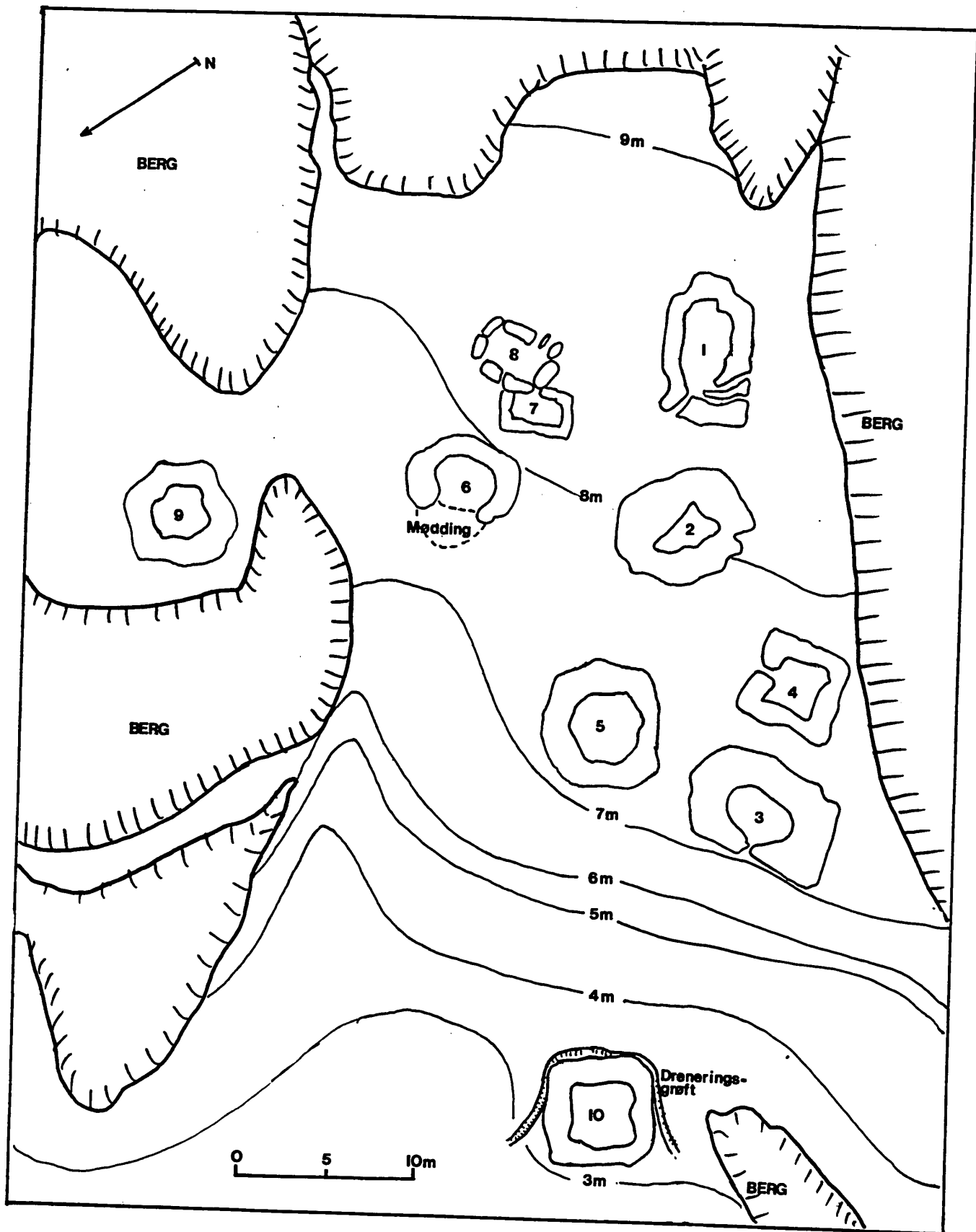

Fig. 11. Kjøy, Felt I.

Tuft 1 har et ytre mål på 7.90 x 5.10m og er orientert NNV-SSØ, d.v.s. med gavlen mot sjøen. Tuften markeres gjennom lave veggvolls-strukturer, inntil 0.15m høye og inntil 1.60m brede, som gir tufta et relativt regelmessig rekatangulært utseende (Fig. 12). Det innenforliggende golvplan er ikke nedsenket i forhold til det omgivende terreng, slik en finner det i tufter fra yngre steinalder fra Varanger. Høyden over havet på golvplanets torvoverflate varierte fra 8.55 - 8.70m.

Utgravningen foregikk ved å legge ut et trådkorssystem med origo (4x, 4y) i sentrum av tufta, og grave rutene 3x,3y; 3x,4y; 4x,3y; 4x,4y. Med gjenstående profilbenker på 0.20m bredde i østlige og vestlige kvadrant, ble rutene 3x,3y og 4x,4y på 0.64m² hver og de øvrige 1m² (se Fig. 12). Den stratigrafiske situasjonen besto av et 7 - 16cm tykt topplag av torv (lag 1), etterfulgt av et 6 - 17cm tykt lag med gråsvart humusjord iblandet mineralsand (lag 2). Derunder fulgte lys brun skjellsand (lag 3) i 9 - 20cm tykkelse. Dette laget inneholdt striper og flekker av mørkebrun skjellsand (lag 4) som dels også skar seg ned i den sterile, hvite skjellsanden (lag 5). Fargen på lag tre blir lysere lengre ned, og overgangen til lag 5 var ofte vanskelig å avgrense. De mer markerte brune nedskjæringene i form av flekker og striper (lag 4) kunne påtreffes inntil 20cm under lag 2. Den stratigrafiske situasjonen kompliseres ytterligere ved nedskjæring, inntil 40cm dype, av en brunsvart torvliggende substans (lag 6) som går ned fra lag 2. (se Fig. 12.) Trolig skyldes den komplekse stratigrafiske situasjonen i skjellsanden transport av humus i denne. Dette med unntak av lag 6 som trolig er restene av en eller annen form for konstruksjon, muligens en takbærende stolperække innvendig i huset (se Fig. 12). Bare lag 2 (muligens også da lag 6) kan assosieres med overflate strukturene, d.v.s. den synlige hustufta. Det ble ikke observert noen steinsetninger som kunne assosieres med ildsted, men det var en kraftig trekullkonsentrasjon i østre hjørne av rute 4x,3y i overgangen mellom lag 2 og 3 (se Fig. 12).

Som man ser av funnfordelingen på tabell 8 er desidert de fleste artefaktene funnet i lag 2. En observasjon som ble gjort under utgravningen var at den overveiende del av steinartefaktene lå i øvre del av lag 2, ofte helt i underkant av torvlaget. Materialet fra tuft 1 er helt av samme karakter som det som tidligere er kjent fra Mestersanden og Makkholla.

T u f t 2 ligger ca. 3.0m NV for tuft 1. Den markeres gjennom brede (inntil 2.5m), men lave(inntil 0.1m) veggvollsstrukturer, som gir en avrundet rektangulær ytre form(Fig. 13). Dens maksimale ytre mål er 7.70 x 5.85m, orientert NNØ-SSV, d.v.s. på tvers av tuft 1. Høyden over havet på gulvplanet torvoverflate varierer fra 8.10 - 8.20m.

Utgravningen foregikk ved å legge et trådkorssystem med origo(4x,4y) i sentrum av tufta, og grave 1m² i nordligste kvadrant av denne(rute 4x,3y; se Fig. 13). Den stratigrafiske situasjonen besto av et 4 - 8cm tykt topp-lag av torv(lag 1), etterfulgt av et 3 - 8cm tykt lag av gråsvart humus iblandet mineralsand(lag 2). Derunder fulgte lysbrun skjellsand 5 - 9cm (lag 3), ispedd mørkebrune felter og striper(lag 4) som gikk ned til 17cm under lag 2. Dette lag 4 skar seg også ned i den underliggende sterile, hvite skjellsanden(lag 5)(se Fig. 13). Også for tuft 2 kan bare lag 2 assosieres med overflatestrukturene. Det ble heller ikke her påtruffet steinsetninger som kunne assosieres med ildsted. Det ble gjort få artefaktfunn i tuft 2, og samtlige av disse var fra lag 2. De skal derfor gjengis her: 2 små skår av asbestmagret keramikk, 16 avslag av kvarts og 3 avslag avflint.

T u f t 3 ligger 9m VNV for tuft 2, helt fremme på terassekanten. Den skiller seg klart ut fra de to foregående ved langt kraftigere strukturer, bl.a. ved en tydelig forsenkning innvendig. Tuften er nærmest rektangulær med et ytre mål på 9.50 x 6.10m orientert NØ-SV. Vollene er inntil 2.7m brede og inntil 0.3m høye, og danner en åpning mot sjøen i NV-re langvegg.(Fig. 14). Høyden over havet på gulvplanet torvoverflate varierer fra 7.10 - 7.35m.

Utgravningsopplegg- og areal er helt tilsvarende som for tuft 2(se Fig. 14), og følgende stratigrafiske situasjon ble observert(se Fig. 14): Under et gresstorvdekke på 4 - 8cm tykkelse(lag 1), fulgte et 11 - 22cm tykt lag av brunsvart jord av torvaktig substans(lag 2). Under dette fulgte steril, steinpakket grus(lag 3). Lag 2 ble her tolket som kulturlaget, men hadde en klar fortorvet karakter og organisk materiale var ikke bevart. I dette laget ble det eneste funn gjort i form av en fiskekrok av jern. Det var ingen spor av ildsted i den del av tuft 3 som ble utgravd.

Forekomsten av kulturlag på Felt I er ikke bare avgrenset til tuftene, men ble konstantert også på store deler av de områder der det ikke er synlige strukturer ved bruk av sonde. Det er derfor tenkelig at tuftene representerer unntak fra en mer generell karakter av å være en åpen boplass,

LAG	STRATIGRAFISK BESKRIVELSE	TYKKELSE	FUNN
1	Gresstorv	8 - 14cm	
2	Mørk-brun humusjord	3 - 11cm	8 fiskekroker av jern, 1 jernagle, 1 skår av fajanse, 1 skiferbryne
3	Brun skjellsand	23 - 32	9 fiskekroker av jern, 3 jernagler, 2 glasskår, 2 skår av fajanse, 1 skår av steingods, 7 flint-avslag, 1 messingdeksel
4	Steril, grov, hvit skjellsand.		

Tabell 6. Funnoversikt og stratigrafi Kjøy, Felt II, Rute 40x, 0y

LAG	STRATIGRAFISK BESKRIVELSE	TYKKELSE	FUNN
1	Gresstorv	8 - 12cm	
2	Blandet lag: aske, humus, skjellsand, bein(særlig fisk)	6 - 14cm	10 jernagler, 1 jernangel, 1 skår fajanse, 2 flintavslag, 1 skiferbryne
3	Brunt torvdekke	2 - 4cm	
4	Som lag 2	1 - 5cm	4 jernagler, 3 jernangler, 2 skår fajanse, 1 messingfragment, 5 flint- og 2 kvartsavslag, 2 krittpestilker
5	Som lag 3	0 - 4cm	
6	Som lag 2, men iblandet også mineralsand	5 - 17cm	5 jernagler, 3 jernangler, 8 flint- og 3 kvartsavslag.
7	Torvsubstans iblandet grå leire	1 - 7cm	1 jernangel
8	Lys brun skjellsand med litt bein og trekuil	1 - 11cm	
9	Som lag 3	2 - 4cm	
10	Steril, grov, hvit skjellsand		

Tabell 7. Funnoversikt og stratigrafi Kjøy, Felt II, Rute 16x,-10y

LAG	KERAMIKK (Antall skår)			BEINARTEFAKTER		SLÅTTE STEINARTEFAKTER				
	ASBEST-MAGRET	SKJELL-MAGRET	USIKKER MAGRING	PILE- * SPISSER	FISKE-KROKER	UKJENT	SKRAPERE	KJERNER	STIKLER	AVSLAG
Lag 2	26	21	3	4	1(type II)	3	9	2	1	359
Lag 3	7	1			1(type I)	1				8
Lag 4		1								
TOTALT	33	23	3	4	2	4	9	2	1	367
Vekt(gr)	24	43	4							

*En av pilene var omdannet for sekundær funksjon, idet den var tvert overskåret og ble funnet stående i et muslingskall. Trolig har den vært anvendt til å fjerne innmaten av dette.

Typen av pilespisser
1 av type IX, resten ubestembar innenfor typene II - IV, VI - VIII

Tabell 8. Funnoversikt Kjøy tuft 1, Felt I, utgravningen 1982. Klassifisering av fiskekroker og pilespisser er gjort i henhold til den typologi presentert i kap. 2.2.2.2

j.fr. forholdene på Mestersanden og Makkholla. Man kan imidlertid heller ikke se bort fra at fysiske strukturer på overflaten ikke er bevart, etter- som både tuft 1 og 2 (samt tuft 7 og 8) er relativt svakt markert. De forhold som her kan spille inn er manglende permanens i konstruksjon p.g.a. sesongbosetting, samt at skjellsanden bidrar til raskt å jevne til strukturene.

Jeg skal tilsist i beskrivelsen av Felt I få nevne at det ved 5 - 6m høyere vannstand har vært adskilt som en egen liten holme fra resten av Kjøya (se Fig. 10). Det er overhodet ikke naturlige ferskvannsforkomster her, og ferskvann forekommer uhyre sparsomt på hele Kjøya (nesten utelukkende regnvannsansamlinger). Denne ferskvannsmangelen er forøvrig også et forekommende trekk ved Mestersanden, og dels også Makkholla. Det gir grunn til refleksjoner hvorfor disse steder er valgt, når nærliggende steder med god ferskvannstilførsel ikke har spor av bosetting.

2.2 Boplassenes kronologiske plassering.

Etter denne gjennomgangen av boplassene og undersøkelsene utført her, skal jeg i det følgende gå nærmere inn på deres kronologi. Dette vil skje på bakgrunn av C-14 dateringer og en generell typologisk drøfting av det arkeologiske materialet. Etersom det arkeologiske materialet fra Kjelmøy ("Kjelmøyfunnene") vil være svært sentralt her, finner jeg det naturlig innledningsvis å gi en kort gjennomgang av den diskusjon som er ført om dette materialets kronologiske plassering.

Spørsmålet om Kjelmøyfunnenes kronologiske plassering går tilbake til 1870-tallet da O. Rygh henførte de innkomne funn fra Mestersanden til den "Arktiske steinalderen" (Ab. 1871: 115, 1874: 180). Dette synet synes å ha aksept helt fram til begynnelsen av 1900-tallet da Solberg startet sine store undersøkelser. Solberg foretar en kraftig revurdering av dateringen av funnene, som han setter til 800 - 1100 e.Kr., d.v.s. omtrent samtidig med skandinavisk vikingtid (1909: 124, 1911: 349). Bakgrunnen for denne dateringen var funnene fra Nordvaranger-gravene hvor man både hadde artefakter av Kjelmøykarakter, og importerte metallsmykker av baltisk og mellomrussisk proveniens som kunne dateres til dette tidsrom. Dette argumentet svekkes imidlertid ved at disse metallsmykkene aldri er funnet sammen med artefakter typiske for Kjelmøy (sml. Gjessing 1927: 12). En igjen langt eldre datering er den finske arkeologen A.M. Tallgren inne på, idet han ser Kjelmøyfunnene i forbindelse med den øst-russiske Ananjin-

kulturen, 800 - 200 f.Kr. Han bygger dette særlig på funnet av støypeformsfragmentet fra Mestersanden (se tabell 1) som han oppfatter å ha vært til en Ananjino-celt. (1919: 85, se også Hallstrøm 1929: 86)

I 1923 presenterer så Helge Gjessing det syn på Kjelmøyfunnenes kronologiske plassering som har blitt det mest rådende i norsk arkeologi, nemlig at de tilhører siste del av eldre jernalder, d.v.s. folkevandringstid. Dette ut fra likhet med "norske" former som hører hjemme i denne perioden. (H. Gjessing i O.A. Johnsen 1923: 3) Gutorm Gjessing (1927) utdyper dette og drar av beinsakene særlig inn pilespissene og skjeene. Viktig er også keramikken, som G. Gjessing setter i forbindelse med de vestnorske spanformede leirkar, og får han til å datere Kjelmøyfunnene til sein folkevandringstid. (1927: 7 - 13) Dette synet får alminnelig tilslutning av andre norske arkeologer, bl.a. Brøgger (1931: 14) og A. Bjørn (1930: 37). G. Gjessing modererer imidlertid sin oppfatning i en større artikkel noen år senere (1935), hvor han nedtoner sammenhengen med de norske former. Særlig gjelder dette keramikken hvor tilknytningen til de spanformede leirkar avvises, og likheten med sibirsk og russisk keramikk fra yngre steinalder og tidlig metalltid fremheves (1935: 16, se også 1942: 365 - 366). Gjessing viser også til det han oppfatter som "Ananjino-impulser", ikke bare i form av støypeformsfragmentet, men også i beinsakenes utforming, bl.a. lystergafflene (1935: 14 - 15). Merkelig nok bidrar ikke dette til å tilbakedatere den nedre grense lenger enn til sein romertid (1935: 23). I "Nordnorges steinalder" plasserer imidlertid Gjessing endel av Kjelmøymaterialet i bronsealder (1942: 372).

Situasjonen har ikke endret seg særlig etter dette. Povl Simonsen har en rekke steder datert Kjelmøyfunnene, men ofte uten at kriteriene er spesifisert nærmere (sml. Johansen Kleppe 1974: 44 - 46). Hans dateringer er da også svært forskjellige, bl.a. 300 - 800 e.Kr. (1960: 107), 300 e.Kr. (1973: 179), 300 - 500 e.Kr. (1979b: 36) og 100 - 400 e.Kr. (1982: 550). Den siste dateringen er bl.a. basert på K. Helskogs C-14 dateringer fra Mestersanden (1980: 52). Else Johansen Kleppe gir i sin magistergradsavhandling en nøye gjennomgang av ulike forskeres kronologiske plassering av Kjelmøyfunnene (1974: 32 - 45), men tar i liten grad selv stilling til dette. Hun avviser imidlertid antagelsen om at de skal være særlig eldre enn Kr.f. (1974: 40). Det skal tilsist nevnes at også dagens finske arkeologer har gitt en kronologisk plassering av Kjelmøyfunnene som avviker fra den norske. Dette ut fra keramikken, idet de plasserer denne innenfor den finske Säräisniemi II-

keramikken(Carpelan 1976: 31, 1978: 17), og datert den til perioden 500 f.Kr. - 300/400 e.Kr.(se Erä-Esko 1975: 14).

Jeg skal så i det følgende gi min egen kronologiske vurdering av dette og det øvrige arkeologiske materialet presentert ovenfor, og ta utgangspunkt i de C-14 dateringer man har fra de tre boplassene.

2.2.1 C-14 dateringer.

Det er utført ialt ni C-14 dateringer fra de tre boplassene, likt fordelt med tre dateringer på hver. De tre dateringene fra Mestersanden har Knut Helskog fått utført(se Helskog 1978*, 1980), mens de øvrige er fra mine egne undersøkelser i 1981 og 1982. Jeg skal først presentere de enkelte dateringene og den kontekst prøvematerialet ble funnet i, før en foretar en generell vurdering av resultatene. Dateringene presenteres i C-14 år B.P.

De tre dateringene fra Makkholla består av én datering fra hvert av de tre feltene. Prøven fra Felt I(T-4341) er fra prøvestykket tatt i 1981. Prøven besto av reinhorn tatt fra et av de brune skiktene i skjellsanden, 12cm fra underkant av torv(se Fig. 17.). Den må antas å være representativ for den aktivitet det avgrensede kulturlagsskiktet på Felt I representerer. Resultat: 3050± 70 B.P. Prøven fra Felt II(T-4815) ble tatt fra rute 42x,-3y, og besto også her av reinhorn. Prøven ble tatt fra første mekaniske lag i lag 2(lag 1/2), 3cm fra underkant av torv(se Fig. 15), og lå "innkapslet" i et lite brunere skikt sammen med et randskår av asbestmagret keramikk. Prøven må sies å være klart daterende for keramikkskåret, og relativt for de øvrige funn i ruten. Resultat: 2280± 100 B.P. Prøven fra Felt III(T-4814) ble tatt fra rute 5x,-1y, og besto av trekull artsbestemt til bjørk. Prøven ble tatt fra en trekull- og askekonsentrasjon i øvre del av lag 3, 4cm fra topp av dette(se Fig. 16). Den må sies å være klart daterende for funn i lag 2, og relativt for de øvrige lag i denne ruten. Ettersom stratigrafien var den samme også for rutene 4x,-1y og -4.5x,-6.5y, må dateringen antas å ha relevans ihvertfall også for disse. Resultat: 2400± 100 B.P.

To av prøvene fra Mestersanden(T-1728 og T-1729) er fra to prøvestykk tatt fra den nordvestre del av terrassen(se Fig. 4). Prøvene består av fiskebein tatt like under torva, d.v.s. i øverste del av kulturlaget(K. Helskog pers. kom.). K. Helskog(1978: 119) oppgir høyden over havet til å være

*Dateringene publisert av Helskog(1978:119) er seinere korrigerert av Laboratoriet for Radiologisk datering, Trondhjem, og de korrekte resultatene er publisert i K.Helskog(1980:52).

7m(a.m.t.l.), men mine egne nivelleringer av høydenivået viste ca. 13.0m. Prøvene er ikke daterende for noen artefakter, da dette med unntak av noen kvartsavslag ikke ble funnet i prøvestikkene. De daterer imidlertid selvsagt øvre del av kulturlaget fra det sted de er tatt, og den bosetting dette representerer. Resultat: 1650 $\pm$ 90 B.P.(T-1728) og 1700 $\pm$ 90 B.P. Den siste prøven fra Mestersanden(T-2473), består av reinhorn fra Solbergs utgravning i 1910. Man har altså her benyttet seg av magasinert materiale hvor en nærmere funnkontekst er ukjent. Solberg sier at utgravningene i 1910 foregikk på den sydøstligste del av terassen(1911: 349, se Fig. 4), d.v.s. på den laveste del av denne, 8 - 10 m.o.h. Prøven er utvilsomt fra kulturlaget, og kan med forsiktighet antas å datere deler av det materialet utgravd i 1910(se Solberg 1911). Resultat: 1770 $\pm$ 90 B.P.

Den første av prøvene fra Kjøya er fra Felt II, mens de to øvrige er fra henholdsvis tuft 1 og tuft 2 på Felt I. Prøven fra Felt II(T-4813) er fra rute 16x,-10y, og består av trekull artsbestemt til bjørk. Den er fra bunn av lag 8, som er det nederste kulturlaget(se tabell 7 og Fig. 18). Prøven gir følgelig en bunndatering av denne ruten, og må antas å være representativ for den tidligste bosetningen på Felt II. Resultat: 640 $\pm$ 80 B.P. Prøven fra tuft 1, Felt I(T-4340), er fra rute 3x,4y i denne. Prøven består av trekull, artsbestemt til bjørk og nåletre, og er fra bunnen av lag 2, d.v.s. kulturlaget som kan assosieres med tufta(Fig. 12). Prøven må ansees å være velegnet for datering av denne og funn i lag 2, og relativt for de underliggende lag. Resultat: 2450 $\pm$ 110 B.P. Prøven fra tuft 2(T-4812) er likeledes av trekull, artsbestemt til bjørk. Prøven er tatt fra en trekullkonsentrasjon i underkant av torv, d.v.s. helt på toppen av lag 2(Fig.13). Prøven kan derfor gi en for ung datering, og representere sekundær aktivitet i forhold til tufta. Resultatet, 300 $\pm$ 80 B.P., tyder klart på dette.

En generell vurdering av de presenterte dateringene er at jeg aksepterer samtlige, med unntak av T-4812 fra tuft 2, Felt I, Kjøøy. Dateringen herfra er alt for ung ut fra funn av asbestkeramikk i lag 2. Det er verd å merke seg at flintavslagene funnet i denne tufta, lå i umiddelbar tilknytning til trekullkonsentrasjonen. Dette kan være seinere tids ildflint som sammen med trekullet representerer sekundær aktivitet i forhold til tuftestrukturane og lag 2. Dateringen fra Felt I, Makkholla, viser at dette isolerte kulturlagsområdet ikke har noen kronologisk tilhørighet med den øvrige bosetningen på Felt II og III. Det er naturlig å se dette i sammenheng med et kort fangstopphold fra den seinere del av yngre steinalders periode IV(se forøvrig kap. 7.4.1).

LOKALITET	T-NR.	PRØVEMATERIALE	H.O.H	14-C ALDER B.P.	KALIBERT AL- DER (MASCA)
Makkholla, Felt I	4341	Reinhorn	12.20m	3050± 70	1490 - 1270 B.
" " II	4815	"	9.45m	2280± 100	640 - 250 B.
" " III	4814	Trekull(bjørk)	10.05m	2400± 110	780 - 420 B.
Mestersanden	1728	Fiskebein	ca. 13m	1650± 90	210 - 440 A.D.
"	1729	Fiskebein	ca. 13m	1700± 90	160 - 390 A.D.
"	2743	Reinhorn	8 - 10m(?)	1770± 90	80 - 300 A.D.
Kjøøy, Felt I, tuft I	4340	Trekull(bjørk og nåletre)	8.55m	2450± 110	780 - 420 B.C.
" " " II	4812	Trekull(bjørk)	8.10	300± 80	1450 - 1640 A.D.
" , Felt II	4813	Trekull(bjørk)	4.90	640± 80	1230 - 1380 A.D.

Tabell 9. C-14 dateringer fra Makkholla, Mastersanden og Kjøøy.

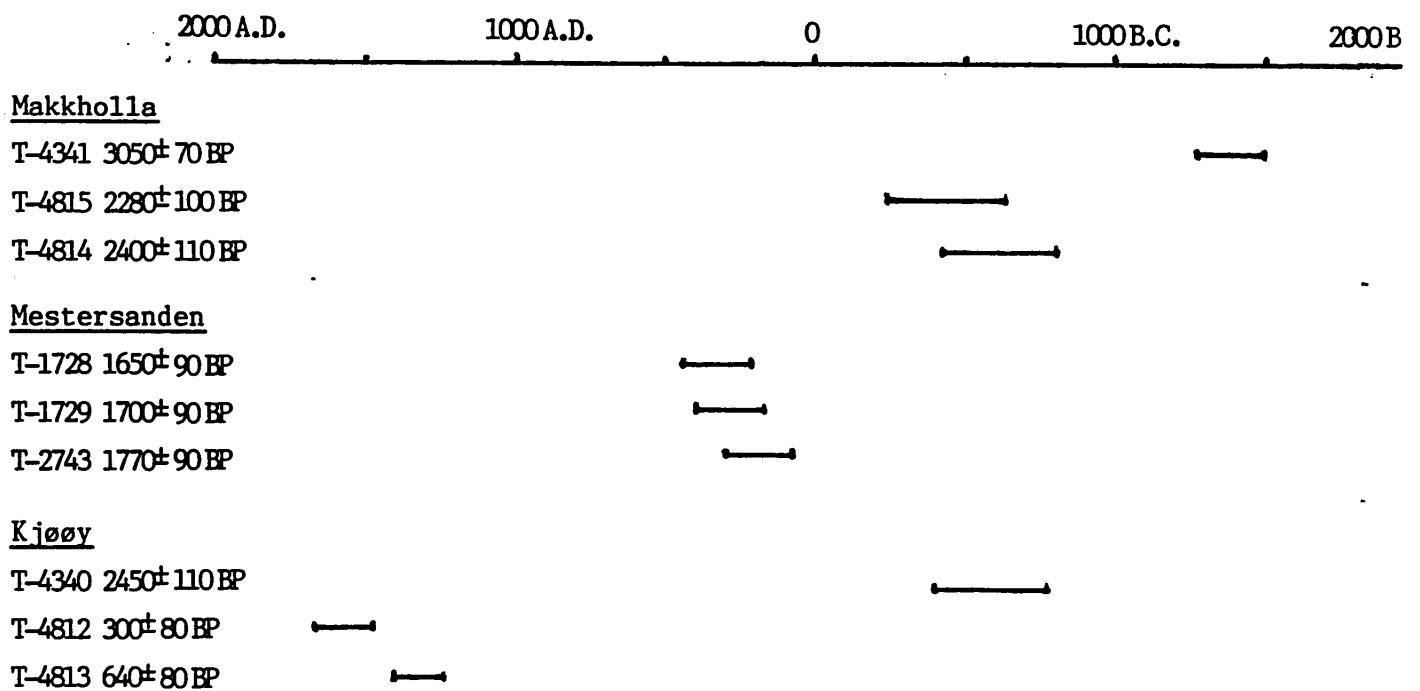

Fig. 20. Diagram over de MASCA kalibrerte verdiene av C-14 dateringene fra Mastersanden, Makkholla og Kjøøy. De ukalibrerte verdiene står i kolonnen til venstre.

For å kunne vurdere dateringene i forhold til etablert kronologi må en se på de kalibrerte verdiene oppgitt i kalenderår. Kalibreringene er utført av Laboratoriet for Radiologisk datering, Trondhjem, i henhold til MASCA. De kalibrerte verdiene fremgår av tabell 9 og Fig. 20. Ved vurderingen av disse må man som kjent ta i betraktning hele tidsrommet innenfor det avvik som oppgis (se bl.a. Michels 1973: 156 - 157). Det avvik som oppgis representerer et standardavvik på 68%, d.v.s. i 68 av 100 tilfeller vil sann verdi ligge innenfor det området oppgitt. Ved å multiplisere det oppgitte avvik med 2 vil en statistisk sikkerhet på 95% oppnås. (Gulliksen 1974: 13, Michels op.cit.) Jeg oppfatter imidlertid det oppgitte avvik (68%) som tilstrekkelig, og vil derfor bare anvende dette.

C-14 dateringene gir grunnlag for å sette den bakre grense for "Kjelmøyfunnene" (begrepet brukt taksonomisk) inntil 800 - 900 år tidligere enn det som idag synes akseptert (Simonsen 1982: 550), d.v.s. 700 - 800 f.Kr. Bare dateringene fra Makkholla (Felt I og II) og Kjøy (Tuft 1, Felt I) daterer i en sikker kontekst materiale av typisk Kjelmøykarakter, muligens også T-2743 fra Mestersanden. De to siste prøvene fra Mestersanden gjør det ikke, men viser at det ihvertfall er bosetningskontinuitet fram til 300 - 400 e.Kr. Forøvrig ser man at det ikke fra noen av de tre boplassene er C-14 dateringer fra tiden mellom ca. 500 - 1200 e.Kr. C-14 dateringene antyder videre at Kjelmøy og Kjøy taes noenlunde samtidig i bruk som sesongboplasser.

En nærmere vurdering av resultatene av C-14 dateringene vil skje i sammenheng med en evaluering av det arkeologiske materialet.

2.2.2 Arkeologisk materiale - typologi

Komparative typologiske studier har tradisjonelt vært mest anvendt til å datere arkeologisk materiale, og skal også her anvendes i tilknytning til C-14 metodens absolutte dateringer. Fordelen ved denne form for relativ datering er særlig at den gir bedre mulighet for å dekke de kronologiske sekvenser på store ustratifiserte boplasser, enn C-14 metodens eksakte dateringer av foretelser som skjedde "der og da". Spesielt fremtredende er dette for en boplass som Mestersanden, uten noen klar stratigrafi og med en vid horisontal distribusjon av artefakter. Ser man dette som uttrykk for en relativt lang bosetningsperiode, måtte utvilsomt en svært lang serie med C-14 dateringer til før man med en viss sikkerhet kunne anta å ha gitt de kronologiske rammer for bosetningen her.

Svakhetene ved den typologisk-kronologiske metode er åpenbare. Dette ikke først og fremst fordi den forutsetter en "diffusjonisme" med en kanskje tvilsom teoretisk basis, men mer i dens avspeiling av forskerens egen kulturelle virkelighet som ofte kan stå i en for grell kontrast til den forhistoriske. Med fare for selv å gå i den samme fallgruve må det påpekes at nok også nasjonale og etnosentriske holdninger har vært meningsdannende for den kronologiske oppfatning av Kjelmøyfunnene. At sammenhengen til de "norske former", ifølge Brøgger(1910: 17) "..laant til lapperne", betones så sterkt er etter min oppfatning mer et resultat av den tilfeldighet at Kjelmøy(så vidt!) befinner seg på det som etterhvert ble norsk territorium, enn en reell sammenheng. Dette særlig på bakgrunn av at kanskje mer nærliggende østlig materiale ikke har blitt tillagt kronologisk vekt. Det er i denne kontekst man må se divergensen mellom norske og finske arkeologers kronologiske oppfatning av Kjelmøymaterialet.

Det som slår en ved gjennomgangen av dette materialet, og særlig det fra Mestersanden, er hvor hetrogent det er sammensatt. Det er derfor etter min mening galt å oppfatte Kjelmøyfunnene som en homogen taksonomisk enhet, og gi det en datering som en slik. Trolig er ikke bare store deler av dette langt eldre enn de fleste tidligere har antatt, men deler av det spenner kanskje også over et lengre tidsrom. Med dette mener jeg at deler av det materialet som normalt går under betegnelsen Kjelmøyfunnene også kan være yngre enn romertid/folkevandringstid. Som det imidlertid vil fremgå av den følgende evaluering av det arkeologiske materialet omfatter denne mulighet bare en mindre del av dette.

Jeg vil i denne evalueringen ikke komme inn på materialet fra Kjøløy, Felt II, som jeg i forhold til det øvrige materialet oppfatter som kronologisk velbelagt, og som dessuten har fått sin klare avgrensning gjennom C-14 dateringen av bunn-nivået.

2.2.2.1 Keramikk

Det keramiske materialet fra Kjelmøy er ofte benevnt som asbestkeramikk (f.eks. Simonsen 1979b: 36). Tar man utgangspunkt i magringsmiddel er imidlertid asbest langt fra enerådende. Både knust skjell og glimmer har vært svært vanlig som magringsmiddel, og i noen skår er også knust kleber påvist. På Mestersanden hvor samtlige av disse magringstyper opptrer er det prosentvise forholdet mellom keramikk med ulik magring følgende:*

*Disse mengdeforhold er basert på vekt. For å kompensere for den tynnveggede asbestmagrede keramikks lavere egenvekt pr. volumenhet, er denne multiplisert med en faktor på 2.5. Denne faktoren er fremkommet ved eksperimentveiling av keramikken.

Skjell(46.8%), asbest(34.4%), glimmer(17.5%), kleber og glimmer(1.2%), og kleber(0.1%).

Bruk av asbest som magringsmiddel i keramikk tok i Øst-Finland til allerede 3500 - 3000 f.Kr., d.v.s. i kamkeramikken, og ble siden anvendt i Fennoskandinavia helt fram til folkevandringstidens vestnorske keramikk (Carpelan 1978: 11, 19). Følgelig er ikke bruken av asbest i keramikkproduksjonen et kronologisk holdepunkt i seg selv, men må relateres til egne typologiske grupperinger.

Den asbestmagrede keramikken i materialet fra Kjelmøy og Kjøy består av svært tynnveggede kar, samtlige under 7mm og hele 87% under 5mm(de fleste, 51.7%, er mellom 3 - 4mm). Dette, sammen med god brenning som gir et kompakt og konsistent kar, vitner om en relativt høyt oppdrevet fremstillingsteknikk. Av karakteristiske fortrekk er randen i de fleste observerte tilfeller(71.4% av randskårene) utbøyd, gjennom en utsvinget ytterside, men rett innside. I de øvrige tilfeller er randlist påtruffet. Denne har som regel avrundet tversnitt, men er av og til på noen svært tynnveggede kar (2 - 3mm) rettvinklet. Bunnen på de asbestmagrede karene er i alle eksisterende tilfeller flat. Estimert av randdiameteren viser variasjon fra 10 - 35cm, men hovedtyngden synes å ligge mellom 15 - 25cm. Yttersiden er alltid jevnt tilglattet, og samtlige kar har trolig vært ornamentert, da alle større skår har ornamentikk. Denne består av strek- og kamorneringer i geometriske mønstre: horisontale og siksakgående doble- eller trippellinjer som ofte krysser hverandre(se Solberg 1909: 67 - 71). Ornamentale unntak finnes i form av et skår fra Mestersanden med flere parallelle sett av horisontale, heldragne profilerte linjer(se Fig. 175 hos Solberg 1909: 73).

Ut fra fremstillingsteknikk, form og dekor hører den asbestmagrede keramikken fra Kjelmøy og Kjøy etter min oppfatning uten tvil til den samme gruppe som den finske Säräisniemi II-keramikken, og den svenske s.k. "norrlandske asbestkeramik"(j.fr. også Birgitha Hultén,pers.kom.; C. Carpelan 1976: 31, 1978; se også G. Gjessing 1942: 366). Denne keramikken er særpreget bl.a. ved sine svært tynnveggede kar og sin strek- og kamdekor i geometriske mønstre som beskrevet ovenfor. Dersom man i likhet med finske arkeologer samler denne keramikken under den taksonomiske benevnelsen Säräisniemi II(Sär-2)- gruppen, så utgjør denne en karakteristisk keramisk hovedgruppe(med regionale variasjoner), som omfatter Østkarelen med Kolahalvøya, Finland(bortsett fra de SV-lige deler), Norrland og Nordnorge(Carpelan 1967: 31, 1978: 11, Meinander 1969: 60). Den er blitt benevnt som en s.k. "epineolittisk"

keramikk med kronologisk tilhørighet i bronsealder - eldre jernalder (Carpelan 1978: 10 - 11, sml. Gjessing 1942: 366).

Viktig for denne gruppens kronologiske plassering er de C-14 dateringer A. Linder (1966) har fått utført av norrlandsk asbestkeramikk. Prøvene er her tatt fra den organiske substansen som finnes i selve kargodset (1966: 144 - 145), og disse ga dateringer fra 3170 $\pm$ 160 B.P. til 1875 $\pm$ 70 B.P. (C-14 år). Den overveiende delen av de ialt 13 dateringene lå imidlertid innenfor de siste fem århundrene f.Kr. og ingen senere (innenfor 68% avviket) enn 200 e.Kr. (1966: 147 - 149). Da disse dateringene er ukalibrert vil hovedtyngden av denne keramikken i kalenderår ligge omtrentlig mellom 700-800 f.Kr. og Kr.f. Tidligere har også norrlandsk asbestkeramikk av Sär-2 gruppen vært C-14 datert i stratigrafisk avgrensede kulturlag på Döudden (Hallgren 1959) og Varghalsen (Johansson 1962), som begge ligger ved Hornavann i Arjeplog. Dateringene fra begge disse boplassene lå ifølge Hallgren (1959: 118) og Johansson (1962: 218 - 224) innenfor de to første århundrene e.Kr. Da imidlertid heller ikke disse dateringene er kalibrert vil de kalibrerte dateringene (i kalenderår) måtte tilbakeføres til sein før-romersk jernalder. Fra Döudden er det forøvrig et kar med ornamenter som helt tilsvarende karet med heldragne profilerte linjer fra Mestersanden (Hallgren 1959: 117).

C-14 dateringene fra Makkholla (Felt II og III) og Kjøøy (tuft 1, Felt I) er klart i samsvar med dette bildet, og antar man at T-2743 fra Mestersanden kan være daterende for denne type keramikk, ligger samtlige tidligere enn 300 e.Kr. (innenfor 68% avviket). Dette er helt i overensstemmelse med den øvre grensen Carpelan (1978: 11, 20) setter for Sär-2 gruppen (d.v.s. 300 e.Kr.). Når det gjelder den nedre grensen har Carpelan (op.cit.) satt denne til 1250 f.Kr., men trolig ligger denne betraktelig seinere for Kjelmøy og Kjøøy. En av grunnene til dette er at keramikken med grov asbestmagring (lange og tykke fibre) og ikke-tilglattet ytterside, som er kjent fra siste del av yngre steinalders periode IV i Varanger (særlig Pasvikdalen og Bugøyfjord, se Simonsen 1961, 1963), ikke forekommer her. Den øvre grensen for Bugøyfjord kan trolig settes til ca. 1000 f.Kr., bl.a. ut fra forekomsten av tekstilkeramikk i kombinasjon med det øvrige gjenstandsinnventar. C-14 dateringene fra Makkholla Felt III og Kjøøy tuft 1 tilsier en maksimal datering til 780 f.Kr. (innenfor 68% avviket), men på Makkholla Felt III finnes asbestmagret keramikk i eldre stratigrafisk kontekst (se tabell 4). Hvorvidt dette i betraktning av C-14 dateringenes standardavvik vil gi seg reelle utslag er imidlertid uvisst. På denne bakgrunn synes

etter min oppfatning en bakre grense til ca. 800 f.kr. å være rimelig. Dette samsvarer da óg med den bakre grensen for hovedtyngden av Linders (1966) dateringer av norrlandsk asbestkeramikk, omregnet i kalenderår.

Særlige kronologiske holdepunkter utover dette gir verken den glimmer- eller skjellmagrede keramikken fra Kjelmøy og Kjøy, men glimmermagring er vanlig innenfor Sär-2 keramikken(Carpelan 1978: 16). Knust skjell kjennes imidlertid ikke her, og er et svært skjeldent anvendt magringsmiddel. Kronologisk kan det være verd å merke seg at denne magringstypen heller ikke er kjent fra yngre steinalder i Varanger. Tilsetting av knust skjell er ellers kjent innenfor det nordlige eurasiatiske og amerikanske området(Gjessing 1935:26), og kjennes bl.a. fra nyere tid hos eskimoene i Nordalaska(Spencer 1959:422).

Både glimmer- og skjellmagring synes ut fra det foreliggende materialet fra Kjelmøy og Kjøy å gi relativt tykkveggede kar, idet veggtykkelsen varierer fra 5 - 25mm. Begge typer har i alle påviselige tilfeller rett rand og spissbuet bunn. Estimert av diameteren på disse karene viser at den jevnt over har vært noe større enn på den asbestmagrede keramikken, fra 15 - 35cm, men med hovedtyngden mellom 25 - 35cm. Den skjellmagrede keramikken er svært porøs, mens den glimmermagrede er fastere og langt mer konsistent. Begge keramikktypene er i de tilfeller det er sannsynlig å påvise(større, uspaltede skår) ornert, og mønstrene viser her større variasjon enn på den asbestmagrede keramikken. Bl. a. forekommer meandermotiv som av flere(Gjessing 1942: 366, Äyräpää 1953: 82) er satt iforbindelse med den østrussiske Andronovo-keramikken. Denne dateres normalt fra 1500 - 1200 f.kr., men enkelte russiske forskere vil sette den øvre grense så sent som 800 f.Kr.(Simonsen 1979a: 523). Et skår fra Mestersanden av den skjellmagrede keramikken skal også nevnes i denne forbindelse. Dette skåret er atypisk i forhold til den øvrige skjellmagrede keramikken, dels ved at skjellmagringen er svært svak mot den normalt kraftige tilsetningen, og ved at den gulbrune fargen på dets ytterside avviker fra den normalt mørkebrune, eller svarte farge. Særlig interessant er imidlertid dekoren i form av innpressede og profilerte vinkelmonstre(se Fig. 174 hos Solberg 1909: 73), som ifølge Carpelan(pers.kom.) er av samme type som på den midt- og sydfinske Luukonsaarikeramikken(se Meinander 1969: 63). Carpelan(pers.kom.) daterer denne til 700 - 800 f.Kr.

På Kjelmøy og Kjøy er den skjell- og glimmermagrede keramikken alltid funnet i samme stratigrafiske kontekst(der dette forekommer) som den asbestmagrede keramikken, og tyder derfor på en klar kronologisk samhörighet.

Når det gjelder keramikk med knust kleberstein som magringsmiddel, så er dette bare påvist i to skår fra Mestersanden. Knust kleber synes å ha relativt bra magringsegenskaper, og skårene virker konsistente med en veggtykkelse på 6 - 8mm. Et av skårene er et bunnskår, og viser at denne har vært flat. Ingen av skårene har dekor, og gir ut fra sin sparsomme forekomst få øvrige kronologiske holdepunkter. I endel skår finnes riktignok knust kleber som magring sammen med glimmer, men disse har den glimmermagrede keramikksens særdrag.

Av stor kronologisk interesse er imidlertid to skår av imitert tekstilkeramikk fra Mestersanden. Skårene er av rødbrunt asbestmagret gods med en ytterside dekket av et rombisk strekmønster som minner om tekstilavtrykk. Det er imidlertid helt klart at dette ikke er tekstilkeramikk, men den s.k. imiterte(pseudo-) tekstilkeramikk som har sitt utbredelsesområde avgrenset til Øst-Sibir og nordre Fennoskandinavia(Carpelan 1981: 67). Ut fra veggtykkelsen(8 - 9mm) som overgår all annen asbestmagret keramikk fra Kjelmøy og Kjøy, og godsets farge og kvalitet, er dette trolig ikke lokal produksjon, men import. Carpelan, som har arbeidet spesielt med denne keramikken, daterer den til 800 - 500 f.Kr.(1970, 1978: 11), mens andre finske arkeologer har ville satt den nedre grensen så tidlig som 1250 f.Kr.(se Erä-Esko 1975: 13). Uansett ligger ikke den øvre grense seinere enn 500 f.Kr. noe som er av stor viktighet for Mestersandens kronologiske rammegivning, hvor de eksisterende C-14 dateringer har begrenset relevans.

Som en generell konklusjon vil jeg da gi keramikken fra de tre boplassene sett under ett en kronologisk ramme på fra ca. 800 f.Kr. - 300 e.Kr. Ingen keramikk er påviselig yngre enn dette, heller ikke fra undersøkelsesområdet forøvrig. Dette er en generell situasjon da produksjon og anvendelse av keramikk synes å ha opphørt innenfor fangstsamfunnene i hele østre og nordre Fennoskandinavia i siste del av romersk jernalder, ca. 300 e.Kr. (Carpelan 1978: 20).

2.2.2.2 Beinartefakter

Det er særlig beinartefaktene, og da vesentlig fra Mestersanden, som gir materialet sitt hetrogene preg. Mestersanden er den desidert rikeste forhistoriske boplassen i Norge når det gjelder beinartefakter, og materialet herfra viser langt større variasjon enn fra boplasser som f.eks. Skipsheieren, som ut fra stratigrafi kan relateres til et svært langt tidsrom (Bøe 1934).

Jeg skal i det følgende se nærmere på de viktigste gruppene av beinartefakter, og diskutere deres kronologiske plassering. For å kunne behandle hetrogent sammensatte grupper, som f.eks. pilespissene, er det nødvendig også å gi plass til typedefinisjoner. Dette ikke bare til bruk i denne kronologiske kontekst, men også når disse seinere(kap. 8) skal evalueres funksjonelt.

FISKEKROKENE er av Rygh(1874: 180) inndelt i to hovedtyper, benevnt som type I og II. Type I omfatter Solbergs Fig. 2 - 10(1909: 29 - 30), og er angler uten agnor(mothake). Disse har en slank, avlang form p.g.a. liten avstand mellom en nærmest parallelt-løpende stamme og odd. Karakteristisk er også et normalt forekommende hull i det nedre tverrstykket mellom stamme og odd-del. Type II omfatter Solbergs Fig. 11 - 19(1909: 30 - 32). Denne er alltid forsynt med agnor og får i form et nærmest firkantet utseende, da den er utstyrt med en "overligger" for snørefeste, som går nesten rettvinklet fra toppen av stammen inn mot odden. Utformingene av dette snørefestet nødvendiggjør inndelingen av type II i to underkategorier. Type IIa omfatter angler hvor overligger har en langsgående renne, og ofte ett(av og til to) hull i midten av denne(se Fig. 11 - 15 hos Solberg op.cit.). Type IIb omfatter angler hvor rennen(for snørefeste) løper rundt på tvers av overliggers lengderetning og helt foran på denne(se Fig. 16 - 19 hos Solberg op.cit.). Et gjennomgående trekk ved angler av type II er at disse er ornerte, mens dette aldri forekommer på angler av type I. Orneringene opptrer som regel på sidene av det nedre tverrstykket, og som små taggelignende frem-spring i underkant av dette.

I tillegg til type I og II finnes noen få(ialt 4) angler av en tredje type, alle fra Mestersanden. Disse ligner mye på type II, men har bøyde stamme hvor overligger med snørefeste dannes i forlengelsen av krumningen(se Fig. 4b hos Solberg 1911: 351).

Angler av type I er i sin "reine" form ukjent fra andre boplasser i Norge enn de på Kjelmøy og Kjøy. Den eneste kjente parallell er et funn fra Malo'-muetke på Fiskerhalvøya(Petsamo) beskrevet av Tanner(1928: 17). Funnet ble her gjort i en klar yngre steinalder kontekst, idet angelen ble funnet sammen med en enegget skiferkniv i en tuft av Grottug-typen, som er identisk med Gressbakkentuftene. Tanner(op.cit.) daterer denne tufta til 3700 B.P. ut fra høydenivået, noe som virker rimelig sett på bakgrunn av C-14 dateringer av tilsvarende tufter fra Varanger(K. Helskog 1980). Type I er imidlertid ukjent i rein form fra yngre steinalder i Varanger, selv om lignende

typer uten agnor forekommer bl.a. i materialet fra Advik(se Fig. 15c hos Simonsen 1961: 225) og Nyelv Nedre Vest(Fig. 165 a og c hos Simonsen 1961: 401). Disse mangler imidlertid den karakteristiske gjennomhullningen av det nedre tverrstykket. I C-14 datert stratigrafisk kontekst foreligger type I sikkert bare fra Kjøy, tuft 1, hvor et eksemplar ble funnet i øvre del av lag 3, som neppe er særlig eldre enn bunndateringen fra lag 2. Typen må imidlertid ut fra dens forekomst særlig på Mestersanden, antas å gå en god del lenger opp i tid uten at noen nærmere avgrensning synes mulig ut fra det foreliggende materialet. Ut fra Varangermaterialet synes type I i rein form ikke å forekomme i yngre steinalder, og jeg vil derfor på tross av funnet fra Malo'muetke definere den som i hovedsak en postneolittisk type.

Angler av type II må også sies å være skjelden utenfor basisområdet. Lignende former som type IIb kjennes i Nordnorge fra Kirkhellaren på Trøna i yngre steinalder kontekst(Gjessing 1942: 209); og i to løsfunn fra Sør-Troms, Hillesøy i Lenvik(Ts 4325) og Kvitnes i Skånland(Ts 3996), hvor imidlertid funnkonteksten er usikker. Type IIb er ikke kjent fra yngre steinalder i Varanger, og synes derfor å ha en klar postneolittisk forekomst her. Hvor langt opp i tid den går er vanskelig å si, men i et løsfunn fra Bugøynes i Sør-Varanger er en angel av type IIb(Ts 4035, se kap. 2.3.1) funnet sammen med et ornert spinnehjul av kleber som neppe er eldre enn vikingtid/tidlig middelalder. Dette kan antyde en tilsvarende sein forekomst av denne typen, men funnkonteksten gir ikke større grunn til sikkerhet enn å antyde muligheten.

Type IIa kjennes utenfor basisområdet bare fra Mortensnesgravplassen(se Fig. 191 hos Solberg 1909: 101). Den ble her funnet i en grav sammen med endel pilespisser av bein, men lar seg ikke bestemme nærmere kronologisk enn at konteksten er klart postneolittisk. Et fragment av en angel som trolig er av type II, men som ikke er mulig å identifisere i forhold til underkategoriene, er det eneste funn av denne typen i C-14 datert stratigrafisk kontekst. Denne er funnet på Kjøy i lag 2, tuft 1, som altså er datert til 780 - 420 f.Kr.(kalibrert). Dette er forøvrig det eneste funn av type II fra Kjøy.

Den tredje type angler, med bøydd stamme, har klare paralleller til yngre steinalders fiskekroker, bl.a. fra Varangerboplassene Gressbakken, Nyelv og Advik (Simonsen 1961). Gjessing(1942: 209) oppfatter den mer rettvinklede overligger for anørefeste(som på type II), som yngre enn den skrånende(som på type III), noe som synes å være tilfelle her.

Etter min oppfatning representerer derfor type III i Kjelmøymaterialet en

overgangstype mellom neolittisk og postneolittisk tid, mens de to øvrige er klart postneolittiske. Noen mer eksakt plassering av de to hovedtypene synes ut fra det foreliggende materialet vanskelig. Som imidlertid funnet fra Bugøynes antyder kan en ikke se bort fra at de går helt opp til vikingtid/tidlig middelalder, før de erstattes av fiskekroker av jern.

PILESPISSENE har aldri vært gjenstand for noen nøyere typeinndeling. Ettersom det foreliggende pilespissmaterialet er så komplekst (se Fig. 45 - 80 hos Solberg 1909: 42 - 45, samt Fig. 4 i - n, 1911: 351), er imidlertid dette etter min oppfatning påkrevd for å kunne behandle det nærmere. I den følgende typeinndeling er det lagt vekt på utformingen av tverrsnitt, mothake (tilstedeværelse, form og antall) og tange som typedefinerende trekk, samt en mer generell vurdering av form. Dette gir følgende 12 typer:

TYPE I omfatter pilespisser med rundt tverrsnitt og uten mothake. Noe bråere avsmalning mot tange enn mot odd. Kjegleformet, spiss tange. (Som Fig. 46 hos Solberg 1909, og Fig. 9, 1911)

TYPE II omfatter pilespisser med triangulært tverrsnitt, og to spisse mothaker, d.v.s. mothakene danner en vinkel $\leq 90^\circ$ med bakenforliggende del. Flat, avsmalnende tverrtange. (Som Fig. 61 og 80 hos Solberg 1909)

TYPE III omfatter pilespisser med normalt triangulært tverrsnitt, men som i endel tilfeller har en av sidene velvet, og dermed gir et rombisk tverrsnitt. Denne typen har én spiss mothake, og flat, avsmalnende tverrtange. (Som Fig. 66 og 68 hos Solberg 1909, og Fig. 4k, 1911)

TYPE IV omfatter pilespisser med triangulært tverrsnitt, og tre spisse mothaker. Flat, avsmalnende tverrtange. (Som Fig. 62 hos Solberg 1909)

TYPE V omfatter pilespisser med kvadratisk, noe avrundet, tverrsnitt, som har fire stumpe ($>90^\circ$) og svært svakt markerte "mothaker". I typedefinisjonen kan også ornering dras inn, idet denne typen alltid har en linje løpende bakover mot tangen fra hver av de fire mothakene. Flat, avsmalnende tverrtange. (En noe erodert utgave vises på Fig. 154 hos Solberg 1909)

TYPE VI omfatter pilespisser med triangulært, eller kvadratisk tverrsnitt, og to stumpe mothaker, som ofte sitter veldig langt fram på pilen. Flat, avsmalnende tverrtange. (Et noe a-typisk eksemplar vises på Fig. 4n hos Solberg 1911)

TYPE VII omfatter pilespisser med triangulært tverrsnitt, og tre stumpe mothaker. Tangen er normalt flat avsmalnende og tverrskråret, men er i endel tilfeller kløyvd (som Fig. 60 hos Solberg 1909). Som for type VI sitter mothakene langt fram.

TYPE VIII omfatter pilespisser med triangulært tverrsnitt, og én stump mothake. Flat, avsmalnende tverrtange. (Som Fig. 69 hos Solberg 1909)

TYPE IX omfatter pilespisser med avrundet triangulært tverrsnitt, og uten mothaker. En noe avrundet sideform. Flat, avsmalnende tverrtange. (Som Fig. 49 - 52 hos Solberg 1909)

TYPE X omfatter pilespisser med avrundet kvadratisk tverrsnitt, men hvor odden har et markert triangulært tverrsnitt. Denne typen har ikke mothake. Flat, avsmalnende tverrtange. (Som Fig. 77 hos Solberg 1909)

TYPE XI omfatter pilespisser med avrundet, noe flatt, trapesformet tverrsnitt. Denne typen er uten mothake, men har sterkt krummede sider. Flat, avsmalnende tverrtange. (Som Fig. 77 hos Solberg 1909)

TYPE XII omfatter pilespisser med avrundet, noe flatt, tverrsnitt, og uten mothake. Som typedefinerende trekk er det her lagt vekt på tangens utforming. Denne har klart markerte knopper og innhakk, tydelig for å feste pilen med snøre til skaftet. (Som Fig. 47 og 48 hos Solberg 1909)

Beinpilene er brukt som et av de viktigste kriteriene for å datere Kjelmøyfunnene til siste del av romertid, og særlig til folkevandringstid (Gjessing 1927: 8 - 9, 1935: 16). Dette gjelder særlig de tre- og firesidede pilene med en, to eller tre mothaker, d.v.s. typene II - IV og VI - VIII, som er kjent i en rekke sydiskandinaviske funn fra dette tidsrom. Bl.a. i det kjente Vimosefunnet fra Fyn (Gjessing 1927: 8 - 9), og i de vestnorske branngraver (Brøgger 1910: 10 - 13).

Drar man imidlertid beinpilene ut av den sydiskandinaviske kronologiske kontekst viser de en langt videre kronologisk ramme, og går bl.a. i Sentral-Europa tilbake til mesolittisk tid (Gjessing 1942: 234) og i Sibir til tidlig bronsealder (se Bakka 1975: 98 - 99, Fig. 2). I Varanger er triangulære beinpiler funnet på Advikboplassen i ei tuft som er C-14 datert til ca. 4500 B.P. (Helskog 1980: 53, sml. Simonsen 1961: 225, 1980: 56). Etter min oppfatning er det derfor galt å plassere beinpilene ensidig innenfor den snevre avgrensning de har i sydiskandinavisk kronologi. Jeg mener også at man m.h.t. dateringen av pilene i Kjelmøymaterialet bare har tatt utgangspunkt i visse typer, og i for liten grad tatt hensyn til den hetrogenitet som påviselig er tilstede.

Imidlertid synes typene II - IV, d.v.s. pilespissene med spisse mothaker, bare å forekomme i en postneolittisk kontekst, hvor de i Varanger bl.a. er kjent fra Mortensnesgravplassen (se Solberg 1909: 95, 114; Fig. 189 og 201), og Bugøynes (se kap. 2.3.1). Flere fragmenter av tre og firesidede pilespisser, som kan være av disse typene* (men også VI - VII), opptrer i C-14 datert stratigrafisk kontekst fra Makkholla Felt III og Kjøy, tuft 1, og viser i tilfelle at de ihvertfall går tilbake til 400 - 500 f.Kr. Dette samsvarer forøvrig kronologisk med at beinpiler av type III også forekommer i den øst-russiske Ananjinokulturen (Tallgren 1919: 69, Fig. 63). Den øvre avgrensningen har man få holdepunkter for, men beinpiler av type III kjennes ihvertfall så seint som i merovingertid i gravfunnet fra Engholmen, Karlsøy (Sjøvold 1974: 170, 292; Pl. 32: h - k).

*Et av disse fragmentene, fra rute 5x, -1y (lag 2), har én påviselig spiss mothake, og må følgelig tilhøre en av typene II - IV (se tabell 4). Dessuten foreligger en pil av type III fra rute 46x, 5y; Makkholla Felt II, men den stratigrafiske kontekst på dette feltet gir ikke nærmere holdepunkter for kronologiske slutninger.

Av de øvrige typene synes særlig type IX å gå langt opp i tid, da de er kjent fra vikingtids- og middelalderfunn i Troms og Finnmark. Bl.a. kjennes to slike beinpilener i et gravfunn fra Tromvik ved Tromsø, datert til 900-tallet (Sjøvold 1974: 168), og én i funnet fra Daumannsrifta på Hjelmsøya, som trolig er et offerfunn fra middelalderen (se Simonsen 1982: 577). Bakover i tid kjennes type IX fra flere funnsteder ved Lena i Sibir, datert til tidlig bronsealder (Bakka 1975: 98 - 99). Her forekommer forøvrig også beinpilener av type VI (Bakka op.cit. Fig. 3). Type IX er også funnet i stratigrafisk avgrenset kontekst på Makkholla Felt III sammen med asbestkeramikk som neppe er yngre enn Kr.f.

Også pilespisser av type I kjennes i en vid kronologisk sammenheng. Denne finnes bl.a. i funnet fra Vardø Sandgroper, som ut fra funn av imitert tekstilkeramikk trolig kan dateres til første halvdel av siste årtusen f.Kr. Et velbevart eksemplar av denne typen ble funnet på Makkholla Felt II i rute 42x, -3y hvor C-14 datering av topplaget ga 640 - 250 f.Kr. (MASCA). Denne pilen lå 20cm dypere i skjellsanden enn prøvematerialet (mek. lag 3), men behøver nødvendigvis ikke være eldre p.g.a. mulighetene for transport. I følge (Gjesing (1942: 235) går denn typen langt opp i jernalder, men uten at noen øvre grense settes. For de typer som ikke er nevnt ovenfor (type V, X - XII), har jeg ingen kronologiske holdepunkter utover at samtlige bare kjennes fra Mestersanden.

Konklusjonen på dette blir først og fremst at beinpilene må sees i en mye videre kronologisk ramme enn tidligere antatt, og dermed også at de svekkes som dateringskriterium i seg selv. Bl.a. kan mangel på jern føre til at typene bevares i et område lenge etter at de er gått ut av bruk i et annet. På denne bakgrunn er det ikke urimelig å anta at flere typer enn type IX går opp i vikingtid - middelalder i Finnmark.

SELHARPUNENE er bare kjent fra Mestersanden. Av disse finnes to hovedtyper hvorav den siste igjen består av to undergrupper. Type I omfatter Solbergs Fig. 33 - 38 (1909: 38 - 39), og er flate harpuner med én mothake, spalte og/eller hull for feste av fangstline, og sokkel til å tre inn på skaftet. Type II omfatter Solbergs Fig. 39 - 43 (1909: 40), og er de s.k. "eskimoharpuner", som igjen består av to undergrupper. Type IIa har rundt tverrsnitt med hel, lukket sokkel (Fig. 39 - 42 hos Solberg 1909), og er identisk med den s.k. "Inusuk-typen" (sml. Mathiassen 1936: 129). Type IIb er representert ved bare én harpun (Fig. 43 hos Solberg 1909), denne har åpen sokkel og er identisk med den eskimoiske harpun av "Thule-typen" (sml. Mathiassen 1934: 91).

Ingen av disse typene er kjent blandt selharpunene fra yngre steinalder i Varangerområdet. Type I ligger nærmest de man oftest har i yngre steinaldersfunn, men virker langt mer spesialisert og bearbeidet, og synes ikke å stå i noen kronologisk forbindelse med disse. Jeg oppfatter derfor type I som klart postneolittisk (tilvirket med metallredskap?), uten at en nærmere datering synes mulig da paralleler heller ikke kjennes fra postneolittisk tid. Type II har klare paralleler i to funn fra Sør-Norge, Jordtveit i Eide, Aust-Agder (Gjessing 1935: 28) og Skipshelleren (Bøe 1934: 27, Pl. II: 14 - 16), som begge er gjort i sein steinalderkontekst. Imidlertid kjennes typen fra hele det sirkumpolare området, og i forskjellige kronologiske kontekster her. Ettersom heller ikke type II har noen paralleler blandt selharpunene fra yngre steinalder i Varanger, vil jeg oppfatte også denne typens forekomst her som postneolittisk. Noen nærmere kronologisk avgrensning synes imidlertid ikke mulig for noen av typene ut fra det foreliggende materialet.

En annen redskapstype som er dratt inn i den kronologiske diskusjonen er beinskjeene, som er antatt å ha sin opprinnelse i den norske skje fra yngre romertid og folkevandringstid (Brøgger 1909: 17, Gjessing 1927: 9). Grunnlaget for en slik datering er det flate, regelmessig ovale bladet, og dels orneringene (se Fig. 123 - 126 hos Solberg 1909: 56 - 57). Den metodiske basis for et slik dateringsgrunnlag er tvilsom, men jeg vil her heller reise tvil om tolkningen av disse redskap med plant blad som skjeer - ihvertfall i en funksjonell kontekst som spise- eller øseredskap. De minner etter min oppfatning påfallende om redskap som bl.a. hos eskimoene er brukt til å glatte til yttersiden av leirkarene under keramikkproduksjonen (Ford 1959: 204). Beinskjeene av denne form synes også i vestnorsk kontekst å være sterkt kronologisk og kulturelt anknyttet til den spennformede keramikken (Brøgger 1909). I så fall bør en datering av beinskjeene fra Mestersanden og Makkholla (ikke funnet på Kjøy) settes i samsvar med keramikken her, d.v.s. 800 f.Kr. - 300 e.Kr.

I likhet med beinskjeene har også de "T-formede redskap" blitt tatt til inntekt for en datering av Kjelmøyfunnene til yngre romertid og folkevandringstid, idet også disse er holdt sammen med tilsvarende som opptrer i dette tidsrom i Sydskandinavia. Bl.a. finnes disse ofte i branngraver sammen med beinpil og skjeer. (G. Gjessing 1927: 10) Dette faller imidlertid på at mens de sydsandinaviske T-formede redskap utvilsomt er kjøttkniver med klart til-dannet egg, så mangler dette på de fra Mestersanden (ikke funnet på de to andre boplassene) hvis funksjon må sies å være usikker.

Av de beinredskap som synes å ha sine nærmeste paralleler østover fremhever

Gjessing(1935: 15) lystergafflene, som han setter i forbindelse med tilsvarende i den østrussiske Ananjinokulturen. Dette ut fra den store likhet i utformingen av de karakteristiske sidegreinene: sterkt buet lengdeprofil, vinkelbøyd basis og en gjennomhullet utvidelse på innsiden av midten(se Tallgren 1919: 69, Fig. 63; sml. Solberg 1911: 350, Fig. 2). Selv om en slik kronologisk sammenheng kan virke mer plausibel her enn i forhold til Sydskandinavia, ettersom en sterk østlig kontaktorientering utvilsom gjør seg gjeldende i nordre Fennoskandinavia i denne perioden(sml. Carpelan 1978: 16), så bør den ikke tillegges avgjørende vekt i slike funksjonelt relaterte former. Trolig er en østlig kronologisk sammenheng mer trolig for det eiendommelige knivlignende redskap med smalt buet blad med innbuet egglinje som er funnet på Mestersanden(Solberg 1911: 353, Fig. 7a). Det er nærliggende å se dette som etterligninger av svært like metallkniver av bronse og jern som kjennes fra Sibir(Gryaznow 1969: 17, 29 - 30, C. Carpelan pers. kom.) og Øst-Russland (Gjessing 1935: 15, 1942: 372). Nærliggende krumdolker av jern kjennes fra et funn fra Savukoski i Nord-Finland, som dateres til 300 f.Kr., og er antatt importert fra Ananjino-området i Øst-Russland(Carpelan 1975: 30, Erä-Esko 1975: 61). Slike metalletterligninger synes også å kunne spores i noen store spydspisser fra Mestersanden(se Solberg 1911: 353, Fig. 7b og d), slik Solberg óg har antydnet(1911: 354).

Den vesentligste konklusjon fra denne gjennomgangen av beinartefaktene er at jeg mener å ha vist at den vekt disse er blitt tillagt for å datere Kjelmøyfunnene i yngre romertid og folkevandringstid er basert på sviktende kronologiske premisser. De fleste av disse artefaktgruppene må gis en langt friere kronologisk tilhørighet. På denne bakgrunn blir ikke de relativt tidlige C-14 dateringer så overraskende som de ut fra etablert kronologi kunne synes, og som allerede er sannsynliggjort ut fra keramikens kronologiske plassering. Man må imidlertid hele tiden ha i mente at beinformene også kan gå svært langt opp i tid, slik det óg er fremkommet ovenfor.

2.2.2.3 Metall- og metallrelaterte artefakter

Av reine metallfunn, samtlige av jern, er det i det materialet som behandles her kun 9, i form av 3 fragment(ubestemmelige), 2 knivblad(fragmenter) og 2 odder på beinangler, alle fra Mestersanden, samt et jernfragment fra Makkholla Felt III. Fra Kjøøy tuft 1 og 2 finnes ingen metallartefakter, mens det i tuft 3, som trolig er langt yngre, ble funnet en fiskekrok av jern.

Dette er utvilsom lite, men det må sees i sammenheng med de dårlige bevaringsforholdene for metall i den kalkholdige skjellsanden som for en stor del ut-

gjør funnkonteksten her. At den reelle forekomst har vært langt betydeligere vises da også av en rekke funn av direkte metallrelaterte artefakter. Dette gjelder to andre beinangler enn de nevnt ovenfor, minst en harpun(type I), og en pilesmiss(type III), som alle viser klare spor etter jern- eller jernforsterket odd(se Solberg 1909: 39, 45, Fig. 35 og 79). Men særlig gjelder det de ialt 58 knivskaft fra Mestersanden og Makkholla, som det neppe kan være tvil om har hatt jern/metall blad(se Solberg 1909: 47 - 49, Fig. 84 - 99). Fragment av knivblad er som nevnt bevart i to av disse(se Solberg 1909: 46, Fig. 83; 1911: 351, Fig. 4f), i en rekke av de øvrige er det observert rustflekker, og en av disse har også hull for naglefeste av bladet(1909: 48, Fig. 91). Dette understøttes også av uttalelser angående det osteologiske materialet både fra H. Winge(i Solberg 1909: 22) og H. Olsen(1951, brev top. ark. Tromsø Museum), som begge bemerker at snitte- og kuttemerkene på beinene trolig er utført med metallredskap. Jeg vil her også fremsette den hypotese at det typiske preg "beinindustrien" fra Kjelmøy og Kjøy har, og som skiller den ut fra tilsvarende i yngre steinalder, er en betydelig bruk av metallredskap i produksjonen. Foruten knivskaftene forekommer indirekte belegg for slike metallredskap i form av 3 tilsvarende for syler(?)(se Solberg 1909: 52, Fig. 108 - 109), som trolig har hatt jernnål.

Nevnes skal også det eneste direkte bronserelaterte funnet i form av et støypeformsfragment av kleberstein(se Solberg 1909: 80, Fig. 180).

Særlig viktig for jernbrukens kronologiske stilling er funnet av et jernfragment og et knivskaft i C-14 datert stratigrafisk kontekst på Makkholla Felt III. Begge ble funnet i rute 5x,-ly, i midtre del av lag 3, og prøven til C-14 dateringen var fra øvre halvdel av dette laget. Resultatet av denne dateringen var i kalenderår 420 - 780 f.Kr.(MASCA). En C-14 datering til tidlig keltertid - sein bronsealder er eldre enn noen annen datering av jern fra Nordnorge, og må diskuteres nærmere. Dette selv om man bare tar i betraktning den siste del av det oppgitte avvik d.v.s. 4 - 500 tallet.

Ser man først på dateringsresultatet ut fra funnkonteksten, så virker det i forhold til denne pålitelig. Dette fordi det i samme rute ble funnet betydelige mengder keramikk(bl.a. asbestmagret) både i samme lag der jernfragmentet og knivskaftet ble funnet, og i laget over(lag 2). Resultatet av C-14 dateringen er også plausibel ved at den er i overensstemmelse med C-14 dateringene av tilsvarende keramiske kontekster på Felt II i Makkholla, og Kjøy tuft 1.

Ser man så på dateringsresultatet i en større komparativ kontekst vil det nok

virke overraskende, men mest dersom man tenker i en tradisjonell norsk sør-nordgående kontekst for jernets innføring (som f.eks. Gjessing 1935: 72). I Øst-Europa produseres jern ihvertfall så tidlig som 700 f.Kr. I Sør-Finland vet man at jernfremstilling foregår omkring 500 f.Kr., og det er ikke utenkelig at dette skjer like tidlig i Nord-Finland. (Carpelan 1975: 60) Fra Nord-Finland er flere steder funnet jernslag i en før-romersk kontekst, bl.a. fra Suomussalmi (Huure 1981). På Neitilä-boplassen ved Kemijärvi er det funnet restene av en jernfremstillingsovn og 230 kg jernslag i en kontekst sammen med Sär-2 keramikk svært lik den fra Kjelmøy, og ovnen dateres til århundrene f.Kr., d.v.s. keltertid (Kehusmaa 1972: 33 - 35, Carpelan 1975: 60, M. Mäki-vuoti pers. kom.). Det er å anta at den tidlige jernbruken er et resultat av den sterke kontakt som i siste årtusen f.Kr. synes å gjøre seg gjeldende mellom nordre Fennoskandinavia og de østenforliggende områder, og særlig da Øst-Russland og Ananjino-kulturen. Det skal her nevnes at en også i Øst-Karelen (nær Onega) på en rekke steder har funnet rester av tilsvarende tidlig jernfremstilling som den nevnt ovenfor (M. Mäki-vuoti pers. kom.)

På denne bakgrunn finner jeg det ikke urimelig at den tidligste jernbruk i Nordnorge (og noe av det tidligste i Norge overhode) nettopp forekommer i Sør-Varanger. Uten at jeg kan belegge det nærmere finner jeg det sannsynlig at råjern har vært importert hit, mens den videre bearbeiding til redskap har vært lokal. At lokal jernsmiing må ha forekommet vises ved at jernodder er tilpasset fiskekroker, piler og harpuner av bein (sml. Gjessing 1935: 18).

Gjennom kontakten østover ble også et annet metall formidlet til nordre Fennoskandinavia, nemlig bronse. Det er i denne kontekst man også må se støypeformsfragmentet fra Mestersanden. Dette er imidlertid neppe til en sein Ananjino-celt som tidligere antatt (Tallgren 1919: 85, Hallstrøm 1929: 86), idet den har helt plan bunn, og rett, lav sidevegg, mens de seine Ananjino-celtene har flatt ovalt, eller spissovalt tverrsnitt (Gjessing 1942: 256 - 257). Etter min oppfatning det seg her om en støypeform av samme type som den minste av de to funnet i Jarfjord, Sør-Varanger (Ts 817), trolig til et dolkeblad (se Simonsen 1963: 245, Fig. 38, samt kap. 2.3.1 nedenfor). Jarfjord-formene sees kronologisk og kulturelt i sammenheng med østlig "arktisk bronsealder" (Tallgren 1937, Gjessing 1942: 257, Bakka 1976, Huurre 1981: 27). Carpelan (1975: 29) har hevdet en kronologisk sammenheng mellom disse bladformede støypeformene og den imiterte tekstilkeramikken, noe som i så fall kunne antyde en datering av støypeformsfragmentet til perioden 800 - 500 f.Kr.

Etter en tidlig fase med relativt rikelig tilgang på jern i nordre Fennoskandinavia, synes jernbruken å forsvinne noe etter Kr.f., og at jern følgelig

blir mangelvare. I Nord-Finland hvor den arkeologiske empiri for denne perioden er bedre, synes dette å skje ca. 300 e.Kr., d.v.s. samtidig med at keramikken forsvinner (Carpelan 1975: 31). Noen lokal jernproduksjon synes ikke her å bli tatt opp igjen før i middelalderen, j.fr. C-14 dateringer bl.a. fra Kainuunkylä (M. Mäki vuoti pers. kom.). Selv om datagrunnlaget i undersøkelsesområdet er magert, så synes den samme opphørsperioden for jern å gjelde her. Det er ytterst få redskaper av jern fra Varangerområdet (også Mortenes), og Finnmark forøvrig som kan dateres til perioden fra ca. 300 e.Kr. og frem til middelalderen. Denne jernmangelen må ha fått følger for bl.a. produksjonene av beinredskap, og kan derfor ha medført at flere av de former som preger "beinindustrien" fra Kjelmøy og Kjøy forsvinner omkring 300 - 400 e.Kr. Produksjonen av beinredskap vil selvsagt forstøttet kunne skje med steinredskap, men særtrekk og variasjon dessimeres.

Fra middelalderen med bedre tilgang på importert jern er trolig fiskekroken av jern fra Kjøy, hus 1. Det er ekstremt vanskelig å datere slike typologisk, men ut fra tykkelse og form virker den klart eldre enn de funnet på Felt II, hvor den eldste ut fra funnkonteksten trolig er fra 15 - 1600 tallet. En forsiktig datering til mellom 1000 og 1300 e.Kr. synes etter min oppfatning rimelig. Enda yngre må imidlertid en av knivene med bevart blad fra Mestersanden være. Dette gjelder Fig. 83 hos Solberg (1909: 46), d.v.s. en av de to med bevarte blad. Denne skiller seg klart ut fra de øvrige både i form og ornering, og ligner påfallende om seine samiske knivskaft av bein. Skaftet er desuten påført eiendomsmerker, noe som jeg ikke tror ble vanlig på "løsøre" i de samiske samfunn (øst-samiske) før svært seint. Jeg er derfor tilbøyelig til å anta at denne ikke er eldre enn 3-400 år.

Den konklusjon som jeg vil dra av dette er at jernbruken dokumentert i basisområdet trolig går tilbake til sein bronsealder - tidlig keltertid, med en mulig noe tidligere tilkomst av bronse. Jernet synes imidlertid å forsvinne igjen omkring 300 e.Kr. Denne jernmangelen tar ikke slutt før importert jern i større mengder igjen kommer til i middelalderen.

2.2.2.4 Steinartefakter

Av tildannede artefakter av stein har slatte steinartefakter (j.fr. definisjon av Helskog, Indrelid og Mikkelsen 1976: 12) ikke blitt behandlet i Solbergs publikasjoner (1909, 1911 og 1920), og han har klart benektet forekomsten av slike på Kjelmøyboplassene (bl.a. 1911: 355). I materialet fra hans egne og tidligere utgravninger mangler de da også*, med unntak av en kvartsflekke fra

* I materialet fra Nordvis utgravninger må det ha forekommet endel kvartsartefakter da det under katalognr. C 8502 er anført "skarpkantede Kvartsstykker".

utgravningen i Makkholla i 1911, samt fire avslag og tre skrapere fra Mestersanden i 1931. Den tilsynelatende mangel på slåtte steinredskap er også en medvirkende faktor til den seine datering norske forskere har gitt Kjelmøyfunnene (se Gjessing 1935: 9 - 10).

På bakgrunn av seinere utgravninger, særlig Odners i 1960 og mine egne i 1982, må det regnes som sikkert at slåtte steinartefakter må ha blitt oversett ved Solbergs utgravninger (se også Johansen og Odner 1968: 72 - 73). Disse seinere undersøkelserne på Kjelmøy og Kjøy har vist en betydelig forekomst av slike, som det fremgår i funntabellene foran.* Det er viktig å understreke dette forholdet for å korrigere den ensidige oppfattelsen av Kjelmøyfunnene som en "beinkultur". Råstoffvalget synes totalt dominert av kvarts, som utgjør 97.3% av det totale antall artefakter. Kvartsitt utgjør 1.3%, flint 0.9%, og de øvrige 0.5% utgjøres av dolomittflint og hornstein. Det er av kronologisk stor interesse av redskap av slipt skifer ikke er funnet på tross av tildels svært omfattende utgravninger, noe som klart vitner om en postneolittisk tilhørighet for boplassene.

Når det gjelder bruken av slåtte steinartefakter så er det etterhvert veldokumentert at denne i nordre Fennoskandinavia går helt opp i middelalderen. Av sekundært tildannede artefakter gjelder dette særlig skrapere. Fra Norrland foreligger det C-14 dateringer fra Varghalsen som viser at kvartsittskrapere var i bruk så seint som ca. 1100 e.Kr. (Johansson 1962: 224). C-14 datering av en grav på Mortensnesgravplassen hvor det ble funnet kvartsskraper og avslag av kvarts og dolomittflint, ga som resultat 1200 - 1340 e.Kr. (E. Johansen Kleppe 1974: 116). Lignende resultat kjennes fra Gautelis ved Narvik (K. Hel-skog 1975), og fra nordfinske undersøkelser (Siiriainen 1964, Carpelan 1967: 69). For de tre boplassene som her behandles synes imidlertid bruken av slåtte steinredskap definitivt å være forbi på Kjøy, Felt II, hvor bunn-dateringen er 1230 - 1380 e.Kr. Riktignok forekommer endel kvartsavslag i en del av lagene her (trolig 15 - 1800 talls), men disse må sammen med flintavslagene relateres til bruk av ildslagningsstein. Kvarts brukt til ildslagning er velkjent i fra samisk etnografi (Scheffereus 1673: 397). Heller ikke i tuft III, Kjøy (Felt I), forekom slåtte steinartefakter. En øvre grense for steinbruken til tidlig middelalder, kan derfor her synes rimelig. Dette betyr imidlertid ikke at steinbruken i andre områder, og kanskje i større utstrekning i innlandet, fortsatt kan gå flere hundre år opp i tid.

*Det uforholdmessige lave antall avslag på Mestersanden i forhold til antall kjerner og skrapere, sett i relasjon til fordelingen på de to andre boplassene, skyldes trolig at dette materialet ikke ble såldet ved utgravning. Dette har ført til at mindre avslag ikke har kommet med, noe som vises klart ved at på Mestersanden utgjør avslag med største lengde < 1.5cm kun 14.1%, mens de tilsvarende tall for Kjøy og Makkholla er henholdsvis 50.5% og 53%.

Et forekommende trekk ved det angjeldende materialet er at redskap med til-dannet (retusjert) egg for kutting og skjæring, definert som redskap med eggvinkel mindre enn 55° (Broadbent 1979: 89, 93), ikke forekommer. Dette utelukker selvsagt ikke at primærtildannede artefakter (avslag, flekker) kan ha fungert som kniver, men dette er uhyre vanskelig å avgjøre på kvarts selv med mikro-wear analyse, da en ikke får utviklet bruksspor som på flint (Broadbent 1979: 93). Aksepterer man imidlertid dette som et indisium på at kutte- og skjærerredskap av stein ikke forekommer (heller ikke i form av slipte skiferredskap), kan dette tyde på at eggredskaper av metall helt har tatt over disse funksjoner.

I tillegg til de slåtte steinartefaktene finnes en rekke slagsteiner, som ihvertfall for en del bør assosieres med tilvirkning av disse (ut fra bruksspor), men som gir få kronologiske holdepunkter. Av en viss kronologisk interesse er imidlertid et bryne av skifer fra Nordvis gravning i 1877 (C 8498), som er det eneste slike funnet her. Det bør sees i sammenheng med jernredskaper, og virker helt identisk med skiferbryner fra norsk yngre jernalder og middelalder.

2.2.2.5 Sammendrag arkeologisk materiale

Jeg startet opp med en drøfting av keramikken som i all hovedsak ble relatert til Säräisniemi-II gruppen, og datert til 800 f.Kr. - 300 e.Kr. Kronologisk viktig var her også forekomsten av imitert tekstilkeramikk som ikke opptrer yngre enn 500 f.Kr. Den komparative typologiske drøftingen av keramikken ga resultat i overensstemmelse med de tidlige C-14 dateringer fra Makkholla og Kjøy, tuft 1.

Av beinartefaktene ble fiskekrokene delt i to hovedtyper, som i hovedsak synes å være postneolittiske og som kan gå langt opp i tid, men noen nærmere avgrensning er vanskelig p.g.a. manglende komparativt materiale. En sparsomt forekommende tredje hovedtype kan representere en overgangsform til yngre steinalders fiskekroker. Pilespissene ble delt inn i 12 typer, hvorav flere synes å opptre over et svært langt tidsrom. Hovedmengden opptrer i komparative kontekster fra siste årtusen f.Kr., og ihvertfall en av disse typene går i Finnmark helt opp i middelalder. Selharpunene opptrer i to hovedtyper, som begge skiller seg ut fra typer i yngre steinalder, og som derfor ble ansett som postneolittiske. Av øvrige beinredskap ble det antydnet at beinskjeene burde sees i sammenheng med keramikktilvirkning, og kronologisk relateres til denne. Lyster-gafflene ble nevnt i forbindelse med østlige Ananjinofomer, og en krum eggged beinkniv ble sett som etterlikning av metallkniver i østlig bronsealder.

Det ble konkludert med at beinredskapene måtte gis en friere kronologisk stilling enn tidligere antatt, og ikke bindes til avgrensede skikt i sydskandinavisk kronologi. Det ble også fremsatt den hypotese at den spesialisering og variasjon som preger beinindustrien i dette materialet, og som gir den de karakterdrag som skiller den fra tilsvarende i yngre steinalder, er en utstrakt bruk av metallredskap i produksjonen.

Tidlige C-14 dateringer av jern og jernrelaterte artefakter, til ihvertfall tidlig keltertid, ble funnet sannsynlig i forhold til funnkonteksten, og tilsvarende tidlige funn fra nordfinsk/østerbottnisk område. Dette ble satt i sammenheng med tidlig innførsel av metaller fra øst (især Øst-Russland). Noe også støypeformsfragmentet fra Mestersanden må sees i lys av. Tilgangen på jern synes i Nord-Finland å ta slutt omkring 300 e.Kr., og denne jernmangelen kan også spores i det arkeologiske materialet fra undersøkelsesområdet. Denne jernknappheten vedvarer trolig helt frem til middelalderen.

Til sist ble steinartefaktene drøftet hvor det ble vist at slåtte steinartefakter, hovedsakelig av kvarts, forekommer hyppig på alle de tre boplassene. Det ble antatt at bruken av disse i basisområdet opphører omkring 1000 - 1100 e.Kr. Av stor kronologisk interesse er det at redskaper av slipt skifer, som er definerende for yngre steinalder, ikke forekommer.

2.2.3 Vurdering av boplassenes kronologiske plassering.

Den tidligste bosetningen på Kjøya fremkom gjennom utgravningen av tuft 1 på Felt I. Denne tufta ble C-14 datert til 420 - 780 f.Kr. (MASCA) ut fra en prøve tatt fra det antatt assosierte bosetningslaget, lag 2. Kulturlagene i skjellsanden under lag 2 må imidlertid være noe eldre, men tatt i betraktning C-14 dateringens oppgitte avvik er det usikkert om den reelle alder på disse vil ligge utenfor dette. Jeg vil derfor sette den bakre grensen her til ca. 800 f.Kr., også fordi den lave høyden over havet (se Fig. 11) umuliggjør en særlig eldre bosetning (sml. Donner, Eronen og Jugner 1977: 118, 125).

Jeg finner i denne forbindelse grunn til å nevne at tuft 1 ut fra overflatestrukturer og form synes å være typologisk nær beslektet med Angsnestuftene (se Simonsen 1963: 271), Lebesbytuften (Gjessing 1930) og den s.k. "Jokangagammen" (Itkonen 1918), som trolig alle er fra siste årtusen f.Kr. Disse skiller seg klart ut fra yngre steinalders hustuffer i Øst-Finnmarks kyststrøk, og også den s.k. Mortensnestypen (Johansen og Odner 1968, Johansen Kleppe 19-

74: 125) , ved at de ikke er nedgravde og synes å være lettere og mindre permanent konstruerte.

Bosettningen mellom den fasen tuft 1 representerer, og den som tar til på Felt II på 12 - 1300 tallet(e.Kr.) er problematisk å datere nærmere. Den representeres trolig bl.a. av tuft 2 og 3 på Felt I. Med store forbehold ut fra omfanget av undersøkelsene, synes det i tuft 2 som om bruken av slåtte steinartefakter vedvarer, mens keramikken er på vei ut da bare to små skår av asbestmagret keramikk ble funnet. Dette tilsier en datering som trolig ikke er eldre enn 200 - 300 e.Kr., og ikke yngre enn 1100-tallet. Typologisk er tufta forskjellig både fra tuft 1 og 3, noe som kan støtte en kronologisk interpolering av tuft 1 mellom disse. Den noe tilbaketrukne posisjonen på terrassen(se Fig. 11) kan likeledes tyde på at sjøen har stått relativt høyt opp mot terrassekanten(6.0 - 6.5 m.o.h.), og antyde en datering til den eldste del av det tidsrom antydnet(j.fr. Donner et.al. op.cit.). En grov datering til perioden 200 - 600 e.Kr. kan derfor være rimelig her. Tuft 3 er tidligere antatt å ligge mellom 1000 - 1300 e.Kr. ut fra funnet av jernangelen. Tufta ligger helt framme mot terrassekanten og dette, samt døråpning mot sjøen(se Fig. 11 og 14), tyder på at sjøen må ha stått betydelig lavere enn terrassekanten. Jeg vil oppfatte denne tufta til å representere den siste hovedbosettningen på Felt I, før denne flyttes ned til Felt II ca. 12 - 1300 e.Kr.

Jeg er derfor tilbøyelig til å anta at Kjøy har vært jevnlig brukt som sesongboplass fra ca. 800 f.Kr. og helt fram til vi får denne bosettningen etnografisk dokumentert på 1700-tallet iform av Neidensii'daens bruk av Kjøy som sommerfiskeplass(se forøvrig kap. 7.1). P.g.a. de mangelfulle undersøkelser som gir er svært dårlig datasituasjon, må det understrekes at dette foreløpig ikke kan betraktes som annet enn en hypotese.

Den tidligste etablerte (sesong)bosettningen på Mestersanden og Makkholla må settes ca. samtidig med den tidligste på Kjøy, d.v.s. 800 - 700 f.Kr. C-14 dateringen fra Makkholla Felt I som ga en kalibrert verdi på 1300 - 1400 f.Kr., representerer utvilsomt bare spor av et kortvarig fangstopp hold som ikke har sammenheng med den øvrige bosettningen her. C-14 dateringene fra Mestersanden ligger samtlige etter Kr.f., men ihvertfall de to yngste(T-1728, T-1729) er tatt i en kontekst hvor de ikke daterer artefaktmateriale. Funn av bl.a. imitert tekstilkeramikk og støypeformsfragmentet gjør det klart at bosettningen her går tilsvarende tilbake som på Makkholla og Kjøy. Det C-14 dateringene fra Mestersanden imidlertid viser er at bosettningen her ihvertfall går frem til ca. 400 e.Kr. Flere av funnene herfra kan imidlertid være langt yngre, som bl.a. pilespisse og angler av bein. Relativt sikkert gjelder dette for den ene av de to knivene

med bevart jernblad som trolig er 1600 - 1800 talls. Skiferbrynet kan også være indikasjon på seinere bosetning. En viktig indikasjon på en bosetning seinere enn 400 - 500 e.Kr. på Mestersanden er også den lave høyden over havet for endel av de funn som er gjort. I forkant av terrassen (se Fig. 4) var kulturlaget på sitt laveste bare 5.6m over normal høyvannstand (Solberg 1909: 9), og bein med snitteemerker ble funnet ved en prøvegravning på sletten nedenfor, bare 2.5m over normal høyvannstand (1909: 10). Dette bør ut fra de landhevningsskurvene Donner et.al. har utviklet for Varangerområdet (1977: 18, 25) gi maksimumsdateringer på henholdsvis omkring 1500 - 1300 B.P. og 800 - 500 B.P. p.g.a. manglende undersøkelser på denne nederste flate vet man imidlertid ikke i hvor stor grad det her dreier seg om en reell bosetning.

Ettersom også Kjelmøy fra 16-1700 tallet er etnografisk dokumentert som sesongboplass for øst-samene (Pasvik-sii'daen, se kap. 7.1), kan en også her fremsette hypotesen om en relativt jevnlig bruk fra den eldste bosetningsfasen. Til forskjell fra Kjøy mangler man imidlertid her de markerte boplasslagene fra seinmiddelalderen og nyere tid. Dette har trolig sammenheng med at en annen boplass, Pasvik-Sandhavn øst for Jarfjord (se kap. 7.1), i nyere tid var langt viktigere som sommerfiskeplass for Pasviksamene (Tanner 1929: 120 - 123). Man kan derfor anta at etter en tidlig bruk av Kjelmøy, flyttes en stor del av denne aktiviteten over til Pasvik-Sandhavn. Det som her er sagt om Kjelmøy gjelder særlig Mestersanden. For Makkholla har man ikke klare indisier på at boplassen har vært benyttet etter Kr.f., før en kommer helt opp på 1800-tallet. Det er også foreløpig umulig å utskille forekomsten av eventuelle interstadi-ale vekslinger mellom Makkholla og Mestersanden for den tidligste bosetningsfasen på Kjelmøy.

Ut fra det ovenforstående vil jeg dra følgende konklusjoner. Boplassene på Kjelmøy og Kjøy etableres ca. 800 f.Kr., og har siden vært jevnlig i bruk som sesongboplasser helt frem til nyere tid da vi får denne bosetningen etnografisk belagt. Denne kontinuitet understøttes forøvrig gjennom den stabilitet som synes å gjøre seg gjeldende i bosetningsmønster/territorialitet og symbolbruk (se kap. 7). Likevel tillater ikke den empiriske situasjon foreløpig å gi dette status som annet enn en hypotesefremsettelse.

En stor del av det materialet som oppfattes å være av typisk "Kjelmøykarakter" særlig keramikken, men trolig også en stor del av beinindustrien, må imidlertid gis en langt mer av grenset datering til ca. 800 f.Kr. - 300 e.Kr. Skal man derfor bruke et begrep som "Kjelmøyfasen", bør denne gis en tilsvarende datering.

2.3 Øvrige boplasser og funnkategorier

Jeg skal i det følgende gi en kortfattet oversikt over øvrige boplasser og funnkategorier (fangstgraver, gravplasser, labyrinter o.s.v.) fra det aktuelle tidsrom, og prøve å plassere dem nærmere innenfor dette. Jeg vil her ikke holde meg strengt innenfor det egentlige basisområdet, men ta med relevante nærliggende funn fra også de deler av Sør-Varanger som faller utenfor dette.

En del boplasser som tidligere er antatt å være fra samisk jernalder (se bl.a. Simonsen 1979b: 40) må avvises. Dette gjelder særlig Tusenvik og Høybukt SØ (hus I). Tusenvik har som det fremgår av kap. 7.5, kun hatt bosetning i yngre steinalder og nyere tid, mens Høybukt SØ, hus I, trolig må dateres til yngre steinalder periode III. En lystertann herfra er hevdet å være av samme type som de funnet på Kjelmøy (Simonsen 1963: 228 - 229, Fig. 64 k), men dette må ut fra et rimelig krav til likhet avvises. Derimot finnes paralleller til Høybukt-lysteren i materiale fra yngre steinalder, bl.a. Nyelv Nedre Vest (se Simonsen 1961: 411, Fig. 170 b).

2.3.1 Boplasser og løsfunn.

I en rekke tilfeller er det svært vanskelig å avgjøre hvorvidt løsfunn er boplassrelatert eller ikke. For å unngå dette metodiske dilemma har jeg derfor her valgt å behandle boplasser (boplassfunn) og løsfunn samlet. Jeg vil starte opp med områdene i tilknytning til den østlige del av basisområdet (Pasviksida

Av stor interesse er funnene av støypeformene av kleberstein fra Jarfjord. Det nøyaktige funnstedet kjennes ikke (innkommet 1887), men trolig er de fra bunnen av fjorden, d.v.s. Karpbukt - Tårnet området (Simonsen 1963: 244). Funnet består av begge halvdelene til en dolk- eller sverd kling (Ts 816 a og b), og den ene halvdel av en mindre støypeform til en kniv eller dolk (Ts 817) (se Simonsen 1963: 244 - 245, for nærmere beskrivelse). Funnet har vært relativt hyppigt omtalt i arkeologisk litteratur (se Hallstrøm 1929: 84, Tallgren 1937: 14, Gjessing 1935: 41, 1942: 256, Simonsen 1963: 244 - 245, Bakka 1976: 13 - 14, Huurre 1981: 27), og er av samtlige relatert til den østlige, "arktiske bronsealder". Formen er relativt uvanlig, og noen direkte paralleller kjennes ikke fra det øst-russiske Ananjinokomplekset, men derimot i sibirsk bronsealder (se Gryaznow 1969 Carpelan 1975: 29). Som nevnt ovenfor har Carpelan (op.cit.) hevdet en kronologisk sammenheng med slike bladformede støypeformer og den imiterte tekstilkeramikken, noe som skulle tilsi en datering til første halvdel av siste årtusen f.K

I forbindelse med støypeformene fra Jarfjord skal det også nevnes et annet bronsealderfunn, av en barberkniv av bronse fra Leirbekken ved Grense Jakobselv.

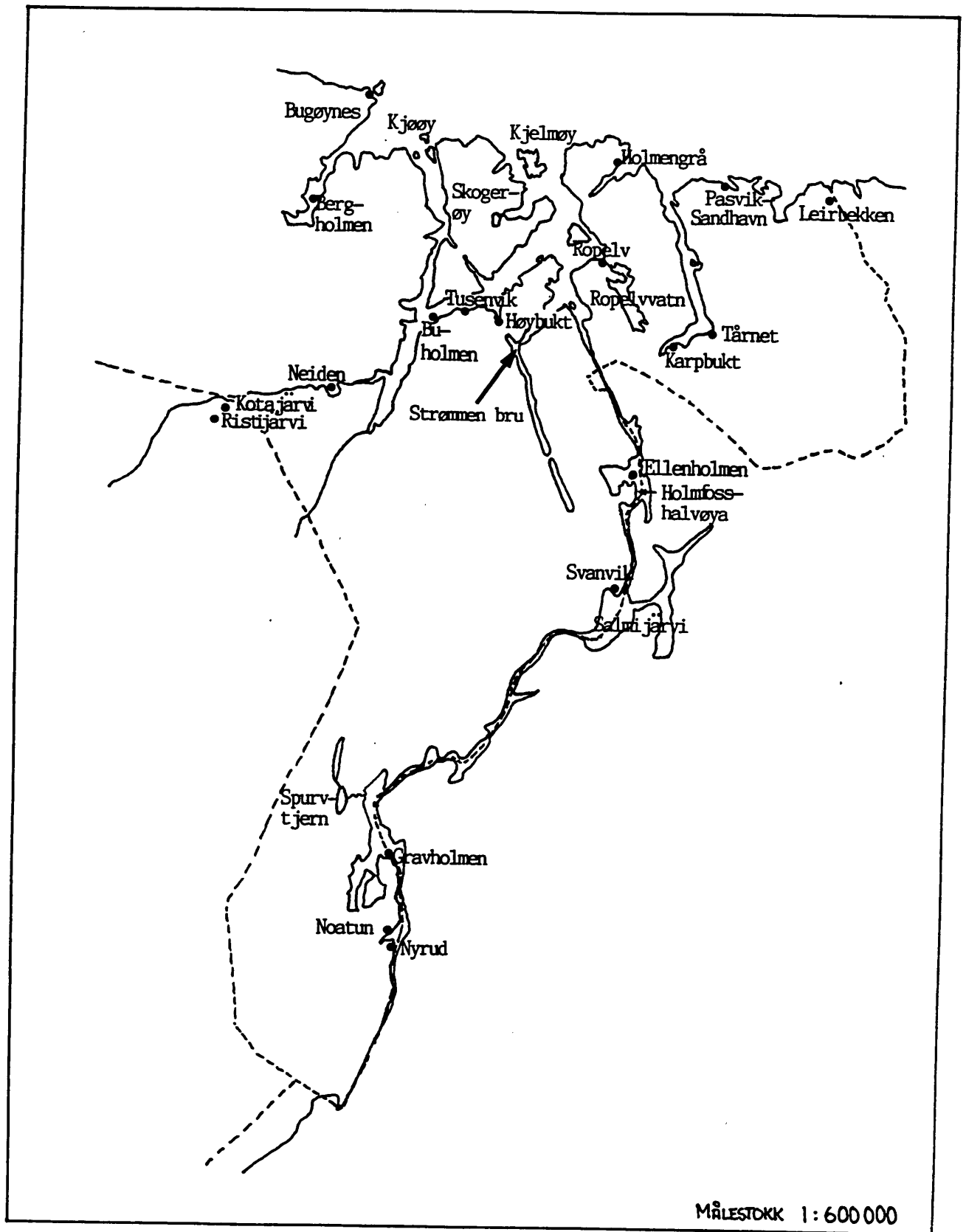

Fig. 21. Sør-Varanger med de viktigste lokaliteter referert til i dette kapitlet.

Denne er dessverre bortkommet, men skal ifølge Simonsen(1963: 257) ha vært av samme form som de sydiskandinaviske fra bronsealderens periode IV. Dette er imidlertid uhyre vanskelig å avgjøre tatt i betraktning av de sparsomme opplysninger som foreligger. Det skal også nevnes at Gjessing(1942: 257) har tolket et tilsvarende funn av en bronsekniv fra Leirbukt ved Hammerfest som et østrussisk importstykke fra yngre bronsealder.

Et løsfunn av en sledemeie av tre fra Ropelv på østsiden av Bøkfjorden(Ts 5597) kan muligens også relateres til siste årtusen f.Kr.(se Simonsen 1963: 238-240 for nærmere beskrivelse). Dette ut fra likhet med tilsvarende typer fra Finland og Nord-Sverige som dateres til yngre bronsealder(Simonsen 1963: 240). Ifølge Simonsen(op.cit.) må denne sledemeien ha vært tildannet med metallredskap, og j.fr. den antatt tidlige metallbruk i området virker ikke dateringen usannsynlig. Forøvrig er det gjort myrfunn av ski både ved Spurvstjern i Pasvikdalen, og i Neiden(se Simonsen 1963: 178, og nedenfor).

Fra nedre Pasvik er det gjort et funn av en huskonstruksjon, som ut fra C-14 dateringen(T-237) til 600 $\pm$ 150 f.Kr.(ukalibrert, se Nydal 1967: 10), skal tas med her. Denne ble gravet i forbindelse med Pasvikundersøkelsene(Simonsen 1963). Hustufta ligger på nordvestspissen av Holmfosshalvøya ved Pasvikelva(Skrukkebukta), og ble funnet ved utgravning under et torv- og moselag av lm tykkelse. Huset synes å ha vært rundt, inntil 5.0m i diameter, og midt i dette var det et hesteskoformet rammeildsted, 0.7 x 0.6m, fylt av et kompakt lag med trekull, brente bein og aske. Ved siden av dette var det en dyngge med små stein. Det ble ikke gjort artefaktfunn ved utgravningen.(Simonsen 1963: 200,203; Fig. 58) Tufta er interessant fordi dateringen er relativt samsvarende(kalibrert trolig noe eldre) med den eldste bosetningen på Kjelmøy og Kjøy. Etersom ingen funn ble gjort er det imidlertid tvilsomt om man her har å gjøre med en tuft for boligformål. Jeg er mer tilbøyelig til å se dette som en parallell til konstruksjoner på den nærliggende Ellenholmen, hvor det også ble gjort svært få funn og hvor de store ildstedene fylt med aske og bein ble tolket som offersted(Simonsen 1963: 198 - 200).

Noe lenger opp i Pasvikdalen ved Svanvik - Salmijärvi er det gjort to løsfunn fra jernalderen, ett på nåværende sovjetisk og ett på norsk side. Funnene består henholdvis av en stridsøks av jern og et enegget jernsverd. Jeg har selv ikke hatt anledning til å se funnene, men ifølge Simonsen(1979b:42) er begge fra merovingertid, og av norske/sydiskandinaviske typer. Det er i tilfelle de eneste daterbare funn fra merovingertid i basisområdet.

Fra Noatun øverst i Pasvikdalen eksisterer endel funn fra vikingtid og middelalder. Funnene fra Noatun(Ts 5580 a - b, Ts 6115 a - b) består av en enegget

jernkniv, en rund klebersteinsskive(trolig forarbeid til et spinnehjul), odden av en jernspydspiss og en salvekrukke. Funnene er gjort på samme sted("Haugen"), og kan ut fra salvekrukka dateres til 1400-tallet.(Simonsen 1963: 41, 1979b: 43). Fra Nyrud har vi så funnene av en avlsstein av kleber, og en bry-nestein av en sandsteinslignende bergart(Ts 4396 a - b). I tillegg er det her funnet et stort,ornert spinnehjul av kleber(Ts/L 225)(se Gjessing 1942: 406, Ø. Vorren 1979: 63). På sovjetisk side, syd for Nyrud, er det på en øy i Pasvikelva(Valmisaari) funnet deler av en klebersteinsgryte, ifølge Simonsen(1979b: 43) fra vikingtid.

Fra Pasvikdalen kjennes en rekke boplasser/funnlokaliteter kronologisk henført til yngre steinalder(Simonsen 1963). På en rekke av disse er det funnet tildels store mengder asbestmagret keramikk(bl.a. Noatun Haugen og Neset, øvre lag), men jeg har i denne ikke påtruffet en eneste direkte parallell til keramikken fra Kjøy og Kjelmøy. Likevel har ihvertfall en del av denne trekk som er forbundet med Sär-2 keramikken, og jeg tror derfor at vi her har å gjøre med tidlig Sär-2 keramikk, d.v.s. fra siste halvdel av det 2. årtusen f.Kr. Det er også svært vanskelig å dra inn annet artefaktmateriale, da lagene i de tilfeller hvor man har stratigrafi dels synes å være blandet. Etter min oppfatning er konteksten likevel så pass entydig neolittisk, at jeg helt har valgt å se bort fra disse funnene her. Noen av de lokalitetene hvor det bare er funnet avslag og skrapere kan naturligvis være innenfor rammen av den periode som her behandles, men å avgjøre dette er umulig ut fra de tilgjengelige data.

Går man så over til områdene tilknyttet den vestlige delen av basisområdet(Neiden-sii'da) er den tilsvarende situasjonen følgende.

Lengst i nord, fra Bugøynes, er det innkommet en rekke løsfunn, hovedsakelig i form av beinsaker. En del av disse er typer kjent fra Kjelmøy, men de fleste er trolig yngre. Funnene er gjort i en kontekst som minner sterkt om forholdene på Kjelmøy og Kjøy, d.v.s. i skjellsand med mye osteologisk materiale. Høyden over havet varierer fra 5 - 8m.(Simonsen 1961: 455 - 456) Det er også verd å merke seg den tilsvarende lokalisering til ytterkysten.

Det første funnet fra Bugøynes(Ts 3641 a - c) innkom i 1935 og besto av en beinpil av type III, og en mulig harpun(av bein) av ukjent type: svært flat og med innskåret snørefeste. I tillegg ble det funnet endel osteologisk materiale.(Gjessing 1942: 346) I 1938 innkom en stor fiskekrok av type IIb(Ts 4035). Dette funnet skal ha blitt gjort 5.m.o.h., og på samme sted ble det funnet et stort ornert spinnehjul av kleber(ikke innlevert). Spinnehjulet er av samme type som det funnet på Nyrud, men med markert forskjellig orneringsmønster(j.fr. Odner

1960: 51). Begge disse spinnehjulene kan trolig dateres til vikingtid eller middelalder(sml. Gjessing 1942: 406). I 1940 innkom det så et tredje funn herfra(Ts 4612 a - h), som besto av følgende beinsaker: en skje, en miniatyrkopp, ett hylster, en krok, en harpun, et knivskaft og en runeboomhammer(trolig). Harpunen fra dette funnet er spesiell idet den er rørformet, med et lite hode foran og hull for snørefeste bakerst, og noen sikker parallell kjennes ikke. Av karakteristika for dette funnet er at det ikke forekommer ornering på noen av gjenstandene, samt at flere av dem virker noe grovt tillaget. Det siste beinfunn innkom i 1950-åra og består av en fiskekrok av type IIa(Ts 5698). I 1960 foretok imidlertid Knut Odner en prøvegravning her hvor det ble funnet endel kvartsavslag(Ts 6196).

Når det gjelder dateringen av funnene fra Bugøynes så er de to beinanglene og beinpilen av Kjelmøy-typer, og kan derfor gå tilbake til f.Kr. Imidlertid ble den ene av fiskekrokene funnet sammen med spinnehjulet som trolig kan relateres til vikingtid eller(helst) middelalder. Ellers er det å merke seg at keramikk, som på Kjøy og Kjelmøy er blandt de hyppigst forekommende artefaktgrupper, ikke er funnet her. Dette kan indikere en datering til yngre enn 300 e.Kr. Funnene under Ts 4612 er trolig fra middelalder, og jeg vil antyde en forsiktig åvgrænsende datering for samtlige funn til 300 - 1500 e.Kr.

Fra Neiden, hvor Skoltebyen(Neiden-sii'daens sommerboplass) er skriftlig belagt på 1500-tallet(Fellman 1906,III: 706 - 708, Solberg 1938: 317, Tanner 1929:214-215), kjennes flere funn. Særlig skal nevnes et s.k. "skattefunn"(Ts 4331-2) fra vikingtid, trolig 1000-tallet(Sjøvold 1974: 180 - 181, Simonsen 1979b: 42-43, Reymert 1980: 91). Funnet består av en halsring og en arming, begge av sølv, og ble gjort i nærheten av Skoltebyen, men nærmere opplysninger om funnsted foreligger ikke. Heller ikke om ringene ble funnet sammen.(Sjøvold 1974: 180). Funnet synes å være av skandinavisk opphav(Reymert 1980: 99). Fra gården Rautio i Neiden foreligger det et myrfunn av en ski, som har særlig interesse fordi den er C-14 datert til 830± 60 B.P.(T-2938). Den kalibrerte dateringen er 1060 - 1220 e.Kr.(MASCA). Det skal også nevnes at det på Skolteplassen i Neiden er registrert 6 - 8 tufter(antallet usikkert p.g.a. ødeleggelse), som ligger i en rekke helt foran på elvebrinken. De tegner seg som ovale forsenkninger i terrassekanten, ca. 3 x 4m store, og må p.g.a. høyden over havet(7 - 8m) være yngre enn yngre steinalder. Morfologisk er de helt forskjellig fra nyere gammetufter, og det kan med forbehold antydes en datering innenfor det første årtusen e.Kr.

Innenfor Neiden-sii'daens område, på østsiden av Neidenelva og noen km inn på finsk side, ligger også den antatte høstboplassen Kotajärvi(se Ø. Vorren 1979: 59, Fig. 3). Her ligger tre tufter av oval form, gj.snittelig ca. 3.5 x 4.5m(in-

dre mål), i en SØ-NV gående rekke ved vestkanten av vannet(Kotajärvi). I midten av tuftene er det synlig oppmurte, rektangulære ildsteder av bl.a. kantstilte heller. I et prøvestikk ved et av ildstedene ble det konstaterte mye bein av rein, og det kan nevnes at det langs en rygg ved Neidenelva, 2 km nord for Kotajärvi, ligger et fangstgravanlegg for villrein. Rundt tuftene er det mange grøper og ildsteder, og også en mulig rammegrav av Assebakte-typen. En trekullprøve tatt fra den tilsynelatende eldste tufta ga som resultat 600 ± 80 B.P.(T-4349), kalibrert 1260 - 1390 e.Kr.(MASCA).

Undersøkelser er også foretatt på en av Neidensamenes vinterboplasser ved Ristijärvi, Finland, av Ø. Vorren og en finsk arkeolog. På denne boplassen, som ligger 4km SSV for Kotajärvi, er det ialt 8 rektangulære tufter. Utgravning ble foretatt i en av disse, men materialet herfra er neppe eldre enn 1800-tallet.

I tillegg til de nevnte boplasser og funn er det registrert en rekke gammetufter især ved kysten på de øst-samiske vår-sommerfiskeplassene. Tuftene synes imidlertid å brytes svært raskt ned, og de med bevarte overflatestrukturer synes nesten utelukkende å være 18 - 1900 talls. Et unntak utgjøres her av Pasvik-Sandhavs øst for Jarfjord. På denne boplassen foretok K. Odner en liten prøvegravning i 1960, og konstaterte kulturlag og materiale av tilsvarende type som Kjøy, Felt II(Ts 6207). Funn av 15 - 1600 talls keramikk daterer boplassen ihvertfall tilsvarende tilbake, men flere undersøkelser vil kanskje også kunne påvise langt eldre bosetning.

2.3.2 Fangstgraver/fangstgravanlegg

Av faste fortidsminner i basisområdet er fangstgravene utvilsomt blandt de tallrikeste. Disse har i hovedsak sin distribusjon til de indre deler av basisområdet(se Fig. 47.), og de fleste opptrer i tilknytning til mindre eller større fangstgravanlegg. For nærmere beskrivelse av disse vises til kap. 8.3.2.2, og jeg skal her bare berøre de kronologiske aspekt ved fallgravene.

Generelt må det sies at datering av fangstgraver er vanskelig, bl.a. ut fra at man må tenke seg at gravene kan ha vært brukt over et lengre tidsrom. Skriftlige kilder fra slutten av 1600-tallet, som Lillienskiold(1698) og Knag(1694), tyder på at fangstgravene går ut av bruk på 1600-tallet på Varangerhalvøya, "...mens derimod endnu udj Rysland, ved Pasvig, Indiager...fast underholdis"(Lillienskiold 1698, j.fr. Ø. Vorren 1944: 68).

Ingen fangstgraver fra basisområdet, eller undersøkelsesområdet, er arkeologisk undersøkt, og dateringer på dette grunnlag må baseres på komparative data. Fra Nord-Sverige foreligger det en rekke C-14 dateringer av graver i fangstanlegg som viser at disse minst går tilbake til eldre jernalder(Inga Maria Mulk pers.

kom). Fra Assebakte, Karasjok k., foreligger en C-14 datering av en fallgrav til 580 $\pm$ 60 f.Kr., mens en annen kunne dateres stratigrafisk til eldre enn 1000 e. Kr. (Simonsen 1979c: 32, 42). E. Barths (1982: 29) dateringer av tilsvarende fangstanlegg (d.v.s. ikke steinmurte graver) i sydnorske høyfjell ligger alle mellom 155 $\pm$ f.Kr. og 1535 $\pm$ 95 e.Kr. (MASCA). Fra basisområdet er det gjort en del løsfunn i umiddelbar nærhet av fangstgraver som kan antyde datering av disse tilbake til yngre steinalder (Simonsen 1961: 481, 1979b: 45).

Min konklusjon på dette er at fangstgraver, både enkeltliggende og i tilknytning til system, har vært i bruk i hele den perioden som her ønskes belyst. Eventuelle interstadier der slike anlegg ikke har vært i bruk er umulig å identifisere ut fra det foreliggende datamaterialet.

2.3.3 Graver

Fra basisområdet kjennes en rekke graver av forskjellige typer, som imidlertid har det felles at de er lite arkeologisk undersøkt, og følgelig dårlig kronologisk belagt. Flere av gravformene er dessuten spesiell for det østsamiske området, og lar seg ikke umiddelbart relatere til graver fra områder med bedre kronologiske belegg.

De desidert fleste av de registrerte gravene er nyere øst-samiske graver med gravhus. Dette er en begravellesform hvor det bygges et lite laftet plankehus over den døde, og er utvilsomt i sin helhet en kristen (gresk-ortodoks) gravskikk med sin opprinnelse i Karelen (Storå 1971: 134 - 142). Arkeologiske undersøkelser av en slik gravplass ble foretatt på Gravholmen (Todd'suel) ved Vaggetem i Pasvikdalen, i årene 1957-58 (Simonsen 1959a, 1959b, 1979c: 42 - 45, 1982: 614). Her ble det funnet tre lag med graver over hverandre, og Simonsen (1979c: 43, 1982: 614) daterer det eldste av disse til 1400-tallet, d.v.s. til før-kristen tid i området. Denne dateringen imøtegås av Storå (1971: 138 - 141) som viser at gravskikken og gravgavene er kristne, og derfor ikke kan være eldre enn 1600-tallet. Graver av denne type fra basisområdet behandles meget grundig i Storås store arbeide (1971), og jeg skal ikke gå nærmere inn på disse her.

Av øvrige gravtyper er gravene i rullesteinsstrandvollene den vanligste, med de største gravplasser på Bergholmen (Bak'tesuolo) i Bugøyfjord, Kjøya, Buholmen i Korsfjorden, Holmengrå og Pasvik-Sandhavn. Disse gravene er nedgravd i rullesteinsstrandvoller, som oftest uten nærmere konstruksjoner, og tegner seg normalt som groper 1 - 2m i diameter, og inntil 1m dype (sml. Odner 1961: 94). Gropformen skyldes åpning, eller sammenrasning. Inntakt tegner gravene seg som ovale, lave steinsetninger. Historiske tradisjoner om østsamiske begravelser er knyttet til alle de nevnte gravsteder, og de har vært i bruk til ihvertfall

på begynnelsen av 1800-tallet(Qvigstad 1925: 22). Ut fra tilfeldige avdekninger synes det å ha vært vanlig at de døde har vært nedlagt i pulker, eller kjærri-ser, i disse gravene(Wessel 1977: 127 - 128, Qvigstad 1925: 22).Fra Buholmen i Korsfjorden har man skriftlige belegg for slike begravelser i 1689(Qvigstad op.cit.), men hvor langt tilbake disse går er imidlertid nærmest uråd å si. De kan oppfattes som enparalell til gravene i skiferstrandvollene på nord-siden av Varangerfjorden, hvor forskjellen bare er et utslag av ulik berggrunn. På Mortensnesgravplassen går slike graver tilbake til f.Kr., men grunnlaget for en tilsvarende tilbakeføring av disse gravene er for spinkelt. Foreløpig har man ikke engang belegg for at de opptrer i en før-kristen kontekst(før 1600 e.Kr.).

Bedre kronologiske holdepunkter er det imidlertid for endel andre, mer sparsomt forekommende gravtyper. Dette gjelder et felt på fire graver som ligger på en rekke ved Harrskjøret, 5km nord for Noatun. Dette er rektangulære rammebrann-graver av den s.k. Assebakke-typen etter en utgravd lokalitet på Assebakke,Kar-asjok k.(Simonsen 1979c). Ut fra utgravninger på Finnmarksvidda synes disse, på basis av funn og C-14 dateringer, å være kronologisk avgrenset til vikingtid - tidlig middelalder, 900 - 1200 e.Kr.(Simonsen 1979c: 11,20). Som nevnt ovenfor er det muligens også en grav av denne type ved Kåtajärvi på finsk side. I tillegg til denne gravtypen er det funnet en s.k. urgrav ved Ropelvvannet, øst for Kirkenes. Her ble det funnet et skjelett mellom blokkene i den løse steinuren ned mot vannet. Slike urgraver er vanlige i det vestlige sameområdet, og date-res normalt til 1300 - 1700 e.Kr.(Simonsen 1979b: 44) Nordiske gravhauger/røyser av germansk type er ikke sikkert registrert i Sør-Varanger. N.Nicolaysen(1866: 710) anfører riktignok to slike på nordøstsiden av Svartakselvann, øst for Kir-kenes, men disse er ikke gjenfunnet ved registrering. Ut fra lokalisering og be-skrivelse er det imidlertid vel så sannsynlig at det her dreier seg om gravrøy-ser fra yngre steinalder, som kan være vanskelig å skille ut fra lave (eldre)jer-alderrøyser.

Konklusjonen blir at de fleste registrerte gravene fra basisområdet er svært seine, og at man ikke har kronologiske holdepunkter for å datere noen grav til eldre enn 900 e.Kr. Gravene til den første bosetningen på Kjøy og Kjelmøy er derfor fortsatt ukjent. Imidlertid skal det nevnes at det i det osteologiske materialet fra K. Odners gravning på Mestersanden i 1960 ble funnet 4 skjelettfragmenter av homo sapiens. Dette kan tyde på at begravelser har foregått på boplassene, men gravformen er likevel ukjent.

2.3.4 Offersteder og labyrinter

I Qvigstads "Lappische Opfersteine und heilige Berge"(1926) oppgis 7 samiske of-fersteder i Sør-Varanger. Samtlige av disse er lokalisert til Neiden - Kjölfjord området, med en på nordsiden av Skogerøy som den østligste(1926: 322 - 323).

Felles for alle disse er at det ikke dreier seg om konstruerte, innhegnede anlegg, men utelukkende om naturlige stein- og bergformasjoner.

Datering av slike offerplasser er svært vanskelig fordi en oftest bare har data i form av etnografiske tradisjonsopplysninger. Den eldste skriftlige kilde som omtaler offerplasser i basisområdet er Lillienskiold(1698) som omtaler offerberget Meitske i Kjølufjorden(ibid : 159). I.Serning som har behandlet de nord-svenske offerplassene fremhever at hvor det overhodet er gjort funn i disse, er det utelukkende fra 1600-tallet(1956: 7).

Labyrintene fra basisområdet har tidligere vært behandlet av Odner(1961). I alt eksisterer det to slike, en på nordøstdelen av Kjøløy og en på nordsiden av Holmengråfjorden(Ytterhamna). Begge ligger i tilknytning til gravfelt i rullesteinsstrandvoller. Labyrinten på Holmengrå er meget godt bevart, og konturene av steinringene og gangene i mellom er svært tydelig. Høyden over havet er 9.20m (K.Odner 1961: 91). Labyrinten på Kjøløya er av tilsvarende type, men er mer tilgrodd av vegetasjon og følgelig mindre tydelig. Den ligger i skrånende terreng og laveste stein i denne er nivellert til 2.27m over høyeste vannstand(K.Odner 1960, anført på plantegning). Labyrintene må relativt sikkert oppfattes som samtidige, og følgelig gir Kjøløy-labyrinten best mulighet til maksimumsdatering ut fra havnivå. J.fr. Donner et.al.(1977: 118, 125) bør en slik ligge innenfor vikingtid - tidlig middelalder.

Etter min oppfatning er imidlertid 15 - 1600 tallet den mest plausible datering på både disse labyrintene og offerstedene. Dette fordi 15-1600 tallet er en periode hvor kristen misjon spilte den vesentligste rolle i det russiske tsar-dømmets forsøk på å inkorporere østsamene i sitt økonomiske og politiske system (sml. Storå 1977). Tilsvarende middel ble også anvendt fra norsk og svensk side overfor samene i Nord-Sverige og Finnmark. Dette skaper "stress-situasjoner" hvor vedlikeholdelse av sosiale og kulturelle verdier ofte blir betinget av en aktiv symbolproduksjon, hvor igjennom slike verdier, og indre solidaritet, kommuniseres. K. Odner(1983: 50) har fremhevet at når presset, som her, går mot religion vil motsymboler nettopp omkring religiøse verdier bli sannsynlige.*

2.3.5. Klebersteinsbrudd

Flere steder i basisområdet er det forekomster av kleber(Kjøløy, Holmengrå og Langfjord), men bare på en av disse lokalitetene er det spor av utvinning. Denne lokaliteten ligger på østsiden av Langfjorden, 1km SSV for Strømmen Bru. Bruddet består av to hovedfelter, hver ca. 15 - 20m lange og 4 - 5m høye. I bruddene ses tydelige spor etter uthugging av runde, firkantige og avlange emner. Under

* Det må poengteres at datering ut fra denne kontekst bare har relevans for labyrintene i Finnmark. Labyrinter som symbol opptrer i svært ulike romlige og kronologiske kontekster, og intensjonaliteten bak er trolig også svært forskjellig. Det fremgår av dette at jeg ikke tillegger formen på symbolet kronologisk verdi, da jeg tror denne best forklares "strukturalistisk". Det er altså konteksten for symbolbruk som her er viktig, ikke symbolet selv.

begge feltene er det dannet en hylle av tykke lag med klebersteinsavslag fra utvinningen. De laveste delene av feltene ligger 8.5 m.o.h., og de høyeste ca. 15 m.o.h.

Dateringsmessig står man igjen i en vanskelig situasjon idet bruddene klart står utenfor den kontekst den sørnorske "klebersteinsindustrien" opererte innenfor i vikingtid og middelalder (se bl.a. Skjølsvold 1961). Høyden over havet indikerer at bruddene kan ha vært utnyttet til ned i yngre steinalder. Fra yngre steinalder har man da også funn av kleberskår og søkker fra Pasvikdalen og Bugøyfjord (Simonsen 1961: 67, 1963: 74, 105), og noe seinere har man også funn av klebersteinsartefakter fra Mestersanden og Jarfjord. Tilsvarende finnes de også i vikingtid - middelalderfunn fra Noatun, Nyrud og Bugøynes. Det eksisterer også tradisjonsopplysninger fra nyere tid om uttak av kleberstein til bruk som garnsøkker (Vigerust 1968: 103).

Ettersom dette er det eneste kjente klebersteinsbruddet i området, og man forutsetter at ihvertfall størstedelen av kleberartefaktene er av lokal produksjon, må det være rimelig å anta at dette bruddet kan ha vært anvendt over hele det lange tidsrom som funnene ovenfor antyder.

2.4 Vurdering av den arkeologiske datasituasjonen

Det er særlig to forhold som preger datasituasjonen. For det første det svake datatilfanget særlig i perioden 300/400 e.Kr. - 1000 e.Kr., men forøvrig også i de påfølgende 200 - 300 år. Dernest den skeive fordeling mellom kyst og innland, i form av få boplasser i innlandet. Da det siste er et forhold som må sees i sammenheng med bevaringsforhold, manglende undersøkelser med postneolittiske perioder som primært objekt, samt den komplekse politiske situasjonen som gjør at innlandsområdet blir liggende innenfor tre nasjonalstater, skal jeg ikke gå nærmere inn på dette her.

Når det imidlertid gjelder den svake dekning for perioden 300/400 - 1000 e.Kr., så er trolig dette et forhold som mer avspeiler en reell situasjon. Mye kan nok vinnes med nye undersøkelser, men det er et faktum at denne perioden er uhyre funnfattig såvel i Nord-Finland, som i Varanger og Finnmark forøvrig. På Juikenttä-boplassen, sør for Enare, er det ikke et eneste daterende funn fra denne perioden, mens fasene foran og etter er godt representert (Carpelan 1967, 1976: 30 - 31). Tilsvarende situasjon møter man på Mortensnesboplassen hvor det bare er C-14 dateringer og funn fra en tidlig bruksfase, fra århundrene like f.Kr., og en sein fra omkring 1100 - 1400 e.Kr. (Johansen og Odner 1968: 67 - 76)*. På

* Dette bør være et tilstrekkelig grunnlag til å så alvorlig tvil om dateringen av de s.k. Mortensnestuftene til perioden 0 - 1500 e.Kr. (Johansen og Odner 1968, Johansen Kleppe 1974:125). Etter min oppfatning er Mortensnestuftene ikke yngre enn Kr.f., noe det arkeologiske materialet klart tyder på (sml. Kleppe Johansen 1977:36). Jeg tror mer dette er seine tufter av Gressbakken-typen, og at de har en noe avvikende form fordi de går så langt ned i tid (trolig til keltertid). De få funnene fra middelalderen må relateres til en sekundær bruk av de sterkt nedgravde tuftene. Dette bl.a. fordi hus av denne størrelse og konstruksjon, og de bosetningsenheter de representerer, er totalt ukjent i samisk etnografi. Det er urimelig å anta at disse skal gå helt opp til 1500-tallet uten å avsette spor i historisk-etnografisk materiale.

gravplassen ved Mortensnes viser C-14 dateringer kontinuitet i dette tidsrom (Johansen Kleppe 1974: 114 - 117), men gravene er "tomme" d.v.s. uten daterbart materiale, mellom ihvertfall 300 e.Kr. (da keramikken ikke opptrer lenger) og til ca. 800 e.Kr., da østlige importsaker begynner å opptre (sml. Simonsen 1982:571). Innslaget av importerte metallsmykker så tidlig innebærer bare en økning av datatilfanget i form av gravmateriale, på boplassene skjer ingen reell økning før i middelalderen.

Etter min oppfatning kan forklaringen til dette ikke søkes i noen form for demografiske "katastrofer", da befolkningskontinuiteten er klar bl.a. ut fra data fra Mortensnesgravplassen. Jeg tenker meg heller følgende årsaker til denne funnfattigheten.

Omkring 300 e.Kr. forsvinner keramikken, samtidig med at tilgangen på jern blir kraftig redusert. Det siste får også følger for produksjonen av bl.a. beinredskap (dessimering, endring av særpreg). Av de artefakter som normalt bevares blir derfor bare de laget av stein, og hovedsakelig slåtte steinartefakter, tilbake på boplassene. Disse er det vanskelig å datere, og gjør det følgelig også vanskelig å skille ut slike boplasser fra de med tilhørighet i steinalderen. Man får på mange måter en lokal steinalder, med en sparsom representasjon av importerte jernredskap. (sml. Carpelan 1975: 31 - 32) Denne situasjonen holder seg til vikingtiden hvor det kommer en svak økning i funnmengden, men denne utviklingen akselereres ikke før i seinmiddelalderen da en får en kraftig økning i funnmaterialet (bl.a. jernartefakter, glass og keramikk). Denne økte funnmengden er et resultat av en handelspolitisk innlemming av området i den europeiske markedsøkonomi. Noen lokal produksjon av jern i Varanger, eller Finnmark forøvrig, slik Gjessing (1935: 71) har antydning skulle ta til i vikingtid, har ikke arkeologiske belegg. Tvert imot synes tilgangen på jern- og andre metaller fremdeles å være sparsom i Finnmark i vikingtid og tidlig middelalder, i motsetning til i Nord-Sverige (Serning 1956) og dels også i Nord-Finland (Carpelan 1975: 32).

Ytterligere et forhold som gjør datasituasjonen dårligere, men her mer generelt for den postneolittiske tid, er at de klart markerte, nedgravde husene de fleste steder synes å være forsvunnet ved slutten av yngre steinalder. Ut fra data i basisområdet har jeg i kap. 7.4 satt dette i sammenheng med overgang fra et mer sedentært til et sesongvist, mobilt bosettningsmønster. Dette gir lettere og mindre permanent konstruerte hus som ikke etterlater seg lett observerbare overflatestrukturer. De bevarte hustufter viser seg derfor som regel å være fra nyere tid, noe som gjør at eldre postneolittiske tufter/boplasser ofte bare kan identifiseres ved nærmere undersøkelser/C-14 dateringer. Dette gjør registreringer svært vanskelig, og underrepresentasjon blir resultatet.

På tross av den mangelfulle datasituasjonen for enkelte perioder ser jeg det som viktig å gi en helhetlig fremstilling hvor også disse går. Manglende data skyldes ikke alltid dårlige bevaringsforhold, manglende undersøkelser o.s.v., men prosesser i de forhistoriske samfunn som må søkes belyst. Man må derfor gjøre opp status og forme hypoteser på denne bakgrunn, slik at dette kan danne utgangspunkt for strategier i nye undersøkelser.

2.5 Kronologisk revisjon

Den etablerte kronologi for den postneolittiske tid Varangerområdet trenger etter det ovenforstående til en revisjon. Jeg vil her bare gå inn på en avgrensning av "tidsaldrer", og ikke gjøre noen nærmere inndeling av disse. I kap. 10 har jeg riktignok valgt å dele samisk jernalder inn i tre perioder, og selv om dette klart har en empirisk basis, må det foreløpig ikke oppfattes som annet enn en kronologisk strukturering av min fremstilling av utviklingsforløpet.

Den viktigste endring innebærer at steinalderens avsluttning, d.v.s. slutten av periode IV i Simonsens kronologiske skjema for y.s.a.(1975: 214 - 262), må settes langt tidligere enn man til nå har gjort. Simonsen har selv satt denne avsluttningen til 100/200 e.Kr.(1975: 242 - 257, 1982: 550), mens E. Johansen Kleppe(1974: 48) og K. Helskog(1980: 52) daterer den til Kr.f. Premissene for disse dateringene må imidlertid etterlyses. Valget av Kr.f. synes mer å være et hendig tidspunkt enn empirisk fundert, og gjør at det bl.a. i Helskogs kronologi for Varanger oppstår et vaakum på omkring 1000 år i slutten av y.s.a.(1980: 59).

Else Johansen Kleppe har da også ut fra C-14 dateringene fra Mortensnesboplassen antydnet at steinalderens avsluttning burde settes tidligere(1974: 118). Disse dateringene er fra tuft 10, Felt B, og fra en formodet grav(grav 2) på Felt A. (Johansen og Odner 1968: 65, Johansen Kleppe 1974: 60 - 63, 118). Resultatene av disse er 2150 ± 150 B.P. for tuft 10(T-674) og 2420 ± 150 B.P. for grav 2(T-675). Kalibrert(MASCA) gir dette i kalenderår henholdsvis 390 - 70 f.Kr. og 820 - 450 f.Kr.(Johansen Kleppe 1974: 115 - 118) T-674 fra tuft 10 daterer bl.a. jernartefakter, mens den antatte grav(en grop) inneholdt bl.a. asbestmagret keramikk av helt samme type som den fra Kjelmøy og Kjøy(Johansen og Odner 1968:76. Johansen Kleppe 1977: 39).

Datering av jern til f.Kr. er i overensstemmelse både med resultatene fra Makkholla og gravfunnet fra Kvalnes hvor den halvmåneformede jernkniven klart kan dateres til keltertid(Gjessing 1935: 24, Magnus og Myhre 1976: 235 - 238). I de nærliggende Barsnjarga-gravene ble en annen jernkniv, og flere jernfragment, funnet i en kontekst bl.a. med asbestmagret keramikk(Torgerzen, Getz og Simonsen 1959: 16, Johansen Kleppe 1974: 128 - 129). Denne konteksten er imidlertid

usikker. Til forskjell fra Kjelmøy og Kjøøy er det funnet (slipte)skiferredskap både på Mortensnes og Barsnjarga (Johansen og Odner 1968: 76; Torgersen et. al. 1959:16), selv om konteksten jern - skifer synes noe usikker. Jeg finner det imidlertid ikke urimelig at en relativ stor lokal variasjon mellom Sør- og Nord-Varanger kan ha forekommet. Sør-Varanger ligger nærmere, og har klare ferdselsårer til det finske området, og eggredskap av metall kan tidligere ha erstattet skifer her.

Omtrent samtidig med den tidlige jernbruken, men med tilkomst trolig noe tidligere, er det et ikke ubetydelig innslag av et annet metall i området, nemlig bronse. Dette innslaget bør ikke undervurderes, særlig når man ser det i sammenheng med funnene fra det nordfinske området. Jeg vil her særlig nevne det store depotfunnet fra Petkula i Sodankylä, som består av fire bronsesverd fra bronsealderens periode V, og er det største av alle samlede funn fra bronsealder i Finland (Tallgren 1937: 23, Meinander 1954: 88). Likeledes et annet stort depotfunn fra Lumasaari i Inari, som nettopp ligger ved Pasvikelvens utløp av Enaresjøen (Tallgren 1926, Meinander 1954: 88). Lenger sør, langs Kemielv ned mot Bottenvika, er det gjort en rekke andre bronsealderfunn, og det er verd å merke seg at funnene synes konsentrert langs den gamle ferdselslinjen fra Bottenhavet langs Kemielv, over vannskillet og ned Pasvikelven til Sør-Varanger (Bakka 1976: 12, 43 - 44, Pl.16; Huurre 1981: 25, se også Tegengren 1952: 14). De fire bronsealderfunnene fra Sør-Varanger må klart sees som en utløper av disse. Funnene er dels av nordisk, dels av østlig (hovedsakelig østrussisk Ananjino) opphav, men ser man nordre Fennoskandinavia under ett er de siste klart dominerende (Bakka 1976, Pl. 16; Huurre op.cit.). Det er disse som utgjør Tallgrens "Arktiske Bronsealder" (1937), og Bakka (1976) dokumenterer klart at funnmengden er betydelig og ikke kan avvises som sporadiske eller episodiske innslag.

Bakka (1976: 10) argumenterer også for at tilkomsten av metall og artefakter assosiert med dette (bl.a. visse typer keramikk), bør være demarkasjonskriteriet for steinalderens slutt. Dette er etter min oppfatning riktig, da man f.eks. i Sydskandinavia aldri har definert bronsealderen ut fra steinbrukens slutt, men at metallbruken er kommet til. Bronsealderfunnene i nordre Fennoskandinavia synes å ligge innenfor det siste årtusen f.kr., og ytterst få - også av de nordiske typene, ligger utenfor Ananjinofasen, d.v.s. 800 - 200 f.kr. (Bakka 1976: 15, 21). Man får derfor en overlapping og blanding av bronsealder og eldre jernalder, som i nord-finsk og nord-russisk kronologi har resultert i bruk av begrepet tidlig/eldre metallalder. På dette grunnlag finner jeg det heller ikke riktig å bruke begrep som bronsealder eller jernalder på den eldste postneolitiske periode i Varanger, men vil også her applisere begrepet eldre metallalder. Begrepet metalltid er forøvrig introdusert av Simonsen (1979a:488) i

en mer generell Nordkalott kontekst.

Begrepet eldre metallalder bruker jeg da om den første periode av den post-neolittiske tid i Varanger, som benevnning på en bestemt fase av kulturutviklingen i området. Denne er kjennetegnet ved at artefakter både av bronse og jern blir tilgjengelig for fangstbefolkningen, og tas i bruk av denne. En klar markør for denne perioden er Sär-2 keramikk av Kjelmøytype. Teknologisk får særlig jern stor betydning, og eggredskap av jern tar etterhvert over de viktigste kutte- og skjærefunksjoner. Bruken av slåtte steinartefakter fortsetter, men utgjør en mindre del av redskapsinventaret enn tidligere. Redskaper av slipt skifer mister sin betydning, og bruken av disse dør ut i denne perioden. Karakteristisk for denne perioden i Varanger er også en rik og variert beinteknologi.

Grensen mellom yngre steinalder og eldre metallalder er vanskelig å datere eksakt. Slutten av yngre steinalders periode IV i Varanger synes best representert på boplassen Bugøyfjord (Simonsen 1961: 457 - 478). Denne går trolig ihvertfall ned til omkring 1000 f.Kr. ut fra forekomst av tekstilkeramikk, men særlig ved at noen keramikkskår funnet i møddingen (Ts 5300 a) er asbestmagret Sär-2 keramikk svært lik den fra Kjelmøy. Ser man bort fra Mortensnestuftene har vi forøvrig her de seineste tilfeller av Gressbakkenhus, som dermed synes å forsvinne omkring 1000 f.Kr. Lenger vest, på y.s.a. boplassen Iversfjord på Nordkynhalvøya, går den yngste bosetningen ned til 800 - 600 f.Kr. (E. Helskog 1983: 53 - 55, 75 - 76). Dette samsvarer bra med at den tidligste bosetningen på Kjøøy og Kjelmøy trolig går tilbake til ca. 800 f.Kr., og som etter min oppfatning klart er postneolittisk. Ut fra dette vil jeg sette overgangen mellom yngre steinalder og eldre metallalder til ca. 800 f.Kr. Jeg er helt på de rene med at denne grensen med et bedre empirisk utgangspunkt kan komme til å bli flyttet noen hundre år fram eller tilbake i tida, og likeså at lokal variasjon forekommer. En flytende grense mellom 1000 - 500 f.Kr. hadde derfor på mange måter vært mer relevant. Av pragmatiske hensyn, og ut fra situasjonen i basisområdet, vil jeg likevel her sette den til 800 f.Kr.

Den øvre grensen for eldre metallalder vil jeg i samsvar med finsk kronologi (Carpelan 1978: 11) sette til 300 e.Kr., hvor det viktigste demarkasjonskriteriet er den keramiske produksjonens slutt. Dette markerer samtidig begynnelsen på den siste forhistoriske periode i Varanger, samisk jernalder, som pr. min definisjon følgelig blir post-keramisk.

Bruken av begrepet samisk jernalder finner jeg i likhet med Johansen Kleppe (1974: 77) så innarbeidet og etablert, at jeg ikke finner det formålstjenlig å ta opp til diskusjon hvorvidt det bør endres. Jeg mener også at en slik betegnelse

godt kan forsvares ut fra den definisjon Johansen Kleppe(op.cit.)gir av begrepet. Med dette innhold unngår man også det noe paradoksale ved å knytte begrepet "jernalder"(i konvensjonell forstand) til en periode som faktisk innledes av en fase med langt dårligere tilgang på jern, enn i eldre metallalder. Det må forøvrig understrekes at de kronologiske definisjonsproblemer vi ofte møter nordskandinaviske arkeologi, er et resultat av tre-periodesystemets(og sydsandinaviske kronologis) ofte manglende relevans for kulturutviklingen her.

Den øvre grensen for samisk jernalder er av E.Johansen Kleppe(1974, 1977) satt til 1700 e.Kr., mens P. Simonsen daterer denne til 1500 e.Kr.(bl.a. 1960, 1967) Til grunn for sin datering legger Johansen Kleppe introduksjonen av kristendommen(bl.a. basert på C-14 dateringer av hedenske graver på Mortensnesgravplassen samt tilkomsten av skriftlige kilder(1974: 77, 1977: 32,57). Til dette er å bemerke at denne dateringen av kristendommens introduksjon bare gjelder samene i Nord-Varanger("Vehranger Finner"). I Sør-Varanger, som en del av det østsamiske området, skjer dette omkring 1600 e.Kr.(Storå 1971, 1977). P. Simonsen legger til grunn for sin datering "... the long series of social, economical, and cultural changes fulfilled between A.D. 1400 and A.D. 1500"(1977: 55). Med dette mener han den s.k. "differensieringsprosessen" i de samiske samfunn, hvor fangs økonomien viker plassen for nye produksjonsformer, bl.a. tamreindriften. Til dette kan knyttes to kommentarer. For det første er dateringen av denne prosess feil, da den foregikk på 1500-, og særlig, 1600-tallet, og først kan sies å være "fullført" på 1700-tallet(bl.a. Vorren og Manker 1953: 47, 1957: 67 - 72, Vorre 1968: 8 - 12, 1977: 149 - 151, Tønnesen 1977: 131 - 132, Aarseth 1982: 19 - 20) For det andre at de østsamiske sii'daer, d.v.s. også de to i Sør-Varanger, ikke gjennomgikk denne endringsprosessen, men beholdt en fangstbasert økonomi(og grunntrekkene ved den opprinnelige sii'daorganisasjonen) til helt opp på 18-1900 tallet(Tanner 1929, Solem 1933: 79 - 106).

Etter min oppfatning bør den øvre grense for samisk jernalder settes til 1700 e.Kr., som Johansen Kleppe har foreslått. Jeg har imidlertid ikke lagt kristendommens introduksjon til grunn for dette, men utelukkende tilkomsten av skriftlige kilder(historisk-etnografiske) i større omfang. Såvel kriteriet om kristendommens introduksjon, som den s.k. "differensieringsprosessen", mister relevans p.g.a. divergensen i kulturutviklingen mellom Sør- og Nord-Varanger. Tilkomsten av skriftlige kilder er da også det eneste holdbare kriteriet for å skille den historiske tid fra den forhistoriske. Opplysende historisk-etnografiske kilder av noe omfang kommer til først omkring 1700. De kilder det her gjelder er først og fremst Lillienkiolds "Speculum Boreale"(1698), Niels Knags "Matricul oc Beskrivelse ofuer Findmarchen for Anno 1694", "Joerde-Boeg og Mandtal ofuer Nor mend og Finner udj Ost og -West Findmarchen Saa og Paa grentze Finnerne for Anr

1694", Henrich Adelaers beretning fra Finnmark i 1690 og Lindenow-kommisjonen (1685). På 1700-tallet kommer så Schnitlers grenseeksaminasjons-protokoller (1742-45) og Knud Leems "Beskrivelse over Finnmarkens Lapper"(1767). Disse skriftlige kildene gjør at det arkeologiske datatilfanget fra ca. 1700 ikke lenger utgjør den primære kilde til utforskningen av Varangers kulturhistorie, og at den forhistoriske tid i området med dette er forbi.

I det følgende vil jeg derfor bruke følgende kronologiske begrep om den post-neolittiske tid i Varanger: eldre metallalder(800 f.Kr. - 300 e.Kr.), samisk jernalder(300 - 1700 e.Kr.). Historisk tid/"nyere tid" betegner tiden etter 1700 e.Kr.

KAPITTEL 3: TEORI

Et av utgangspunktene for denne teoridelen kan med Else Johansen Kleppes ord formuleres på følgende vis(1975: 107):

"Inden for den skandinaviske arkæologi har det ikke været almindelig at klargøre teoretisk holdning. Den model, man har anvendt for en kulturhistorisk tolkning af arkæologisk materiale, har ofte været ureflekteret."

Hun viser videre til Jørgen Jensen, som i en skarp kritikk av forskningspraksis, gir et meget eksplisitt uttrykk for dette(1966: 7):

"..en bestemt holdning har ofte modvirket metodologiske overveielser, nemlig intuitionisme."

Bakgrunnen for denne intuisjonismen har ofte ligget i en enkel empirisk oppfattelse av virkeligheten, en virkelighet med rot i en vesteuropeisk kulturoppfattelse og ens akademiske bakgrunn innenfor denne. Dette er for såvidt et legitimt utgangspunkt, men som Johansen Kleppe uttrykker det(1975: 107):

"..hovedinvendingen er imidlertid at dette som oftest ikke har vært uttrykt eksplisitt, og derved har man vanskeliggjort kommunikasjon med andre forskere."

3.1 Teoribegrepet

Bruken av begrepet teori krever også en nærmere presisering. I vitenskapelig språkbruk kan man stort sett skille mellom to måter å benytte begrepet på.

For det første kan begrepet teori "..henvise til et sæt af hypoteser eller formodninger om bestemte elementer og deres inbyrdes forhold"(Hastrup og Ovesen 1980: 89). I den betydningen av begrepet vil emnet for ens analyse være avgjørende, idet de hypoteser som utgjør teorien vil være fremsatt om konkrete forhold, hvis egenart man må ta hensyn til. Etersom hypotesene er fremsatt om konkrete forhold innebærer det også at en gjennom undersøkelser kan få disse helt eller delvis bekreftet eller avkreftet.(Hastrup og Ovesen op.cit.)

For det andre kan begrepet teori referere til:

"..en overordnet ramme for videnskabelig erkendelse af virkeligheden, og i den betydning udgør teorien et logisk system, som i sig selv er uafhængig af de konkrete forhold,....,men den kan vise sig mere eller mindre hensigtsmessig eller givtig i fortolkningen af disse og i forhold til bestemte analytiske mål"(Hastrup og Ovesen op. cit.)

Det er i denne siste betydning at jeg her vil anvende begrepet teori. Det ligger implisitt i dette at anvendelsen av en slik teori vil medføre at denne utøver kausalitet over det sett av hypoteser som fremsettes, d.v.s. teori i den betydning det først ble referert til.

Et slikt overordnet teoribegrep er i nært samsvar med min oppfattelse av Thomas Kuhn's paradigmebegrep(1962), selv om dette i mange sammenhenger oppfattes bredere, f.eks. at paradigmet skal deles av alle som arbeider innenfor et vitenskapelig område(sml. Fjelland 1981: 149 - 150). Min bruk av paradigmebegrepet må da imidlertid oppfattes som tilnærmet ekvivalent med bruken av teoribegrepet, slik det ble definert ovenfor.

3.2 Ramme for teoridelen

Som det fremgikk av innledningskapitlet vil denne teoridelen ta opp til drøfting ulike teorier - eller paradigmer, innenfor kulturforskningen. Mer konkret vil den ta form av en kritikk, og en avvisning, av det som jeg oppfatter som det rådende paradigmet i arkeologien, det (økologisk)funksjonalistiske, og en lansering av et alternativt paradigme, strukturell marxisme. Det siste vil da bli fremlagt som den teoretiske referanseramme for den videre analyse av den sosio-økonomiske utvikling i Varanger i tidlig metallalder og samisk jernalder. Bakgrunnen for denne teoridelen er altså dels ønsket om å gi et bidrag til en mer generell teoretisk diskusjon vedrørende paradigmer i dagens arkeologi, samtidig som jeg vil lansere en fruktbar teoretisk overbygning for dette konkrete arbeidet.

Det kan kanskje reises tvil om berettigelsen av å bruke så stor plass på å kritisere den økologiske funksjonalismen, og den "nye arkeologien", istedenfor bare å fremlegge det teoretiske rammeverk som vil bli lagt til grunn for min analyse. Begrunnelsen for dette går dels frem av det som er sagt ovenfor, men jeg skal få komme med en del utfyllende kommentarer. Ettersom min analyse av samfunnsutviklingen i Varanger er økonomisk basert, var det økologisk funksjonalistiske paradigmet nærliggende som teoretisk referanseramme p.g.a. den generelle orientering innenfor slike studier i dagens arkeologi. Dette paradigmet sto da også sentralt da dette arbeidet tok til. Når jeg så finner dette paradigmet utilstrekkelig, og foretar et paradigmeskifte, finner jeg det nødvendig å grunngi dette. Gjennom dette håper jeg å kunne rette søkelyset mot de svakheter den ensidige orienteringen mot dette paradigmet medfører, og på denne måten gi et bidrag til en mer generell teoretisk debatt om dagens arkeologi.

Kapitlet er strukturert slik at det først tar opp funksjonalismen, og den nyorienteringen som har funnet sted innenfor dette paradigmet i form av den økologiske funksjonalismen, i den disiplin de har sin primære forankring, d.v.s. etnografi/sosial-antropologi. Deretter hvordan dette paradigmet er blitt det rådende i den s.k. "new-archaeology", og gjennom denne har fått sin sterke stilling i dagens (vestlige)arkeologi. For å kunne gå mer inn på de grunnleg-

gende spørsmål finner jeg det her nødvendig å ta opp til diskusjon den nye arkeologiens vitenskapsteoretiske fundament. Etter dette vil min oppfatning av den strukturelle marxisme bli lagt frem, etter først en kort introduksjon til det paradigmet som ved siden av marxismen inngår i denne, nemlig strukturalisme. Min fremleggelse av den strukturelle marxisme tar opp de mest grunnleggende trekk ved denne, som den marxistiske samfunnsmodell, produksjonsbegrepene, og hvordan dens strukturelle dialektikk kan være velegnet for studier av både sosial stabilitet og endring.

3.3 Funksjonalismen

Funksjonalismens hovedtese om den organiske forståelse av samfunnet finner vi representert allerede på 1800-tallet hos sosialevolusjonisten Herbert Spencer, men kanskje i betydeligere grad hos den franske samfunnsfilosof Emile Durkheim (Hastrup og Ovesen 1980: 96, A. Giddens 1978: 7). I ettertid er imidlertid funksjonalismen først og fremst assosiert med britisk sosial-antropologi fra første halvdel av 1900-tallet, og dens frontfigurer Bronislaw Malinowski og A. Radcliffe-Brown, som med sine banebrytende arbeider skapte "The British School" i dette faget. Det innbyrdes forhold mellom disse var riktignok preget av uenighet, men når det oppsto et skille mellom Malinowskis funksjonalisme og Radcliffe-Browns strukturfunksjonalisme så var det ikke funksjonalismen det var så mye forskjell på som utgangspunkt for analysen. Mens Malinowski mente at i kulturforskningen skulle man avklare hvordan enkeltfenomener, særlig institusjoner var knyttet sammen funksjonelt til en helhet i betydningen den kulturelle variant man studerte, så mente Radcliffe-Brown at et elements funksjon var dets bidrag til å opprettholde systemet eller strukturen. (Klausen 1981: 84 - 92) Etter min oppfatning gir derfor den franske sosialantropologen Maurice Godelier en dekkende definisjon av funksjonalismen (1975: 88):

"Funktionalismen tänker sig sålunda att de olika synbara sociala relationerna i ett samhälle bildar ett system, d.v.s. att det mellan dem finns ett funktionellt, inbördes beroandeförhållande som låter dem existera som et "integrerat" helt och att denna helhet tenderar at reproducera sig som sådan, som ett samhälle."

3.3.1 Den økologiske funksjonalismen

Mens den opprinnelige funksjonalismen i hovedsak var et britisk anliggende i antropologien, er "the new functionalism" (Friedman 1974), i like stor grad er et amerikansk fenomen hvor den opererer under begreper som "kultur-økologi", "kultur-materialisme", "human-økologi", o.s.v. På tross av visse ulikheter velger jeg her å benytte samlebegrepet økologisk funksjonalisme (øko-funksjonalisme) om alle disse tilnærmingene, da de har det felles at de ser samfunnet og dets

institusjoner som innordnende deler av et større organisk hele, øko-systemet. Jeg bruker fortsatt benevnelsen funksjonalisme, da jeg ser alle disse tilnærminger som en ny-orientering innenfor dette gamle paradigmet.

Mens det hos forskere som Radcliffe-Brown var samfunnsinstitusjonenes rasjonalitet til andre elementer i samfunnet som bidro til den organiske helhet, er dette perspektivet for øko-funksjonalistene endret til å gjelde rasjonaliteten i forhold til miljøet (Friedman 1974: 457). Og med spesiell referanse til "... system, equilibrium and adaptation" (Hodder 1982a: 2). Det er derfor også her man ser kimen til den økonomiske reduksjonismen, og som gjør at jeg oppfatter det økonomisyn som disse forfekter som formalistisk.

Denne ny-orienteringen innenfor funksjonalismen foregikk i U.S.A. på 1950- og 60-tallet, og var basert på arbeidene til forskere som Leslie White og Julian Steward. Leslie White så på kultur som en artsspesifikk (menneskelig) overlevelsesteknikk i konkurranse om energi og andre ressurser, hvor den teknoøkologiske determinismen er klar:

"sosiale system er ikke annet enn den sosiale uttrykksform av teknologisk kontroll over naturkreftene....sosiale system utvikles når den energi som høstes per individ per år økes" (1959: 144, j.fr. oversettelse i Odner 1979:10).

På tross av den innflytelse som White fikk på flere sentrale forskere (bl.a. Marvin Harris), er det likevel Julian Steward som må sees som den primære initiator til nyorienteringen.

Stewards "kultur-økologi" var et forsøk på å gi mer presise og utfyllende svar på relasjonene mellom mennesket og dets naturgitte omgivelser, enn de tidligere "naturdeterministiske" og "possibilistiske" skoler hadde gitt (Geertz 1963: 3). Til dette tok han i bruk det naturvitenskapelige begrep økosystem, som analytisk referanse for menneskelig adferd. Det var imidlertid ikke nok å innlemme mennesket som en biologisk organisme i dette systemet. Man måtte forsøke å determinere forbindelsen mellom de prosesser mennesket deltar i som en "ting", og de sosiale og kulturelle prosesser mennesket er en del av. (Geertz 1963: 5) Sentralt i Stewards teori står derfor det s.k. "kulturkjerne"-begrepet, som er de element ved kulturen som lar seg innlemme i økosystemet, da de antas å ha en helt klar funksjonell forbindelse med det omgivende naturmiljø. Steward definerer sin "cultural-core" slik (1955: 37):

"The constellation of features which are most closely related to subsistence activities and economic arrangements. The core includes such social, political and religious patterns as are empirically determined to be closely connected with these arrangements."

I en mer pragmatisk sammenheng er hans strategi å analysere "...the interrelationship of exploitive or productive technology and environment" (1955: 40), og

deretter å analysere "...the behavioural pattern involved in the exploitation of a particular environment by means of a particular technology"(1955: 41

Stewards teorier var skoledannende, og de ble videreutviklet og sofistikert av forskere som Geertz, Vayda, Carneiro, Rappaport og Harris. Der interessen før hadde vært innrettet mot studiet av slektskapssystemer og giftermålsrelasjoner, var "the new approach" fokusert mot studiet av de økologiske omgivelsene, produksjonens konkrete forhold, kostvaner og de energimessige balanser(Godelier 1975: 94). Felles for dem alle var synet på kultur som "..a specifically human form of adaption"(Kohl 1981: 101), eller for å si det på en noe annen måte, ".. nothing more than a way of referring to the prevailing techniques by which a (human) population maintain itself in its habitat"(Rappaport 1968: 5). Likeledes at de alle i større eller mindre grad påberopte seg systemteori i sine analyser(Godelier 1975: 92 - 93).

Ved å se kultur som en spesifikk menneskelig form for økologisk tilpasning, fikk man det særtrekk ved disse studiene at også aspekt ved kulturen som omfattet ritualer, tabuforestillinger og festing ble redusert til økologisk fordeling, og streben mot en tilpasning i likevekt(bl.a. Vayda 1961, Harris 1966, Rappaport 1968). Jeg skal her gi et par eksempler på dette fra to forskere, hvis arbeider har vært helt sentral også for arkeologisk teoridannelse.

I Roy Rappaports "Pigs for the Ancestors"(1968) beskrives forskjellige sykliske ritualer vedrørende grisefester hos Tsembaga, en liten stamme i Ny-Guineas innland. Rappaport ser på Tsembagas territorium som et økosystem(ibid: 224), og hevder at de rituelle grisefestene virker som negative feedback-mekanismer ved at de holder grisebestanden under den grense som ville forårsake ødeleggelse av det lokale økosystemet. Ritualene ved slakting og festing er derfor "...a mechanism that regulates some of the relationships of the Tsembagas with components of the environment"(ibid: 4). Som et av sine utgangspunkt har han at "...there should be no conceptual difficulty in treating culture much as one would the behaviour of other animals"(ibid: 5).

I sin desakralisering av Indias hellige kyr, forsøker Marvin Harris(1966) å vise at tabuet mot fortæring av kyr er økologisk betinget:

"Insofar as the beef-eating taboo helps to discourage growth of beef-producing it is a part of an ecological adjustment which maximizes rather than minimizes on the calorie and protein output of the productive processes"(ibid: 57).

Med samme argumentasjon finner Harris løsningen på problemet om hvorfor den jødiske(og islamske) kultur forbyr spising av svinekjøtt(1977: kap. 11).

Argumentasjonen til Rappaport og Harris er valid nok, men svakheten ligger i at de tar det system de tsembagiske griser og de indiske kyr fungerer innenfor som gitt. F.eks. hos Tsembaga er det kvinnene som har ansvaret for griseskjøtsel og det er disse som føler stresset ved en økende grisebestand, og får en slags termostatfunksjon for denne. En reorganisering av produksjonen der f.eks. også mannlige medlemmer deltok ville imidlertid kunne øke arbeidsmengden, og dermed grisebestanden, radikalt. Ved å anlegge en synsmåte der en ikke ser den investerte arbeidsmengden som en konstant, slik Rappaport synes å gjøre, men som en variabel, avhengig av organisering og de sosiale relasjoner i produksjonen, blir det heller samfunnets egne interne egenskaper som er det avgjørende og ikke de ytre naturgitte rammer. (Friedman 1974: 460)

Det er en tautologi å si at en spesiell variabel er tilpasset fordi den fyller en nødvendig funksjon i et system. Denne fokuseringen på elementenes rasjonalitet oppløses i enkle truismen, som Levi-Strauss påpekte vedrørende Malinowskis funksjonalisme (1979: 328): I og med at et samfunn eksisterer fungerer det, og det er en banalitet å si at noe er vel tilpasset fordi det fyller en nødvendig funksjon i et system.

3.3.1.1 Øko-funksjonalismen, konkluderende bemerkninger

Den økologiske funksjonalismen har fokusert på studiet av relasjonene mellom to systemer, samfunnssystemet og økosystemet, hvor det første spiller en innordnende rolle i forhold til det andre. Hypotesen er at samfunnet tenderer i retning av å realisere sitt potensielle optimalt i forhold til de grensene naturen setter. At det er en funksjonell avhengighet mellom samfunnssystemets deler, og at hvert system er i likevekt og tenderer mot å forbli det. Dette får som logisk konsekvens at årsakene til sosiale systemers utvikling, eller forsvinning, må søkes utenfor disse, ved forstyrrelser i naturmiljøet eller at befolkningen av en eller annen grunn vokser ut over sin ressursbasis.

En ytterligere konsekvens av dette er at det ikke blir mulighet til å forklare variasjon innenfor de grensene naturen setter, og det forhold at variablene som skal opprettholdes kanskje er kontrollert av noe annet enn de ytre grenser (Friedman 1974: 465 - 467). Dersom naturen skal spille sin rolle som determinator må det forutsettes at samfunnet lever på grensen til overutnyttelse av omgivelsene. I det jeg tør hevde at langt de fleste samfunn antropologer - og arkeologer - studerer lever langt under "the environmental limit" (sml. Lee og DeVore 1968, Sahlins 1974, se også kap. 6), mister øko-funksjonalismen mye av sitt forklaringspotensiale m.h.t. sosial variasjon, reproduksjon og transformasjon. Naturen setter bare de ytre rammer som fastsetter omtrent hva

som er umulig, men som gjør akseptabelt nesten hva som helst av det som er mulig(Sahlins 1969: 30). Det er dette som gjør øko-funksjonalismens potensi-ale begrenset.

3.3.2 "New Archaeology" som øko-funksjonalisme

Intensjonen ved først å drøfte øko-funksjonalismen som en ny-orientering innenfor funksjonalisme-paradigmet i antropologien, for deretter å gå over på den "nye arkeologien", er ganske enkelt å vise at denne er øko-funksjonalistisk. Som Ian Hodder uttrykker det(1982a: 2):

"It is an ecological functionalism which prevails today in archaeology."

Den følgende diskusjon tenderer ikke i retning av å gi noen total, eller historisk, oversikt over emnet "New Archaeology". Til det er dette for enormt, og dessuten selvfølgelig på siden av det som her er intensjonen(for oversikter, se f.eks. Klejn 1977, Kohl 1981, Hodder 1982a). Jeg vil imidlertid hevde at på tross av emnets volumiøse omfang, og i motsetning til utsagn om dets heterogenitet(bl.a. D.Clarke 1972: 27, Klejn 1973: 334), har den nye arkeologien en relativ homogenitet som gjør en generell kritikk forsvarlig. Denne relative homogeniteten går på vektlegging av organisk helhet, interrelaterte system, likevekt og tilpasning(Hodder 1982a: 2), og dessuten et felles epistemologisk fundament.

På tross av at Taylor allerede i 1948, i sin bok "A Study of Archaeology", presenterte mange av de ideer som seinere skulle prege den nye arkeologien, er det ikke før på begynnelsen av 1960-tallet at "the New Archaeology" unnfanges. Dette skjer først og fremst ved Binford's artikkel "Archaeology as Anthropology"(1962), og i den påfølgende strøm av artikler fra hans side hvor det teoretiske fundament for den nye arkeologien legges, og en stadig større avstand til den tradisjonelle arkeologien utmeisles(Klejn 1977: 6 - 7).

Fundamentalt for den nye arkeologien var dikotomien mellom kultur og adaptiv utnyttelse, å se kultur "..as the systems of the total extrasomatic means of adaptation"(Binford 1972: 205). Opprettelsen av dette dikotomi mellom kultur og funksjon tok form av et angrep på det som ble kalt den "normative" arkeologien(Binford 1965, j.fr. Hodder 1982a: 4). Binford så den s.k. "normative skole" som historisk og deskriptiv, og som ikke tillot forklaringer i form av funksjonelle prosesser. Dette førte Binford til den motsatte ekstremitet hvor kultur, normer, form og design bare hadde funksjonell verdi.(Hodder 1982a: 4)

Et sentralt aspekt ved den nye arkeologien i forhold til den tradisjonelle er derfor skiftet fra det kulturhistoriske perspektivet til det kryss-kulturelle,

komparative(Kohl 1981: 91), noe som følgelig resulterte i at det ble lagt mindre vekt på arkeologien som en humanistisk disiplin: Hvis materielle trekk og sosiale institusjoner kan forklares ut fra tilpasningsmessig effektivitet, har det liten hensikt å plassere dem inn i en kulturhistorisk ramme(Hodder 1982a: 5). Vekten ble derfor lagt på kryss-kulturelle generaliseringer og "...laws of cultural processes"(Binford 1972: 199), som det gjennom en rigid bruk av den hypotetisk-deduktive metode ble ansett som viktig å identifisere. Disse lovene omfattet regler for adferd og materiell deponering, som kunne benyttes uavhengig av kulturell kontekst - noe som igjen bare kunne skje dersom den historiske og kulturelle kontekst ble benektet(Salmon 1976: 376).

På tilsvarende måte som i antropologien gir øko-funksjonalismen i arkeologien seg uttrykk i fokusering på tilpasning og den homeostatiske likevekt, en påstand de følgende sitater klart skulle gi belegg for. F.eks. skriver D. L. Clarke(1968: 88), at "...the whole cultural system is in external dynamic equilibrium with its local environment", og videre at "...Equilibrium is defined as that state in which dislocation amongst the component variety is minimised"(ibid: 129). I følge Hill er et sett av variabler bare et system dersom deres "...articulation...can be regulated(maintained in steady state) by homeostatic processes(1971: 407). Renfrew uttrykker seg på følgende vis(1972: 486):

"Culture..is essentially a homeostatic device, a conservative influence ensuring the change in the system will be minimised. It is a flexible adaptive mechanism which allows the survival of society despite fluctuations in the natural environment."

Et syn som er i samsvar med det Binford gir uttrykk for(1972: 431):

"Culture is all those means whose forms are not under direct genetic control... which serve to adjust individuals and groups within their ecological communities. ..Adaptation is always a local problem, and selective processes favouring new cultural forms result from non equilibrium."

På samme måte som hos Rappaport og Harris blir kultur og menneskelig adferd redusert til tilpasningsteknikker. Samfunnet står i en kontinuerlig tilpasningsprosess for å oppnå det gjensidig mest fordelaktige forhold til naturomgivelsene. Det som skjer i disse funksjonelle analysene er beskrivelse av negative feedback-systemer, "...in which certain variables are kept within certain crucial limits by the operation of other variables which are dependent functions of these limits"(Friedman 1974: 459). Derfor gir ikke bare denne funksjonalismen problemer med å forklare variasjon, men har også begrensede muligheter til å forklare endring av system. Dette kan, som jeg tidligere har vært inne på, bare skje som følge av eksterne stimuli; "selective pressure" som et resultat av "non-equilibrium"(Binford op.cit.). Hill gjør dette defaitistiske prinsipp eksplisitt(1977: 76):

"No systems can change itself: change can only instigated by outside sources,

if a system is in equilibrium it will remain so unless input(or lack of output) from outside the system disturb the equilibrium."

Ved reduksjon av kultur til økologisk tilpasning blir de økonomiske forhold det essensielle - og disse reduseres igjen til teknologi og ressursutnyttelse. Det er på denne bakgrunn man må se den nye arkeologiens vektlegging av rekonstruksjon av teknologi og økologiske forhold, i tillegg til demografi(f.eks. Zubrow 1975, Welinder 1977). Vi står da igjen med det Godelier kaller "vulgær-materialismen"(1975: 98), som også blir formalistisk i sin økonomioppfattelse.

Reduksjonen av adferd til økologisk tilpasning har også medført etologiske tendenser, at studiet av dyrepopulasjoners adferd blir oppfattet som relevante komparative objekt:

"Because no supernatural barriers, intellectual or otherwise is assumed to exist between man and other organism, animal studies are considered as relevant to our approach as anthropology and history...In many respects the large carnivours offers more relevant data than the primates."(Higgs og Jarman 1975: 5)

Dette utdraget er fra en publikasjon til "British Academy's Major Research Project on the Early History of Agriculture", et prosjekt som har utviklet en spesiell hardmaterialistisk tilnærming kalt "paleo-economy"(Higgs og Jarman 1975). Her legges det vekt på "...a basic aspect of human behaviour which can be shown to conform to predictable laws over long time periods"(ibid: 4). Menneske som sosialt og kulturelt tenkende vesen avskrives som "...the noise of choice which tends in any case to operate upon the short term trivia"(ibid: 5).

Dette belyser en annen begrensning av funksjonalismen i den nye arkeologien: Det er ingen plass for individuell kreativitet og intensjonalitet i systemet. Det er bare snakk om "subsystemer", hvor mennesket glir inn i roller som er funksjonelt interrelaterte. En adekvat forklaring av sosiale systemer og sosial endring må ta i betraktning vurderinger og mål, også fordi funksjonell verdi alltid er relativ i forhold til det gitte kulturelle skjema(Sahlins 1976: 206, Hodder 1982a: 5).

På tross av sofistikerte teorier, modelldannelser og begrepsutvikling, "...a crude environmental determinism lurks behind many recent studies"(Kohl 1981: 199) Willey og Philipps utsagn om at "Archaeology is Anthropology, or its nothing" (1958), har under den nye arkeologien nærmest blitt funksjonalisme eller ingenting. Etter min oppfatning har man i liten grad vært villig til å orientere seg i retning av andre paradigmer. Dermed blir ikke det "nye" i "New Archaeology" fullt så nytt, som Leach påpeker i sin drepende karakteristik(1973: 761 - 762

"Binford's remark that 'behaviour is the byproduct of the interaction of a cultural repertoire with the environment', may be proto-typical of the 'new' archaeology, but to a social anthropologist it reads like a quotation from Malinowski's writing at the time when naive functionalism was at its peak - that is to say about 1935."

For å kunne gå dypere i kritikken av øko-funksjonalismen og "New Archaeology", er det nødvendig å bevege seg over på det epistemologiske fundament for denne.

3.3.3 En epistemologisk kritikk av den nye arkeologien

Det er særlig to aspekt ved den nye arkeologien som etter min oppfatning innbyr til diskusjon her. For det første bruken av reduksjonistiske modeller, og dernest den rigide bruk av den hypotetisk-deduktive metode. Da begge disse forhold må sees som en konsekvens av adopsjonen av den logiske empirismen (positivismen), vil jeg først gå litt nærmere inn på denne og på bakgrunnen for dens gjennomslag i den nye arkeologien.

Positivismen bygger i vesentlig grad på en engelsk tradisjon innenfor filosofien, empirismen, som var et forsøk på å overføre vurderingsmåtene fra naturvitenskapen til filosofien. To av hovedprinsippene var at all forskning skulle bygge på det positivt gitte av det vi kan observere, og avvisningen av enhver filosofi som gikk ut over denne rammen som metafysikk, eller spekulasjon. Den positivistiske tenkingen hadde to viktige faser. Den var ei dominerende strømning på slutten av 1800-tallet, som hadde utgangspunkt i August Comtes tenking. På 1920-tallet dukket den opp igjen under et nytt navn, den logiske empirismen (eller ny-positivismen), i den s.k. "wiener-kretsen" rundt fysikeren Maritz Schlick, før den igjen mistet betydning omkring 1950. (Lejon 1974: 30, Elzinga og Andersson 1975: 22)

Den logiske empirismen var tenkt som en filosofi som skulle gjøre det slutt på alle andre filosofier. Den skulle bli en vitenskapelig filosofi i kontrast til alle tidligere filosofier som hadde vært skolastiske og spekulerende. Problemet ble da å avgrense vitenskap fra det ikke-vitenskapelige. Man satte da opp et særskilt kriterium, verifikasjonen. Et vitenskapelig utsagn måtte kunne verifiseres, det måtte kunne bevises å være gyldig. (Elzinga og Andersson op.cit.)

Det er grunn til å ta opp bakgrunnen for at den nye arkeologien forsøkte å ifør seg den logiske empirismens trange vitenskapsideal.

Arkeologi må, som andre vitenskaper, sees i sin samfunnsmessige sammenheng. Det er derfor ikke underlig at "New Archaeology", som opposisjonsfenomen til den tradisjonelle, nettopp kom i ei tid med Vietnamkrigsmotstand, universitetsopprør, miljøbevegelse o.s.v., hvor antiautoritet og brudd med normer var stikkord. Men det kan synes som et paradoks at:

"...while sosial anthropologists were widening their spatial and temporal horizons, ..rediscovering history and Marx, archaeologists were pursuing the admiral goals of refining their methodological skills and establishing generalizations or "laws" of cultural processes" (Kohl 1981: 92).

Ihvertfall deler av forklaringen til dette må søkes i den stadig nærmere tilknytning til naturvitenskapene, og den utstrakte bruk av naturvitenskapelige metoder. Kravet om eksakthet og at dataene skulle anta en målbar og kvantifiserbar form ble essensiell:

"The accuracy of our knowledge of the past can be measured, it is this assertion which most sharply differentiates the new perspective from more traditionally approaches"(Binford 1968: 17).

Tverrvitenskapelighet, som et av de nye slagordene, ble ofte i hovedsak et samarbeide med naturvitenskapelige fag, et forhold som hadde sammenheng med(og ytterligere bidro til) den økologiske trend i arkeologien. Dette perspektivet er forøvrig klart fremtredende også i Norge. Ved å binde seg nært opp i et samarbeid med naturvitenskaper som botanikk, zoologi, biologi og geologi, vil ofte de paradigmer disse fag arbeider innenfor virke styrende på de rammer en setter for sin egen forskning. Gutorm Gjessing har i en sarkastisk bemerkning omtalt denne orienteringen slik(1977: 12):

"Arkeologer har jevnt over vært opptatt av å verne om fagets identitet og integritet. Kurriøst nok har jeg aldri sett noen av dem klage over samarbeidet med alle disse naturvitenskapene, for det gir 'vitenskapelig prestisje'."

Dette er et forhold som særlig har vært fremtredende ved den rent tekniske datafrembringelsen. Men også på det systematiserende og analytiske plan ser vi slike tendenser i form av realvitenskapelige metoder muliggjort ved anvendelse av avansert computerteknikk, som simulering og multivariabel statistikk. Dette har vært et av de mest markante trekk innenfor arkeologien de siste 10 årene. Selv om endel slike metoder utvilsomt har sine klare pre i behandlingen av store datamasser, ligger en alvorlig svakhet i nødvendigheten av "...the acceptance of a tangible, concrete reality to culture that is capable of statistical manipulation"(Kohl 1981: 93). D.v.s. at data som ikke besitter disse kvaliteter, f.eks. verdier, normer og identitet("mykdata"), står i fare for å miste relevans som faktiske fenomen(G. Gjessing 1977: 17). Dermed må man enten se bort fra slike faktorer, eller redusere dem til konkrete, håndterlige ting. Dette bringer oss over på reduksjonisme-problemet i "New Archaeology" og økofunksjonalismen.

3.3.3.1 Reduksjonismen

Reduksjonismen ligger implisitt i den logiske empirismen hvor vitenskapelig kunnskap er karakterisert ved at virkeligheten kan reduseres til observerbare data, og at det kun er det observerbare det er mulig å uttale seg om.

Mer eksplisitt er reduksjonismen som begrep knyttet til teorien om at alle egenskaper på ett nivå kan tilbakeføres(reduseres), til egenskapene på et lavere nivå. Reduksjonismen er i stor grad knyttet til den moderne naturviten-

skapen(især biologien) og det mekaniske verdensbildet. En av de fremste eksponentene for reduksjonismen var Decartes, som hevdet at alle egenskaper ved den organiske natur kan tilbakeføres til loven for den uorganiske natur - d.v.s. han betraktet organismen som en maskin eller automat. (Fjelland 1981: 121)

En logisk konsekvens av reduksjonismen er determinismen. At den materielle verden er fullstendig determinert, og at tanke og bevissthet ikke har noen mulighet til å innvirke på denne verdens forløp. Dette er hva Karl Popper har kalt det "deterministiske mareritt":

"Jeg har kalt fysikalsk determinisme et mareritt. Den er et mareritt fordi den påstår at hele verden med alt den inneholder er en enorm automat, og at vi ikke er noe annet enn små tannhjul, eller i beste fall under-automater. Den ødelegger isærdeleshøt ideen om kreativitet." (j.fr. Fjelland 1981: 124)

Den reduksjonismen som især karakteriserer den økologiske funksjonalismen er, som jeg har vært inne på ovenfor, en reduksjon av kultur og øvrige trekk ved det menneskelige samfunn til økologisk adaptive mekanismer. Det er også en reduserende materialisme idet økonomien reduseres til teknologi, og til menneskenes biologiske og energimessige relasjoner til omgivelsene.

Det er blitt hevdet at all vitenskap innebærer grader av reduksjonisme, og at teorier i stor grad har satt grenser for reduksjonismen(Johnson 1982: 417). Men slike grenser får lett en defensiv rolle vis-à-vis reduksjonismen, og representerer som anti-reduksjonisme ei blindgate(Fjelland 1981: 125 - 126). Det eneste reelle alternativ til reduksjonismen er derfor holismen, et syn som tillegger helheten avgjørende betydning(Fjelland ibid: 127). Et slikt syn er overordnet for denne avhandlingen. Dette betyr ikke at man ikke deler opp og analyserer delene, noe som er et viktig trekk ved enhver moderne eksperimentell vitenskap, men delene kan bare forstås ut fra helheten. Den formale årsaken kan bare forstås ut fra den finale(Fjelland ibid: 126).

Som allerede Platon viste i dialogen Theiatos kan ikke en setning reduseres til ordene den består av uten at noe vesentlig går tapt, nemlig setningens mening. Vi har altså ikke "forklart" fenomener på ett nivå ved å redusere dem til ett lavere nivå. Tvert imot har vi bortforklart fenomener, d.v.s. de er blitt borte idet vi gikk fra et høyere til et lavere nivå.(Fjelland 1981: 127)

3.3.3.2 Den hypotetisk-deduktive metode

Sentralt i den logiske empirismen står den hypotetisk-deduktive metode, og følgelig gjør den det også i den nye arkeologien. Binford(1968) setter den opp som et av de avgjørende skillene mellom den nye og den tradisjonelle arkeologi, som hevdes å være induktiv:

"The major methodological and theoretical points of contrast involve distinctions

between...inductive and deductive approaches to the archaeological record"(ibid: 26).

Denne vektlegging av skillet mellom den induktive og den hypotetisk-deduktive metode er imidlertid ifølge Salmon(1976) sterkt misvisende, da ".the H-D method is, like analogy and induction by enumeration, an inductive method"(ibid: 377).

En induktiv slutning kan normalt etableres på to måter. En måte er å observere og registrere alle data, man sammenligner og klassifiserer dem, for så å foreta generaliseringer utover de observerte data. En annen måte en induktiv slutning kan etableres på skjer ved analogi. F.eks. det som gjør at vi kaller en spesiell redskapstype i et arkeologisk materiale for skrapere, bygger på likheten med skraperedskaper i nåtidige samfunn. En induksjonsslutning gir normalt ny kunnskap, men til gjengjeld er den vanligvis ikke sikker, fordi det er en slutning fra tilfeller vi kjenner til tilfeller vi ikke kjenner. Det er derfor alltid mulig at premissene er riktige, mens konsekvensene(generaliseringene) er gale. (Salmon 1976: 376 - 377, Fjelland 1981: 77)

I en deduktiv slutning er det forutsatt at premissene er sanne. Fra premissene, eller aksiomene, kan man så utlede(dedusere) teoremer, som dermed også forutsettes å være sanne.(Fjelland 1981: 64) I en deduktiv slutning må premissen alltid inneholde mer informasjon enn konklusjonene, og den må alltid ha minst samme grad av universalitet som konklusjonene. Derfor er også den deduktive slutning alltid helt sikker.(Fjelland ibid: 77)

Ved anvendelse av den hypotetisk-deduktive metode vet man derimot ikke om premissene er sanne eller falske. Derimot antar man som en hypotese at de er sanne, og ser så hva som logisk følger av det. Man deduserer altså konsekvensene av at hypotesen er sann. Skal denne fremgangsmåten ha noen hensikt, forutsetter det at vi kan slå fast om konsekvensene er sanne eller falske. Dette skjer ved testing mot et empirisk materiale.(Fjelland 1981: 79)

Imidlertid er det å akseptere en hypotese på basis av en hypotetisk-deduktiv test, å akseptere en konklusjon som inneholder mer informasjon enn premissene. Følgelig mangler den sikkerhet som er forbundet med riktige deduktive slutninger hvor konklusjonene må være sanne hvis premissene er det. Det eksisterer ingen riktige deduktive slutninger hvor konklusjonen inneholder mer informasjon enn premissene. (Salmon 1976: 377) Dessuten:

"To argue that true implications confirm a hypothesis is to argue inductively, for it is logically possible for the implications to be true while the hypothesis is false. False statements, as well as true statements, may have true implications."(Salmon ibid: 377)

Det er derfor en sterk induktiv forbindelse mellom en hypotese og dens utledninger.

Dersom vårt mål er økt kunnskap om fortida må vi ta i bruk induktive slutninger - og all vitenskapelig kunnskap bygger da også på dette. Følgelig blir det misvisende når Binford setter induktiv kontra deduktiv som skille mellom de tradisjonelle og den nye arkeologien. Bare matematikk og logikk kan sies å være rene deduktive vitenskaper, og "...archaeology is no worse off than physics in its dependence on induction"(Salmon 1976: 377).

Like fullt er det klart at god del av den kritikken bl.a. Binford har reist mot det Hempel(1966) kaller "naiv induksjonisme", er berettiget. Denne tar nemlig utgangspunkt i at man observerer og registrerer alle fakta, og at man i analysen av disse ikke har noen forutbestemt mening om hvilke som er viktige/uviktige(Fjelland 1976: 77). Det er innlysende at et slikt ideal ville være umulig å gjennomføre i praksis, da data alltid er valgt innenfor en teoretisk kontekst, og selv observasjon innebærer et teoretisk element(Whyllie 1982: 42).

Dette er imidlertid en kritikk som på mange punkt også rammer en for rigid bruk av den hypotetisk-deduktive metode. Et sentralt aspekt ved denne er hypotesetestingen, noe som for den nye arkeologien har ført til at "...propositions about the past can be confirmed or refuted through hypothesis testing"(Binford 1968: 17). Det er imidlertid forfeilet å tro at en hypotesetesting entydig kan falsifisere eller verifisere en hypotese, enn mindre gi grunnlag for å formulere "...laws of cultural dynamics"(Binford ibid: 27). Gitt den nære formalistiske forbindelsen mellom teori og data, så er det ikke rimelig at fakta noen gang skulle kontrastere teorien på denne måten. Observasjon er konsituert som data, og data får bare relevans som "bevis" innenfor ei teoretisk referanseramme(Whyllie 1982: 44). Det ville være naivt å tro at vi objektivt kan velge ut de data som hypotesen skulle testes mot, uten fordommer om hvilke som var viktige/uviktige.

Et annet forhold er at flere hypoteser kan ha de samme implikasjoner, og følgelig kunne et stort antall hypoteser passe til de datasett vi har. Det ville også være naivt å si at vi vurderer alle disse hypotesene likt, fordi vi ut fra forskjellig bakgrunnskunnskap vil gi prioritet til den hypotese vi finner mest sannsynlig. Noe som igjen ville være en slutning basert på induksjon.(sml. Salmon 1976: 379) Dette viser klart de reservasjoner man må gjøre ved bruken av den hypotetisk-deduktive metode.

3.3.4 Konklusjon

Etter mitt syn har den nye arkeologiens forsøk på å gjøre arkeologien til en mer eksakt vitenskap, hvorfor man adopterte den logiske empirismen, vært lite vellykket. Dette bestyrker min oppfatning av at arkeologien er, og må være, en

humanistisk disiplin. Vi arbeider med grader av sannsynlighet, og hvor en absolutt verifisering av hypoteser som kunne gi grunnlag for etablering av "universelle lover", ikke er mulig for annet enn banaliteter. En kultur eksisterer ikke i et vaakum, og følgelig må også dens historiske betingelser underkastes granskning.

Som Leach's påpekning av at funksjonalismen i "New Archaeology" av sosialantropologer ble regnet som naive, og passé, kan det samme sies om dens vitenskapsteoretiske fundament, den logiske empirismen. Gjessing(1977: 16) uttrykker det slik:

"Det er i denne trangen til å være "vitenskap" "de nye arkeologene" øyensynlig har satsa feil. De har oppdaget den nypositivistiske filosofien(den logiske empirismen). Men denne oppdaginga gjorde de først da denne filosofiske retninga i alle hoveddrag hadde avgått ved døden."

Vi får dermed det paradoks at mens "New Archaeology" utvilsom innførte et nytt paradigme i arkeologien, hva man med Thomas Kuhn(1962) kan kalle en "scientific revolution", så var dette nærmest en vitenskapelig "kontrarevolusjon" i forhold til de fag man hentet sitt teoretiske grunnlag fra. Dette er hva vitenskapsteoretikerne Elzinga og Andersson kaller "eftersläpningseffekten"(1975: 19), som de med utgangspunkt i vitenskapsteori kaller den treghets-effekt som oppstår ved overgangen fra en allmenn vitenskapsteori til en emnespesifikk vitenskapsteori. Det må påpekes at denne effekten bare kan overkommes gjennom en utvidet dialog til aktuell kultur- og vitenskapsteoretisk forskning.

På tross av den negative kritikk som jeg her har funnet det nødvendig å fremsette, er det likevel min overbevisning at den nye arkeologien på mange område klart betydde et fremskritt i forhold til den tradisjonelle. Endelig var man kommet lenger enn til endeløse materialpublikasjoner som syntes fastlåst i bakvejen av kronologier og typologier. Men etter 20 år med "New Archaeology" og funksjonalisme bør erfaringene være tilstrekkelig til at man begynner å bevege seg innenfor andre paradigmer.

3.4 Alternativer til funksjonalismen

I en søken etter alternativer til den økologisk orienterte funksjonalismen har det vært naturlig å se nærmere på de retninger som idag er de mest betydningsfulle i kulturforskningen, nemlig strukturalisme og marxismen(se Ovesen 1979: 114). Det vil her bli lagt vekt på den tilnærming som fra marxistisk hold har foregått til strukturalismen, i form av den s.k."strukturelle marxismen"(Friedman 1974, Godelier 1975), og denne vil bli fremlagt som den teoretiske referanseramme for den videre analyse.

I de seinere år har det vært stadig sterkere tendenser til at strukturalistiske og marxistiske orienterte analyser har vært tatt i bruk også i arkeologien, noe som utvilsomt representerer den viktigste teoretiske nyorientering siden "New Archaeology" ble introdusert i begynnelsen av 1960-åra (sml. Leone 1982: 742). Dette gjelder særlig strukturalismen som allerede på 1960-tallet ble introdusert i studiet av fransk paleolittisk hulekunst (Leroi-Gourhan 1968). Seinere har strukturalismen vunnet betydelig innpass i amerikansk historisk arkeologi (bl.a. Glassie 1975, Deetz 1977, Leone 1978), og hos Ian Hodder og hans elever i Cambridge (Hodder 1982a, 1982b, 1982c). De siste har, med varierende grad av marxistisk påvirkning, betydeligst bidratt til at strukturalismen nå fremstår som den fremste paradigmatisk utfordrer til den funksjonalistiske "New Archaeology" i internasjonal arkeologi.

Marxismen har ikke på samme måte hatt gjennomslag i internasjonal arkeologi, men en markert tilnærming til denne har på begynnelsen av dette ti-år vært å spore både innenfor "Hodder-skolen" (f.eks. Tilley 1982), og amerikansk historisk arkeologi (se Leone 1982). I tillegg må nevnes arkeologer som har arbeidet med komplekse samfunnsdannelser i Midt-Østen (Kohl 1981: 93 - 94), og de nordiske "Kontaktseminar" for arkeologistudenter hvor vi finner noen av de mest eksplisitte anvendelsene av marxistiske teorier (bl.a. Nielsen 1978, Mahler 1978, Persson 1979, Stieg-Sørensen 1981). Jeg har da sett bort fra øst-europeisk arkeologi p.g.a. manglende kjennskap til denne, og som dessuten til tross for bruk av marxistisk terminologi hevdes å forske etter andre og ofte rent deskriptive linjer (Klejnstrup-Jensen 1973: 39, Kohl 1981: 96). Et unntak utgjøres her av Klejn (bl.a. 1973).

3.4.1 Strukturalismen

Strukturalismen som kulturteori er fremfor alt knyttet til navnet til Claude Levi-Strauss. Jeg er oppmerksom på de til dels avvikende oppfatninger som finnes innenfor britisk og amerikansk strukturalisme (Leach 1970, Pettit 1977), men vil her i hovedsak holde meg til Levi-Strauss's forskning, d.v.s. fransk strukturalisme.

I motsetning til den funksjonalistisk orienterte sosialantropologien har Levi-Strauss satt elementenes funksjon i bakgrunnen for deres betydning, og særlig deres formers betydning. Der funksjonalismen hentet sin analoge modell fra naturvitenskapen, fant Levi-Strauss inspirasjon i den strukturelle lingvistik (Levi-Strauss 1979: 19 - 20). Denne inspirasjon besto ifølge J. Ovesen (1979: 114 - 115) først og fremst i:

"..ligesom de enkelte elementer i språket kun får betydning gjennom den relative position, de inntager i forhold til andre tilsvarende elementer, ligeså kan den

fulde betydning af sosiale og kulturelle fænomen(er)(....), kun åpenbares, når de anskues i relation til andre sådanne fænomen(er). Snarere end at betrakte de enkelte elementer isoleret må vi som enheder i analysen tage de strukturelle relationer mellom elementerne, idet analyseobjektet udgøres af det system, som elementerne og deres indbyrdes relationer udgør."

Derfor hevder Levi-Strauss at liksom språket har sin underliggende logikk, grammatikken, så har alle kulturytringer en tilsvarende indre logikk eller struktur. Denne strukturen er ikke direkte empirisk tilgjengelig, det er en dypereliggende struktur som gjennom sin effekt styrer eller regulerer de observerbare fenomener. Derfor skulle alle menneskelige handlinger bli sett på som strukturert, og ingen sosiale fenomen skulle bli analysert utenfor de underliggende strukturer. (Klausen 1981: 98)

Et basisk punkt i Levi-Strauss's teorier er at disse strukturene er av kognitiv karakter. Her er igjen helt grunnleggende at tanken, eller bevisstheten, arbeider på en ordnet måte, som ikke er direkte tilgjengelig for den enkelte aktør. Denne orden går ut på at tanken bruker et begrenset repertoar av kontrasterende kategorier, binære opposisjoner, til å behandle all virkelighet. (j.fr Leone 1982: 742, Klausen 1981: 98) Menneskelig handling determineres dermed ved at tankemodeller projiseres på verden i et uendelig antall av kombinasjoner og rekombinasjoner (Tilley 1982: 29). Oppdagelsen av dialektiske begrepspar som natur/kultur, mann/kvinne, liv/død o.s.v., blir derfor et sentralt punkt i den strukturalistiske studiet. Bakom disse logiske operasjonene til tanken ligger "...utan tvivl hjärnans struktur" (Levi-Strauss 1962: 130, j.fr. overs. i Godelier 1975: 109). Tilley (1982: 29) har illustrert dette punkt hos Levi-Strauss med en kortspillanalogi:

"Men are players in a card game in which the rules (logic operations of mind) always laid out in advance. Of course, each deal of cards is contingent, and the individual player may change tactics, but the outcome of each game can only be a transformation of the game which preceded it."

Det ville imidlertid være en misforståelse å tro at Levi-Strauss ved at han antar en uløselig sammenheng mellom tanke-systemer og kulturelle og sosiale systemer, reduserer disse systemer til egenskaper ved den allmenmenneskelige tenkemåte, "l'ésprit humain". Strukturalismen, slik Levi-Strauss har utformet den, omhandler hele tiden dialektikken mellom disse systemene, og mellom de indre og ytre forhold, det generelle og det spesifikke. (Hastrup og Ovesen 1980: 106) Levi-Strauss (1974: 9) gjør selv oppmerksom på at hver enkelt kultur stiller oss overfor en helt ny situasjon, som bare kan beskrives og forstås på bakgrunn av en konkret og nitidig undersøkelse.

Strukturalismens objekt har for det meste vært de ideologiske forestillinger som de kommer til uttrykk i ritualer, myter, klassifikasjoner av sosiale og naturlige omgivelser, dekorasjoner e.t.c. (Ovesen 1979: 115). Gjennom nitidige an-

alyser av myter har Levi-Strauss vist hvordan generelle strukturelle trekk er underliggende i disse, og hvordan oppfattelser av verden er transformert i myten (Levi-Strauss 1979: 206 - 231). Ved å avdekke grunnleggende strukturelle trekk kan man også forstå formenes fremkomst og likheter, slik Levi-Strauss har gjort det bl.a. i studiet av formlikheter mellom asiatisk og amerikansk dekorasjonskunst (1979: 245 - 269). I disse strukturelle analysene viser han helt klart at han ikke utelukkende beveger seg på de ideologiske forestillingers nivå, men viser også at f.eks. dekorasjoner kan stå i strukturell overensstemmelse med organiseringen av samfunnets sosiale relasjoner.

I sin klargjøring av sitt syn på sosial struktur tar Levi-Strauss avstand fra funksjonalistenes fokusering på de empirisk observerbare sosiale relasjoner (sml. Hastrup og Ovesen 1980: 103), men at disse må sees som transformasjoner av mer basale, underliggende sosiale strukturer. Disse genererer gjennom sin effekt de empirisk observerbare sosiale relasjoner mellom menneskene:

"..we must analyze each dual society in order to discover, behind the chaos of rules and customs, a single structural scheme existing in different spatial and temporal contexts" (Levi-Strauss 1979: 21).

Levi-Strauss ser sosiale strukturer som underliggende sosiale modeller av virkeligheten, og derfor at "..the term social structure has nothing to do with empirical reality but with models which are built up after it" (1979: 279).

For arkeologer ligger forhåpningen til strukturalismen i at det ikke lenger er nødvendig å anta at kulturelle nivåer som teknologi, sosial organisasjon og myter er separert, og at alle arkeologiske levninger har lik signifikans da de er ordnet etter samme underliggende strukturer (Leone 1982: 743). Likeledes at de forhistoriske tankemønstre kan tilnærmes gjennom analyser av struktureringer i materialet, fordi det der "..may well be characteristics of that archaic mental landscape that we can recognise" (Leach 1977: 169). Lovende strukturalistiske arkeologiske analyser er gjort av Leroi-Gouhron, som i sine studier av paleolittisk hulekunst har vist at den er laget etter fundamentale organiserende prinsipp, en kode som gikk på kombinasjonen av dialektiske trekk som mann/kvinne, liv/død, farger og bildenes relative plassering i hulene. Den samme "gramatikken" lå til grunn for alle malingene. (Leone 1982: 743 - 744) Hodder (1982c) har gjennom en etnoarkeologisk analyse vist hvordan alle trekk ved materielle kulturmønstre som begravelser, bosetning, gjenstandsgrupper og avfallsdeponering, må forstås ut fra underliggende regler i kulturen. Likeledes har Glassie (1975), i et historisk arkeologisk studie, vist hvordan organisering av 1700-talls hus i Virginia kunne forstås ut fra basiske trekk ved den nykolonialistiske, puritanske kultur i Virginia.

Jeg vil anta at det ligger store muligheter i å applisere strukturalistiske te-

orier også i studiet av vårt arkeologiske materiale. Særlig kunne studiet av helleristninger, stilarter og andre "formstudier" gis en ny dimensjon ved dette. Bl.a. kunne likheter i formtrekk bli analysert på en mer fruktbar måte enn å anta diffusjonistiske, eller økologisk funksjonalistiske, kausalsammenhenger.

Manglene ved strukturalismen ligger i at mens Levi-Strauss's analyser av kategorier av binære opposisjoner kan forklare formenes logikk, så er funksjonenes logikk ubesvart (Odner 1979: 64). Vi ender derfor opp med å vite mye om formene, men ikke så mye om deres funksjon og den historiske kontekst de opererer i. Det materielle grunnlaget for samfunnet, økonomien, inntar likeledes en underordnet posisjon i den strukturalistiske analysen. En særlig svakhet ligger i at strukturalismen ikke gir noen analytisk referanse for hva som genererer endring. Det har vært få forsøk på å forstå hvorfor og hvordan strukturelle regler kan endres. Mye av dette bunner i at form og funksjon er adskilt, noe som følgelig også leder til at historiske forklaringer har liten verdi. (Hodder 1982a: 8)

For å utvikle kunnskapen må man derfor, som Godelier sier (1975: 108):

"..gå längre än till den strukturella analysen av släktskapsformerna, längre än till upptäckten av de indianska myternas formella grammatik och regler... således att man verkligen praktisera denna morfologiska analys på ett sådant sätt, att man upptäcker de inre förbindelserna mellan formen, funktionerna, sammanfogningssättet och villkoren för uppkomsten och förändringen av dessa sociala relationer och tankesystem i de konkreta samhällen som studeras av historikern og antropologen."

Og det er gjennom dette, sier Godelier videre, at "..marxismen kommer att bevisa sin kapasitet att vara instrument för en verklig vetenskap om historien" (1975: 108).

3.4.2 Marxismen, som strukturell marxisme

Den s.k. "strukturelle marxismen" er en ny og nærmest udefinert betegnelse, som referer til utkommet av den dialog som har foregått innen fransk sosialantropologi mellom strukturalister og marxister. Den kan sies å være en mer sofistisert, og mindre dogmatisk, marxistisk teori basert på den historiske produksjonsmodellen og den strukturelle dialektikk utformet i Marx's arbeider "Grundrisse" og "Das Kapital" (Friedman 1974: 444), og i klar motsetning til de mange "hardmaterialistiske" fortolkninger av Marx. Et annet karakteristisk trekk ved den strukturelle marxismen er at den er vokst frem i et sosialantropologisk miljø, med hovedvekt på applisering på før-kapitalistiske (eller ikke-industrialiserte) samfunn.

Jeg vil innledningvis gjøre oppmerksom på at jeg er klar over de stridigheter som finnes innenfor fransk marxistisk sosialantropologi, mellom særlig Maurice

Godelier på den ene side, og Emmanuell Terray og Claude Meillasoux på den andre. Det vil føre for langt å gå inn på denne striden her, jeg vil bare få poengtere at jeg her baserer meg på Godelier, og hans internasjonale meningsfelle Jonathan Friedman, i langt større grad enn de to andre nevnte, som nok må oppfattes som mer dogmatiske (se bl.a. Odner 1979: 51).

3.4.2.1 Den marxistiske samfunnsmodell

Den marxistiske samfunnsmodell utgjøres av den økonomiske basis, produksjonsmåten, også kalt samfunnets "infrastruktur", og en kulturell overbygning, også kalt "superstruktur". Disse er igjen delt opp i analytiske kategorier, og totaliteten utgjør den sosiale formasjon, som kan defineres som en bestemt samfunnsform til en gitt historisk tid. (Friedman 1974: 445 - 446, Godelier 1975: 127) Den marxistiske samfunnsmodell og dens analytiske kategorier kan visualiseres ved følgende figur (Fig. 22):

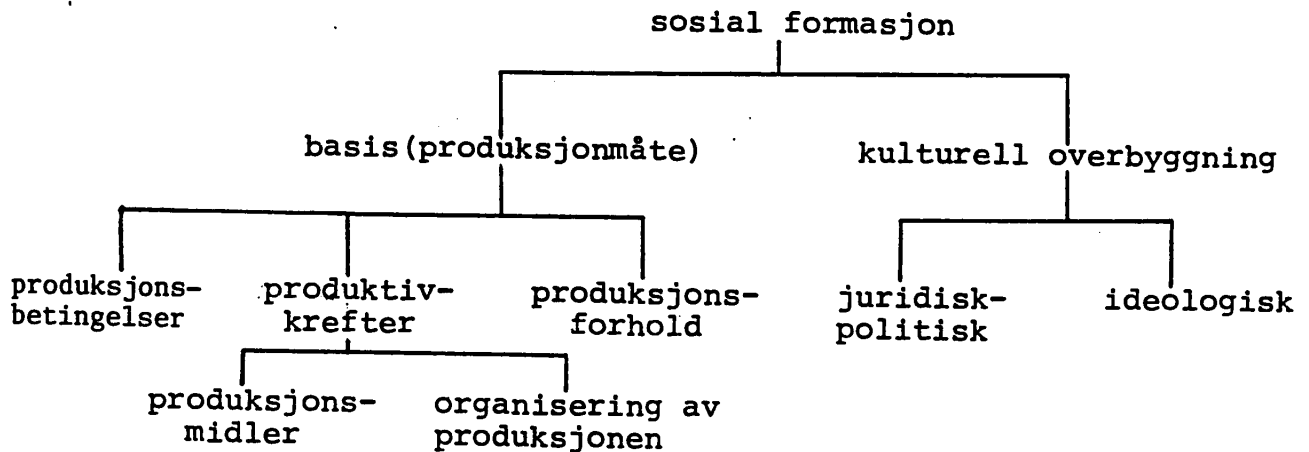

Fig. 22 Skjematisk fremstilling av den marxistiske samfunnsmodell. Etter Friedman (1974: 445).

Det ligger ikke annet i denne modellen enn et hierarki av funksjonelle distinksjoner mellom de ulike strukturer, og den påvirkning ("strukturell kausalitet") de utøver på hverandre. Det er ingen restriksjoner vedrørende strukturenes natur, eller det antall funksjoner disse strukturene kan ha. (Godelier 1975: 16, j.fr. Marx 1967, vol I: 81 - 82).

En vitenskapelig marxistisk teori om samfunnet og historien går ut på å oppdage hvilke korrespondenser og strukturelle kausalitetsforhold som eksisterer mellom de strukturer et bestemt samfunn utgjøres av, uten å fornekte at disse strukturene har en relativ autonomi og dermed er umulig å redusere til hverandre (Godelier 1975: 74). Før man kommer så langt i prosedyren er det imidlertid nødvendig å gå inn på, og definere, de marxistiske produksjonsbegrep.

3.4.2.2 De marxistiske produksjonsbegrep

I den marxistiske terminologi inngår endel nøkkelbegrep som omhandler produksjonen. Disse skal presiseres nærmere, dels ut fra at de normalt ikke inngår i det arkeologiske begrepsapparat og dels fordi det hersker endel uklarhet og forvirring om bruken av dem (se Elster 1975: 14).

PRODUKSJONSMÅTEN*, eller infrastrukturen, er den kombinasjon som i et hvert samfunn finnes av tre sett av sosiale og materielle betingelser, som setter samfunnsmedlemmene i stand til å produsere til deres sosiale eksistens. Dette utgjør den totale økonomiske prosess, eller den økonomiske basis, i samfunnet. Disse tre betingelsene er produksjonsbetingelsene, produktivkreftene og produksjonsforholdene. (Elster 1975: 14)

PRODUKSJONSBETINGELSENE betegner de naturgitte økologiske og geografiske forhold (klimate, jordsmonn o.l.) (Elster 1975: 14). Ofte vil man finne at disse ikke er tatt med i analysen av produksjonsmåten, da de betraktes som eksterne til samfunnet (se f.eks. Godelier 1975: 30). Dels kommer dette også av at begrepet "ressurser" i mer generell forstand kan inkorporeres i både produksjonsbetingelsene og produktivkreftene. Slik jeg oppfatter dette vil imidlertid produksjonsbetingelsene omfatte mer generelle økologiske forhold, mens de spesifikke ressurser som utnyttes inngår i produktivkreftene.

PRODUKTIVKREFTENE omfatter ressurser, teknologi (produksjonsmidlene) og arbeidskraft, samt organiseringen av produksjonsprosessen. De omfatter altså en samling produksjonsfaktorer som redskaper, ressurser og mennesker, og de samarbeidsformer som ut fra et gitt teknologisk nivå er nødvendig for at produksjonen skal opprettholde samfunnets eksistens. (Godelier 1975: 30)

PRODUKSJONSFORHOLDENE betegner produksjonens dominerende sosiale relasjoner, d.v.s. det som bestemmer forholdet mellom individer og grupper i produksjonsprosessen, bruken og kontrollen av produksjonsmidlene, samt tilegnelsen og fordelingen av produksjonsproduktene (Godelier 1975: 30). Det må presiseres at produksjonsforholdene ikke er bestemmende for organiseringen av arbeidsprosessen (dette er relatert til teknologien, d.v.s. produktivkreftene), men er det for den sosiale arbeidsdeling, d.v.s. hvem skal arbeide, hvem skal ikke arbeide i de forskjellige produksjonsprosessene (Friedman 1974: 446). Produksjonsforholdene (også kalt de sosiale produksjonsrelasjoner) spiller en dominerende rolle i produksjonsmåten, ved at det er de som skiller en produksjonsmåte fra en annen (Terray 1970: 15 - 16).

* Begrepet brukes synonymt med produksjonsform.

Det er særdeles viktig å poengtere at en ikke må ha noen forutfattat mening om hvilke sosiale relasjoner som fungerer som produksjonsforhold. Dette må undersøkes spesifikt for det samfunn vi studerer. I det kapitalistiske samfunn er det de økonomiske relasjonene i form av klasser som utgjør produksjonsforholdene, men å projisere dette på andre samfunnsformer ville være meningsløst og etnosentrisk(Godelier 1975: 74). I et førkapitalistisk stammesamfunn vil f.eks. ofte slektskapsrelasjoner fungere som produksjonsforhold. Dette bestemmer individenes rettigheter til jord og produkter, deres plikt til å arbeide for andre o.s.v.(Godelier ibid: 56). Likeledes kan religion og politisk ideologi fungere som produksjonsforhold. I et bandsamfunn vil ofte individenes rettigheter, fordeling og innbyrdes relasjoner være bestemt av den egalitære ideologi som karakteriserer slike samfunn. Generelt kan man si at i "arkaiske" samfunn vil ofte strukturer som hører til i overbygningen fungere som produksjonsforhold, de vil altså samtidig være basis og overbygning(Godelier ibid: 56 - 57, 1977b: 14). De "reine" økonomiske strukturer er kun eksisterende under den kapitalistiske produksjonsmåte - og ikke fullstendig selv her(Friedman 1974: 445).

Et siste forhold som i denne sammenheng skal nevnes er at det innenfor et konkret samfunn kan forekomme flere produksjonsmåter, men hvor én vil være dominerende. Det blir i tilfelle viktig å utskille denne, og gi studiet av den prioritet(Terray 1970: 68 - 69).

3.4.2.3 Strukturell dialektikk og studiet av sosial transformasjon

Etableringen av de ovenstående kategorier representerer bare en innledende fase i den marxistiske teori. For Marx's sentrale bidrag var å formulere karakteren av relasjonene mellom elementene i en sosial formasjon, og det er fremfor alt her de strukturelle marxister har konsentrert sin oppmerksomhet(Friedman 1974: 447). Som Levi-Strauss mente Marx at man ikke kan vente å oppdage den virkelige forbindelsen mellom tingene ved å utgå fra deres ytre forbindelser og synlige sammenheng, altså i klar motsetning til den empiriske funksjonalismen(Godelier 1975: 17). Følgelig må det vitenskapelige studiet av et samfunn gå ut på å under dets synlige funksjonssett oppdage den indre skjulte struktur(Godelier ibid: 30). For å oppdage denne indre logikk i samfunnet er det nødvendig å klarlegge strukturenes effekt på hverandre. Sentralt her er at for Marx var sosial virkelighet, motsetningenes virkelighet, et forhold som er uhyre viktig for forståelsen av sosial transformasjon(sml. Tilley 1982: 35).

Elementene i en sosial formasjon er lenket sammen ved komplekse strukturer(f. eks. produktivkrefter og produksjonsforhold), som forenklet kan karakteriseres ved at de utøver resiprok kausalitet, d.v.s. gjensidig påvirkning av hverandre.

Mer fruktbart er det imidlertid å gjøre bruk av Godeliers distinksjon mellom intra-strukturelle og inter-strukturelle motsetninger (Godelier 1975: 45 - 46, se også Friedman 1974: 447).

Intra-strukturelle motsetninger er motsetninger som eksisterer innenfor produksjonsforholdene, f.eks. mellom klasser, eller mer generelt mellom systematisk selvmotsigende aspekt ved en sosial relasjon (Friedman 1974: 447). I Marx's analyse av kapitalismen er de intra-strukturelle motsetningene klassekampen. Disse motsigelsene er ifølge han antagonistiske ved at forholdet mellom arbeiderklasse og kapitalklasse er preget av at den ene klasses funksjon er å utbytte den andre (Godelier 1975: 45). Marx utviklet tesen om den intra-strukturelle motsetning ut fra kapitalistiske produksjonsforhold (klassekampen), men dens gyldighetssfære kan betydelig utvides. Som et basisaksiom kan vi anta at slike intra-strukturelle motsetninger eksisterer innenfor produksjonsforholdene i alle samfunnsformasjoner, som følge av ulik adgang til makt og kontroll over ressursene - både materielle og ikke-materielle (kunnskap) (Tilley 1982: 36). En kan f.eks. her nevne motsetningen mellom akkumulering av prestisje og en egalitær politisk ideologi i bandsamfunn.

Denne motsigelsen innenfor produksjonsforholdene vil i visse tilfeller utøve en pådrivende effekt på produksjonsmåtenes andre struktur, produktivkreftene, noe som igjen kan lede til en utvikling av denne. Denne utviklingen må imidlertid være forenelig med produksjonsforholdenes funksjonsmåte for å kunne høre til samme system. Det er altså en grense for hvor langt produktivkreftene kan utvikles før de blir uforenelige med produksjonsforholdenes nivå. (Godelier 1975: 39 - 43) Dette er hva Friedman kaller "law of correspondence", eller strukturell forenelighet (1974: 447):

"... the correspondence, which determines the causality of each structure, has limits which reveal their objective properties. With the outset of these limits, contradictions appear between the structures." (min. utheving)

D.v.s. utvikles produktivkreftene utover grensen for strukturell forenelighet oppstår det inter-strukturelle motsetninger, altså motsetninger mellom strukturene. Det er ikke lenger snakk om motsetninger mellom individer eller grupper (intra-strukturelle motsetninger), men mellom produktivkreftenes og produksjonsforholdenes struktur. (Godelier 1975: 46)

Det er denne inter-strukturelle motsetningen i produksjonsmåten som leder til transformasjonen av hele den sosiale formasjon, og derfor er denne den grunnleggende motsetning i systemet. Men denne har igjen sin forutsetning i de intra-strukturelle motsetningene, og det er dialektikken mellom disse to motsetningene som produserer de spesifikke betingelsene for sosial transformasjon.

Forutsetningene for en ny produksjonsmåte ligger altså i den gamle produksjonsmåtenes produksjonsforhold, men endring kan bare skje som følge av at dette leder til interstrukturelle motsetninger. (Godelier 1975: 21) Man kan si at motsigelsene innenfor produksjonsforholdene får sin materielle løsning utenfor sin struktur ved at produktivkreftene utvikles. Men dette skaper bare igjen en ny og alvorligere motsetning, som får sin løsning ved at produksjonsforholdene forandres for å sette seg i overensstemmelse med produktivkreftenes struktur, noe som følgelig er en endring av hele produksjonsmåten. (Godelier ibid: 51)

Det finnes imidlertid en annen måte å "løse" motsigelsene innenfor produksjonsforholdene på. Denne befinner seg også utenfor produksjonsforholdenes struktur, nemlig på den kulturelle overbygningens nivå ("superstrukturen"), og bidrar til å hindre at produksjonsmåten endres - og følgelig til sosial stabilitet (Godelier 1975: 51). Følgelig er det nødvendig å se nærmere på overbygningens rolle i den sosiale formasjon.

3.4.2.4 Ideologiens rolle

Marx har definert overbygningens strukturer som en juridisk-politisk og en "... som motsvares av bestemte samfunnsmessige bevissthetsformer" (Marx 1975: 217), d.v.s. ideologi. Dette finner man da også normalt i standardoppsett av overbygningens innhold (se Fig. 22, samt Friedman 1974: 445). Men som det ble sagt innledningsvis så er det ingen restriksjoner på verken strukturenes natur, eller det antall funksjoner disse kan ha. Jeg er derfor av den oppfatning at det er mer fruktbart å snakke om en ideologisk struktur, som kan anta forskjellige funksjoner som religiøse, politiske, juridiske o.s.v. Hvilke former ideologien antar må knyttes til det samfunn som spesifikt studeres, d.v.s. gjøres til gjenstand for en empirisk undersøkelse. (sml. Godelier 1975: 27)

Analysen av den ideologiske struktur må, som Godelier sier, bygge på:

".. att de olika nivåerna i ett samhälle inte reduceras till ekonomin och att ekonomin inte presenteras som den enda verkliga verkligheten, av vilken alla de övriga nivåerna endast är olika bedrägliga effekter. Detta sätt att tillämpa marxismen tar full hänsyn till den specifika beskaffenheten av var och en av nivåerna, d.v.s. till nivåernas relative autonomi." (1975: 116 - 117)

Dette er skrevet som en kritikk mot de marxister som ser ideologien mer eller mindre som en passiv refleks av den materielle basis (se Godelier 1977b: 13). Disse bygger på Marx's utsagn i 'Forordet til en kritikk av sosialøkonomien': "...med forandringen av det økonomiske grunnlag velter hele den uhyre overbygning langsommere eller hurtigere om" (1975: 217). Dette er et utsagn som det vanskelig kan legges for stor vekt på, dels fordi det er uhyre grovkornet og

neppe tåler vekten av alle de fortolkninger man har latt hvile på det (Elster 1975: 9). Dels må det sees i lys av at Marx arbeidet med det kapitalistiske samfunn, hvor produksjonsforholdene var preget av "reine" økonomiske forhold, i stor grad uavhengig av religiøse, politiske og familietingede bånd. Hver samfunnsstruktur synes derfor å være "autonom", og økonomer har derfor hatt en tendens til å behandle de ikke-økonomiske strukturer som "eksogene" variabler, og heller søkt etter en egen økonomisk rasjonalitet. (Godelier 1975: 56)

I et før-kapitalistisk samfunn vet vi at situasjonen ikke er den samme, og at den økonomiske rasjonalitet fundert ut fra kapitalistiske forhold overhodet ikke er appliserbar her. Bl.a. er det ovenfor nevnt hvordan ideologi kan fungere som produksjonsforhold i et bandsamfunn (jeger-samler samfunn), og dermed selv fungere som den sosiale matrise i samfunnets økonomi.

Mer fruktbart enn å se ideologi kun som en passiv refleks av økonomien, er det utgangspunkt hvor man antar at hver struktur har en spesiell effekt som kombineres med produksjonsmåtenes indre krav, d.v.s. en gjensidig påvirkning (Godelier 1975: 119). Dette betyr at ideologi både kan bidra til sosial transformasjon og til stabilitet. I en sosial transformasjonsprosess kan en ny ideologi legitimere de endringer i produksjonsforholdene som en ny produksjonsmåte forutsetter. Likevel kan man neppe si at dette bidraget er primært p.g.a. betydningen av de interstrukturelle motsetningene i selve produksjonsmåten. Derimot spiller ideologien en primær rolle til å hindre disse interstrukturelle motsetningene i å oppstå, d.v.s. den er primær til å forstå sosial stabilitet. Derfor skal vi se nærmere på dette aspektet ved ideologien her.

Sentralt er her å se hvordan ideologiens strukturelle effekt bidrar til å løse de motsetningene som finnes i produksjonsforholdene. Generelt kan man si at dette skjer ved at ideologien bidrar til legitimeringen av den sosiale orden i et samfunn (sml. Tilley 1982: 36). For å illustrere dette skal jeg vise til en del eksempler fra Godeliers studie av ideologien til Mbuti-pygméene, bandsamfunn som lever av jakt og samling i Kongos regnskog (se også Turnbull 1961).

Hans analyse starter opp med å bestemme de krav i produksjonsmåten som uttrykker betingelsene for reproduksjon av denne. Det ville gå for langt å beskrive alle disse kravene, og alle de strukturelle effektene ved ideologien som står i forhold til disse. Vi skal derfor nøye oss med å se på ett av dem, kravet til samarbeid i produksjonsprosessen, og hvordan endel aspekt ved ideologien bidrar til å oppfylle dette. (1975: 112) Dette skjer bl.a. ved en ideologisk praksis som går ut på å systematisk undergrave alle forsøk på å drive ulikheter ut over de grenser som er forenelig med samarbeidet. Dersom f.eks. en stor elefantjeger vil forvandle sin prestisje som jeger til autoritet over bandet

så anvendes ofte den offentlige latterliggjørelsen og spøken som det institusjonaliserte svaret, og fjerner dermed brodden av denne trusselen om sosial ulikhet. Dette skjer også ved alvorlige konflikter (f.eks. et mord), som tilsvarende truer bandets enhet og samarbeid. I de tilfeller tar man systematisk tilflukt i kompromisser og avledningsmanøvre. (Godelier 1975: 117, sml. Turnbull 1961: 36)

Likeledes prøver også Mbuti systematisk gjennom ideologi å styrke samarbeidet og den sosiale enhet, noe som særlig skjer gjennom den religiøse praksis. Denne tar form av en kult som først og fremst utgjøres av en stor syklus med intensivt jakt, og med påfølgende fester der byttet deles. Gjennom den intensive jakten og delingen av byttet styrkes og fremheves samarbeidet og resiprositeten. Solidariteten styrkes og dermed de bånd som holder bandet sammen, d.v.s. den sosiale stabilitet sikres. (Godelier 1975: 123)

Det at det eksisterer resiproke strukturelle effekter mellom de sosiale relasjonene og ideologien, gjør at ideologien må sees i sammenheng med de produksjonsforhold som eksisterer i et gitt samfunn. Dette er ikke å se ideologi som en passiv refleks, men en nødvendighet ut fra at den kausalitet en struktur kan utøve må sees i et resiprokt samspill med andre strukturer. Det må imidlertid poengteres at i bandsamfunn som Mbutis hvor ideologi samtidig utgjør produksjonsforhold og overbygning, så er det åpenbart at ideologien har en langt sterkere strukturell effekt enn i f.eks. det kapitalistiske der ideologi i hovedsak er overbygning. Skal man derfor formulere ideologiens rolle mer generelt må det bli at ideologiens struktur representerer en skjult artikulering av sosiale relasjoner og forholdene for sosial reproduksjon, men at graden av artikulering varierer. (Godelier 1977a: 7)

3.4.2.5 Konklusjon

Hos Marx beskrives et systems tilblivelse som den samtidige oppløselse av et annet system. Disse to effekter er beroende av en og samme prosess, nemlig de indre motsetninger i det eldre systemet hvor også vår analyse må ta utgangspunkt. Ovenfor er disse motsetningene definert som intra-strukturelle og interstrukturelle motsetninger hvor det er de sistnevnte som leder til endring av produksjonsmåten, og i videre forstand hele den sosiale formasjon. Det er altså samfunnets egne, indre grensebetingelser som er avgjørende for dets reproduksjon eller transformasjon. Dette innebærer selvsagt ingen fornektning av at det kan eksistere ytre årsaker til endring og utvikling av et sosialt system. Men det må poengteres at om årsakene er av indre eller ytre art, så har de bare virkning ved at de aktiviserer systemets strukturelle egenskaper, og disse

egenskaper er alltid i siste instans iboende i systemet(Godelier 1975: 91).

Derfor må studiet av systemets strukturelle egenskaper gis prioritet, hvor hovedprinsippet er at en strukturs funksjonsmåte må være forenelig med andre strukturers funksjonsmåter for at de skal kunne tilhøre samme system. Den må altså ikke gå utover grensen for sin relative autonomi. På dette punkt er Marx mot all historisisme, og prioritering av det historiske studiet framfor det strukturelle studiet(Godelier 1975: 42). Det historiske studiet er imidlertid også nødvendig, og kommer inn når man skal definere strukturenes element og funksjon, de forekommende intra-strukturelle motsetninger o.s.v. Altså de spesifikke historiske betingelsene for et systems muligheter til reproduksjon eller transformasjon.

Det må tilsist poengteres at overgangen fra én produksjonsmåte til en annen ikke skjer absolutt og øyeblikkelig. Det er en transformasjon som vil være preget av en dialektisk prosess mellom intra-strukturelle og inter-strukturell motsetninger. Gamle produksjonsforhold vil i en viss periode leve ved siden av de nye, før disse blir dominerende. Man vil også finne reminisenser av gamle produksjonsmåter lenge etter at en ny er blitt dominerende. Motsatt vil vi også kunne se tendenser til nye produksjonsmåter ennå mens den gamle er dominerende, og uten at disse med nødvendighet noen gang vil bli det(se Terray 1970: 74 - 75).

For å maksimere den analytiske verdien av denne teoretiske referanseramme skal jeg i det følgende skissere strukturen i den videre analyse.

3.5 Operasjonalisering av teorien

En overgang fra teoretisk til analytisk nivå innebærer teoriens konfrontasjon med data. Som jeg tidligere har vært inne på vil denne konfrontasjonen bære preg av at utvelging, observasjon og tolking av data vil skje innenfor ei teoretisk referanseramme. Mer konkret kan mine tanker om forskningsprosessen kort formuleres på følgende vis:

De data vi har til rådighet er produsert av et spesifikt fortidig samfunn, og de betingelsene dette eksisterte under. Til disse data går vi med en generell teori om hvordan dette og andre samfunn fungerer(enten dette er uttrykt eksplisitt,eller ikke), noe som følgelig strukturerer og styrer vår bruk av disse. Denne bruken består i at vi ved ulike metoder(f.eks. analogier) drar slutninger om dette spesifikke fortidige samfunn. Disse slutningene har altså generelt blitt til som et resultat av vår teori, spesifikt av de data vi utnytter. Dette viser den klare sammenhengen mellom teori og analyseresultat, og understreker nødvendigheten av å gjøre ens teoretiske basis eksplisitt.

Marxismen har i forhold til funksjonalismen og strukturalismen klare operasjonelle kvaliteter. Dels ved at den har en generell samfunnsmodell, som ved at den kan sees som en forenklet representasjon av virkeligheten er et velegnet analytisk hjelpemiddel, bl.a. til å strukturere analysen. Dels har marxismen også et begrepsapparat (særlig produksjonsbegrepene) som i seg selv har operasjonell verdi, ikke minst i en arkeologisk sammenheng. For at logikken i den følgende analysen skal bli mer forståelig, skal jeg gi en kort og forenklet fremstilling av den trinnvise prosedyre som vil bli fulgt.

- I. En vil først forsøke å klarlegge og beskrive de produksjonsforhold som har vært rådende i de samfunn som her studeres (kap. 4).
- II. Deretter vil produksjonsbetingelsene i basisområdet bli behandlet. En vil her forsøke å få frem de generelle trekk ved topografi, klima og vegetasjon, samt beskrive hovedutviklingen for de to siste i den postglaciale tid.
- III. Neste trinn i prosedyren er å analysere produktivkreftene. Dette vil her omfatte ressurser (kap. 6), bosetningsmønster (kap. 7), teknologi og arbeidsorganisering (kap. 8; av praktiske hensyn vil også den konkrete analyse av den sosiale arbeidsdeling bli gjort i dette kapitlet, selv om den ikke hører inn under produktivkreftene), og tilsist demografi (kap. 9).

Gjennom dette vil jeg legge betingelsene for det neste og siste trinn i analysen, som er en syntetiserende fremstilling av utviklingen i samfunn og produksjonsform i Varanger i undersøkelsesperioden (kap. 10). Jeg vil imidlertid selvsagt i analysen av produksjonsmåtenes ulike delstrukturer også forsøke å gi svar på mer generelle spørsmål av kulturhistorisk interesse tilknyttet disse, uten at dette nødvendigvis står i noen direkte forbindelse med den siste del av analysen.

Et sentralt punkt i denne analysen av den sosio-økonomiske utviklingen i Varangerområdet er at den skal munne ut i et forsøk på å forklare overgangen fra fangst til tamreindrift i siste del av samisk jernalder (1500 - 1700). Gjennom analysen av de ulike delstrukturene (kap. 4 - 9) vil jeg forsøke å klarlegge de strukturelle rammebetingelsene den fangstbaserte produksjonsmåten eksisterte under, og dens muligheter for endring eller reproduksjon. Særlig viktig er her å skille ut det mest ømtålelige punkt hvor produktivkreftene kan komme i konflikt med produksjonsforholdene, og hvilke rammer produktivkreftene må holdes innenfor for at dette ikke skal skje. Det kronologiske perspektivet er i denne delen av analysen mindre viktig. Dette er forsøkt ivare tatt i det siste kapittel hvor jeg vil prøve å gi en helhetlig syntese av utviklingen i Varangers fangstsamfunn i undersøkelsesperioden.

KAPITTEL 4: PRODUKSJONSFORHOLD

Produksjonsforholdene i fangstsamfunn determineres av den organisasjonsform som antas å være typisk for disse, den s.k. band-organiseringen. Da det nettopp er slike samfunn som her behandles er det nødvendig å først se litt nærmere på denne form for samfunnsorganisering, før jeg går inn på de essensielle sosiale produksjonsrelasjoner som følger her av.

Den amerikanske sosialantropologen E.R. Service har karakterisert bandorganiseringen som den mest rudimentære, og derfor eldste sosiale organisasjonsform, med en universell utbredelse(1962: 167). Denne form for organisering karakteriseres ved at den består av en sosial enhet, bandet, hvor medlemmene i fellesskap har bruksretten til et bestemt territorium. Bandet utgjøres av et antall kjernefamilier, som praktiserer et eksogamt giftermålmønster, d.v.s. man skal gifte seg med en person fra et annet band.(Hastrup og Ovesen 1980: 164). Service har i tillegg karakterisert band-samfunnet ved at det er patri-lokalt(og følgelig virilokalt), d.v.s. familiens bopel blir i mannens band(1966: 34 - 38), men andre studier har vist at dette på langt nær er allmenngyldig(se Lee og DeVore 1968: 7 - 8). Dette gjelder også Service's utsagn om at alle band har et flyttepreget(mobilt) bosetningsmønster(1966: 7), selv om dette utvilsomt er dominerende.

Slektskap synes normalt ikke å være dominerende for produksjonrelasjonene i bandsamfunn, slik tilfelle er i stammesamfunn(se Terray 1970: 52 - 53). De to basiske enheter vil derfor ofte være kjernefamilien, og bandet selv(Service 1966:7) Bandets sosiale organisasjonsform karakteriseres videre ved at det ikke har noen spesialiserte, eller formaliserte, institusjoner som kan bli skilt ut som økonomiske, religiøse, politiske o.s.v. Den økonomisk viktige arbeidsdeling er alders- og kjønnsdifferensiering. Når politiske funksjoner, som lederskap, er formalisert er de igjen bare attributter av alders- og kjønnsstatus. (Service ibid: 8)

Selv om Service's definisjon av det "typiske" band ikke har vist seg diagnostisk for enkelte jeger-samler samfunn, og at definisjonkriteriene er under debatt(se bl.a. Lee og DeVore 1968: 8 - 12, Hiatt 1968: 98, Woodburn 1968: 103, Ingold 1980: 264 - 265), så finner jeg den likevel generelt dekkende for de samfunn som her studeres. For å understreke det som for meg er mest essensielt, kan man med Leacock(1969) si at et band lettere er karakterisert ved hva det ikke er, enn hva det er. Ifølge henne:

"..it does not include specialization of labour beyond that based on sex, nor include class division, a formal priesthood, or hierarchical political organization. In addition, basic sources of livelihood are not privately owned."(ibid: 3)

Etter min oppfatning er det også nødvendig å holde fast ved det forhold at bandsamfunn har en produksjonsform basert på fangst(jakt og/eller fiske) og samling. Dette for å skille bandsamfunnet fra en annen egalitær organisasjonsform, stammesamfunnet, hvor buskapsskjøtsel eller åkerbruk normalt vil inngå i økonomien(Hastrup og Ovesen 1980: 166). Differensiering mellom disse organisasjonsformene kan være vanskelig, og jeg finner det enklest å basere dette på produksjonsform.

Før jeg går over til mer spesielt å behandle produksjonsforholdene skal jeg i det følgende se litt nærmere på den samiske sii'da, og hvordan denne i sin opprinnelige form kan karakteriseres som en bandorganisering av samfunnet. Dette for å vise den etnografiske relevans av å bruke bandmodellen her, særlig på bakgrunn av at den er dekkende for de to sii'daer i basisområdet til helt opp på 18-1900 tallet.

4.1 Den samiske sii'da

Opplysninger om den opprinnelige samiske samfunnsorganiseringen har man i det vesentlige fra de samiske sii'daer hvor reindriften, eller andre pastorale eller agrare produksjonsmåter aldri ble dominerende, eller eventuelt før dette skjedde. Dette gjelder hovedsakelig de østsamiske sii'daene, og sii'daene i Kemi Lappmark i Nord-Finland. Inngående studier av disse er gjort av bl.a. Tanner(1929), Solem(1933), Nickul(1948), J.Fellman(1906), I.Fellman(1910 - 15), og Tegengren(1952).

Begrepet sii'da betegner i samisk etnografisk språkbruk både den territoriale og den sosiale enhet(Tanner 1929: 338 - 340). Mens samene som etnisk gruppe utgjør et større lingvistisk og kulturelt hele, så var sii'daen den største organisatoriske enhet, uten noen form for politisk eller sosial overbygning. Sii'daen besto av et antall monogame kjernefamilier som var økonomisk og sosialt underlagt denne(Solem 1933: 100). Eksogami var den rådende ekteskapsregel, mens bosetningsmønstret i tråd med det bilaterale slektskapsystemet var bilokalt(Tanner ibid: 340 - 343, 374). Sii'damedlemmene hadde en felles bruksrett til et bestemt territorium og ressursene innenfor dette, og denne ble administrert av et styrende organ, norrāz. Ved at dette rådet i tillegg hadde en rekke andre autorative funksjoner, synes det å være mer institusjonalisert enn i de fleste eksempler på bandsamfunn. Men også her var det sammensatt av de eldste menn, d.v.s. en attributt av en spesiell kjønns- og aldersstatus. (Tanner ibid: 346) Den sosiale arbeidsdeling var også utelukkende relatert til alders- og kjønnsdifferensiering(Solem ibid: 103, Tanner ibid: 373 - 375, Nickul 1948: 56, Tegengren 1952: 116). Lik fordeling av ressursene var óg et bærende prinsipp for sii'daordningen, men fra den

tid vi har skriftlige belegg gjaldt dette i hovedsak fellesfangsten av villrein, bever, bjørn og laks(Solem ibid: 100 - 103, Tanner ibid: 357 - 358, Tegengren 1952: 115 - 116). Retten til fangstutbyttet gjaldt også for familier, eller personer, som selv ikke kunne delta i fangsten(I. Fellman 1910 - 15, III: 117). Den private eiendomsrett var i hovedsak knyttet til husgeråd og løsøre(Solem ibid: 254). Tendensene til religiøs spesialisering i form av shamanisme var tilfeldig, og ledet aldri til noen gruppe institusjonalisering(Solem ibid: 83).

Man finner altså i den samiske sii'daordningen igjen alle de generelle karakteristika for et bandsamfunn. Tilsvarende trekk som de beskrevet ovenfor finner man også i de to sii'daer som berøres av basisområdet, Neiden og Pasvik. Disse to sii'daene, som de to vestligste i det østsamiske området, opprettholdt denne samfunnsordningen basert på en fangstdominert økonomi til helt opp på 1800-tallet, og tildels også begynnelsen av 1900-tallet(Tanner 1929, Ø. Vorren 1979, se også Rathke 1907: 158 - 159).

De østsamiske sii'daene, som vi har de beste data fra, preges likevel av at bandstrukturen er vikende på 1800 - 1900 tallet, og at det man ser er sterke reminisenser av mer opprinnelige forhold. Bl.a. ser man tydelig tegn til utvikling av reinpastoralisme, at familieområdene får større betydning, og at fellesretten til ressursene svekkes på bekostning av familieretten(Tanner 1929: bl.a. 360, Nickul 1948, Storå 1977: 87 - 88, sml. med Sahlins 1974: 214). I den følgende evaluering av de mest essensielle trekk ved produksjonsforholdene er en derfor nødt til å gjøre bruk av viten om bandsamfunn generelt, enn de samiske spesielt.

4.2. Fordeling og eiendomsoppfattelse i bandsamfunn

Generelt kan en si at det er en egalitær politisk ideologi som er bestemmende for produksjonsforholdene i bandsamfunnet. Dette til forskjell fra en annen egalitær sosial formasjon, stammesamfunnet, hvor slektskapsrelasjoner ofte vil være dominerende, eller i hierarkiske samfunn som det kapitalistiske, hvor de rene økonomiske relasjoner med klassedannelser har en tilsvarende posisjon. (Godelier 1975: 56, 74) Jeg skal i det følgende se nærmere på tilegnelsen og fordelingen av produksjonsproduktene, samt eiendomsforholdet til produksjonsmidlene. Ettersom det har fremgått av det foregående at den sosiale arbeidsdeling i bandsamfunn utelukkende vil være relatert til kjønns- og aldersstatus skal det ikke bli gått nærmere inn på dette her.

Delingen av produksjonsproduktene mellom samfunnsmedlemmene er karakteristisk for produksjonsrelasjonene i alle jeger-samler samfunn(Service 1966: 14, Ingold

1980: 144). Denne delingen er et resultat av det distribusjonsprinsipp som gjelder for bandsamfunn, den s.k. "generelle resiprositet"(Generalized reciprocity)(Service ibid: 14 - 15, Sahlins 1974: 193 - 194). Generelt kan man si at utvekslingen av både varer, tjenester og arbeid er preget av dette prinsipp(Service op.cit.). Generell resiprositet forklares av Service som ".a form of exchange based on the assumption that returns will balance out in the long run"(ibid: 15). I dette ligger imidlertid ingen direkte vurdering av gjenytelser, derfor er dette aldri spesifisert og som oftest heller ikke engang implisert i det å gi(Service: ibid: 15, Sahlins ibid: 194).

Grunnleggende for den resiprositet er den egalitære ideologi som forutsetter lik adgang til ressursene(Ingold 1980: 144). Funksjonene av dette prinsipp er imidlertid flere. Et av disse er at det sikrer alle samfunnsmedlemmene mat, også de som ikke kan delta i matproduserende aktiviteter som gamle og syke, den mindre dyktige jeger o.s.v. Følgelig bidrar prinsippet om generell resiprositet til å sikre den materielle reproduksjon av samfunnet. Denne resiproke fordelingen bidrar imidlertid også til en sosial vedlikeholdelse ved at sosiale relasjoner bekreftes, d.v.s. bandets solidaritet kommuniseres og styrkes gjennom fordelingen(sml. Odner 1980: 29). Man kan derfor med Dowling si at "..sharing ensures the perpetuation of society as a whole"(1968: 503).

Initsierende i denne fordelingsprosessen er også at det å gi fra seg, vise generøsitet, er positivt ladet, og er et av de få midlene til prestisjeakkumulering i bandsamfunn. Ingold(1980: 160) fremhever dette som et nødvendig forhold for fangstsamfunns eksistens, ved at jegere på denne måten motiveres til å produsere til den materielle reproduksjon ut fra et ideal om generøsitet, og et ønske om prestisje. I dette ligger også et av de mulige konfliktforhold i bandsamfunnets produksjonsrelasjoner, eller med andre ord en intrastrukturell motsetning, ved at prestisjen konverteres til autoritet, og avhengighet til den dyktige jeger skapes. Dette kan skapes ved at fordelingen tar form av en ensidig gavegiving, s.k. negativ resiprositet, noe det eskimoiske ordtaket: "..With gifts you make slaves just as with whips you make dogs"(P. Freuchen 1931: 54) er et klart uttrykk for. Man må derfor forsøke å underkommunisere de negative følger av dette, da et slikt avhengighetsforhold ville være uforenelig med den egalitære ideologi(Service 1966: 16, Godelier 1975: 117, Ingold ibid: 159, 273; se også ovenfor kap. 3.4.2.4).

Forholdene vedrørende fordeling avspeiler likeledes den grunnleggende eienomsoppfattelse i bandsamfunn, som generelt er karakterisert ved den like adgangen til ressursene. Derfor har alle samfunnsmedlemmene den samme retten til bandets territorium og ressursene innenfor dette, hva man med et litt

ukonsist begrep kan kalle en kollektiv eiendomsrett. Former for mer individuell eiendomsrett omfatter bare ting som er laget og brukt av enkeltindivider, f.eks. klær, kniver, buer, amuletter o.s.v.(Service 1966: 22, sml. Solem 1933: 254). Større produksjonsmidler som f.eks. fangstanlegg for villrein(i de områder dette eksisterte) var felleseie(Solem ibid: 100, J. Fellman 1906,II: 224).

Likevel er det på det rene at det også i bandsamfunn må eksistere en form for "eiendomsrett" forbundet med tilegnelsen av ressurser og deres fordeling, da en for å kunne gi noe fra seg, først må være i besittelse av goder som ikke andre har(Service 1966: 21 - 22, Ingold 1980: 160). Denne "eiendomsretten" vil imidlertid alltid være forbundet med prinsippet om fordeling:

"It is evident that the possession of a kill in a hunting society confers not the right to its consumption, but the privilege of performing it's distribution"(Dowling 1968: 505).

Motsatt vil en personlig tilegnelse av produkt bli negativt sanksjonert, og medføre tap av prestisje(Service ibid: 18). Dette viser klart hvordan den egalitære ideologi er bestemmende for produksjonsforholdene i jeger-samler samfunn.

Dette kan også brukes til å vise endel av de fundamentale forskjeller i eiendomsoppfattelse(og dermed i produksjonsmåte generelt) mellom jegersamfunn og pastorale samfunn. Grunnen til at det er viktig å skille mellom disse er at jeger- og pastorale samfunn er de som ligger hverandre nærmest, da begge har en produksjonsmåte relatert til utnyttelsen av dyreresurser - i visse tilfeller også av samme art, som f.eks. rein. Dels går denne forskjellen ut på at dyrene i jegersamfunn først får sosial identitet etter at de er drept, mens denne identiteten omfatter levende dyr i pastorale samfunn(Ingold 1980: 44). Langt mer viktig er det imidlertid at karakteren av denne sosiale identitet er diametralt forskjellig. Dette fordi dyrene eies i pastorale samfunn og akkumulering av (levende)dyr også gir grunnlag for status, mens det å gi fra seg, fordele (døde dyr) er det eneste relevante middel til prestisjekreditering i jegersamfunn. Forskjellen kan derfor konkretiseres til å omfatte det basale forhold at pastoralister eier ressursene, jegere gjør det ikke(se forøvrig kap. 10.2.1.2).

4.3 Diakron tilnærming

Etnografiske data synes å belegge bandmodellen for de to sii'daene i basisområdet til ihvertfall opp på 1800-tallet. Ettersom bandorganiseringen er den karakteristiske for fangstsamfunn, og er den enkleste form for samfunnsorganisering, finner jeg det i utgangspunktet vanskelig tenkbart at det har vært noen annen i de forhistoriske perioder i basisområdet - ihvertfall dersom man

forutsetter en bosetningsmessig kontinuitet. Jeg oppfatter "devolusjon" generelt som et lite sannsynlig fenomen, og ingen ting i det arkeologiske materi-tyder på at noe slikt skal ha forekommet. Dette viser derimot, som man vi se, at en egalitær ideologi har preget produksjonsrelasjonene.

Også lingvistiske data kan brukes til å underbygge dette. Bl.a. viser disse at ord som kan relateres til eiendomsrett og sosial ulikhet, som rik, rikdom o.l., ikke forekommer opprinnelig i det samiske språk, men er relativt seint tilkomne lånord(Solem 1933: 104). Interessant er det også å legge merke til at dette óg gjelder ord for krig, og at samene heller ikke har tradisjoner bevart om selv å ha begått krigshandlinger(Tanner 1929: 387, Solem ibid: 75). Dette forklares selvsagt ikke med romantiserte forestillinger om en "iboende" passifisme, men mer plausibelt med at krig er uforenelig med bandstrukturen. Dette både ut fra de organisasjonelle krav krig betinger, og forholdet til reproduksjon. En krig hvor en gruppe ekspanderer på bekostning av en annen, ville være uforenelig med såvel de sosiale som de territorielle trekk ved bandsamfunnet.(Godelier 1975: 119, j.fr. også kap. 3.4.2.4) Den mosaikklignende oppdeling av det samiske området i sii'da-territorier(se Tanner 1929: 339, Vorren 1980, Hansen 1982: 45) tyder da heller ikke på at noe slikt har forekommet.

4.3.1 Arkeologiske data, strukturell symbolikk og egalitær ideologi

Analysen av produksjonsforholdene ut fra arkeologiske data har som sitt siktemål å vise at det var en egalitær ideologi som var bestemmende for disse. Analysen har sin basis i strukturalistisk teori, ved at den tar utgangspunkt i at de arkeologiske data er ordnet etter visse underliggende, strukturerende prinsipp (Levi-Strauss 1979: 133, Leone 1982: 743). Denne ordningen er derfor ikke tilfeldig, men vil her bli oppfattet som et symbolsk mønster som er i overensstemmelse med organiseringen av de forhistoriske samfunns sosiale relasjoner(sml. Ovesen 1979: 115). Dette innebærer en analyse på to plan, dels å klarlegge mønster og dels å identifisere de strukturerende prinsipp som kan ligge til grunn for disse. I de eksempler som blir brukt vil jeg forsøke å vise at disse underliggende prinsipp i hovedsak kan relateres til en egalitær ideologi, og at de mønster som opptrer kan oppfattes som en kommunikasjon av denne(j.fr. Leach 1976).

Før jeg kommer så langt er det imidlertid påkrevd å utdype endel forhold vedrørende symbolproduksjon og den kontekst dette skjer i. Rent generelt er det innlysende at symboler ikke opererer i et sosialt vaakum, men i en skiftende kontekst med ulike behov for markering. Mer konkret synes symbolbruken å intensiveres i s.k. "stress-situasjoner", slik beskrevet av bl.a. Hodder(1979). Slike stress-situasjoner kan bl.a. oppstå når den sosiale stabilitet er truet

(f.eks. ved en skjerping av de intra-strukturelle motsetninger). Intensivering av symbolproduksjonen kan da være en måte å unngå denne trussel, gjennom en aktiv kommunisering av f.eks. egalitære verdier. Dette betyr motsatt at man i stabile situasjoner uten stressfaktorer vil ha en lav symbolproduksjon, da det ikke er nødvendig med en sterk kommunisering av basale verdier. Konsekvensen for en arkeolog, som bare har materielt manifisterte symboler til rådighet, blir derfor det tilsynelatende noe paradoksale at en klar markering av f.eks. egalitære symboler helst vil opptre i situasjoner hvor egaliteten føles truet. Motsatt vil mangel på slike symboler ikke(nødvendigvis) bety mangel på egalitet, men derimot at denne er så selvfølgelig at den ikke behøves å bli artikulert så sterkt.

Dette er forhold som den følgende analysen av det arkeologiske materialet klart må sees i lys av. Det må straks innskytes at denne ikke pretenderer i retning av å kunne empirisk belegge hvilke produksjonsforhold som har eksistert i hvert kronologiske avsnitt av undersøkelsesperioden. Selv med en uendelig mye bedre datasituasjon enn det som her er tilfelle, finner jeg en slik målsetning urealistisk. Jeg har derfor valgt å ta utgangspunkt i tre empiriske kategorier, som jeg finner velegnet til både å underbygge min antagelse av egalitære produksjonsrelasjoner og til å illustrere det som ovenfor er sagt om symbolproduksjon. De tre kategoriene er boplassenes romlige organisering, ornamentikken på beinredskapene, og eiermerker på pilespisser. De to sistnevnte kategorier er basert på materiale fra Mestersanden, og med kronologisk tilhørighet i den eldste del av undersøkelsesperioden(eldre metallalder). Det er først og fremst disse to kategoriene jeg vil bruke til arkeologisk å underbygge min antagelse av egalitære produksjonsrelasjoner, mens den førstnevnte kategorien mer er tenkt som en illustrasjon til det som ovenfor er sagt om symbolproduksjon og egalitet. Denne er basert på etnografisk og arkeologisk materiale fra Varanger, men bare fra perioder som faller tidligere og seinere enn undersøkelsesperioden, p.g.a. mangel på relevante data fra denne. Ved imidlertid å kunne fastslå en egalitær ideologi både før og etter undersøkelsesperioden vil også dette underbygge hypotesen om tilsvarende for denne. Dessuten kan mangel på relevante data, som nevnt ovenfor, nettopp være et uttrykk for ro omkring egalitære verdier.

4.3.1.1 Boplassorganisering

I sin artikkel "Social Structure"(1979: 277 - 323) skriver Levi-Strauss følgende om sammenhengen mellom sosiale relasjoner og boplassenes romlige organisering(ibid: 291):

"..there is an obvious relationship between the social structure and the spatial structure of settlements, villages, or camps."

Levi-Strauss har selv gjennom flere empiriske undersøkelser påvist denne sammenhengen, bl.a. ved hvordan sirkelorganiserte landsbyer fungerer i slektskapsbaserte stammesamfunn(1979: 132 - 163, 1979: 291 - 292).

Else Johansen Kleppe(1974: 70) har anvendt et tilsvarende utgangspunkt for å vise at arrangementen av husene på Mortensnesboplassen i parallelle rekker avspeilte et samfunn uten et sentralisert politisk system og uten sosial lagdeling. D.v.s. en sideordnet arrangement av husene sees som uttrykk for en symbolsk kommunisering av egalitet. Mortensnesboplassen er normalt datert til perioden 0 - 1400/1500 e.Kr.(Johansen og Odner 1968: 61, Johansen Kleppe ibid: 125), men denne dateringen må som tidligere nevnt(kap. 2.4) trolig revurderes kraftig. Likevel må ihvertfall en del av husene være anlagt i tidlig metallalder og derfor falle inn under den første del av undersøkelsesperioden.

Denne rekkeorganiseringen av husene er typisk også for boplasser fra yngre steinalder i Varanger, med Gressbakken og Groppakkeengen som de mest kjente eksempler(se Simonsen 1979a: 365 - 366). Særlig gjennomført synes rekkeorganiseringen å være på boplasser med hustufter av Gressbakken-typen(ca. 2500 - 1000 f.Kr), noe som i basisområdet omfatter boplasser som bl.a. Tusenvik, Valen og Høybukt(se f.eks. Simonsen 1963: 364).

Med unntak av Johansen Kleppes tolkning for Mortensnes har imidlertid årsaken til denne rekkeorganiseringen ment å være topografisk betinget, idet strandterassen har gjort en slik naturlig(Simonsen 1979a: 364). Jeg mener imidlertid at denne topografiske determinismen mer er en sekundær, enn primær, kausalfaktor, og i likhet med Johansen Kleppe at mer fundamentale strukturerende prinsipp har ligget til grunn for rekkeorganiseringen. Jeg vil underbygge dette ved å vise til et eksempel på hvordan de øst-samiske vinterboplassene (som lå i innlandet) ble organisert. Eksemplet er hentet fra Karl Nickuls beskrivelse av hvordan den siste vinterbyen i Suenjel-sii'da, som ble anlagt i 1938, ble organisert(1948).

Av Nickuls detaljerte beskrivelse og planskisse(1948: 56 - 58) fremgår det at vinterbyen(Talv Sijd) ble reist med to parallelle rekker av bolighus i midten, og utenfor disse kom lagerhus og saueskjul, slik at boplassen ble bestående av fire parallelle bygningsrekker(Fig. 23.). Dersom man drar en akse parallelt mellom de to bolighusrekkene, fremgår det at også husenes interne arrangement m.h.t. plassering av vinduer, ildsted, ikon o.s.v. er fullstendig symmetrisk om denne(Nickul ibid: 56). Det fremgår også at husene jevnt over er av samme størrelse og form(se Fig. 23), noe som også synes å være tilfelle på de forhistoriske boplasser der rekkeorganiseringen opptrer(se bl.a. Johansen Kleppe 1974: 70).

En tilsvarende rekkeorganisering vises på skisser og bilder av andre vinterbyer (se Tanner 1929: 111, 198; fig. 13 og 61), men er ikke så strengt gjennomført som for den siste vinterbyen i Suenjel-sii'daen. Det må understrekes at ingen topografiske forhold tilsier en slik rekkeorganisering, mer enn f.eks. en usystematisk klynge av hus.

Vinterboplassene var øst-samenes hovedboplasser (se kap. 7.1), d.v.s. de hadde den samme funksjon som man antar at boplasser med Gressbakken- /Mortensnes-tufter har hatt. Vinterboplassen var åstedet for de viktigste sosiale begivenheter i sii'daen. Gjennom oppholdet her ble samholdet mellom sii'damedlemmene styrket, og Tanner kaller vinterbyen ".det samhällsbärande element i skolternas samfundsliv" (1929: 112). På vinterboplassen var det derfor viktig å kommunisere solidaritet og lik status, men man må anta at graden av artikulering var avhengig av den aktuelle kontekst. Hva var så konteksten ved anleggelsen av den siste vinterbyen i Suenjelsii'daen i 1930-årene? Nickul (1948: 56) beskriver en situasjon med sosial uro, og tendenser til oppløsning av sii'dainstitusjonen. Bl.a. unnlot en del familier å innfinne seg på vinterboplassen, men tilbragte året rundt på familiebo-plassene, noe som var et klart brudd på sii'daens sosiale normer. Under slike forhold kan man se anleggelsen av vinterbyen etter et strengt organisatorisk mønster som en motsymbolproduksjon til de oppløsende tendenser, d.v.s. et middel til sosial reproduksjon.

Jeg finner det på denne bakgrunn rimelig å oppfatte en slik rekkeorganisering av boplassene som en signalisering av likhet. Det viser også husene, og dermed familiene, som innordnet en større sosial enhet, bandet eller sii'daen. Dersom man antar denne forklaringen, er det ikke underlig at den samme rekkeorganisering lar seg identifisere i Varangerområdet i så forskjellige kronologiske kontekster som beskrevet ovenfor, da det er et uttrykk for at en egalitær ideologi har preget produksjonsforholdene i disse samfunnene. Den klare artikuleringen av dette også i siste halvdel av yngre steinalder, mener jeg på tilsvarende måte som for det etnografiske eksemplet, kan forklares ved at et visst sosialt "stress" har gjort seg gjeldene (se kap. 10.1.1).

4.3.1.2 Ornamentikk på beinredskap

Ornamentikken på beinredskapene fra Kjelmøy og Kjøy, kan tolkes i retning av at en tilsvarende egalitær ideologi kan ligge til grunn for denne. P.g.a. et bedre datatilfang vil det presenterte materialet i all hovedsak være fra Mester den. Det er ornamentikken på to forskjellige redskapstyper jeg her vil se på, fangstvápen og "verktøy". Fangstvápnene omfatter piler og selharpuner, mens verktøyet omfatter knivskaft og prener. Jeg vil forsøke å vise at det er en

klar strukturell forskjell i ornamentikken på de to redskapsgruppene m.h.t. kompleksitet og variasjon, og at dette kan la seg relatere til produksjonsforhold karakteristisk for bandsamfunn.

Fig. 24. viser et representativt utvalg av orneringene som forekommer på pilespissene og harpunene. Karakteristisk for disse er svært enkle og uniforme orneringer, som opptrer som variasjoner over kun ett grunnmønster. Dette grunnmønsteret har en enkelt linje, eller flere linjer av ulik lengde, som basis. På pilespissene er disse linjene, dersom de er flere, alltid parallelle. Disse repeterende trekk går igjen i samtlige orneringer på pilespissene og selharpunene (se også Solberg 1909: 38 - 45, fig. 33 - 80, 1911: 351, fig. 4).

Fig. 25. viser et tilsvarende utvalg av orneringene som forekommer på knivskaft og prener. Karakteristisk for disse er en langt større variasjon og kompleksitet enn hva tilfellet er for fangstvåpnene. Det er mulig å utskille variasjoner over 6 - 8 grunnmønstre, og disse mønstrene går igjen også på de øvrige ornerte beingjenstander, som ikke er fangstvåpen (se også Solberg 1909: fig. 84 - 97, 110 - 113, 123 - 132, 138, 141, 148, 155 - 157).

Ved tolkningen av denne strukturelle forskjell må først to åpenbare praktiske kausalforhold vurderes. Først at den enkle ornamentikken, særlig på pilene, skulle skyldes at den knappe plass til rådighet ikke tillater større variasjon. Dette faller imidlertid på at prenene, som faktisk er tynnere enn de fleste pilene, har mønstre med langt større kompleksitet og variasjon. Dernest at den enkle ornamentikken på fangstvåpnene skulle skyldes at disse så lett ble skutt vekk, at man ikke ville legge ned større arbeid i ornamentikken. Til det er å si at det nok kan forklare mangel på kompleksitet, men ikke uniformiteten, som kanskje er det mest fremtredende trekk. Jeg mener derfor at de strukturerende prinsipp bak denne forskjellen mer plausibelt er å finne i dette fangstsamfunnets produksjonsforhold.

Det at orneringene på fangstvåpen er gjennomført uniform kan etter min oppfatning vanskelig bero på noen tilfeldighet. En rimelig tolkning er da at det er uttrykk for en symbolsk kommunisering av lik rett til ressursene. Det symboliserer altså et av de essensielle trekk ved produksjonsforholdene i bandsamfunn, nemlig samfunnsmedlemmenes like adgang, eller fellesrett, til ressursene. Motsatt tilhører redskap som kniver, prener o.l., typer av produksjonsmiddel som i bandsamfunn er assosiert med individuelle, eller familierelaterte, aktiviteter og eie (Service 1966: 22, samt ovenfor). D.v.s. fangstvåpnene er forbundet med fellesaktiviteter, eller hvor alle har lik rett til produktene, mens de øvrige redskap er relatert til familie-, eller individuelle aktiviteter, med en tilsvarende begrensning av retten til produktene. Ved at orneringene

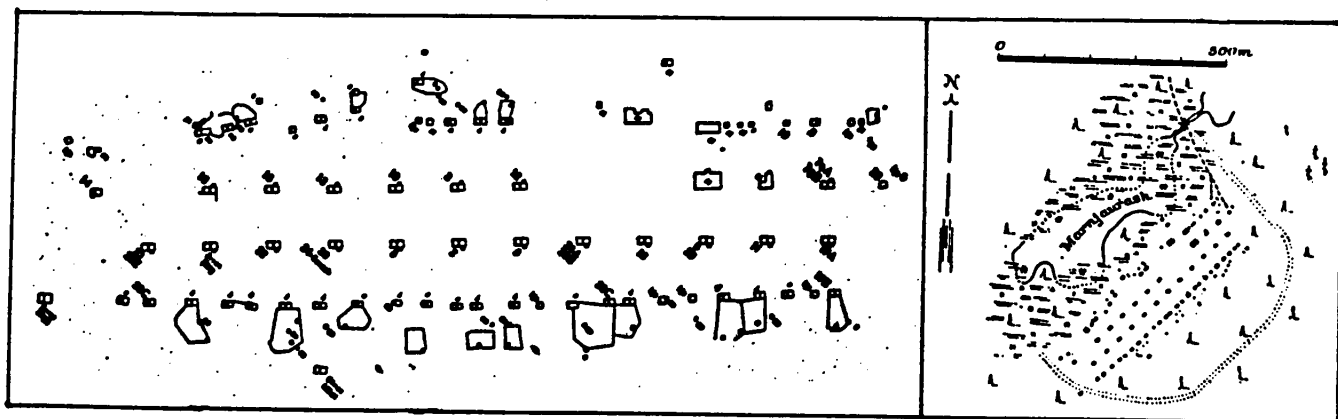

Fig. 23. Planskisse av vinterbyen i Suenjel-sii'da, 1938. De store bygningene er kapell, skole o.l. (Etter K. Nickul 1948: 55)

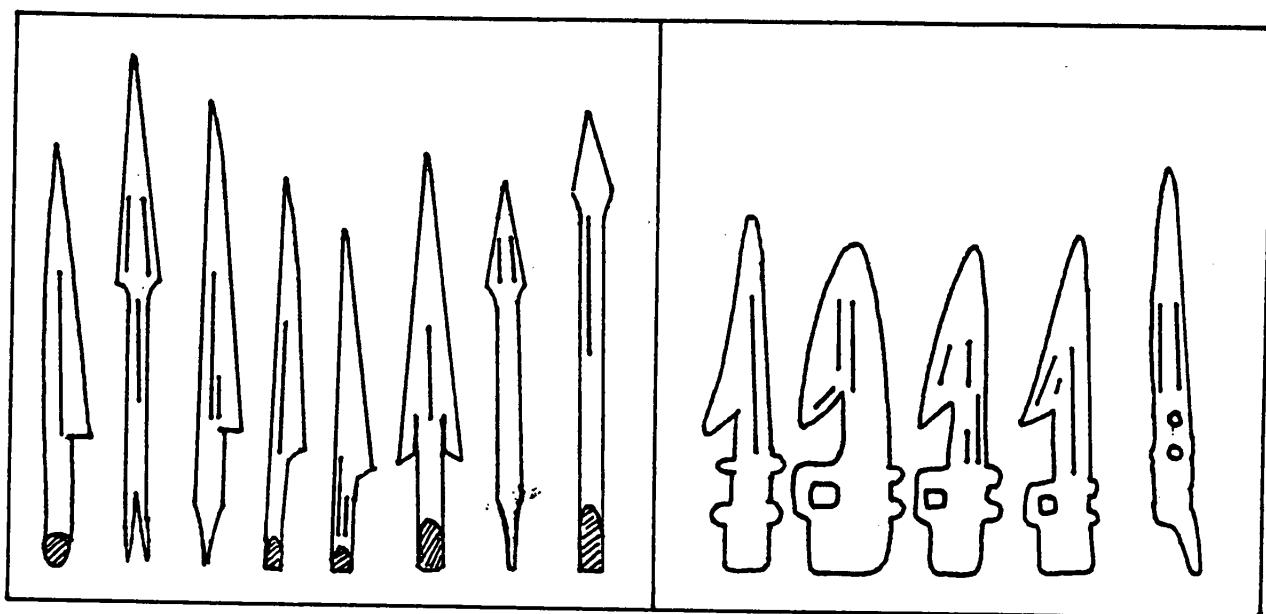

Fig. 24. Ornametikk på pilespisser (til venstre) og selharpuner fra Mestersanden.

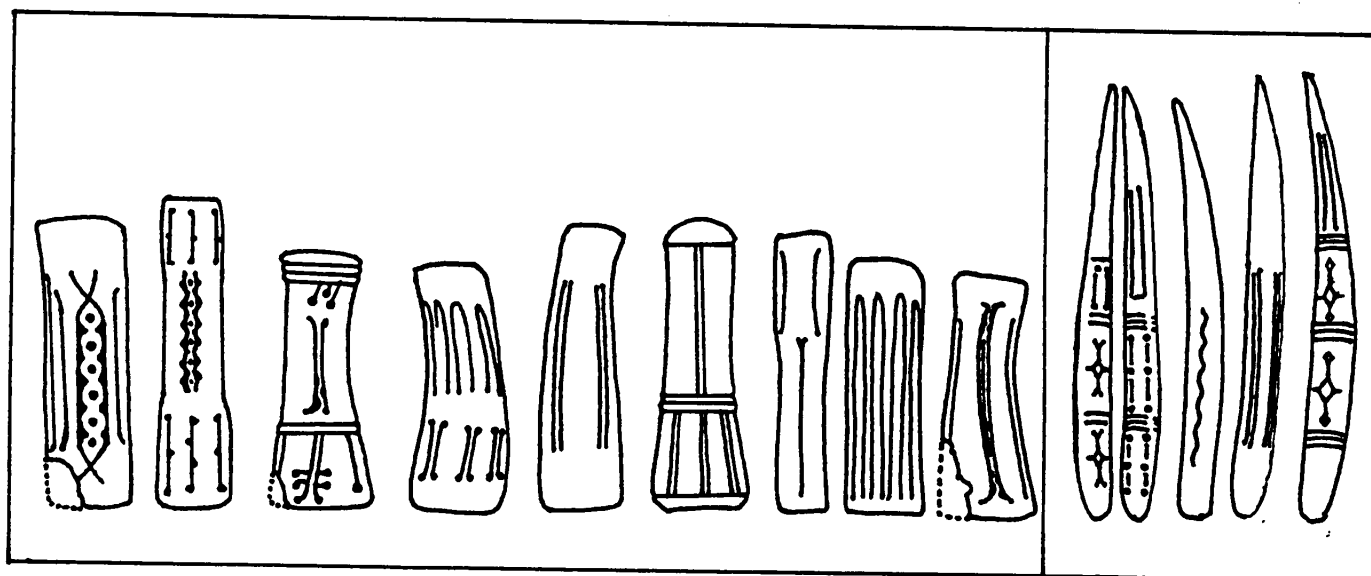

Fig. 25. Ornametikk på knivskaft (til venstre) og prener fra Mestersanden.

på disse opptre som variasjoner over 6 - 8 grunnmønstre virker også en relatering til et tilsvarende familieantall rimelig (se kap. 9.3). Den strukturelle dualismen i ornamentikken, representert ved en enkel/uniform ornering kontra en mer kompleks/varierte ornering, kan da i videre forstand relateres til de økonomiske basisenhetene i bandsamfunnet, henholdsvis bandet som enhet og kjernefamililien.

Et brudd i denne dualismen er det imidlertid at de ornerte fiskekrokene (type II), viser en tilsvarende variasjon i ornering som f.eks. kniver og prener (men ikke samme mønster og kompleksitet) (se Fig. 48). Dette er overraskende da en ville forvente disse klassifisert likt med de øvrige fangstredskap. Det kan imidlertid være et resultat av at fiske med angel har vært sterkt familierelatert, og drevet på individuelt plan. Også her finner man at antall basismønstre virker rimelig relaterbart til et forventet familieantall (se kap. 9.3).

4.3.1.3 Eiermerker på beinpiler

På endel av pilespissene fra Mestersanden finnes det innrissede symboler som i form, og mangel på symmetri, skiller seg klart ut fra den beskrevne ornamentikken, og som det er rimelig å oppfatte som eiermerker (Fig. 26.) (Solberg 1909: 81 - 85, B. Olsen 1983).

Det kan umiddelbart virke noe paradoksalt at piler anvendt til felling av dyr som alle hadde lik rett til, en rett som ovenfor er hevdet symbolsk kommunisert gjennom ornamentikken, er forsynt med eiermerker. Dette må imidlertid sees i sammenheng med det som foran er sagt om jegerens prestisje og retten til fordeling av byttet, og jeg skal i det følgende utdype det.

Eiermerker opptre på piler brukt i fangst hvor flere jegere deltar, og det er her vanskelig tenkbart at dette skulle omfatte andre dyr enn rein (se forøvrig kap. 8.3.1). Formålet med merkene er å kunne identifisere jegeren med sitt bytte, d.v.s. byttet tilfaller den jegeren som hadde sitt merke på den pilen som felte dyret. Dette betyr, som nevnt ovenfor, ikke noen egentlig eiendomsrett, men gir jegeren privilegiet av å fordele byttet blandt de øvrige samfunnsmedlemmene. Hensikten med merkene er følgelig for jegeren å kunne belegge sin suksess i jakten ettersom dette både er forbundet med den prestisjegivende retten til fordeling, og den prestisje det i seg selv medfører å være en god jeger. Dette må bl.a. sees i en kontekst hvor denne form for sosial konkurranse virker motiverende for produksjonen og fordelingen av fangstbyttet, d.v.s. den dyktige jeger "betales" i form av prestisje. (sml. Ingold 1980: 156 - 162).

At en god jeger har hatt en opphøyd status fremgår forøvrig i en historisk-

etnografisk beskrivelse fra basisområdet, da Lillienskiold i sin "Speculum Boreale"(1698) anfører at de som hadde vært gode jegere fikk spesielt prefererte begravelsesplasser(ibid: 159):

"..Ey een mindre hændsk skich haffer de forðum brugt ved samme stæder deris Døde at begraffe, saasom seeis ved det andet Offerbierg Meitske som udj Kiøfiorden er beliggendis, mens ved slige pladzer maatte dog ej andre begraffis, end de som udj deris tid gode schiøttere haffde voren..."

Eiermerker på pilespisser er etnografisk og arkeologisk godt belagt særlig hos Nordalaska eskimoene, hvor beinpilespisser også ble brukt til jakt av rein (Ford 1959: 123,133; Spencer 1959: 150; Stanford 1976: 33, 93 - 95). Hos disse inngikk bruken av eiermerker på pilespisser i en tilsvarende prestisjekontekst som beskrevet ovenfor. Det er imidlertid interessant å legge merke til Spencers(op.cit.) opplysning om at jegeren satte sitt merke på pilen når han følte han hadde tilstrekkelig prestisje til å kunne legitimere dette. Eiermerkene var altså et uttrykk for at en viss prestisje allerede var akkumulert, og en tilstrekkelig tro på egne ferdigheter til å kunne vedlikeholde(eller øke) denne. Dette virker plausibelt også for de eiermerker som her behandles, da det tross alt er et relativt lite antall av pilene som har slike merker. D.v.s. selv om de fleste menn deltok i jakten, så var det bare et fåtall som hadde prestisje nok til å legitimere bruk av eiermerker.

Eiermerker på fangstvápen markerer også et eksakt kontrastpunkt mellom jeger-samfunnets og det pastorale samfunns produksjonsforhold(sml. Ingold 1980: 157). Dette er viktig da det er blitt hevdet at Kjelmøyfunnene avspeiler et samfunn hvor tamreindriften var introdusert, og at reinbeinene i det osteologiske materialet for en stor del skal ha vært av tamrein(Simonsen bl.a. 1973: 180 - 181, 1982: 561). Etter min oppfatning er eiermerkene på pilespissene fra Mestersanden et sterkt indisium imot dette. Dette fordi i et slikt pastoralt samfunn, som vel er det nærmeste av det som Simonsen hevder, er dyrets sosiale identitet(eierforhold) klarlagt før det drepes. Denne identiteten etableres allerede i det øyeblikk dyret blir født, da den som eier moren også blir eier av kalven, som får eierens merke f.eks. skjært inn i øret. Eiermerket sitter altså på selve dyret, og det er derfor ingen tvil om hvem det tilhører, uansett hvem som dreper det. Hensikten med eiermerker på det redskap som drepte dyret faller dermed helt bort. Likeledes mister også det å være en god jeger relevans som middel til prestisjeakkumulering i et pastoralt samfunn(Ingold 1980: 88).

Eiermerkene på pilespissene fra Mestersanden viser derfor på en nokså eksplisitt måte at vi har å gjøre med et fangstsamfunn og dets egalitære produksjonsforhold, og ikke et pastoralt samfunn.

4.4 Konklusjon

De innenfor basisområdet beliggende samiske samfunn hadde til helt opp på 18-1900 tallet en fangstbasert produksjonsmåte, med egalitære produksjonsforhold karakteristisk for et bandsamfunn. Det ble derfor i utgangspunktet antatt at dette med stor sannsynlighet har vært tilfelle også i de forhistoriske perioder. Arkeologiske data som boplassene strukturelle organisering, ornamentikken på beinredskapene, samt eiermerkene på pilespissene, peker da også klart i denne retning.

De fundamentale trekk ved produksjonsforholdene har derfor vært en felles rett til bandets(eller sii'daens) territorium og ressursene innenfor dette, en resiprok fordeling av produksjonsproduktene, og en sosial arbeidsdeling utelukkende relatert til alders- og kjønnsdifferensiering.

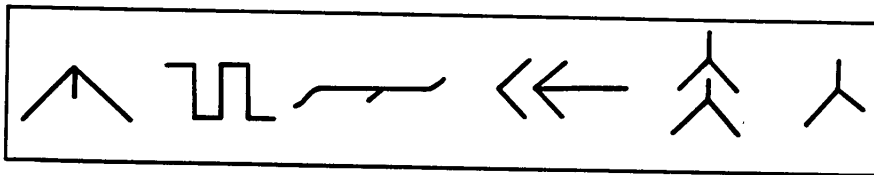

Fig. 26. Et utvalg av eiermerker som forekommer på beinpilespisser fra Mestersanden. (Etter Solberg 1909: 84, tegning Olga Kvalheim.)

KAPITTEL 5: PRODUKSJONSBETINGELSER

I samsvar med definisjonen av produksjonsbetingelser gitt ovenfor(kap. 3.4.2.2.), skal dette kapitlet ta for seg de generelle naturforhold i basisområdet. Dette skjer ved først en kort presentasjon av topografiske, geologiske, klimatiske og vegetasjonsmessige karakteristika for området, før en litt mer inngående beskrivelse av de paleo-økologiske forhold(vegetasjon og klima) blir gitt.

5.1 Topografi og geologi

Topografisk skiller Sør-Varanger seg klart ut fra resten av Varangerfjordområdet. Den ellers rette kystlinjen stykkes her opp i smale nord-sør gående fjorder som trenger langt inn i landet. Mellom fjordene ligger øyer og halvøyer, som i motsetning til den flate kysten på nordsiden av Varangerfjorden har et kupert fjellterreng som stuper bratt i sjøen. Kystfjellene går i sine høyereliggende partier opp til 400 - 450 m.o.h., og er gjennomgående høyere enn det flatere innlandet. Topografien i fjordene er av typisk glacial type med terskeldannelser i munningsområdene og dype basseng innenfor(Brun 1971: 54). Innlandet gjennomskjæres av NØ-rennede vassdrag som skaper naturlige forbindelseslinjer fra fjordbotnene til det nordfinske innland. De viktigste av disse vassdragene; Pasvikelven, Munkelven og Neidenelven; har alle sin kilde i Enaresjøen, eller dens nedslagsfelt.

Den topografiske situasjonen er et resultat av de geologiske forhold. Geologisk går det en grense midt i Varangerfjorden. Mens nordsiden tilhører det finmarkske sandsteinsområdet er sørsiden en del av grunnfjellsområdet, som her har fliket seg opp i smale fjorder(Odner 1966: 9). Dette gjør at grunnfjellets bergarter som gneis, granittisk gneis, hornblendskifer o.s.v., er de rådende i Sør-Varanger(Helland 1906,III: 475). I de kupert kystfjellene er grunnfjellet ikke tildekket og trer nakent frem, vesentlig i form av granittisk gneis(Sollid et.al. 1973: 236, Brun 1972: 54). Den glaciare aktivitet preger innlandsområdene, og har særlig ved de subglaciare dreneringene skapt en generell NØ-SV orientert topografi som trer tydelig frem gjennom vannsystemenes orientering(sml. Sollid et.al. ibid: 289 - 294). De flate innlandsområdene er likeledes dekket av glaciare avsetninger i form av store sand- og morenemasser(Ryvarden 1972: 23). Disse avsetningene vises også tydelig gjennom grusrygger som følger elvene(Helland ibid: 476).

5.2 Klima

Klimaet i basisområdet preges av at man her er inne i et område hvor Golfstrømmens virkninger er svakere, og hvor en tilsvarende sterkere innflytelse

av det nordfinske og nordvestrussiske innlandsklimaet gjør seg gjeldende. Dette gir seg utslag i et klima som generelt karakteriseres ved lave vintertemperaturer og relativt høye sommertemperaturer. F.eks. er laveste temperatur som er målt på Noatun øverst i Pasvikdalen -45°C , mens høyeste temperatur er målt til 29.7°C (Ryvarden 1972: 23). Fig. 27. viser svingningene i den månedlige middeltemperatur for Pasvik(innland) og Kirkenes(kyst). Vi ser av denne at også Kirkenes, som ligger ved sjøen, er preget av kontinentale klimasvingninger mellom sommer og vinter. Innlandsklimaet preger altså også kystområdene.

Disse forhold, samt elvenes ferskvannstilførsel, gjør at de indre deler av fjordene fryser til om vinteren. Isen legger seg som oftest i desember, og kan ligge til mai (Helland 1906, III: 481, Vigerust 1968: 100 - 102). Når det gjelder elvene viser målinger fra 1895 - 1900 at Pasvikelva ble islagt mellom 23. oktober og 7. november, og at isløsningen foregikk mellom 25. mai og 15. juni (Helland ibid: 479). Tilsvarende viser målinger for Neidenelva at isleggingen her foregår i oktober, mens den går opp i tidsrommet 7. mai til 6. juni (Borgen 1952: 380).

Nedbørsmengdene er relativt beskjedne, bare ca. 360 mm pr. år for øvre Pasvik, og 402 mm for Kirkenes. Til sammenligning kan nevnes at Tromsø har 940 mm og Bergen 1960 mm. (Ryvarden 1972: 23, Odner 1966: 100) Den mest fremherskende vindretning er fra øst og nordøst, men det er spesielt kysten som er eksponert for denne (Vigerust 1968: 99).

5.3 Vegetasjon

Sør-Varanger er det skogrikeste området i Finnmark, med bjørk og furu som de skogdannende trær. Tilsammen dekker disse et areal på ca. 1500 km² hvor vel 80 prosent er furuskog. Foruten furu og bjørk vokser det dessuten or, selje, osp, rogn og hegg her, og i tillegg forekommer også gran på endel spredte lokaliteter. (Helland 1906, III: 492 - 494, Ryvarden 1972: 24 - 26).

Årsaken til den rike vegetasjonen i basisområdet, sett i kontrast til den lave nedbørsmengden, er det høye grunnvannsnivået i innlandsområdene. Dette kommer igjen av dets flate topografi og dekket av postglaciale avsetninger som gjør avrenningen langsom. Dette skaper dessuten de store myrstrekningene som også preger innlandsområdene. (Ryvarden 1972: 23). Kystområdet er derimot treløst, og den vegetasjon som finnes her opptrer i form av gress, halvgress og lyng (Johansen Kleppe 1974: 10).

Barskogen i Sør-Varanger er den nordvestligste utløper av det nordboreale

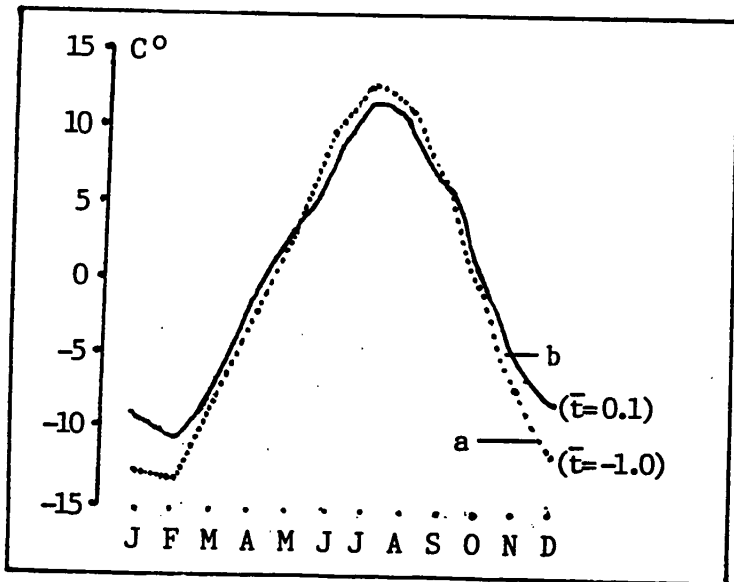

Fig. 27. Månedlig og årlig (i parentes) gjennomsnittstemperatur for a) Pasvil b) Kirkenes. (Kilde: Lufttemperaturen i Norge 1861 - 1955, NMI 1957)

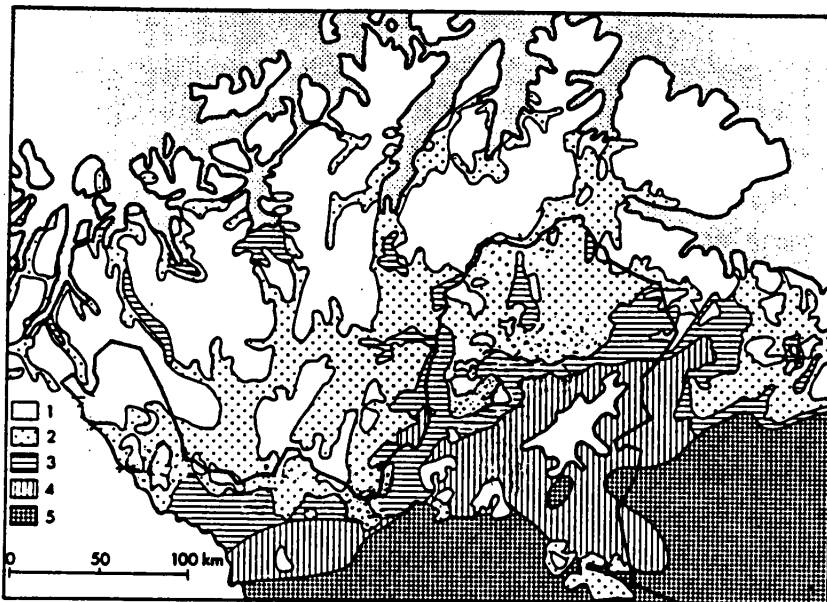

Fig. 28. Vegetasjonssoner i nordre Fennoskandinavia. (1) Tundra, (2) björkeskog, (3) björk- og furuskog, (4) furuskog, (5) furu- og granskog. (Etter Eronen 1979 101)

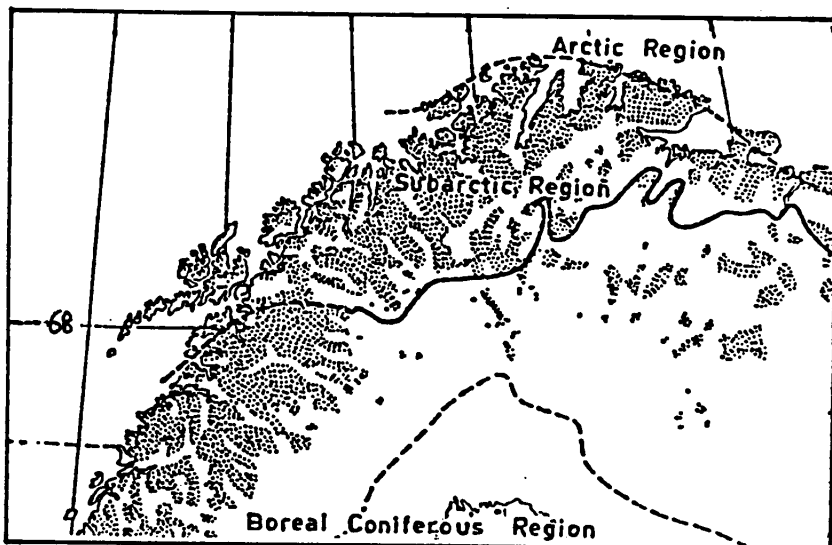

Fig. 29. De regionale vegetasjonssonene i nordre Fennoskandinavia. (Etter Hustich 1960: 63)

skogsbeltet(taigaen), som strekker seg gjennom store deler av det sirkumpolare området. Basisområdets vegetasjon blir klart preget av denne enklaven av særlig nordboreal vegetasjon, og skiller det ut fra Varanger forøvrig og subarktiske områder generelt(Fig. 28 og 29.). Imidlertid finnes også subarktisk/arktisk vegetasjon i Sør-Varangers kystområder, og sammenstøtet mellom disse vegetasjonstyper skaper den s.k. "randeffekten" som generelt oppstår i grenseområdene mellom ulike økologiske soner. Denne effekten gir først og fremst en rik og variert faunasammensetning da en rekke dyrearters habitat blir konsentrert innenfor et geografisk avgrenset område.(Myrberget 1974: 25, Wikan 1972: 39) Terrengebildet i basisområdets innland er da også preget av vekslinger mellom snaufjell(tundra), bjørkebelter, barskog og myrer, i tillegg til at det maritime miljø skjærer seg inn mot dette i form av fjorder. Man får derfor vekslinger mellom flere økologiske soner, som især gir et langt rikere flora- og faunasammensatt innland enn hva tilfellet er i Varanger forøvrig.

5.4 Paleoøkologiske forhold

Ettersom det ikke er mulig å direkte overføre gyldigheten av de økologiske forhold som preger basisområdet idag til også å gjelde tidligere perioder, skal jeg i det følgende se litt nærmere på den økologiske utviklingen i postglacialtid. Med dette menes i hovedsak vegetasjon- og klimahistorie. Jeg har i det følgende valgt å legge særlig vekt på forflytninger av skoggrensen i forhold til kysten. Dette fordi skogen utgjør et viktig habitat for en lang rekke dyrearter, og generelt at forholdet mellom skog og tre-løse områder vil være avgjørende for hele det terrestriske ressursbildet.

I løpet av de siste 300 - 400 år har menneskelig aktivitet i form av uthogst i betydelig grad bidratt til den rådende vegetasjonssituasjonen. Dette gjelder særlig ved kysten hvor bjørkeskogen tidligere strakte seg utover i fjordene, og hvor også furuskogen gjorde seg gjeldende. Sør-Varanger ble av befolkningen på nordsiden av Varangerfjorden kalt for Raftesiden(raft=tømmerstokk), og ble benyttet av denne til tømmerhogst og brendselsinnsamling(bl.a. Rathke 1907: 146 - 147). De skriftlige kildene fra 17-1800 tallet gir en viss mulighet til å rekonstruere skogsvegetasjonen i basisområdet før uthogsten tok til.

Lillenskiold(1698: 86) skriver at området ved Langfjordstrømmen på hans tid hadde "...god forraad aff furescof", mens det idag ikke vokser furu i dette området. I følge Qvigstad(1925: 7) sto bjørkeskogen ned i fjæra langs Bøkfjorden og Jarfjorden for et par hundre år siden(sml. også Rathke 1907: 146 - 147). Navnet Skogerøy vitner likeledes om at denne øyas treløshet er av relativt ny dato, og Schnitler(1742-45: 335, 427) skriver da også at man her finner god bjørkeskog som hugges til brendsels. Schnitler anfører videre at bjørkeskog

forekommer i Kjøfjorden, men at de helt ytre strøk, bl.a. Kjøy og Kjelmøy, er treløse (ibid: 335, 425 - 427, j.fr. også Lillienskiold op.cit.).

Går en bakenfor ca. 1700 må en imidlertid ta ibruk andre metoder for å belyse vegetasjonsutviklingen, og jeg skal i det følgende i hovedsak gjøre dette ut fra pollenanalyser.

5.4.1 Vegetasjon og klima i postglacial tid

Basisområdet grenser opp til L. Aarios klassiske undersøkelse "Über die Wald- und Klimaentwicklung an der Lappländischen Eismeerküste in Petsamo" (1943), som hadde problemstillinger identiske med de forhold jeg her ønsker å belyse. Arios arbeid var basert på en meget intensiv undersøkelse med utarbeidelse av ialt 200 diagrammer fra 126 lokaliteter (ibid: 2 - 5). Disse lokalitetene lå langs en profil som strakte seg fra de treløse tundraområdene ytterst på Fiskerhalvøya og øygruppen Hainäsaaret (Henøyene), til barskogsområdene syd for Enare. Bl.a. omfatter undersøkelsen en diagramserie fra en rekke lokaliteter fra Kirkenes til Enaresjøen langs Pasvikelven. (ibid: 2).

Aarios undersøkelse er meget relevant fordi den krysser tregrensen og kan følge forflytninger av denne, i tillegg til den generelle vegetasjonsutviklingen. Aario var en av de første til å måle og angi pollenkonsentrasjoner i diagrammene, og den faglige kvalitet ansees å ligge forut for sin tid (Hyvärinen 1975: 5). Svakheten ved Aarios undersøkelse er først og fremst at dateringene av de ulike vegetasjonssonene i diagrammene bare kunne baseres på geologiske data i form av strandlinjenivåer. Aario baserte seg på Tanner (1915, 1930), som dels er i konflikt med seinere C-14 daterte strandlinjemålinger (bl.a. Martinussen 1960). Jeg har følgelig i betydelig grad måtte dra inn seinere utførte pollenanalyser hvor C-14 metoden er lagt til grunn for dateringene.

Fra basisområdet og dets umiddelbare nærhet har K.D. Vorren (1972, 1983) foretatt undersøkelser på to lokaliteter, men da begge disse har relativt svak C-14 dekning må også undersøkelser som faller utenfor basisområdet dras inn. Særlig relevant er her Hyvärinens (1975) undersøkelser på tre lokaliteter mellom Enaresjøen og Varangerbotn, Eronens (1979) fra Nord-Finland og Prentice's (1981) fra Østervatnet på Varangerhalvøya. Dette gjelder også Karléns (1976, 1979) undersøkelser fra Nord-Sverige og Nordland, som mer entydig har fokusert på klimautviklingen, og hvor også data fra glacial aktivitet er lagt til grunn for dette. Selv om disse undersøkelsene faller utenfor basisområdet, tildels også undersøkelsesområdet, så er de utvilsomt dekkende for den generelle vegetasjon og klimautviklingen også her. Vegetasjonsutviklingen i Sør-Varanger synes da også å følge det generelle mønster i Nord-Europa fra subboreal til subatlantisk tid. (K.D. Vorren pers. kom.)

5.4.1.1 Vegetasjonsutviklingen

I perioden like etter deglacieringen og frem til ca. 10 000 B.P., har området vært treløst og vegetasjonen var dominert av urtevekster (Hyvärinen 1975: 16, Prentice 1981: 66). Det første treslag som spredte seg til området etter isavsmeltningen var bjørken, og den dominerer vegetasjonsbildet fra ca. 10 000 - 8000 B.P. (Hyvärinen ibid: 17, Prentice ibid: 67, Aario 1943: 81 - 83). Furuen invaderer nordre deler av Fennoskandinavia 8500 - 7500 B.P. (Eronen 1979: 86), og Hyvärinen (ibid: 18) påviser at selv så langt nord som ved Bruvatnet mellom Skippagurra og Varangerbotn opptre furu så tidlig som 8500 B.P. Spredningen av furu til, og utover, sitt nåværende utbredelsesområde (se Fig. 28) var en relativt synkron prosess i hele det nordlige Fennoskandinavia, og et furumaksimum nås i perioden 7500 - 5000 B.P. (Hyvärinen ibid: 18, Eronen ibid: 96). Ut fra Aarios diagrammer fra basisområdet når både furu og bjørk sin nordgrense i denne perioden, bl.a. når bjørkeskogen helt ut til ytterkysten og dekker Fiskerhalvøya (ibid: 86).

Ca. 5000 B.P. starter furuskogen en gradvis tilbaketrekking (Hyvärinen 1975: 18, Eronen 1979: 96), som også Aario (1943: 88) påviser i basisområdet med en tilsvarende datering. Denne utviklingen synes å kulminere rundt 3000 - 2500 B.P. (hvilket i kalenderår tilsvarende omtrentlig 1300/1200 - 800/700 f.Kr.) (Worsley 1974, Hyvärinen ibid: 19, Karlén 1976: 30), og Aario kommer også her til en tilsvarende konklusjon for basisområdet (ibid: 90). Ifølge Aario når furugrensen sitt sydligste leie i perioden 3200 - 2800 B.P., og i diagrammet fra Kirkenes opptre selv ikke bjørk i denne perioden, slik at området rundt må ha vært treløst (ibid: 91).

Perioden fra ca. 2500 B.P. (i kalenderår 800/700 f.Kr.) og frem til nåtid er ifølge Hyvärinen (1975: 19) en periode med likevekt og små endringer av vegetasjonen (sml. Zumer 1968: 20). Likevel synes visse endringer å kunne påvises i diagram fra basisområdet. Ifølge Aario (1943: 91) viser furuen en ny tilbakegang like før Kr.f., etter en mellomperiode med en viss grenseforflytning nordover. Denne tilbakegangen er også markert i K.D. Vorrens diagrammer fra Færdesmyra ved Neiden, og er her C-14 datert til 260 ± 90 f.Kr. (1972: 56). Perioden etter 2500 B.P. representerer også granens tilkomst, men denne har aldri hatt noen større utbredelse enn den har idag (Hyvärinen op.cit., Eronen 1979: 96), og er følgelig uinteressant som skogdannende tre i basisområdet.

I de første århundrene etter vår tidregnings begynnelse synes bjørken igjen å bli dominerende i området rundt Kirkenes, og brer seg også nordover til Fiskerhalvøya (Aario 1943: 93). Bjørken viser i perioden 0 - 2000 A.D. to tilbakegangsfaser i Aarios diagram, og disse er særlig fremtredende i kystområdet (op.

cit.). Han daterer selv disse til 400 - 800 A.D. og 1200 - 1400 A.D.(ibid: 140 - 141), men disse dateringene er selvsagt usikre. Furuen synes ikke å ha hatt særlige bevegelser i tidsrommet 0 - 2000 A.D., men Aario mener å kunne påvise en viss tilbakegang i begynnelsen av andre halvdel av denne perioden(ibid: 94). Dette er i overensstemmelse med K.D. Vorrens diagram fra Neiden(1972: 45), og denne tilbakegangen kan her ut fra ekstrapollering fra en C-14 datert horisont forsiktig settes til 1100 - 1200 A.D.

I de siste århundrene blir så skoggrensen ytterligere forykket mot sør som følge av den beskrevne uthogsten i kystområdene.

5.4.1.2 Klimautviklingen

Med unntak av de siste 300 - 400 årene kan ikke menneskelig aktivitet ha vært årsak til vesentlige endringer i vegetasjonsbildet i de nordlige deler av Fennoskandinavia, og årsaken til tidligere vegetasjonsendringer".."is without doubt to be found in the climatic trends over the period"(Eronen 1979: 110, sml. Hyvärinen 1975: 20). Man ser da her bort fra den tidlige innvandring av bjørk og furu som mer var et resultat av immigrasjon enn klimatiske endringer(Hyvärinen ibid: 19). Lignende endringer i tregrensene som beskrevet ovenfor skjer noenlunde samtidig over hele det sirkumpolare området, og reflekter mer globale, enn lokale, klimavariasjoner(Hyvärinen op.cit.).

Perioden fra ca. 8500 B.P. til 5000 - 4500 B.P. representerer et klimatisk optimum i den postglasiale klimautvikling(Eronen 1979: 110, Karlén 1976: 28 - 30, Aario 1943: 86 - 87). Dette optimum er karakterisert ved et relativt varmt og tørt klima, med sommertemperaturer gjennomsnittelig rundt 1.5 - 2.0°C høyere enn idag(Eronen op.cit., Karlén ibid: 31, Zumer 1968: 19).

Ut fra pollenanalytiske bidrag synes den viktigste klimatiske forverring, med økt maritimitet og kjøligere somrer, å inntre ca. 5000 - 4500 B.P., markert særlig ved furuens tilbakegang(bl.a. Hyvärinen 1975: 20). Karlén(1976, 1979), som i stor utstrekning også baserer seg på data fra glacial aktivitet, finner imidlertid denne forverring mindre markant enn den som synes å forekomme 2800 - 2200 B.P.(tilsvarer i kalenderår omtrentlig 1100/1000 - 500/400 f.Kr.)(1976: 31). Ut fra glacial aktivitet synes særlig begynnelsen på denne fasen, d.v.s. rundt 2800 B.P., å ha vært kjølig(Karlén 1979: 25). Dette er i overensstemmelse med de resultat Worsley(1974) har kommet frem til ved datering av fossile furustubber bak den nåværende furugrensen i Sverige, og grovt sett også med de resultat Aario(1943: 90 - 92) har kommet frem til.

Perioden 0 - 2000 A.D. synes i mindre grad å ha vært utsatt for klimasving-

ninger. En relativt varm periode i vikingtiden(Karlén 1976: 31), etterfølges seinere av den s.k. "lille istid". Det er fremdeles problematisk å si når denne kjølige perioden tar til i Nordskandinavia. Ifølge Eronen(1979: 107) dateres denne normalt til 1550 - 1850 A.D., men den innledes trolig tidligere. Karlén(1976: 31) antyder ut fra glaciële maksimum at begynnelsen kan ha ligget så tidlig som 1100 - 1200 A.D., d.v.s. noenlunde samtidig med nedgangen i furukurven i diagrammene fra basisområdet. Den kjøligste fase av denne "lille istid" synes å ligge på 1700-tallet, og ifølge K.D. Vorrens undersøkelser fra Færdesmyra ved Neiden synes den nåværende permafrosten å være dannet i dette århundre(1972: 69).

5.4.2 Konklusjon

Det mest markante trekk ved den perioden som undersøkes her er at den innledes i en klimatisk kjølig tid. Skoggrensen nådde sitt sydligste nivå , og lå et godt stykke vekk fra kysten. Ifølge Aario(1943: 90 - 91) betydde dette for furuens vedkommende området syd for Salmijärvi i Pasvikdalen.

Det er åpenbart at denne endringen i klima og vegetasjon som skjer ved overgangen fra yngre steinalder til eldre metallalder må ha påvirket basisområdets generelle ressursbilde. Habitat for dyr som elg, bever og mår blir gradvis forflyttet sydover, og mens reinen med en skogrik kystvegetasjon kan antas å ha vært mer stasjonær vil dette kunne ha medført en overgang til lengre sesongvandringer mellom kyst og innland(sml. Ø. Vorren 1951: 14, H. Olsen 1975: 11). Et klima som synes å ha vært kjøligere enn dagens i den tidlige del av undersøkelsesperioden, må også ha ført til en mer omfattende og lengre tilfrysning av fjordene enn hva tilfelle er idag. Likeledes må dette ha medført en lengre tilfrysning av elver og innsjøer.

Etter denne tidlige kjølige fase, som synes å ta slutt ca. 500/400 f.Kr., skjer det en gradvis forbedring fram til den "lille istid", hvor det blir en ny klimatisk forverring. Disse endringene er imidlertid lite merkbar, og synes ikke i særlig grad å ha påvirket det vegetasjonsbildet som i grove trekk synes etablert omkring 2500 - 2000 B.P. Den tilbakegang som skjedde i løpet av de siste 300 - 400 år var i hovedsak et resultat av menneskelig aktivitet, og hadde i liten grad klimatiske årsaker.

KAPITTEL 6

PRODUKTIVKREFTER I: RESSURSER

Studiene av jeger-samler samfunn var tidligere preget av antagelsen av kamp mot sult, lav produksjonskapasitet og generelt av en tilværelse på grensen av det mulige. I løpet av 1960-åra ble imidlertid dette bildet nærmest totalt snudd opp ned på, og den nye viten fikk et eksplisitt uttrykk i Marshall Sahlins provoserende konvertitterklæring(1968: 85):

"..Perhaps we then... should phrase the necessary revision in the most shocking terms possible; that this was, when you come to think of it, the original affluent society."

Ammunisjon til oppfattelsen av det "gode liv" kom bl.a. fra McCarthy og Mc-Arthurs studier i Arnhemland, Australia(1960), og R.B. Lee's studier av !Kung Buskmennene i Kalahariørkenen(bl.a. 1968). Disse viste f.eks. at én persons arbeide med jakt og samling kunne underholde fire til fem andre personer(Sahlins 1974: 21), at !Kung Buskmennene kun brukte 12 til 19 timer pr. uke på matproduserende aktiviteter(Lee ibid: 37). Og kanskje viktigst av alt i denne sammenheng:

".it is becoming clear, that...the hunter-gatherer subsistence base is at least reliable and at best suprisingly abundant"(Lee ibid: 30).

Dette på tross av at disse studiene ble gjort av nålevnde jeger-samler samfunn som p.g.a. fortrenghet av jordbrukende samfunn er lokalisert til økologisk marginale områder(sml. Lee og DeVore 1968: 5). Lee's undersøkelse ble til overmål utført under en av de verste tørkekatastrofer som her rammet det sørlige Afrika, men som han sier(1968: 40):

"..The drought put the Bushmen and their subsistence system to the acid test, and in terms of adaptions to scarce resources, they passed with flying colours."

6.1 Ressurser og kulturell selektivitet

I tråd med den gjengse oppfattelsen av jeger-samler samfunns eksistens på grensen av det mulige, var antagelsen om en maksimal utnyttelse av alle tilgjengelige ressurser. Lee's(1968) studie av !Kung Buskmennene gir en ypperlig illustrasjon på hvor fortegnet også dette bildet er.

Innenfor det området som utgjorde habitatet til Dobe !Kung Buskmennene var det 85 utnyttbare plantearter. Imidlertid kom hele 90 prosent av det vegetabiliske kostholdet fra bare 23 av disse. Eller med andre ord, 75 prosent av de utnyttbare planteartene utgjorde bare 10 prosent av planteføden.(1968: 35)

Ved utnyttelsen av jaktbart vilt viste Buskmennene en tilsvarende selektivitet. Av de 223 lokalt forekommende arter var 54 klassifisert som spiselige,

og av disse ble bare 17 jaktet regelmessig. Bare en håndfull av de dusinvis forekommende arter av mindre pattedyr, fugler, reptiler og insekter ble sett på som mat. Gnagere, slanger, firfisler og gresshopper ble ansett som uspiselige. (1968: 35)

Kulturell selektivitet i ressursutnyttelsen kommer til uttrykk både gjennom en absolutt kategorisering i spiselige og uspiselige kategorier, og ved en mer gradert preferens innenfor den kategorien som ansees som spiselig. Etnografiske eksempler viser at de ressurser som har høy kulturell preferens, ofte ikke er de vanlige, stabile ressurser, som ernæringsmessig utvilsomt er de viktigste. Derimot er prefererte ressurser ofte slike som fremkommer ved s.k. "high risk, low return subsistence activity" (Lee 1968: 40). Mens planteføden hos !Kung Buskmennene utgjorde mellom 60 - 80 prosent av kostholdet, var det likevel jakten og viltet som hadde den sentrale plass i deres myter og etos, og kjøtt var langt mer foretrukket som mat. Lee (op.cit.) forklarer dette slik:

"..it is to be expected that the less predictable, more expensive food source would have a greater accretion of myth and ritual built up around it than would the routine staples of life, which rarely if ever fail."

Ønsket om variasjon i kostholdet, med tilveiebringelse av prefererte ressurser, kan ofte bli tillagt større vekt enn investeringer i sikkerhet i form av stabile lett tilgjengelige ressurser. Som McCarthy og McArthur (1960: 192) fremhever:

"..some of their times appears to have go into the provision of diversity over and above mere sufficiency."

Likeledes hos kyst-chukchiene hvor reinkjøtt er vurdert høyere enn noen annen mat:

"In their tales it is often praised beyond any other kind of human food. The Maritime people undertake long expeditions by sea and land to obtain supply." (Bogoras 1909: 193)

Dette på tross av at sel og kval er langt viktigere ernæringskilder for kyst-chukchiene. En annen viktig forekommende ressurs som fisk var lite ettertraktet. (Bogoras ibid: 93)

Det er derfor viktig å ha som utgangspunkt for enhver ressursanalyse, at hva som oppfattes som ressurser er et produkt av kulturell seleksjon. Som en mer generell konklusjon kan man si at dette er et resultat av en dialektisk prosess mellom ideologi og de ressurser faktisk forekommende i det lokale naturmiljø.

6.2 Varanger - et opprinnelig overflodssamfunn?

Ettersom livet til den primitive jeger generelt ble fremstilt som "..solitary, poor, nasty, brutish and short" (Orme 1981: 32), så gjaldt det utvilsomt den

arktiske og subarktiske jeger spesielt. I sin "Veidemenn på Nordkalotten I" (1975) har Povl Simonsen avsatt et eget kapittel til emnet "Om å leve på grensen av det mulige"(ibid: 17 - 19). Han gir her følgende karakteristikkk av de arktiske samfunn(ibid: 17 - 18):

"(Først må jeg imidlertid betone) at alle arktiske folk alltid lever på grensen av det mulige. For innlandsstammene er hungeren den store trusselen, og det er den da også mange steder langs kysten. Men også kulden, havet, isolasjonen, de ville dyr o.m.a. er alvorlige hindringer for å leve en trygg tilværelse...og man har alltid med begjærighet speidet etter alt nytt og opptatt i sin kultur ethvert trekk som kunne lette tilværelsen og gjøre den litt mer trygg. Men kulturelementer uten relevans til den daglige nødvendighet hadde man ikke overskudd til å interessere seg for."

Hvordan står så dette mistrøstige bildet seg opp mot en kritisk vurdering? For å forsøke å gi et svar på dette skal det konfronteres med endel samisk-etnografiske data. I det alt vesentlige er disse fra 1700 - 1900 tallet, d.v.s. en periode hvor det samiske områdets produksjonskapasitet trolig er marginalt i forhold til tidligere tider(bl.a. p.g.a. villreinbestandens desimering). Ved vurderingen av slike må man også ta i betraktning at den kontekst beskrivelsene ble til i, ofte var preget av europeisk etnosentrisme - neppe den beste for oppdagelsen av "gode sider" ved de nordlige fangstsamfunn. I oppfattelsen av jegerens kummerlige liv ligger ofte en projisering av ens egne behov, og en manglende evne til å se at forholdet mellom behov og tilfredstillelse også er avhengig av hvilket nivå det første befinner seg på. D.v.s. en slags "kognitiv knapphet".(sml. Sahlins 1968: 85 - 86, 1974: 6 - 9) Det kan derfor som et utgangspunkt være fristende å henvise til Birket-Smith's utsagn om:

"..at godtfolks overdrevne forestillinger om, hvor frygtelig Eskimoerne lever, ubevidst er dannet på baggrund af, hvilket savn et sådant liv ville medføre for dem selv. Eskimoerne mærker intet til dette."(1927: 105)

Et tegn på en relativ rikelighet, og på kulturell seleksjon, er de mange klager som embetsmenn og reisende i Finnmark fremsetter over manglende ressursutnyttelse. Man klager over at mange ressurser ikke blir utnyttet, og befolkningen bebreides for likegyldighet(se f.eks. Rode 1842: 152). Mens dette for observatøren, med bakgrunn i en pengeøkonomi, er sløsing, er det ofte for aktøren kulturell seleksjon og materiell tilfredstillelse på et for han akseptabelt nivå.

Opplysninger om kostholdet viser da også en klar kulturell seleksjon. Itkonen (1951: 47) beskriver de finske samers kosthold som monotont, og at de bare spiste "..such game as is considered clean". Likeledes skriver Drake på begynnelsen av 1800-tallet at Västerbotnsamene ikke spiste slike dyr som de regnet som ureine(1918: 143). Som et eksempel kan nevnes at Peder Claussøn Friis be-

merker at det i Finnmark er overflod av harer, men at verken nordmenn eller samer spiser harekjøtt(1632: 406). De samme bemerkes forøvrig av Lillienskiold (1698: 180) og Nickul(1948: 60).

Et tegn på en rikelig ressurstilgang er det også at restriksjoner på visse ressurser kan bli opptatt i kulturen uten større problem. Jeg tenker her på hvordan innføringen av den gresk-katolske kristendommen hos østsamene, påla dem en fastemåned med forbud mot kjøttspising, og som tabubela spising av sel- og kvalkjøtt(Fellman 1906,IV: 5, Tanner 1929: 125). Når så Lillienskiold opplyser at fisket i Finnmarksfjordene kunne være så rikt at store mengder ble kastet, eller brukt til "Marchens giødning"(1698: 217), forsterkes inntrykket av en rikelig ressurstilgang ytterligere. Det er betegnende for denne situasjonen at de etnografiske beleggene ikke gir noen opplysninger om sult(eller for den saks skyld kulden, isolasjonen og de ville dyr -), men istedet klager over likegyldighet og mangel på ressursutnyttelse. Anlegger man aktørperspektivet vil dette kort sagt si at man har hatt det bra og at man har vært fornøyd med det.

Riktignok har to s.k. "hungervandringer", som har foregått i nordre Fennoskandinavia i historisk tid, blitt brukt som eksempel på det motsatte, og til å vise hvor utsatt den arktiske "veidemann" var når ressursene sviktet(Simonsen 1975: 16). Dette gjelder som kjent reindriftssamene i Gällivarre og Jukkasjärvis vandring til Tysfjord i 1840-årene, og den kvenske innvandringen til Nord-Troms og Finnmark fra slutten av 1600-tallet og opp til andre halvdel av 1800-tallet. Felles for disse to eksemplene er imidlertid at det nettopp ikke dreier seg om jegersamfunn, men om henholdsvis pastorale og agrare samfunn. Disse er langt mer utsatt for katastrofer enn fangstbaserte samfunn. Dette kommer av ensidigheten, f.eks. ved store reinflokker som fører til total ødeleggelse ved sykdom, naturkatastrofer o.l. Dette er selvsagt i enda større utstrekning tilfelle med korndyrking i et for dette uhyre marginalt område. Det er derfor i disse tilfellene det med langt større belegg kan snakkes om å leve på grensen av det mulige.

Jeger-samler samfunn har ofte vært utsatt for det Sahlins kaller den "neolittiske etnosentrisme"(1974: 3). I fremskrittets navn var det viktig å vise overgangen fra jakt-samling til jordbruk som en overgang fra et strabasiøst liv preget av sult, til harmoni og velstand. De ovennevnte eksempler, samt en rekke andre, viser imidlertid det motsatte. Eller som Sahlins gjør oppmerksom på(1974: 36):

"Now, in the time of the greatest technical power, starvation is an institution. Reverse another venerable formula: the amount of hunger increases relatively and absolutely with the evolution of culture."

Bildet av jegerens evige kamp mot sult, hans lave produksjonskapasitet og tilværelse på grensen av det mulige, er fortegnnet. Dette gjelder ikke minst for det fortidige Varanger. Selvsagt kan man ikke se bort fra at sult i perioder kan ha forekommet i jegersamfunn, men som karakteristika preger det i langt større grad samfunn på andre s.k. "evolusjonstrinn".

6.3 Empirisk tilnærming

Den teoretiske rammebetingelse for denne empiriske tilnærmingen er det fremkomne forhold at hva som innenfor et samfunn oppfattes som ressurser, er et produkt av en dialektisk prosess mellom ideologi og det lokale naturmiljø. I tråd med dette har jeg valgt å strukturere den følgende analysen ved først å klarlegge et kulturelt utnyttelsesmønster, og dernest se på forekomsten av de utnyttede ressurser i basisområdet. Ettersom det første synes mest problematisk ut fra et diakront materiale, skal jeg kort redegjøre for de metoder og data som er anvendt.

6.3.1 Metode og data

Til å klarlegge hvilke ressurser som har vært utnyttet i en forhistorisk kontekst vil forekomsten av et osteologisk materiale normalt bli tillagt stor vekt. Imidlertid har jeg her valgt å legge mindre vekt på det osteologiske materialet fra basisområdet, og jeg skal kort begrunne dette. Ettersom dette bare eksisterer fra kystboplasser, som kun har vært bosatt til en viss årstid, knytter det seg alvorlige representative problemer til bruk av dette materialet i denne sammenheng. Generelle problemer vedrørende det osteologiske materialets statistiske signifikans, både ut fra mekaniske og kulturelle deponeringsforhold (Payne 1972a, 1972b, Hodder 1982c, Moore 1982), bidrar også noe til at jeg i betydeligere grad har valgt å dra inn andre data for å komme nærmere et kulturelt skjema for ressursutnyttelsen. Til dette kommer også at det osteologiske materialet vurdert isolert har liten utsagnskraft om den kulturelle preferens innenfor spektret av ressurser utnyttet.

Av annet materiale jeg har valgt å dra inn utgjør samisk-etnografiske data vedrørende utnyttelsesgrad og kulturell preferens en viktig del (bl.a. Lillien-skiold 1698, Fellman 1906, IV). Videre etnografiske og arkeologiske/osteologiske data vedrørende samiske offerplasser og begravelser (Nordvi 1907, Manker 1957), idet jeg oppfatter de dyr som ble ofret, eller lagt ned med de døde, som kulturelt verdsatte. Det samme antas om dyr som er blitt skulpturert, brukt som utsmykning på redskap og som forekommer hyppig på helleristninger. Følgelig utgjør også disse et datapotensiale. Som en siste kilde til sporing av et kulturelt ressursmønster har jeg i en viss utstrekning anvendt samiske språkdata i form av navn på faunaen (Qvigstad 1902, 1904). Ettersom språk kan

oppfattes som en kulturell metafor, har jeg her gjort den presumptive antagelsen at dyr med særdeles mange navn avspeiler en sentral plass i det kulturelle bildet.

For datagrupper som helleristninger, og materiale fra offerplasser og begravelser, vil jeg være nødt til å gå utenfor basisområdet. Likeledes vil en del data, bl.a. trolig størstedelen av helleristningene, også i tid falle utenfor det som undersøkes her. Jeg er selvsagt klar over de metodiske risikofaktorer som ligger i dette, men tillegger det ikke annen vekt enn å se det som små biter til et større, og mer generelt, strukturelt skjema, som kan antas å ha eksistert i forskjellige romlige og kronologiske kontekster (sml. Levi-Strauss 1979: 21). Ettersom jeg her arbeider med ulike betoningene av et kulturelt verdispekter er det selvsagt irrelevant med noen "bevisførsel", og intensjonen er da heller å antyde, i beste fall sannsynliggjøre, disse betoningene.

6.3.2 Fisk - kulturelle belegg

Fisk har som andre ressurser vært utsatt for kulturell seleksjon. Mens fisk f.eks. av Mbuti-pygmeene i Kongo ikke klassifiseres som mat (Orme 1981: 33), og av chukchiene i Nordøst-Sibir som "..rather poor diet" (Bogoras 1909: 193), har dette f.eks. hos yukagirene (Graburn og Strong 1973: 42), og i enkelte norske og samiske samfunn vært den viktigste del av kostholdet. Det som imidlertid preger også de siste er en selektiv utnyttelse. I Nordnorge har f.eks. høyst spiselig fisk som steinbit, marulk, ål o.s.v., vært oppfattet som "u-fisk" og ikke blitt anvendt.

Av de rene saltvannsfiskene synes flatfisk (kveite og flyndre) og torsk å være høyest kulturelt kreditert (se bl.a. Lillienkiold 1698: 206). Særlig kveiten synes å ha hatt en spesiell stilling, noe som det ikke urimelig å se i sammenheng med forhold som størrelse, styrke, habitat og dens feite, velsmakende kjøtt. Den er den eneste saltvannsfiske som forekommer på helleristningene i Norge (Hagen 1976: 90 - 91), og opptrer bl.a. hyppig på Alta-ristningene (K. Hel-skog, pers. kom.). Lillienkiold skriver at kveiten er et "..Delikat Spise som udj Norden megit ælskis oc eftersøgis" (ibid: 216). A. Larsen anfører en lignende verdisetning av kveite hos sjøsamene, hvor særlig kveitehodet var ettertraktet (1947: 18). Derfor ofret de tidligere kveitehodet til sieiden (offersteinen), ut fra begrunnelsen at "..Deres avgud skulle få det beste de hadde" (Larsen op.cit.). For ytterligere å komplettere bildet av kveitas preferens blandt fiskene, kan nevnes at den har en for sjøfisk uvanlig rik terminologi i det samiske språk. Qvigstad (1904: 372 - 386) angir 9 samiske navn på kveite, flere av dem går på ulike størrelser og årsklasser. En relativt sparsom opptreden i det osteologiske materialet fra Kjelmøy og Kjøy (tab. 10),

samt fra yngre steinaldersboplasser i Varanger(H. Olsen 1967: 20), kan tyde på at kveitas kulturelle verdi har vært langt høyere enn dens forekomst, og faktiske ernæringsverdi.

Et lignende forhold gjør seg gjeldende med flyndre. Bl.a. kan nevnes at denne, forøvrig sammen med kveite og torsk, er blitt funnet nedlagt i gravene på Mortensnesgravplassen(Nordvi 1907: 78), og at dens preferens er etnografisk belagt(Lillienskiold 1698: 217). Flyndren er faktisk den sjøfisk som har den rikeste terminologi i samisk språk, med hele 13 navn(Qvigstad 1904: 372 - 386). I likhet med kveiten har den imidlertid en lav representasjon i det osteologiske materialet fra de forhistoriske boplasser i Varanger(H. Olsen 1967: 20, samt tab. 10). Dette med unntak av Angsnes hvor den har en langt høyere frekvens(Olsen op.cit.).

Torsk synes å ha vært den vanligste fisken, men har likevel vært høyere verdsett enn andre vanlige arter, som sei og hyse. Bl.a. har torsken flere samiske navn enn disse, om enn ikke så mange som kveite og flyndre(Qvigstad 1904: 372 - 386). Lillienskiold gir likeledes flere eksempler på torskens preferens i forhold til seiens(1698: 217, 233). Torsk hadde også en særlig betydning for tranen leveren ga, da torsketrans synes å ha hatt en bemerkelsesverdig sentral posisjon i det samiske kostholdet(sml. P. Claussøn Friis 1632: 408, Lillienskiold .ibid: 134, Helland 1906,II: 198). Dette vises også ved at sjøsamene brukte tran som offergave(Nordvi 1907: 73, Manker 1957: 66).

Mens torsk dominerer artslistene fra yngre steinaldersboplassene i Varanger (H. Olsen 1967: 20), er sei den hyppigst forekommende art i det osteologiske materialet fra Kjelmøy og Kjøy(tab. 10). Trolig har dette sammenheng med disse boplassenes sesongkarakter(se kap. 7), men det viser også at seien til visse årstider har vært en viktig matressurs. Når seien blir den mest beskattede sjøfisk, avspeiler vel dette også mer generelt at landpattedyrene(bl.a. rein og bever) har hatt større betydning for bosetningsmønsteret enn sjøfiskene, og dermed at de terrestriske ressurser har vært høyere kulturelt verdsatt enn de maritime.

Av øvrige arter enn de som er nevnt kan nevnes at lodde og sild i størst utstrekning har vært anvendt som agn(Lillienskiold 1698: 217, 221), men sild har også blitt anvendt til mat(Schnitler 1742 - 45: 392). Dypvannsfisk som uer, og kanskje særlig brosme og lange, kunne ut fra sitt habitat/vanskelige tilgjengelighet, forventes å inneha en viss kulturell status. De kilder jeg har anvendt viser imidlertid få tegn på dette. De opptrer derimot med en viss frekvens i det osteologiske materialet(H.Olsen 1967: 20, samt tab. 10). Noen særlig utnyttelse av andre sjøfiskarter enn de nevnte synes ikke å ha forekommet.

Av arter som lever helt eller delvis i ferskvann, har laksen hatt en helt spesiell stilling. Ifølge Hagen(1976: 91) er laksen den hyppigst forekommende fisken på hellesristningene i Norge, noe som også bekreftes av Altaristningene(K. Helskog pers. kom.). Etnografiske data understreker også laksen preferens(sml. Eidlitz 1969: 32 - 34), og er likeledes den fisken som omfattet med den rikeste terminologi i samisk språkbruk. Ovigstad(1904: 372 - 386) angir 17 samiske navn på laksen, bl.a. etter forhold som størrelse, alder, hvorvidt den er kjønnsmoden o.s.v. Det forhold at laks ikke forekommer i det osteologiske materialet fra Kjelmøy og Kjøy, må trolig for en vesentlig del tilskrives lokaliseringen av disse(laks er sannsynligvis for det meste fanget i elvene), da bevaringsforholdene er optimale(sml. H. Olsen 1967: 60 - 62).

Av reine innlandsfisk nevner Lillienskiold(1698: 223 - 224) gjedde, sik, abbor, harr, ørret og røye, som de vanligst forekommende i Finnmark. Ut fra likhet med laks(bl.a. rødt kjøtt) har særlig ørret og røye vært verdsatt, men med heller liten betydning som matressurs(j.fr. Fellman 1906,IV: 121). Den vanligste anvendte innlandsfisken synes å ha vært sik(Fellman op.cit., Nickul 1948), "..som aff fædme fuldkommen, nøttis til Finnernes ieffnlige Spise"(Lillienskiold ibid: 223). J.fr. en skrivelse fra 1688 i Suenjel-sii'daens Arkiv fremgår det at Pasviksamene også betalte skatt til Russland iform av tørket sik(Nickul 1977: 178). Siken har likeledes en rik terminologi i det samiske språk, ialt 13 navn med en tilsvarende referanse som for laksen(Ovigstad 1904: 372 - 386). Også harren har en slik navnerikdom med ialt 11 navn(Ovigstad op.cit.), og beskrives av Lillienskiold som en delikatesse når den spises fersk(ibid: 224). Gjedde har likeledes vært en flittig anvendt matfisk, og som sik har også tørket gjedde vært anvendt som skattebetalingsmiddel(bl.a. Tegengren 1952: 21). Når det gjelder abbor kan det nevnes at den ifølge Fellman(1906,IV: 108) skal ha vært Enaresamenes beste fisk til koking. De etnografiske data viser altså en jevn utnyttelse, og verdsetting, av de fleste innlandsfisk. Av de arter av ferskvannsfisk som forekommer i basisområdet er det bare lake som ikke spises av samene(Helland 1905: 641). I det osteologiske materialet fra basisområdet er ørret og abbor påvist fra Kjøy(hus 1), men kun med ett fragment hver(tab. 10).

6.3.3 Fisk - naturlige forekomster

I Hognestad og Waders oversikt over saltvannsfiskene i Nordnorge(1979), angis 167* registrerte arter ialt. I oversikten er da tatt med alt fra regelmessig forekommende arter, til skjeldne enkelt-registreringer(ibid: 2 - 3). Av allminnelig utbredte arter forekommer det j.fr. denne 35 i Varangerfjorden.

*Egentlig 169, men to arter(pukkellaks og ketalaks) er utsatt i moderne tid.

I det artsbestemte materialet av fisk fra samtlige forhistoriske boplasser ved Varangerfjorden er det påvist kun 10 arter av saltvannsfisk, hvorav to, ulke og uer, tilsammen bare er representert med tre fragmenter (H. Olsen 1967: 20, j.fr. også tab. 10). Tar man med muligheten for at sildebein, p.g.a. lav resistensgrad, ikke er bevart, står en igjen med 8 eller 9 regelmessig utnyttede arter, som også er i samsvar med de kulturelle belegg. D.v.s. av 35 regelmessig forekommende arter blir bare ca. 20 prosent utnyttet.

En nærmere evaluering av disse artenes forekomst vil jeg i stor grad knytte til begrepet potensielt habitat (Myrberget 1974: 16), d.v.s. miljø som har gunstige betingelser for forekomst av bestemte arter. Dette bestemmes hovedsakelig av den føde fisken lever av. De arter som forekommer kan på dette grunnlag grovt sett deles inn i to typer, pelagisk fisk og bunnfisk.

Den pelagiske fisken, bl.a. sei og sild, lever som navnet tilsier i de øvre, frie vannmasser. Dette fordi de ernærer seg av dyreplankton som hovedsakelig har tilhold i disse vannmasser. (Eliassen 1983: 30). Dette gjør også at topografiske forhold som gir hurtigere strømminger i vannet, som grunner og fjordmunnings, er særlig fordelaktige lokaliseringer for pelagiske fisk da tilførselen av plankton er ekstra stor her.

Bunnfiskene (f.eks. torsk, hyse, kveite, brosme og lange) lever hovedsakelig av dyr på, eller nær, bunnen. Normalt forekommer disse på dybder fra 200 - 450 m, men de vil ofte opptre langt høyere da endel av disse; torsk, hyse og yngre kveite, er s.k. semi-pelagiske ettersom de fanger føden tildels høyt oppe i vannmassene. (Eliassen 1983: 30 - 31) Ser man bort fra de "ekte" bunnfisk som lange, brosme og stor kveite, vil det rikeste fiskeliv ved kysten være på dybder mindre enn 100 m. Torsk vil her ofte forekomme på dybder mindre enn 50m, og flatfisk som yngre kveite og flyndre vil ha et potensielt habitat enda grunnere, på dybder fra 30 - 10m. (Helland 1905: 538)

Ser man på de bunntopografiske forhold i basisområdet, så er fjordene, som nevnt ovenfor, av typisk glacial opprinnelse. Dette medfører grunne terskler i munningsområdene og dype basseng innenfor. Følgen av dette er strømdannelser i fjordmunningene med fordelaktige habitat for pelagiske fisk. Rundt Kjøøy og Kjelmøy, som begge ligger i fjordmunnings, er det dessuten en rekke grunner (j.fr. Norske Sjøkart 1953, nr. 116), noe som viser at boplassene her har vært gunstig lokalisert for denne type fiske. De dype bassengene inne i fjordene, samt relativt store dyp like utenfor kysten, har likeledes gjort at man selv med korte utror også har kunnet dekke ulike typer bunnfisk. De innerste delene av fjordene er svært grunne, og man finner her gode potensielle habitat for flyndre og små kveite.

Fjordene i Sør-Varanger, især Bugøyfjord, Kjøfjord og Jarfjord, har i moderne tid hatt gode bestander av kysttorsk, sei, og andre gadus-arter (Brun 1971: 53). Schnitler opplyser at Kjøfjorden ble brukt til torske- og seifiske (1742-45: 425), og berømmer i tillegg Bøkfjorden som en god sildefjord (ibid: 392). Nevnes skal også Leems bemerkning om at området utenfor Bugøynes skal ha hatt spesielle kveiteforekomster (1767: 193).

Når det gjelder ferskvannsfisk er både Neiden og Pasvik svært rike lakseelver, men begge var opprinnelig lakseførende bare et kort stykke. I Pasvikelva ble laksen stoppet ved Skoltefoss, 4.5 km fra elvens utløp ved Elvenes, og i Neidenelva 8 km fra utløpet (Helland 1905: 639 - 40). Av elvene i Sør-Varanger er i tillegg Klokkerelva, Munkelva, Sandneselva, Botnelva, Karpelva og Grense-Jakobselv lakseførende (Helland 1906, III: 480).

Av reine innlandsfisker finnes i Sør-Varanger ørret, abbor, lake, røye, sik og gjedde (Wikan 1972: 51). I selve Pasvikelva finnes endel ørret og røye, men det er "østfiskene" abbor, harr, sik og gjedde som dominerer. Også i Pasvikelva er siken den vanligste art ovenfor Skoltefossen. (Wikan op.cit.) J. A. Friis beretter i 1871 at han på et par timer nesten overalt i Pasvikelva kunne dra så mye fisk at 9 mann hadde nok for en hel dag (j.fr. Helland 1906, III: 480). Ellers er det tallrike gode fiskevann, og Helland (op.cit.) nevner særlig Førstevann, Garsjø og Fiskevann. Likeledes skal Ødevann og Ellenvann øverst i Pasvikområde være fiskerike, især på gjedde (Wikan 1972: 40, se forøvrig Helland ibid: 480 - 481). Området innenfor Neidenselvas nedslagsfelt er mindre kjent, men domineres som Pasvikområdet av "østfisk". Dette er et resultat av forbindelsen til Enaresjøen og de øvrige nordfinske innsjøer.

Ut fra dette er det gode belegg for å hevde at det i basisområdet har vært rikelig tilgang både på saltvanns- og ferskvannsfisk.

6.3.4 Landpattedyr - kulturelle belegg

Av landpattedyrene har reinen hatt en helt spesiell stilling i den samiske kulturen, og har trolig alltid hatt det i nordlige jegerkulturer. Dette kommer til uttrykk på en rekke måte:

På helleristningene i Norge er den et av de desidert hyppigst forekommende motiver (Hagen 1976: 71). Likeledes har den hatt en svært sentral posisjon ved de samiske offringer (Ravila 1934: 45 - 75, Manker 1957: 46 - 47) og begravelser (Nordvi 1907). Reinbein (som måltidslevninger) har også vært gjenstand for kulturelle deponeringer (Mebius 1965: 232), noe som ellers bare er kjent for bjørn. I det samiske språk inntar reinen en unik stilling og Qvigstad oppgir 141 navn, som han karakteriserer som de viktigste (1904: 359 - 367). Bl.a. får

reinen en ny betegnelse for hvert år den lever, for forhold vedrørende paring og fødsler, simlens forhold til kalven, hårbedekning, farge, gevirets form o.s.v.(Qvigstad ibid: 360). Selv om denne differensierte terminologi nok også er et resultat av tamreindriften, så avspeiler den utvilsom óg en kulturell tilknytning som er langt eldre enn denne relativt seine produksjonsmåten.

Samenes verdisetting av reinkjøtt som mat er likeledes velkjent(bl.a. Lillienskiold 1698: 172, Fellman 1906,IV: 451, Larsen 1947: 22), og i motsetning til mange andre særdeles prefererte ressurser har reinkjøtt også vært en av de desidert viktigste ernæringskildene. Fellman(op.cit.) angir reinkjøtt som samenes viktigste spise, og reinen hadde dessuten en stor nytteverdi til en rekke andre formål enn mat, bl.a. skinn og bein til klær og redskaper. Forøvrig kan nevnes at blodet og mageinnholdet ga en god forebygning mot skjorbuk(Lillienskiold ibid: 176 - 177). Av landpattedyrene er reinen også den hyppigst forekommende i det osteologiske materialet fra Kjøy og Kjelmøy (tab. 12), og fra yngre steinaldersboplassene i Varanger(H. Olsen 1975: 12 - 13). Det samme er forøvrig tlfellé for den samiske boplassen Juikenttä, ved Enare(Carpelan 1975: 64).

Elgen synes å være et eksempel på hvordan særdeles prefererte ressurser tilsynelatende har en nærmest proporsjonalt motsatt ernæringsbetydning. I det osteologiske materialet fra samtlige forhistoriske boplasser i Varanger er fraværet totalt(H. Olsen 1975: 12 - 13, samt tab. 12). Dette er mer påfallende for de angjeldende boplasser fra yngre steinalder, enn for Kjøy og Kjelmøy, som har hatt en spesiell lokalisering og sesongkarakter. Selv i det osteologiske materialet fra den nordfinske boplassen Juikenttä er elg ytterst sparsomt representert(hvilket imidlertid også her kan tilskrives dennes sesongkarakter (Carpelan 1975: 64). Motsatt synes elgen å være et av de desidert hyppigst forekommende motiver i forhistorisk kunst i nordre Fennoskandinavia. I materialet fra Mestersanden er det således elgen, og ikke reinen, som av de store pattedyrene forekommer som beinskulpturer(Fig. 31 og Fig. 32, j.fr. også Solberg 1909: 79). Det samme gjelder dyreskulpturer i bein, tre og stein fra hele det nord-øst europeiske skogsområdet(Carpelan 1977), og slik de opptrer i stein fra yngre steinalder i Varanger(Simonsen 1961). Likeledes forekommer elg svært hyppig på helleristningene, bl.a. i Alta(K. Helskog, pers. kom.).

Som offerdyr er elgen likeledes velkjent fra de samiske offersteder(Manker 1957: 44), og den har også vært høyt verdsatt som mat hos samene(Blake 1918: 143, Tanner 1929: 125, Itkonen 1951: 47). Elgens anvendelsesmuligheter har også vært mange, og den har en kjøttvekt fire ganger så stor som reinens(Fellman 1906, IV: 47).

Elgens adferdsmessige karakteristika gjør at den er et langt vanskeligere, og skjeldent bytte enn rein. Dette forhold, i tillegg til dens størrelse, har trolig gjort den til et ettertraktet, prestisjegivende, men ikke særlig ernæringsmessig avgjørende vilt. En kan heller ikke se bort fra et elgens manglende opptreden i det osteologiske materialet skyldes kulturelle deponeringsforhold, som samisk-etnografisk er velbelagt for andre dyr (sml. Solem 1933: 67, H. Mebius 1965: 232).

En lignende kulturelt preferert stilling synes beveren å ha hatt, og denne har også etterlatt seg osteologisk iaktagbare spor. Beverens rolle i den øst-samiske kultur, og hos befolkningen i de østlige deler av Fennoskandinavia og nordvest Russland generelt, er så spesiell at det fortjener en nærmere drøfting.

Bever forekommer så og si i hvert eneste katalogiserte funn fra Mestersanden, og et spesielt trekk ved dette er at det nesten utelukkende er tenner og kjever som forekommer (se Winge, i Solberg 1909: 22). Dette gjelder også de boplassene fra yngre steinalder i Varanger hvor det osteologiske materialet inneholder bever, og Håkon Olsen (1975: 20) skriver om disse at "...skrottene må være forlatt eller fortært annet steds, og fortennene tatt med til bruk for ett eller annet formål". Prosentandelen av bever blandt pattedyrene er imidlertid mye høyere for Mestersanden enn for yngre steinaldersboplassene (H. Olsen op.cit.). Forekomsten av bevertenner i det osteologiske materialet suppleres ved at det på Mestersanden er funnet flere redskap, hovedsakelig kamredskap, som er utsmykket med stiliserte beverhoder (se f.eks. Solberg ibid: 57, fig. 128).

Tilsvarende forhold gjør seg gjeldende på Mortensnesgravplassen. Bl.a. ble det her funnet et tilsvarende utsmykket kamredskap i en grav sammen med bevertenner (Nordvi 1907: 81). Om denne gravplassen sier Norvi at "...bævertenner finnes hyppigt i gravstedene" (op. cit.). Undersøkelser Nordvi foretok ved bautasteinen på Mortensnes viste at det her var nedlagt (ofret) en mengde bevertenner (op. cit.). Undersøkelsene viste dessuten at disse var nedlagt sammen med fisk på vestsiden av bautaeen. Bein av sel og andre pattedyr lå mot syd, mens fuglebein og reinhorn lå mot øst. (Norvi ibid: 71). Dersom dette kan sees som en kulturell klassifisering av bever sammen med fisk, så er dette meget interessant ettersom bever i den øst-samiske kulturen ble klassifisert som fisk. Bl.a. ble fangsten kalt beverfiske, og bever kunne også spises i fastetiden (etter katolisismen), da kjøtt ellers var strengt forbudt, fordi bever ble regnet som "fisk" (Storå 1977: 41, Tegengren 1977: 49).

Også fra det nordvest-russiske området kjennes en rekke arkeologiske funn som inneholder tenner og kjever av bever. Fra neolittiske begravelser nær Onega-

sjøen er det funnet store mengder ornerte bevertenner, sammen med tenner av elg og bjørn(Storå 1971: 40). Gurina(1956) har likeledes funnet en rekke bevertenner og kjever ved undersøkelsene av gravplassen på Bols'he Oleni Ostrov i Murmanskfjorden. I et annet arbeide, bare publisert på russisk, har Gurina diskutert bevertennenes(og kjevenes) magiske betydning, og antyder at de kan ha vært endel av shamanens utstyr, men at de også har kunnet vært anvendt som amuletter, eller som symbol på den gode jegers status(j.fr. Storå ibid: 41). Det kan her nevnes at beveren har hatt en fremtredende plass som motiv på den samiske runeboommen(Storå ibid: 42), og at bevertenner så sent som i 1850-årene ble brukt som amulett hos Pasvik-samene(Helland 1905: 488). Bevertenner hadde også langt opp i tid stor betydning som medisin blandt samene(Fellman 1906,IV: 37). Storå(1977: 91 - 92) har forøvrig antydnet at funnene av bevertenner- og kjever hadde sammenheng med en tidligere beverkult, noe som på bakgrunn av det ovennevnte ikke virker urimelig.

Skinnet av beveren fikk i middelalderen stor betydning som handelsvare, og Stecksén(1964) har hevdet at dette var årsaken til beverens betydning i de øst-samiske områder, noe som imidlertid ut fra det foregående klart må avvises(se Storå 1971 : 40). Kjøttet til beveren ble av samene regnet som en delikatesse, og hadde også av den grunn stor betydning(Storå 1977: 91).

En klar forskjell synes det imidlertid å være mellom de østlige og de vestlige samiske områder, da Manker(1957: 52) overhodet ikke nevner bever blandt de dyr som ble ofret i de samiske fjellbyene i Nord-Sverige. Bever forekommer heller ikke på helleristninger i det vestlige Skandinavia(basert på Hagen 1976).

Bjørnens stilling som kultdyr innenfor såvel det samiske, som det sirkumpolare området generelt, er velkjent, og jakten, spisingen og deponeringen av beinene foregikk etter bestemte ritualer(bl.a. Helland 1905: 496 - 498, Edsman 1965). Bjørn forekommer j.fr. Manker(1957: 52) ofte i de samiske offringer, og Nordvi(1907: 61) konstaterte også bjørnetenner i gravene ved Mortensnes. Det samiske vokabularet for bjørn er det nest rikeste, etter rein(Qvigstad 1904: 341 - 358). Dels går disse navnene på personifisering av bjørnen som "bestefar", "gamling" o.s.v., og dels på årskull(j.fr. også Fellman 1906,IV: 13). Bjørnen har også en svært sentral posisjon i den forhistoriske kunsten, og er bl.a. et hyppig motiv på helleristningene i Alta(K. Helskog, pers. kom.). Likeledes forekommer den hyppig som skulpturer i bein og stein fra det nordøst-europeiske skogsområdet(Carpelan 1977).

Skjelettdeler av bjørn forekommer ikke i det osteologiske materialet fra Kjøy og Kjelmøy*, og opptrer likeledes sparsomt i materialet fra Varangers yngre

* Et funn fra Mestersanden(Ts 15) er katalogisert som "bjørnetenner", men etter min oppfatning er disse tennene for små til at de kan være av bjørn.

steinalder(H. Olsen 1975: 12 - 13). Det er naturlig å se denne dette i sammenheng med kulturelle deponeringsforhold i form av rituelle bjørnebegrovelser der beinene og ofte skinnen ble begravd(Simonsen 1982: 623).

Når det gjelder bjørnens ernæringsmessige betydning så har denne trolig vært minimal. Om bjørnekjøttet som mat skriver Eidlitz(1969: 15):

"..Bear meat seem to have been more appreciated than plentyful almost everywhere in the cirkumpolar area."

Man kan derfor slå fast at bjørnens betydning har vært dens kulturelle verdi, slik tilfellet også synes å ha vært for elgen, og til en viss grad også for beveren.

Av øvrige dyr som har vært ettertraktet som mat hos samene, angir de etnografiske kildene oter, mår og ekorn(Bl.a. Fellman 1906,IV: 17, 21, 44; Larsen 1947: 22, Nickul 1948: 67). Især skal oter ha vært vel ansett, og Lillienskiold skriver at "..Kiødet elsker Finnen for en Nydelighed"(1698: 180). Både oter og mår er representert i det osteologiske materialet fra Mestersanden*, men relativt sparsomt(se tab. 12).

Dyr som jerv, ulv, røyskatt og rev, har normalt ikke vært spist(j.fr. Fellman 1906,IV: 6 - 22, Itkonen 1951: 47, Manker 1957: 46). Fellman sier imidlertid at rev og røyskatt kan spises i nød(ibid: 12, 22; sml. Itkonen op.cit.). Hare ble heller ikke spist av samene, på tross av sin rike forekomst(Claussøn Friis 1632: 406, Nickul 1948: 180). Likeledes har ikke smånagere som mus og lemen blitt spist, da disse ble oppfattet som "ureine"(Eidlitz 1969: 20).

Vi står da igjen med at rein, elg, bever og bjørn har vært de mest prefererte dyr, hvorav reinen uten sammenligning har hatt størst betydning som mat. Endel av de dyrene som ikke ble spist, kan selvsagt ha blitt jaktet p.g.a. pelsverk.

6.3.5 Landpattedyr - naturlige forekomster

Wikan(1972: 53) angir 20 normalt forekommende landpattedyrarter i Sør-Varanger. I tillegg til disse 20 kommer to arter, villrein og bever, som er utryddet. Dette betyr at under halvparten av de tilgjengelige arter har vært utnyttet til mat.

Den følgende evaluering av de utnyttede landpattedyrs naturlige forekomst i basisområdet vil, som for fisk, for en stor del være knyttet til begrepet potensielt habitat.

Reinens diett utgjøres hovedsakelig av lav om vinteren og gress, halvgress urter, vier og dvergbjørk om sommeren(Vorren og Manker 1957: 32, Mølmen og Reimers 1977: 9). Dette fordrer forekomsten av to habitat innenfor et reinom-

*I likhet med for bever, består også det osteologiske materialet av mår, tildels også oter, av kjever og tenner.

råde, henholdsvis vinter og sommerbeiter. I tillegg bør et godt reinområde ha en topografi som tilfredsstillende reinens krav til avkjøling og til å motstå innsektsplagen, samt ha lett fremkommelige trekkveier mellom de enkelte områdekvaliteter (Mølmen og Reimers op.cit.). Disse kvalitetene har basisområdet, med sommerbeiter utover kystfjellene hvor det er rikelig mattilgang og tilstrekkelig vindeksponering, samt gode vinterbeiteområder i skog- og skogkantområdene i innlandet (se Ø. Vorren 1951: 5 - 19). Bl.a. kan nevnes at Øvre-Pasvik (nasjonalparken) er et av de viktigste vinterbeiteområdene for de ca. 1000 tamrein i området (Wikan 1972: 47).

Villreinen er som kjent idag utryddet i nordre Fennoskandinavia. Vedrørende når dette skjedde skriver Helland (1905: 499) at den like inn i det 19. århundre var vanlig i Enaretraktene, men at den rundt 1900 nesten var utryddet. Rathke (1907: 159) beskriver villreinsfangst hos Neidensamene i 1802. Lignende opplysninger gir Qvigstad (1925: 36), som sier at det rundt 1850 var slutt med villrein i Sør-Varanger. Nickul (1948: 67) opplyser imidlertid at enkelte villrein var sett i Suenjelområdet så seint som i 1920-årene.

Beveren ble i likhet med villreinen utryddet på 1800-tallet. Allerede på slutten av 1600-tallet beskriver Lillienkiold en viss reduksjon i bestanden, "...Disimedertid findis end Foraadet deraff til Fields" (1698: 179). Ifølge Helland (1905: 498) skal beveren ihvertfall i de sydligere egner av Sør-Varanger ha holdt seg til siste halvdel av 1800-tallet.

Beveren har sitt naturlige habitat i nærheten av elver, eller større bekker, hvor tilgangen på løvskog er rikelig (Fellman 1906, IV: 33). I basisområdet har beveren især forekommet i Pasvikelven og dens mange småsjøer (Helland 1905: 488). Likeledes skal Ropelv ha vært en vel ansett beverelv (Qvigstad 1925: 29).

Bjørnen forekommer selv i våre dager med en relativt stor bestand i Pasvik, og har et godt potensielt habitat i alle de indre deler av basisområdet. P.g.a. at bjørnen også kan trekke inn i området fra barskogene i Sovjet og Finland, er det ofte vanskelig å beregne noen lokal bestand. Likevel er det påvist mange gamle hi i Øvre-Pasvik. (Wikan 1972: 50)

Elgen har sitt naturlige habitat i skogområdene med rik tilgang på beite, i form av mindre trær (bl.a. furu, rogn og hegg). Dens potensielle habitat er derfor svært godt i de indre delene av basisområdet, hvor den da også idag forekommer tallrik. Bl.a. utgjør skogområdene i Øvre-Pasvik et viktig vinterbeiteområde for elgen. (Wikan 1972: 46).

Måren har sitt naturlige habitat i barskogsområder (særlig furuskog), da dens viktigste føde er ekorn (Helland 1905: 459, Wikan 1972: 49). Den forekommer

i våre dager vanlig i de indre deler av basisområdet(Wikan ibid: 49, 53). Basisområdet nærmer seg nordgrensen for ekornets utbredning, men p.g.a. fordelaktige økologiske forhold har man hatt en relativ stor bestand her(Wikan ibid: 53). Oteren har sitt naturlige habitat ved vann da fisk utgjør hovednæringen. Den finnes da også generelt i Norge fra elver og innsjøer i innlandet , til skjærgården ved kysten(Helland ibid: 490), og er vanlig forekommende i basisområdet(Wikan ibid: 49).

Av andre dyr forekommer selv idag(om enkelte skjeldent) rovdyr som jerv, gaupe og ulv i basisområdet. Rev, røyskatt og hare opptrer tallrik, likeledes mindre gnagere.(Wikan 1972: 46 - 53).

Generelt er det terrestriske dyrelivet uvanlig rikt i basisområdet. Dette kommer særlig av den tidligere omtalte økologiske randeffekten(se kap. 4.3) som oppstår som følge av at barskogbeltet og høyfjell/tundra møtes her. En finner derfor ofte høyfjellsdyr som rein og fjellrev, i nøyaktig de samme områder som bl.a. elg.(Wikan 1972: 39)

6.3.6 Sjøpattedyr - kulturelle belegg

I 1929 gir V. Tanner følgende beskrivelse av østsamenes vurdering av sjøpattedyr som matressurs(1929: 125):

"Av havsdjur åts dock märkeligt nog aldrig hos skolterna delfin eller kött av val och säl."

Dette er forøvrig i overensstemmelse med de opplysninger Fellman(1906,IV: 5) gir. Imidlertid synes det klart at dette er en seint tilkommet restriksjon som må sees i sammenheng med den gresk-katolske kristendommen(sml. Fellman op. cit.), og også relativt lenge etter at denne ble innført. Dette fordi såvel Lillienkiold(1698: 214), som Schnitler(1742-45: 419, 425, 434) beskriver at samene i Pasvik og Neiden drev kobbevangst. Schnitler(ibid: 427) beskriver også et tilfelle der Neidensamene tilegnet seg en ilanddrevet kval på Kjøy.

I det osteologiske materialet fra Kjelmøy og Kjøy utgjør bein av sel en stor andel, og har det høyeste fragmentall av samtlige pattedyr(se tab.12). Dette antyder her en stor sesongavhengig betydning. Tre selarter er påvist i dette materialet, grønlandssel, havert og fjordsel. I tillegg til selene er det her påvist nise og noen bein av større kval.

Foruten kjøttet hadde selen stor nytteverdi i form av skinn og spekk(Lillienkiold 1698: 214). Både kjøtt og spekk har vært anerkjent føde hos sjøsamene (Helland 1905: 195, Solem 1933: 29, Larsen 1947: 24). De mange samiske navn på selen, ialt 27 (j.fr. Qvigstad 1904: 341 - 358), vitner også om en klar kulturell verdsetting. Navnene på kval er imidlertid langt færre, og på

større kvalarter, som Finnkvaler, brukes bare fellesnavn som "bosso"(blåser) (Qvigstad op.cit.), noe som vitner om distanse. Ingen av de dyreskulpturene som forekommer i bein fra Mestersanden har motiv fra maritime dyr. Sel forekommer likeledes skjeldent på helleristninger, bl.a. ikke på Altaristningene, mens derimot delfin og andre kvalarter forekommer relativt hyppig(K. Helskog pers. kom.). Imidlertid kunne Nordvi konstatere at relativt store mengder selbein var nedlagt som offergave ved bautasteinen på Mortensnes(1907: 71, H. Olsen 1977: 82).

Trolig kan dette noe forvirrende bildet forklares ved at sjøpattedyrenes har hatt en sterkere kulturell posisjon i mer maritimt orienterte samfunn, enn i de samfunn som bare hadde et sesongvist opphold ved kysten.

6.3.7 Sjøpattedyr - naturlige forekomster

I Varangerfjorden forekommer fire selarter mer jevnlig. Dette er grønlandssel, ringsel, fjordsel, og havert. Av disse er to arter, fjordsel og havert, stasjonære.(Collet 1912, Øynes 1964)

Da selen har et vekslende habitat er det vanskelig å geografisk avgrense dette mer eksakt(sml. Haug 1981). Imidlertid er forekomsten av en skjærgård avgjørende, ettersom selen har sine kaste- og hvileplasser på holmer og skjær(Bjørge 1981). Dessuten er disse også viktige fangstplasser(Gjessing 1955: 32). Slike skjær og holmer forekommer tallrik, især i Bugøyfjord, ved Kjelmøy og i Kobbholmfjorden. Schnitler(1742-45: 419, 425, 434) beskriver henholdvis Kobbholmfjorden, Kjøfjorden og Bugøyfjorden, som steder for kobbeveide. Likeledes er Henøyene, nå på russisk side, et historisk kjent kobbeveide(Lillienskiold 16-98: 214).

Av mindre kval forekommer nise og kvitnos(springer) jevnlig i Varangerfjorden, og av større kval helst grindkval, staurkval(spekkhogger) og spermkval(H. Olsen 1975: 9 - 10).

6.3.8 Fugler - kulturelle belegg

Også i utnyttelsen av fugleressursene finner vi en klar kulturell seleksjon. Bl.a. skriver A. Larsen(1947: 24) at sjøsamene ikke spiste kjøtt av ørn, høk, falk, ravn, måse og skjære, da de mente disse ikke hadde spiselig kjøtt.

Hos samene synes ender, gjess og svaner å ha vært de mest prefererte fugleartene(j.fr. Lillienskiold 1698: 188 - 190, Fellman 1906,IV: 72). Det er i denne sammenheng interessant å konstatere at det også er langhalsede svømmefugler, gjess eller svaner, som dominerer fuglemotivene på helleristningene i Norge (Hagen 1976: 92 - 93). Dette gjelder også Altaristningene, hvor de óg er avbildet som jaktbytte(K.Helskog pers.kom.). En beinskulptur av svane er også

funnet på Mestersanden, som den eneste med fuglemotiv herfra (se Solberg 1911: 352, fig. 6). Svane opptrer likeledes i de samiske offerplassfunn fra Nord-Sverige, forøvrig sammen med lom, tiur og rype (Manker 1957: 46).

Av sjøfugl fremhever Lillienkiold særlig ærfugl (1698: 197), og om lunde og alke sier han at ".kiødet nøttis til mangens hielp" (ibid: 201). Likeledes sier han at fjæreplyten ".tiene til en god spise" (ibid: 159). Utover kjøttet har dessuten egg og dun av sjøfugl vært ettertraktet. Dette gjorde også at sjøsamene fanget bl.a. måker for fjærenes skyld uten at kjøttet ble benyttet (Larsen 1947: 25).

Av innlandsfuglene har særlig rype vært utnyttet (Lillienkiold 1698: 196 - 197, Nickul 1948: 67). Peder Claussøn Friis (1632: 406) skriver at sjøsamene også hadde stor nytte av orrhøns, og Fellman (1906, IV: 87) anfører i tillegg tiur som viktig, da med basis i Enaresamenes kosthold. Av mindre fugler spiste sjøsamene snespurv, som de syntes hadde godt kjøtt (Larsen 1947: 26), og Lillienkiold sier at den gir en ".fæd og nydelig spise" (ibid: 198). Det kan i denne sammenheng nevnes at snespurven faktisk er den fugl som har flest navn på samisk (Qvigstad 1902: 261 - 291).

I det osteologiske materialet fra Kjøy og Kjelmøy er ialt 31 arter representert (tab. 11), hvorav 27 er representert i materialet fra Mestersanden, 9 fra Kjøy og kun 3 arter er representert i materialet fra Makkholla. Av de 27 artene fra Mestersanden har imidlertid hele 15 en prosentandel som ligger under 1.0 av det totale fragmentall for fugl. De hyppigst forekommende arter er lunde, lomvi, havhest og skarv. Foruten at de sistnevnte arter trolig har vært de mest beskattede fra kystboplassene, anser jeg verdien av det resultatet som dette materialet gir, for å være relativt begrenset i det perspektivet det her behandles i. Dette bl.a. fordi boplassenes lokalisering og sesongbetoning gjør at en rekke arter vil være underrepresentert i forhold til et reelt utnyttelsesmønster.

6.3.9 Fugler - naturlige forekomster

I Schaanings "Øst-Finmarkens Fugle" (1907), som i hovedsak er basert på observasjoner fra Sør-Varanger, angis 172 arter å være påtruffet i traktene rundt Varangerfjorden, Av disse forekommer 115 årlig, og av disse er igjen 102 oppført som sikkert rugende arter. (Ibid: 5) Selv om en kraftig utvider antallet sannsynlig utnyttede arter nevnt foran, vil man likevel ligge langt under 50 prosent av antallet sikkert forekommende arter. Trolig er en utnyttelsesgrad på mellom 10 - 30 prosent (i den beste sesong, d.v.s. sommer) et sannsynlig anslag.

En nærmere angivelse av sjøfuglforekomstene ville være naturlig å basere på antall av hekkende kolonier/fuglefjell. Registreringene av slike er utført systematisk gjennom lengre tid i Sør-Varanger(Brun 1971: 53). Brun(ibid: 54) har gitt en oversikt over registrerte kolonier i kystområdene, og det fremgår av denne at ytre del av Kjølfordens vestside, Kjelmøy og nordøstre deler av Skogerøy, Jarfjordens vestside, samt området rundt Kobbholmfjord har høyest frekvens m.h.t. antall kolonier. Man må imidlertid være klar over at dette ikke umiddelbart er noe reelt uttrykk for bestandsstørrelse, da en koloni defineres som ett eller flere rugende par(Brun ibid: 54). De største koloniene, uansett art, er Romvika i Bugøyfjord og Omnan på nordøst-spissen av Skogerøy(Brun ibid: 57). Verdien av disse registreringene for mitt formål forringes imidlertid av at koloniene domineres av den sterkt tiltagende bestand av krykkje, som nesten ikke er representert i det osteologiske materialet. Dette mens den dominerende arten i dette materialet, lunde, ".were not found on this stretch of coast"(Brun ibid: 56).

Ifølge Schaanning(1907: 97) forekom lunde hyppig i Sør-Varanger, og den ruget i store mengder på Henøyene. Likeså forekom lomvi og alke tallrik, og disse ruget,sammen med skarv og toppskarv, i fuglefjellene på Skogerøy(1907: 87). Gråmåse og svartbak ruget ifølge Schaanning(ibid: 87) i større kolonier på Kjelmøy. Lillienskiold beskriver likeledes Kjelmøy som et av de største tilholdsstedene for ærfugl(1698: 197), og både han(ibid: 84) og P.Schnitler(17-42-45: 335) berømmer øya for dens forekomst av egg og dun.

Svanen forekommer tallrik i basisområdet i trekktida om våren og høsten, men er skjelden i rugetida. Endel ruger imidlertid i Øvre-Pasvik.(Schanning 1907: 77). Av gjess er sædgåsen den vanligste i Sør-Varanger hvor den årlig ruger i større eller mindre antall spredt over hele det skogbevokste området. I tillegg til ærfuglen forekommer mange andearter regelmessig, og i relativt rike forekomster, bl.a. kvinand og laksand. Disse ruger i de indre skogbevokste delene av Sør-Varanger.(Schanning ibid: 82 - 85) Fjellrypen forekommer kun i kystfjellene, mens lirypen er tallrik og jevnt utbredt overalt i basisområdet. Storfugl(tiur) forekommer i stort antall i de indre, furubevokste traktene av basisområdet.(Schaanning ibid: 57 - 58) Generelt har basisområdet et uvanlig rikt og variert fugleliv(sml. Wikan 1972: 41).

6.3.10 Skjell og muslinger

Spørsmålet hvorvidt skjell og muslinger har vært anvendt til menneskeføde er ytterst problematisk. Samisk-etnografiske data gir ingen, eller negative(Hel-land 1905: 622), belegg for dette. Bruken av skjell og muslinger til agn er derimot velkjent(Kolsrud 1955: 130). Tradisjonelt har ikke skjell vært regnet

som mat i Nordnorge, men ifølge Bratrein(1978: 38) skal en skriftlig kilde fra 1591 anføre at fattigfolk på Andenes bl.a. ernærte seg av skjell.

Når det gjelder de arkeologiske data vedrørende dette fra basisområdet, så kompliseres de av at store deler av boplasslagene er avleiret i skjellsand uten noen klar stratigrafisk kontekst. Det er derfor ofte vanskelig å avgjøre om et evertebrat inngår i en naturlig, eller kulturell kontekst. Av det evertebratmaterialet som inngår i en klar kulturell stratigrafisk kontekst, er det bare materialet fra Kjøy, tuft 1(lag 2) på Felt I, som er artsbestemt. Her ble det som eneste evertebrat identifisert 10 strandsnegler(*Littorina littorea*). At denne arten virkelig har blitt utnyttet fremgår av at det i et av snegleskalene ble funnet stående i et lite, spadelignende redskap av bein, trolig til fjerning av innmat. Redskapet er fremstilt av en defekt pilespiss(se tab. 8, samt Fig. 32). *Littorina littorea* er forøvrig også den dominerende evertebrat i materialet fra yngre steinalder i Varanger(Scoot-Ryen 1968). Solberg sier ut fra sine utgravninger på Mestersanden at to arter, *Littorina littorea* og *Buccinum undatum*, har vært utnyttet(1909: 27), men funnkonteksten er her ytterst problematisk.

Rent presumptivt vil jeg her anta at skjell og muslinger har vært benyttet til agn og ikke til føde. Dette dels ut fra manglende etnografiske belegg, men også fordi det arkeologiske materialet fra basisområdet synes å inngå i en kulturell kontekst hvor orienteringen går mer i retning av innlandsressurser. Det er ellers ofte innenfor mer maritimt orienterte kulturer at skjell blir utnyttet til føde(Graburn og Strong 1973: 129).

Når det gjelder naturlige forekomster savnes tilgjengelige data, men *Littorina littorea* finnes som utvokst kun i skjærgården(Helland 1905: 625).

6.3.11 Planter

Vegetabilsk føde synes ut fra et ernæringsmessig synspunkt å ha spilt en liten rolle i arktisk og subarktisk diett. Det er umulig å anslå hvor stor del av kostholdet denne føden utgjorde, da dette har variert mye med sesong, men også ved at kvinner og barn ut fra enkelte etnografiske belegg synes å ha spist mer planter enn menn(Eidlitz 1969: 41).

Den helsemessige betydningen av planter har imidlertid vært livsviktig, særlig for tilgangen av vitamin C, dels også A(Eidlitz 1969: 41). I Lillien-skiolds beskrivelse av plantelivet i Finnmark fremgår det da også at den vegetabiliske fødens viktighet ligger i dens preventive virkning mot skjorbuk(16-98: 225 - 232). Han nevner her molte, kvanne og gressløk som viktigst. Såvel kvanne, som bær(molte, blåbær, tyttebær og krekling), har også vært vik-

tige tilskudd til kosten, og ble lagret til vinterbruk(Tanner 1929: 125). Nickul(1948: 69) oppgir at Suenjelsamene også spiste sopp, men at denne ikke ble lagret. Foruten bær, synes generelt kvanne og syregress å ha vært vanlige kosttilskudd(bl.a. Helland 1906,II: 194, Drake 1918: 153). I tillegg kan nevnes at sjøsamene ifølge A. Larsen(1947: 19), spiste leggen av tare.

Det synes også å ha forekommet klare restriksjoner på planteføden, slik at på langt nær alle utnyttbare planter ble spist(Eidlitz 1969: 42).

Når det gjelder naturlige forekomster kan det generelt sies at basisområdet har en for breddegraden uvanlig rik flora(Ryvarden 1972). Såvel de indre områdene som øyene har rike forekomster av molte. Schnitler(1742-45: 335) og Lillienskiold(1698: 84) nevner spesielt Kjelmøy for sine molteforekomster.

6.4 Oppsummering og konklusjon

Jeg skal i noen konkluderende bemerkninger forsøke å oppsummere det foregående.

Gjennomgangen har vist at også for Varangers forhistoriske fangstsamfunn har oppfattelsen av ressurser vært et produkt av kulturell seleksjon. Av 35 forekommende arter saltvannsfisk har maksimalt 10 vært utnyttet. Av over 20 vanlig forekommende arter av landpattedyr har bare rundt en tredjedel normalt vært utnyttet. Likeledes har trolig maksimalt en tilsvarende andel av de over 100 årlig forekommende(og rugende) fuglearter vært gjenstand for beskatning. Når en også tar med at dette er uttrykk for maksimale spekter i ressursutnyttelsen, og at vekten har vært lagt på utnyttelsen av langt færre arter, så blir den kulturelle selektivitet enda tydeligere.

Kostholdet har vært preget av animalsk diett og med lite innslag av vegetabilsk føde. Jeg finner det ikke urimelig at fisk, og da innlandsfisk i minst like stor grad som saltvannsfisk, har spilt den samme stabiliserende rolle i disse fangstsamfunnenes kosthold, som vegetabilsk føde gjør det hos jeger-samler samfunn i sub-tropiske og tropiske strøk(sml. Lee 1968: 43, Graburn og Strong 1973: 42). Fisk(trolig også fugl) har vært den nødvendige sikkerhetsbasis for å kunne investere energi i anskaffelse av det mer prefererte og prestisjebetonte, men også mer risikofylte viltet. Ut fra dette bør benevnelsen jeger-samler samfunn i denne kontekst erstattes med det mer relevante begrep jeger-fisker samfunn.

Av viltet har reinen uten sammenligning vært det viktigste m.h.t. ernæring. Det osteologiske materialet indikerer også selens betydning, men man må her ta i betraktning at dette har vært svært sesongavgrenset(j.fr. kap. 7). På

figuren under(Fig. 33) har jeg forsøkt å illustrere de fremkomne resultat gjennom et skjematisk oppsett av de viktigste arter.

Prefererte arter

Elg, bever, bjørn, mår, oter,
ekorn, svaner/gjess, kveite,
laks

stabiliserende arter

Innlandsfisk, sei, hyse, torsk(?),
sel/kval(?), fugl og planter

← rein →

Fig. 33. Inndeling av ressursene i prefererte og stabiliserende arter.

Når det gjelder preferansen for arter som elg, bjørn, rein, kveite, laks og svaner og gjess, så viser de kulturelle belegg en relativt klar uniformitet. Beverens kulturelle stilling synes å være mer spesifikk for de østlige områder(nordøstlige Fennoskandinavia og Russland), men har her en vid og tidsdyp utbredelse. En slik uniformitet kan ikke reduseres til diffusjonistiske eller økologisk funksjonalistiske kausalsammenhenger. Det må mer sees som et strukturelt skjema som eksisterer til en viss grad uavhengig av tid og rom, og som tilsist lar seg tilbake føre til dialektikken mellom naturmiljøet og basiske kvaliteter ved den menneskelige tanke.(sml. Hurskainen 1982: 165)

Som en siste konklusjon må påpekes nødvendigheten av en videre rehabilitering av den arktiske og subarktiske jeger, basert på langt mer inngående studier enn det her har vært anledning til.

KAPITTEL 7

PRODUKTIVKREFTER II: BOSETNINGSMØNSTER

Bosetningsmønsteret vil i denne analysen bli behandlet som en del av samfunnets produktivkrefter. Dette fordi jeg oppfatter det som en del av den produktionsstruktur hvor bl.a. teknologi og ressurser inngår. I den forbindelse blir f.eks. et mobilt bosetningsmønster et interavhengig resultat av en sesongvis produksjon. Denne plassering gir seg også ut fra at bosetningsmønsteret utøver effekt på andre produktivkrefter, kanskje spesielt de demografiske strukturer (se Godelier 1975: 149 - 151, 173 - 178, samt kap. 9). Denne sosialt organisatoriske ramme forhindrer selvsagt ikke at jeg i den følgende empiriske undersøkelsen av bosetningsmønsteret i basisområdet mer spesifikt behandler kulturhistoriske problem tilknyttet dette, slik de er presentert nedenfor.

Forskere som tidligere har behandlet bosetningsmønsteret i basisområdet, da med utgangspunkt i materialet fra Kjelmøy, har alle i en viss utstrekning relatert dette til det etnografisk kjente bosetningsmønsteret i området (Solberg 1909: 74 - 75, Gjessing 1935: 13, Simonsen bl.a. 1973: 176 - 180, 1982: 561 - 562; K. Helskog 1977). Dette var en naturlig innfallsvinkel særlig fordi Kjelmøy, som tradisjonelt var sommerfiskeplass for Pasviksidaen, gjennom Wings bestemmelse av det osteologiske materialet fra Mestersanden ble tilagt en tilsvarende forhistorisk sesongtilhørighet (se Solberg ibid: 20 - 26).

Når jeg så for Kjøy, som tradisjonelt har vært Neidensidaens sommerboplass, mener å kunne dokumentere en tilsvarende tidlig bruksfase som for Kjelmøyboplassene (j.fr. kap. 2), blir ikke dette perspektivet mindre naturlig. Jeg vil derfor i det følgende undersøke hvorvidt det bosetningsmønsteret som er historisk-etnografisk dokumentert for Pasvik- og Neidensidaen kan være etablert allerede så tidlig som i eldre metallalder, og i forlengelsen av dette også deres territorier. Jeg vil videre berøre spørsmålet om når denne etableringen kan ha skjedd, og om hvilke forhold som lå til grunn for dette.

På denne bakgrunn vil jeg derfor først beskrive bosetningsmønsteret i basisområdet slik det er etnografisk belagt.

7.1 Den etnografiske situasjonen

Opplysninger om bosetningsmønsteret innenfor de to sidene i basisområdet er gitt av bl.a. Schnitler (1742-45: 334, 421, 427), Keilhau (1831: 43), Kraft (1831: 595), Helland (1906, II: 159), Fellman (1906, IV: 235 - 237), Tanner (1929) og Vorren (1979). Etersom det desidert mest omfattende studiet av disse forhold er gjort av Väino Tanner, skal jeg i hovedsak basere den følgende fremstillingen

på hans arbeide(ibid). P.g.a. at bosetningsmønsteret i prinsippet var likt for Pasvik- og Neidensii'daen, vil jeg først beskrive det mer detaljert for Pasvik og bare kort skissere det tilsvarende for Neiden til slutt.

Bosetningsmønsteret var som kjent basert på sesongvise flyttinger mellom ulike sesongboplasser, og Tanners beskrivelse starter med oppholdet på vinterboplassen, eller vinterbyen(Talv-sijd). Dette oppholdet varte fra slutten av desember til april, d.v.s. omkring fire måneder(1929: 113, 138). Vinterboplassene lå alltid i innlandet, innenfor barskogområdet, og gjennomgående var de anlagt i nærheten av Pasvikelven. De lå imidlertid som oftest et godt stykke vekk fra selve hovedløpet, helst ved mindre innsjøer.(ibid: 108 - 109, sml. Keilhau 1831: 43) I motsetning til de andre sesongboplassene lå som regel ikke vinterboplassen mer enn 10 - 30 år på samme sted p.g.a. uthogst av skog til brendsel, seinere også p.g.a. tilgang på reinbeiter(Tanner ibid: 104 - 106, sml. Nickul 1948: 54 - 56). De fleste etnografisk kjente vinterboplassene lå i området rundt Salmijärvi(Tanner ibid: 108). Vinterboplassen var fellesboplass for hele sii'daen, og aktivitetene her var mer preget av sosial reproduksjon enn materiell produksjon, noe som kunne skje da matforrådet for en stor del kom fra lagrede produkt(ibid: 110 - 111). Likevel ble det drevet endel fangst fra vinterboplassen, og særlig viktig var her beverfisket som ble be-drevet fra desember til februar(Storå 1977: 90), og drivfangsten etter vill-rein på vårvinteren(Tanner ibid: 116, Tegengren 1952: 103 - 106).

I april, eller rundt påsketider, flyttet man så ned til Boris Gleb(Keunjes), ca. fire km ovenfor Pasvikelvens munning. Oppholdet på denne boplassen om våren var kort, og aktiviteten besto hovedsakelig i å klargjøre båter og fiske-redskap for fisket i sjøen. Lengden på oppholdet her varierte noe med vårløs-ningen, for først når isen i Pasvikelven og i Bøkfjords innerste del hadde gått opp, kunne man begi seg til boplassene ved sjøen. Dette skjedde som regel i første halvdel av mai(sml. kap. 4.2.). (Tanner 1929: 115 - 117)

Ved flyttingen fra Boris-Gleb til kysten ble sii'da befolkningen splittet opp i familier, som fikk tildelt hver sin boplass. Disse var laksefiskeplasser, og flyttingen hit i mai hadde også sammenheng med at man først etter Nikolaifesten (9. mai) kunne påregne å få laks. Pasvik-sii'daen disponerte tradisjonelt over 12 laksefiskeplasser, og disse var lokalisert til de indre deler av fjordene. (Tanner 1929: 117 - 118)

Mens kvinnene og barna ble igjen på disse laksefiskeplassene i fjordene sammen med de eldre, dro mennene ut til den åpne kysten for å fiske torsk, sei, hyse og kveite. Pasvik-sii'daen hadde to tradisjonelle boplasser hvor dette fisket ble drevet fra, Pasvik-Sandhavn(Vuoddes'vahkk) øst for Jarfjord, og Kjelmøy. (Tanner 1929: 120 - 121)

Fisket ute på havet og i fjordene ble vanligvis avsluttet til Ilja-dagen (20. juni), men dersom fisket var godt kunne sesongen forlenges til ut i august. Familiene flyttet da tilbake til Boris Gleb, hvor man fisket laks med not nedenfor Keunjes-fossen(Skolte-fossen). Her tørket man den fisken man behøvde til husbehov, fiskeutstyret og de båtene som ble brukt til havfiske, "troinikene", ble reparert og istandsatt for lagring her til en ny sesong. (Tanner 1929: 129)

I slutten av august forlot man så fellesboplassen i Boris-Gleb, og familiene dro innover i landet langs Pasvikelven og fordelte seg på de ulike høstfiskeområdene. Disse lå alle ved Pasvikelven eller større tilløpende vassdrag. Mens kvinner, barn og eldre ble igjen på disse for å fiske og salte denne til familiens årsbehov, samt for å sanke bær og sennegress, dro mennene til fjells for å jakte og samle inn de små tamreinflokkene. (Tanner 1929: 134) Tidligere var høsten sesongen for de store villreinsjaktene, men villreinen var som kjent utryddet på den tid Tanner beskriver(ibid: 137).

Oppholdet på høstfiskeplassene varte til den tid da innsjøene og elvene begynte å fryse til(se kap. 4.2), og sneen tok til å legge seg. Da dro familiene til den andre høstplassen, eller "förvintervisten", som var lokalisert et stykke fra Pasvikelven, inne i skoglandet. På disse boplassene fortsatte man innlandsfisket, nå med garn under isen, og jaktet på pelsdyr og skogsfugl. I desember flyttet så familiene igjen til den felles vinterboplassen.(Tanner 1929: 137 - 138)

For Neiden-sii'daen har man som sagt et tilsvarende sesongflyttemønster, og jeg skal derfor bare kort lokalisere de ulike sesongområder og boplasser, slik det fremgår hos Ø. Vorren(1979).

Vinterboplassene lå på nåværende finsk side av grensen, i området ved Bakkanjokka, Vuoddesjavre og Jienajavre. Fra disse flyttet man i april utover Kjøfjorden, etter et kort opphold ved Skoltefossen, idag Neiden kirkested. Laksefiskeplassene i Kjøfjorden lå på steder som Storbukt, Strømsnes, Valen og Nord-Leirvåg. Mens resten av familien drev laksefiske fra disse, dro mennene ut til Kjøøya for havsfiske. Etter et nytt opphold på ved Skoltefossen i slutten av juli - august, flyttet man så til de forskjellige familiehøstplassene ved Tjuolisjärvi, Rekkijärvi, Nuotajärvi, og ved Neidenelvens øvre løp(bl.a. Kotajärvi, se kap. 2.3.1), for så til slutt å vende tilbake til vinterbyen.

Fig. 34 viser en oversikt over flyttemønstrene i Pasvik- og Neidensii'daen. Man må her være oppmerksom på at vinterboplassenes lokalisering varierte, og at denne figuren er et uttrykk for en spesiell historisk situasjon m.h.t. lokaliseringen av disse(ca. år 1900 for Pasvik, og ca. 1800 for Neiden, se

Ø. Vorren 1979: 61). Det fremgår at en har å gjøre med et kyst - innland bosetningsmønster, kjennetegnet ved at vår-sommerboplassene lå ved kysten, og høst- og vinterboplassene i innlandet.

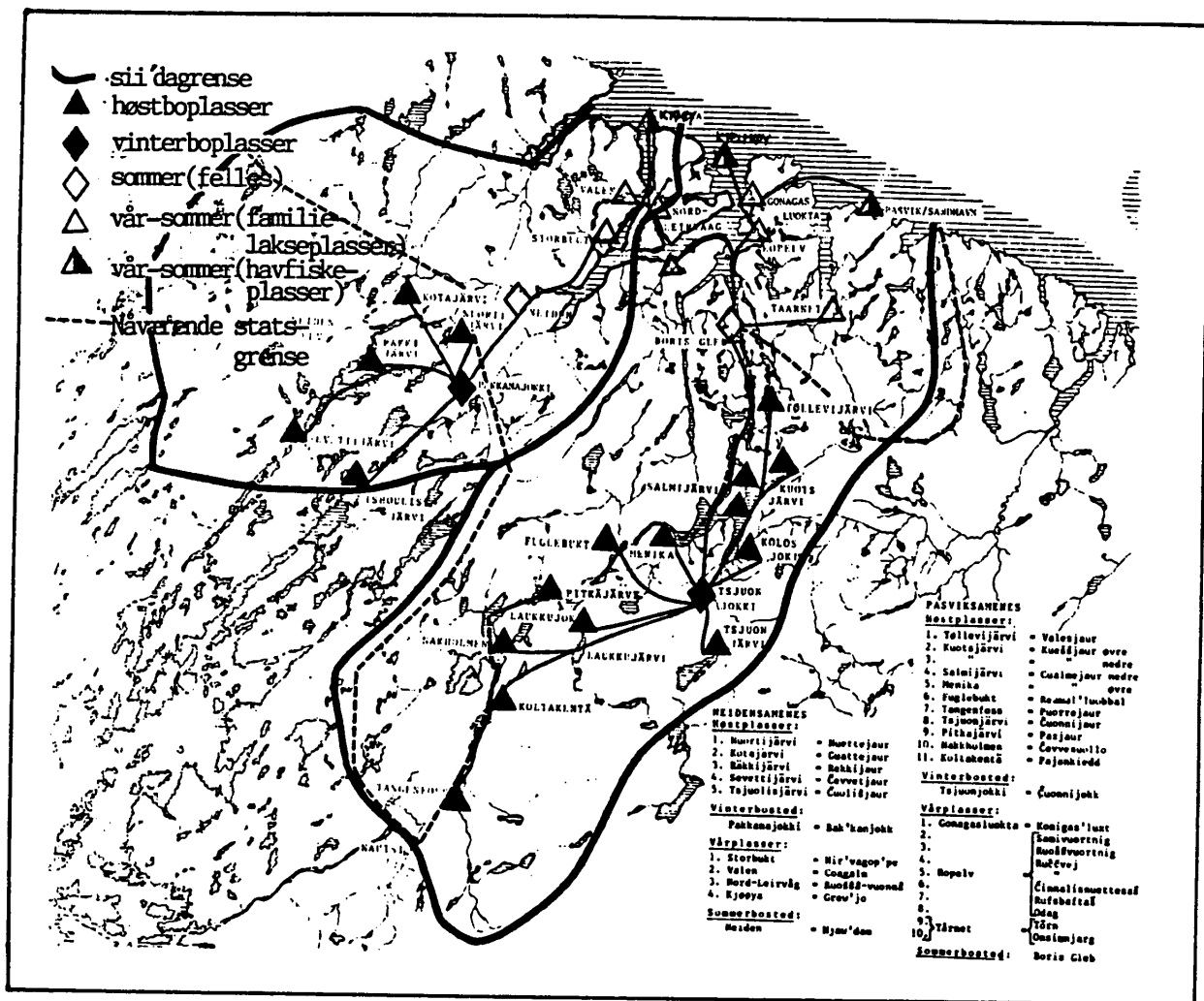

Fig. 34. Bosetningsmønsteret i Pasvik- og Neidensii'da.
(Etter Ø. Vorren 1979: 59, og dels Tanner 1929: 226)

7.2 Sesongbosetning belyst ved faunalt materiale

Et av de mest karakteristiske trekk ved den sub-arktiske og arktiske fauna er de store sesongvariasjoner i ressursenes opptreden og sammensetning. Dette gjør at man her har bedre muligheter til å rekonstruere den forhistoriske bosetnings sesongtilhørighet ut fra fossilt paleofaunisk materiale, enn i andre områder. Et av de tidligste norske eksempler på en slik rekonstruksjon er nettopp fra Kjelmøy (Mestersanden), hvor Winge (i Solberg 1909: 20 - 23) på en høyst plausibel måte gjør dette ut fra osteologisk materiale.

Det er da også det osteologiske materialet som i det følgende vil bli anvendt til dette formålet. Materialet som her blir behandlet er fra eldre metallalder

d.v.s. perioden 800 f.Kr. - 300 e.Kr., og kommer fra de tre kystboplassene Kjøy, Mestersanden og Makkholla. Det er selvsagt en stor svakhet ved materialet at dette utelukkende forekommer fra kystboplasser. Likevel er det ut fra en bestemmelse av disse boplassenes sesongtilhørighet, og deretter supplere dette med arkeologiske data, etter min oppfatning mulig med relativ stor sannsynlighet å postulere karakteren av det totale bosetningsmønster disse har inngått i.

Det osteologiske materialet fra Kjøy er fra tuft 1, Felt I, som ble utgravd i 1982. Materialet fra Mestersanden er fra Solbergs utgravninger i 1908(1909: 20 - 23), Simonsens i 1951(H. Olsen 1967: 28) og Knut Odners i 1960, mens materialet fra Makkholla er fra K. Odners undersøkelser i 1960 på Felt II, og fra rute 5x,-ly på Felt III, utgravd i 1982.* P.g.a. den usikkerhet som gjelder seg gjeldende m.h.t. den mer eksakte kronologiske plassering av store deler av dette materialet, har jeg valgt å behandle det kronologisk samlet under den grove avgrensning 800 f.Kr. - 300 e.Kr.(eldre metallalder). For en mer eksakt kronologisk relatering av materialet fra 1982 vises til kap. 2. Jeg har óg valgt å behandle det osteologiske materialet fra hver boplass samlet, uten nærmere angivelse av stratigrafisk kontekst. Begrunnelsen for dette er dels det forhold at det på Mestersanden og Makkholla Felt II ikke forekommer stratigrafi, men også av at der dette forekommer(Kjøy og Makkholla Felt III), var det ikke signifikante forskjeller i forholdet mellom de ulike arters representasjon i de ulike stratigrafiske lag.

Endel øvrige kommentarer må også innledningsvis knyttes til de tabeller som presenteres i det følgende. I Wings bestemmelse av det osteologiske materialet fra Mestersanden i 1908 oppgis for endel arter av fisk og pattedyr ikke fragmentall, men bare relative mengdeforhold, som "mange" og "få"(se Solberg 1909: 20 - 23). Dette gjør at tabelloppsettet for de ulike undergruppene, og de beregninger som her er gjort, varierer noe. Man vil også legge merke til at pattedyr, og tildels fugl, synes underrepresentert i forhold til fisk for Kjøy 1982 og Makkholla 1982, sammenlignet med materialet fra tidligere undersøkelser. Dette er imidlertid mer et uttrykk for at fisk er underrepresentert i de tidligere undersøkelsene, da det bare er fra 1982-utgravningene at såld ble anvendt til utskilling av osteologisk materiale(tørrsåld m/0.5mm nettåpning). Det skal til sist nevnes at det bare er tatt utgangspunkt i fragmenttall for forholdberegninger mellom artene, men da dette kun gjøres innenfor undergruppene fisk, fugl og pattedyr anser jeg det som tilstrekkelig represen-

*Materialet fra tuft 1 på Kjøy(Felt I) og rute 5x,-ly på Felt III, Makkholla, er det eneste fra utgravningene i 1982 som er artsbestemt. Dette kommer av kapasitetsproblemer ved Zoologisk Museum, Bergen, og jeg var derfor nødt til å gjøre et mindre utvalg som lot seg artsbestemme innen rimelig tid. Det øvrige materialet er inne til bestemmelse, men noe resultat foreligger ennå ikke.

tativt(j.fr. Perkins 1973).

Materialet fra 1908 er bestemt av H. Winge, fra 1951 og 1960 av H. Olsen, og Pirjo Lathiperä har utført beinbestemmelsene for materialet fra 1982.

7.2.1 Fisk

Fisket i Varanger, som i Finnmark forøvrig, er preget av de store sesongsvingningene, og kan etter årstidene deles inn i vinter, vår, sommer og høstfiske (Rode 1842: 115). På årsbasis er torskefiskeriene de uten sammenligning viktigste, og størsteparten av torskekvantumet tas opp i vinter- og vårmånedene. Om disse fiskeriene skriver Rathke i 1802 fra Varangerfjorden(1907: 153):

"Vaartorsken søge ind i VarangerFiord fra Februar til April, men det bedste Fiskerie begynder i April og kaldes, fordi det afhænger Loddens Ankomst Loddefiskerie."

Dette loddetorskefisket, eller vårfisket, foregår fra slutten av mars til midten av mai, og gir normalt en andel på 50 - 60 prosent av det totale årskvantum oppfisket torsk(Luihn 1951: 33, sml. Kraft ibid: 571, Rode ibid: 81). I denne perioden er fiskeslag som hyse, og særlig sei, av minimal betydning.

I sommerfisket som foregår fra juni til august/september er derimot seien den avgjort dominerende art, mens torsk har en langt mindre betydning(Kraft 1831: 572, Rathke 1907: 153). Seien søker om sommeren i store stimer inn på grunnene ved den ytre skjærgård og i fjordene, mens torsken trekker ut på dypere vann og blir vanskeligere tilgjengelig(Helland 1905: 598 - 600, Kolsrud 1955: 127).

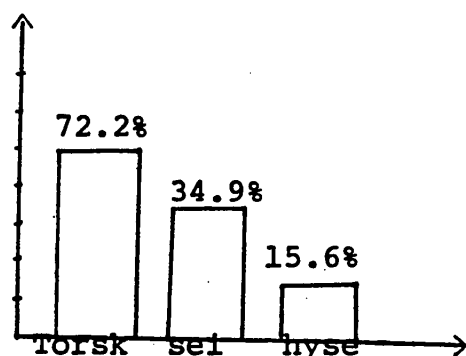
Under høstfisket, fra september til desember, er forholdet mellom torsk, sei og hyse mer jevnt fordelt, men torsk er dominerende også her(Luihn 1951: 33). Om høsten tas også en god del sild og kveite(Kraft 1831: 573, Rode 1842: 81, 124).

Som sesongindikatorer er det særlig forholdet mellom torsk og sei som er relevant, og andre arter er mindre viktig i så måte. På Fig.35 illustreres de mest essensielle sesongsvingningene basert på forholdstall mellom torsk, sei og hyse, ut fra oppfisket kvantum i Finnmark i 1949(etter Luihn 1951: 31 - 32). Selv om dette er tall som er basert på moderne fiske, synes den relative fordeling mellom artene til de ulike sesonger å kunne gis mer allmenngyldig relevans, slik det også klart fremgikk av de historiske belegg referert til ovenfor. Med dette som utgangspunkt skal vi så gå over på det osteologiske materialet av fisk.

Tabell 10 viser mengdeforholdet mellom de ulike artene representert i det osteologiske materialet fra Kjøy, Mestersanden og Makkholla. Som man ser er bildet helt entydig preget av seiens dominans på alle de tre boplassene. En

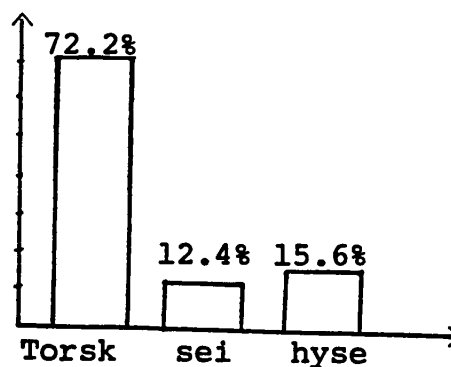
Fig. 35.

A. Hele året

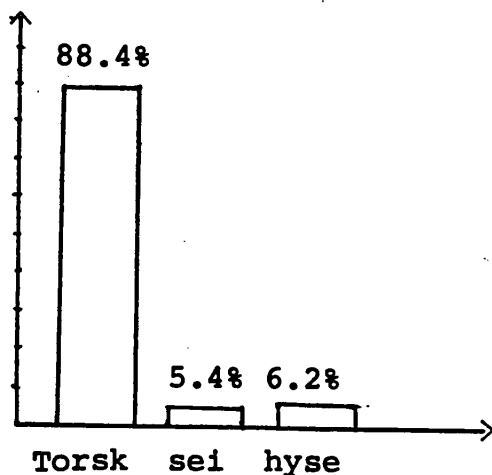

B. Hele året

untatt sommer

C. Bare vår

D. Bare sommer

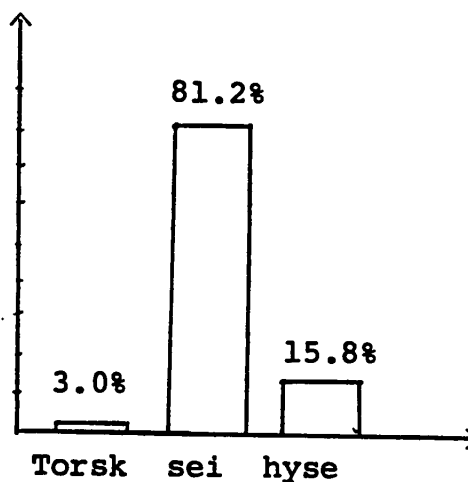

Fig. 35. Mengdeforholdet mellom oppfisket kvantum av torsk, sei og hyse til ulike sesonger. (Etter Lühn 1951: 31 - 32)

Tabell 10.

FISK (PISCES)	MESTERSANDEN				MAKKHOLLA			KJØØY	
	1908	1951	1960	Totalt (%)	1960	1982	Totalt (%)	1982	(%)
Sei (<i>Pollachius virens</i>)	"mange"	89	318	407 (78.27)	102	186	288 (85.97)	672	(86.04)
Torsk (<i>Gadus morhua</i>)	"få"	1	81	82 (15.76)	7	29	36 (10.74)	67	(8.58)
Hyse (<i>Melanogrammus aeglefinus</i>)			16	16 (3.08)				13	(1.66)
Lange (<i>Molva molva</i>)	2		1	3 (0.19)		11	11 (3.28)	4	(0.51)
Brosne (<i>Brosme brosme</i>)			7	7 (1.35)				23	(2.90)
Kveite (<i>Hippoglossus hippoglossus</i>)	3	2	5	10 (1.35)					
Ørret (<i>Salmo trutta</i>)								1	(0.13)
Abbor (<i>Perca fluviatilis</i>)								1	(0.13)

Tabell 10. Osteologisk materiale av fisk fra Mestersanden, Makkholla og Kjøy. Tabellen angir artenes fragmenttall.

slik dominans av sei kan bare avspeile sommerfangst(sml. Fig. 35). Selv med fangst i mai ville torsk ha utgjort en langt større andel, og fisket kan derfor ikke ha tatt til før et stykke ut i juni, d.v.s. etter at loddetorsken er trukket bort i midten av mai(se H. Olsen 1967: 29). Et seinere fiske enn august ville også medføre et langt større innslag av hyse og torsk(j.fr. Luihn 1951: 33). Mengdeforholdet i det osteologiske materialet viser derfor at fisket trolig bare kan ha foregått i månedene fra juni til august.

De øvrige artene representert har lite utsagnskraft m.h.t. sesongbestemmelse. Interessant er det imidlertid å legge merke til at to typiske innlandsfisk som ørret, og særlig abbor, er representert på en ekstrem kystboplass som Kjøøy. Etersom abbor ikke forekommer i innsjøene i kystområdet, må forekomsten av den avspeile innlandsfangst. Det er rimelig å oppfatte dette som preservert fisk brakt med fra innlandet.

7.2.2 Fugl

På tabell 11. presenteres de fugleartene som er representert i det osteologiske materialet fra de tre boplassene, og deres mengdeforhold.

Basert på opplysninger fra Schaanning(1907), Collett(1921) og Blair(1936), er storparten av fugleartene i dette materialet typiske vår-sommer gjester ved Varangerfjorden(j.fr. også Rolf Lie, pers. kom.). Dette gjelder bl.a. noen av de hyppigst forekommende arter som lomvi, stor- og toppskarv, lunde og alke. De fleste av disse artene forekommer bare innenfor tidsrommet april til september. Lunden, som er den desidert hyppigst forekommende art i materialet, opptrer i fuglefjellene ved Varangerfjorden fra begynnelsen av april og drar bort i begynnelsen av august(Schaanning ibid: 97). Typiske sommergjester er også arter som grågås, rødnebbsterne, lom, kvinand, laksand og tjeld. I tillegg kommer de stasjonære artene som havelle, teist, ravn og havørn.(Schaanning ibid, Blair ibid). En ytterligere indikasjon på sommerfangst er Wings opplysning om at en rekke av fugleknoklene fra Mestersanden, særlig av svartbak og skarv, er av unger(i Solberg 1909: 21, 23).

Noen kommentarer må knyttes til det tilsynelatende paradoksale at fire arter som regnes som typiske vinterfugler; polarlomvi, alkekonge, havhest og praktærfugl, har en tildels høy representasjon i dette osteologiske materialet, særlig fra Kjøøy. Havhesten, som har en påfallende høy frekvens, sees imidlertid ofte ved kysten av Øst-Finnmark også om sommeren(Winge, i Solberg 1909: 23), og Schaanning har påtruffet den i munningen av Varangerfjorden i slutten av juni(1907: 94, sml. også Blair 1936: 651). Opplysninger om sommerobservasjoner av også de tre andre artene(Schaanning ibid: 84, Collett 1921: 349, 359), gjør at man må anta at også disse kan ha forekommet om sommeren.

Dette underbygges da også av at forekomsten av disse artene er særlig høy i materialet fra Kjelmøy, som må regnes som nærmest ubeboelig om vinteren (særlig med 6 - 7m høyere havnivå!). Ettersom alle disse fuglene kan karakteriseres som høyarktiske (j.fr. H. Olsen 1967: 88, 90, 110, 148), er jeg her mer villig til å se deres tildels betydelige forekomst som en klima-indikator, enn som belegg for vinterfangst. Som det fremgikk foran (kap. 5.4.1.2) var det en kjølig fase i siste årtusen f.Kr., og særlig i første halvdel av dette. Ettersom de fleste av disse artene, og det største relative mengdeforholdet, forekommer i materialet fra Kjøy, tuft 1, som nettopp er C-14 datert til 780 - 420 f.Kr., virker en slik sammenheng plausibel.

Tabell 11.

FUGL(AVES)	MESTERSANDEN	MAKKHOLLA	KJØY	FUGL(AVES)	MESTERSANDEN	MAKKHOLLA	KJØY
Alkekonge(platus alle)			8 (10.13)	Grånåse(larus argentatus)	12 (2.76)		
Polarlomvi(uria lomvia)			9 (11.40)	Fiskenåse(larus canus)	2 (0.46)		
Teist(ceppus grylle)	1 (0.23)			Måsefugler (larus sp.)			3 (3.80)
Lomvi(uria aalge)	40 (9.20)			Svartbak(larus marinus)	18 (4.14)		7 (8.86)
Lunde(fratercula artica)	123 (28.28)	13 (81.25)	17 (21.52)	Krykkje(rissa tridactyla)	1 (0.23)		1 (1.27)
Alke(alca torda)	10 (2.30)			Havsule(sula bassana)			1 (1.27)
Geirfugl(pinguinus impennis)	3 (0.69)			Rødnebbsterne (sterna parad.)	1 (0.23)		
Havhest(fulmares glacialis)	41 (9.43)		29 (36.71)	Tjeld(hamatopus ostreologus)	1 (0.23)		
Erufugl(somateria mollissima)	13 (2.99)	1 (6.25)		Storskarv(phalacrocorax carbo)	94 (21.61)		2 (2.53)
Praktarfugl(som. spectabilis)	3 (0.69)			Toppskarv(ph. aristotelis)	23 (5.29)	2 (12.50)	
Laksand(mergus merganser)	7 (1.61)			Havørn(haliaeetus albicilla)	15 (3.45)		
Kvinand(clangula clangula)	4 (0.92)			Ravn(corvus corax)	2 (0.46)		
Havelle(clangula nyemalis)	1 (0.23)			Fjellvåk(buettolagopus)	4 (0.92)		
Sangsvane(cygnus cygnus)	4 (0.92)			Lappugle(strix nebulosa)	2 (0.46)		
Grågås(anser cireus)	4 (0.92)			Tiur(tetrao uragullus)	1 (0.23)		
Lom(garia sp.)	6 (1.38)						

Tabell 11. Osteologisk materiale av fugl fra Mestersanden, Makkholla og Kjøy. Tabellen angir artenes fragmenttall. Tallene i parentes angir prosentmengden.

Et indisium mot vinterfangst av fugl fra de tre kystboplassene er også det totale fraværet av rype i det osteologiske materialet, da denne ellers regnes som en typisk fugl for vinterfangst (Helland 1905: 514, Collett 1921: 108, H. Olsen 1967: 153).

Endel arter, som sangsvane og særlig tiur, har sitt naturlige habitat utenfor kystområdet. Selv om de er svakt representert kan de ikke være tilkommet tilfeldig, men må være brakt til kystboplassene fra fangst i innlandet. Tiurens utbredelse følger furuskogens (Schaanning 1907: 58, Collett 1921: 139), og er følgelig den sikreste indikator på innlandsfangst.

7.2.3 Pattedyr

Tabell 12 viser pattedyrartenes forekomst i det osteologiske materialet. Jeg gjør her oppmerksom på at bare arter som opptrer i vill tilstand er tatt med. I tillegg kommer 5 bein av hund fra Mestersanden (1908, 1960), og 1 bein av sau eller geit* fra Kjøy (1982). Det sistnevnte ble funnet i overgangen torv topp av lag 2 i tuft 1, og er utvilsomt tilkommet fra nyere tid. Forøvrig ble det funnet tre skjeleddeler av menneske i materialet fra utgravningen på Mestersanden i 1960.

PATTEDYR(MAMMALIA)	MESTERSANDEN					MAKKHOLLA					KJØY				
	1908	1960	1960	1982	1982	1908	1960	1960	1982	1982	1908	1960	1960	1982	1982
Landpattedyr						Sjøpattedyr									
Rein(rangifer tarandus)	"mange"	61	1	8	2	Grønlandssel(phoca groenlandica)	"mange"	61							11
Bever(castor fiber)	29	4				Fjordsel(phoca vitulina)	"mange"	16	1						
Mår(martes martes)	1	2				Havert(halicoerus grypus)	6	1	1						
Rev(vulpes vulpes)	1					Kvalross(trichechus rosmarus)	1								
Oter(lutra lutra)	1					Nise(phocoena ph.)	9	2							
Rotte(Rattus sp.)	6				6	Større kval(catacea)	4								
						Sel ubest.(phocidae)		138	3	1					2

Tabell 12. Osteologisk materiale av pattedyr fra Mestersanden, Makkholla og Kjøy. Tallene angir fragmentantall.

Av pattedyrene skal jeg her først og fremst se på selene som sesongindikatorer. I Varangerfjorden forekommer som nevnt (kap. 6.3.7) fire selarter av utnyttbare mangder: grønlandssel (phoca groenlandica), ringsel (phoca foetida), fjordsel (phoca vitulina) og havert (halicoerus grypus), hvorav de to sistnevnte er sta-

*Trolig sau da østsamene tradisjonelt ikke har hatt geit (Tanner 1929: 114, sml. Schmitler 1742-45: 427, ang. Kjøy).

sjonære, d.v.s. såkalte kystseler (Bjørge 1981). Grønlandsselen er en s.k. vandresel som ikke er fast årlig gjest ved Norskekysten. De store forekomstene år til annet i Varangerfjorden skyldes unormale isforhold i Barentshavet, slik at selen legger om sin årlige vandring fra Kvitsjøen til Novaja Semlja. (Haug 1981) Vandringene skjer fra begynnelsen til midten av mai, og oppholdet ved Norskekysten kan vare til begynnelsen av juli (Collett 1912: 397, Helland 1905: 698). Ringselen er også en vandresel som besøker Finnmarkskysten. Dette skjer vinterstid, hvor den især er tallrik fra februar til mars (Collett ibid: 390, Taugbøl 1981: 37). I følge Øynes (1964: 704) kan ringselen forekomme ved Norskekysten fra oktober til april/mai.

Den mest gunstige fangsttiden vil være viktig for sesongbestemmelsen. For de to vandreselene determineres denne av deres oppholdssesong ved Norskekysten. For de to kystselerartene vil kastetida (yngletida) være den mest fordelaktige perioden (Gjessing 1955: 32). Fjordselen kaster unger sommerstid, fra mai til august, hvor den da har tilhold i skjærgården (Helland 1905: 695, Øynes 1964: 694). For haverten er kastetida seinhøstes, fra oktober til desember (Bjørge 1981: 13).

Resultatet av det ovenstående er illustrert på Fig. 36. Stipulert fangstid er på denne angitt med kontinuerlig linje, ut fra kastetid og innvandringstid. Stiplet linje betyr tilstedeværelse - og dermed jaktbar, men utenom den gunstigste jaktiden.

Art	Måned												
	J	F	M	A	M	J	J	A	S	O	N	D	
Ringsel	—————												—————
Fjordsel	-----					—————							-----
Havert	-----										—————		
Grønlandssel					—————								

Fig. 36. Fangstsesonger for sel i Varangerfjorden.

Som det fremgår av tab. 12 er ringselen, som bare opptrer ved Finnmarkskysten om vinteren, ikke representert i det osteologiske materialet fra de tre kystboplassene. Dette domineres derimot av de selene som opptrer om sommeren, eller har gunstigst fangsttid da, d.v.s. grønlandssel og fjordsel. Havert som er stasjonær, men har sin gunstigste jaktid seinhøstes, er på tilsvarende måte sparsomt representert. Det osteologiske materialet av sel peker derfor klart i retning av sommerfangst. Det store innslag av grønlandssel kan tas som nok en indikator på periodens kjølige klima. De øvrige maritime pattedyrene representert gir ikke grunnlag for sesongslutninger.

For de terrestriske pattedyrene er det vanskelig å dra mer sikre konklusjoner. Reinen som er den dominerende arten totalt sett, har tilhold i kystområdet fra slutten av mai til september (Helland 1906, II: 93 - 95). Dersom en antar at villreinsfangsten fra kystboplassene også har foregått i kystområdet, slik de etnografiske belegg tilsier (Schnitler 1742-45: 424 - 426), indikerer dette klart sommerfangst.

Bein av mår tilsier en fangst som må ha foregått innenfor furuskogsområdet i innlandet, da måren (i likhet med tiur) har sitt naturlige habitat her (Collett 1912: 331 - 335). Ifølge Aario (1943: 90 - 91) lå furuskogens nordgrense i dette tidsrom i traktene syd for Salmijärvi, d.v.s. over 60 km i luftlinje fra Mestersanden. Beverbeinene fra Mestersanden kan likeledes neppe være fra den nærmeste historisk kjente beverelva,* da bjørkeskogen også hadde sin nordgrense lenger mot syd i dette tidsrom (Aario 1943: 90 - 91). Det forhold at det osteologiske materialet av både bever og mår domineres av tenner og kjever, vitner heller ikke om noen "daglig" rutinemessig fangst til ernæringsbehov, og at de derfor lett kan ha blitt bragt med for andre formål fra fangst og sesongopphold i innlandet (sml. kap. 6.3.4). Som nevnt ovenfor tilsier de etnografiske data at beverfangsten hos østsamene foregikk i innlandet midtvinterstid, fra begynnelsen av desember til slutten av januar (Storå 1977: 90). Det er derfor rimelig å oppfatte forekomsten av mår og bever i det osteologiske materialet fra Mestersanden som resultat av sesongopphold i innlandet, og j.fr. de etnografiske belegg for beverfangsten er vintersesongen mest nærliggende.

7.2.4 Konklusjon

Gjennomgangen av det osteologiske materialet fra de tre kystboplassene Mestersanden, Makkholla og Kjøy, kombinert med opplysninger om faunaens sesongvariasjoner, har sannsynliggjort at disse kun har vært bosatt i sommersesongen. Med spesiell vekt på mengdeforholdet i fiskematerialet mellom torsk og sei, peker månedene fra juni til august seg ut som mest rimelig. Dette er nært i samsvar med det som etnografisk er belagt for Kjelmøy og Kjøy, men indikerer at de må være tatt i bruk rundt en måned seinere, da fiske i mai ville gitt en langt større andel av torsk i det osteologiske materialet. Det osteologiske materialet gir også sterke indikasjoner på sesongopphold i innlandet.

Dette materialet utelukker imidlertid ikke muligheten for at man kan ha hatt andre sesongboplasser ved kysten (selv om alle disse tre boplassene viser en lik sesongtilhørighet), og at man dermed i hovedsak har hatt et kystbosetningsmønster. For å få ytterligere informasjon om disse forhold skal jeg derfor gå over til å se nærmere på endel arkeologiske data.

* Ropelv

7.3 Arkeologisk materiale

Det arkeologiske materialet gir også klare indikasjoner på sesongvis produksjon og bosetting, og lokaliseringen av denne. Dette kommer dels frem gjennom belegg om lokalisering av visse produksjonsprosesser som ut fra økologiske data lar seg sesongbestemme, og dels gjennom data som indikerer en mer generell ressursorientering i forhold til kyst og innland. Jeg skal her først gjennom en undersøkelse av eggvinklene på kvartsskrapere forsøke å "overprøve" det som er fremkommet foran vedrørende kystboplassenes sesongtilhørighet, før jeg deretter skal fokusere på arkeologiske data som kan gi informasjon utover den tid på året kystboplassene var bosatt.

7.3.1 Eggvinkler på kvartsskrapere

Dette eksemplet tar utgangspunkt i det forhold at skinnen på reinen, som har vært det overlegent mest anvendte til bl.a. bekledning, er i en svært dårlig forfatning om våren og sommeren. Dette kommer av den s.k. "gorm-larven"(reinbrems) som på denne årstid ødelegger reinens pels, nærmest ved å perforere den. Skinnen blir følgelig uanvendelig om våren og sommeren.(Rode 1842: 86, Qvigstad 1941: 45 - 46, Vorren og Manker 1957: 32). Gjennom å undersøke eggvinklene på kvartsskraperne fra de tre kystboplassene vil jeg så forsøke å komme frem til hvilket materiale disse kan ha vært anvendt på. Dersom det her viser seg at disse ikke har vært anvendt på skinn vil jeg se dette som en underbygging av de osteologiske belegg for sommerbosetning på kystboplassene. Den vitenskapelige metode er her hypotetisk-deduktiv, - men jeg tillegger ikke resultatet annen vekt enn å bidra til å styrke, eventuelt svekke, de før fremkomne slutninger. At en slik "test" skulle kunne absolutt verifisere, eller falsifisere, disse slutninger anser jeg som irrelevant(se kap. 3.3.3.2).

Undersøkelsen av eggvinklene er basert på de resultat N. Broadbent(1979: 82 - 98) har kommet frem til ved eksperimentell analyse av slike. Disse analysene sannsynliggjorde en nær sammenheng mellom eggvinklene og det materiale skraperne ble anvendt på. Dette ble også underbygget ved micro-wear analyse av forhistoriske kvartsskrapere fra det norrlandske materialet.(ibid: 90) Eggvinklenes relevans for skrapernes anvendelsesområde er forøvrig óg etnografisk belagt hos australske jeger-samlere(Gould 1980: 119). Forsøkene til Broadbent ble utført på tre, bein og skinn(hud), og viste generelt "..that the lower the edge angle in this material is, the less likely it will display on hard material"(ibid: 90).

For arbeid i tre viste det seg at en vinkel mindre enn 55° lett ble ødelagt, og at den beste vinkelen for trearbeid lå mellom 70 - 80°. For bein ble en tilsvarende erfaring gjort, og muligens kan her en enda steilere eggvinkel gi

tilfredsstillende resultat.(1979: 83, 90, fig. 37) Eksperiment med skraping av skinn ga følgende resultat(ibid: 84):

"Edges with angles of more than 70 degrees barely functioned and were simply not sharp enough to cut through the tissues. An ideal angle seemed to be 50 - 60 degrees."

Med utgangspunkt i dette skal vi så se på eggvinklene på skrapermaterialet fra Mestersanden, Makkholla og Kjøy. For å gjøre sammenligningene enklere har jeg i henhold til Broadbent(1979: 95), delt vinklene inn i to grupper: 50 - 65° og 70 - 90°, henholdsvis tilsvarende skinnskraping(muligens kutting for de laveste vinkler), og arbeide i hardt materiale d.v.s. bein og tre. Målingene er utført med det utstyr, og etter de metoder, som beskrives av Broadbent(ibid: 88 - 89). Bl.a. kan nevnes at vinklene ble målt til nærmeste fem grader, og dersom vinklene varierte ble et gjennomsnitt på tre mål tatt.

Resultatene av målingene fremgår av tabell 13 og Fig. 37. Vi ser av disse at skrapernes eggvinkler hovedsakelig ligger mellom 70 - 85° for de tre kystboplassene.

BOPLASSER:	GRADER:									ANTALL SKRAPERE:
	50	55	60	65	70	75	80	85	90	
Mestersanden	-	-	-	1	3	8	8	4	1	25
Makkholla	-	-	1	1	5	2	2	3	1	15
Kjøy(tuft 1)	-	-	-	-	1	3	4	1	-	9

Tabell 13. Skrapernes fordeling m.h.t. eggvinkler.

Tolkningen av dette resultatet er nokså entydig. De steile eggvinklene på skraperne fra kystboplassene peker klart i retning av bearbeiding av hardt materiale. Skinnskraping synes ut fra de obeservasjoner som her er gjort nesten ikke å forekomme. Kun tre skrapere(en med 60°, to med 65° eggvinkel) kan asso-

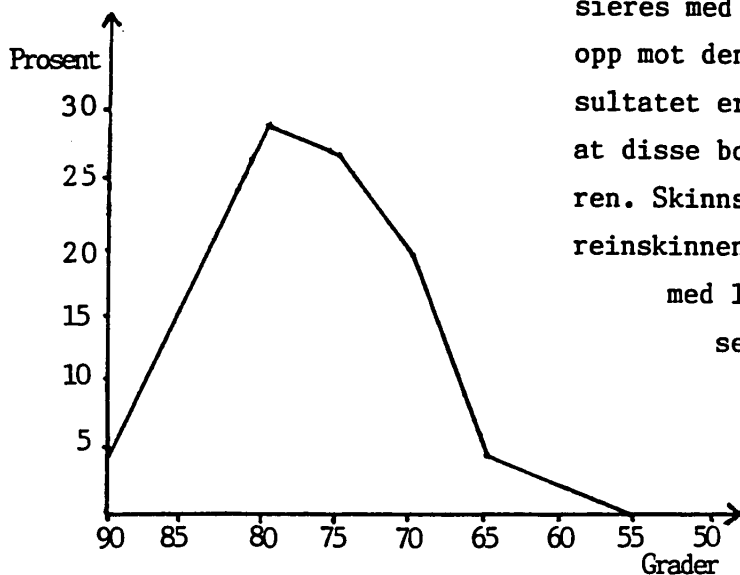

Fig. 37 Eggvinklens prosentvise fordeling på skraperne fra Mestersanden, Makkholla og Kjøy.

sieres med denne aktiviteten, hvorav to ligger opp mot den funksjonelle grensen for denne. Resultatet er følgelig i samsvar med antagelsen om at disse boplassene bare har vært brukt om sommeren. Skinnskraping har da ikke foregått p.g.a. reinskinnesenes dårlige kvalitet. De få skraperne med lav eggvinkel er det heller rimelig å se i forbindelse med bearbeiding av sel-skin. De store mengder beinredskap, samt avfall etter produksjonen av disse, gjør det rimelig å sette flertallet av skraperne i forbindelse med bein- og hornarbeide. Selv

om jernredskap i eldre metallalder trolig har vært vel så viktig i denne prosessen, har utvilsomt også kvartsredskap blitt anvendt.

Undersøkelsen av eggvinklene på kvartsskraperne understøtter det som fremkom på grunnlag av det osteologiske materialet, nemlig at kystboplassene bare har vært brukt i sommersesongen. Dette understøttes forøvrig også av at boplassene i hovedsak synes å ha vært åpne, og der hus forekommer hadde det som ble utgravd; Kjøy, tuft 1, ikke ildsted.

7.3.2 Øvrige arkeologiske data til belysning av bosetningsmønster

Med utgangspunkt i at kystboplassene har vært bosatt om sommeren, skal jeg i det følgende se nærmere på data som kan belyse bosetningsmønsteret for den resterende del av året d.v.s. fra høsten til våren.

Når det gjelder forholdet mellom kyst og innland kan data som uttrykker en kulturell orientering i retning av visse ressurser vise seg å være verdifulle. Bakgrunnen for dette er at man ville forvente at et samfunns kulturelle orientering m.h.t. ressurser var relatert til økonomiens økologiske basis, d.v.s. den før omtalte dialektikk mellom kultur og naturmiljø. F.eks. ville man anta at sel og kval ville ha stor betydning i en maritimt orientert økonomi, terrestriske dyr i en innlandsøkonomi, o.s.v. I den grad dette gir seg materielle manifestasjoner i form av "kunst" ville en likeledes forvente det uttrykt her. Som et eksempel på dette kan en nevne hvordan utsmykninger og dekorasjoner hos eskimoer med en maritimt orientert økonomi domineres av dyr som sel, kval og fisk (se f.eks. Birket-Smith 1927: 156 - 157).

Det må derfor sies å være påfallende når samtlige dyrefigurer som opptrer i det arkeologiske materialet fra en ytterkystboplass som Mestersanden, fremstiller dyr med naturlige habitat i innlandet. Fire av de ialt åtte slike fremstiller elg, hvor det mest kjente er den lille beinfiguren med inntegnet "livs-linje" (se Fig. 30). De andre er større og grovere utsmykninger av meiselligende redskap (Fig. 31). På minst to redskaper, begge kamredskap, finnes stiliserte beverhoder (se Solberg ibid: 79, fig. 128). Videre finnes en beinskulptur som fremstiller hodet og deler av vingen til en svane (Solberg 1911: 352, fig. 6). Den siste bestembare dyrefiguren er ikke så entydig assosiert med innlandet som de øvrige, idet den utgjøres av et rovfuglhode (muligens ørn), på et kamredskap (Solberg 1909: 57, fig. 127).

Den mest rimelige tolkning av dette er etter min oppfatning at vi her har å gjøre med samfunn som tilbringer størstedelen av året i innlandet, og som bare om sommeren flytter ut til kysten, - d.v.s. et bosetningsmønster av samme type som det skissert etnografisk for området. Dette har medført at den kulturelle

orientering mot innlandets ressurser er langt sterkere enn mot kystens og havets. Jeg ser disse kulturelle belegg i form av dyrefigurer som et av de sterkeste indisier på et kyst-innlands bosetningsmønster, hvor innlandet har vært hovedoppholdsområdet.

Endel av den teknologi som opptrer i det arkeologiske materialet viser visse aspekt ved denne innlandsbosetningen. Dette fordi lokalisering og sesong for av- vendelse er avgrenset. Lystergaflene (se kap. 8.1.2) er en slik kategori. Disse kan kun anvendes på fisk i ferskvann, og som oftest bare når disse opp- trer samlet i gytetida. Lystra ble derfor bare benyttet på seinsommeren eller høsten, da også bruk av kunstig lys hadde effekt (Fellman 1906, III: 278, Nes- heim 1947: 71). Lystergaflene i materialet fra Kjelmøy peker derfor i retning av at seinsommeren - høsten kan ha vært tilbrakt ved elver eller innsjøer i inn- landet.

Fallgravsanleggene for villrein er et annet moment som peker i retning av at høsten har vært tilbrakt i innlandet. Ut fra reinens migrasjon kunne disse bare anvendes om høsten når reinen trakk fra sommerbeitene ved kysten til vinterbeitene i innlandet. Fangsten kunne da foregå fra september til ut okto- ber (Tanner 1929: 137, Tegengren 1952: 102). Fallgravsfangsten kunne ikke fore- gå om våren ettersom reinen da var mager, simlene drektige - og ikke minst for- di sneen fremdeles lå på bakken under vårtrekket. Måten fallgravsanleggene er distribuert på innenfor de to sii'da-områder (se Fig. 47.), viser at disse ho- vedsakelig er lagt innenfor de områder hvor disse sii'daene hadde sine høstbo- boplasser (j.fr. Fig. 34).

Begge disse produksjonsprosessene tilsier altså at høstboplassene har vært i innlandet. Klare arkeologiske belegg for produksjonsprosesser eksplisitt til- knyttet vinter og vårsesongen eksisterer ikke, men ut fra etnografiske data ble fangst av dyr som elg og bever især drevet om vinteren (Tegengren 1977: 44, Storå 1977: 90), og med drivjakten på villrein som den viktigste på vårvinter- en (Tegengren 1952: 105).

7.3.3 Konklusjon

Det arkeologiske materialet støtter opp om de konklusjoner som på grunnlag av det osteologiske materialet ble dratt om kystboplassenes sommertilhørighet. Ar- keologiske data peker videre i retning av at innlandet må ha vært oppholdsom- rådet for ihvertfall store deler av den tida på året da kystboplassene ikke var i bruk. Dette betyr at man trolig allerede så tidlig som i eldre metall- alder hadde etablert et bosetningsmønster som i prinsippet var av samme type som det skissert etnografisk. Denne hypotesen forsterkes når jeg i det følgende

skal se nærmere på de forhold som lå til grunn for etableringen av dette bosetningsmønsteret, en prosess som etter min oppfatning skjedde i en periode omkring overgangen fra yngre steinalder til eldre metallalder.

7.4 Fra sedentær kystbosetning til kyst-innland sesongbosetning

P. Simonsen har i flere arbeider (bl.a. 1973: 177 - 180, 1979b: 36, 1982: 560 - 561) hevdet at det foregikk en omlegging av bosetningsmønsteret ved overgangen fra yngre steinalder til den fase Kjelmøyboplassene representerer. Simonsens hypotese går på en endring fra et sesongflyttemønster karakterisert ved at vinterboplassen lå ved kysten og sommerboplassen i innlandet, til det nærmest omvendte sesongflyttemønster tilsvarende det skissert ovenfor. Etter min oppfatning har Simonsen rett i at det skjer en endring av bosetningsmønsteret, i hverfall for deler av Varangerområdet, selv om dateringer av denne endringen trolig må settes omkring 1000 år tidligere enn det han har hevdet. Jeg finner det imidlertid mer plausibelt å se dette som en endring fra en sedentær kystbosetning til en kyst-innland sesongbosetning, enn som en drastisk endring fra et sesongflyttemønster til et annet.

Oppfattelsen av et mer sedentært kystbosetningsmønster for yngre steinalder er basert på nyere studier utført i Varanger (Renouf 1981) og på Nordkynhalvøya (E. Helskog 1983), som begge konkluderer i retning av dette (Renouf ibid: 298, Helskog ibid: 82). Dette bosetningsmønsteret representeres i Varanger av boplasser med s.k. Gressbakkentufter, som etter min oppfatning bør gis en kronologisk avgrensning til ca. 3000 - 1000 f.Kr. (sml. K. Helskog 1980).

P.g.a. manglende osteologisk datatilfang er vanskeligere ut fra faunale belegg å vise en tilsvarende bofasthet for boplasser med tufter av Gressbakken-typen i basisområdet. Materiale av nevneverdig grad finnes bare fra boplassen Høybukt (se Simonsen 1963: 219 - 230), og er i overveiende grad av fisk. Sammensetningen av dette gir imidlertid interessante indikasjoner, på tross av en sparsom prøvemengde: 73 (60.83%) av fragmentene var av torsk, 44 (36.67%) av sei, og 3 fragmenter (2.5%) er henholdvis av lange, uer og flyndre (H. Olsen 1967: 28). Sammenligner en forholdstallet mellom sei og torsk med de angitt på Fig. 35, ser man at dette ligger nært opp til det en ville forvente for en helårlig utnyttelse. Forekomsten av sei er så stor at boplassen neppe kan ha vært forlatt om sommeren slik Simonsen hevder (1979b: 30 - 31). Bl.a. dette gjør at jeg heller ikke finner å kunne dele Simonsens antagelse av at boplassene fra yngre steinalder i Pasvikdalen har vært sommerboplasser for den befolkning som bodde ved kysten om vinteren (op.cit.). I likhet med Renouf (1981: 299) oppfatter jeg disse som uavhengige enheter, hvorav kystboplassene representerer en sedentær bosetning og innlandsboplassene et innlands sesongflyttemønster. Jeg skal imidlertid ikke gå nærmere inn på dette her, og skal i det

følgende gå over til å se på de endringer som er påviselig i kystområdet.

7.4.1 Boplasslokalisering

De s.k. Gressbakkentuftene i Varangerområdet er meget karakteristisk og typologisk lett utskillbare gjennom sin ovale form, sine kraftige voller og et sterkt nedsenket gulvplan, ofte opp til en meter under vollenes overflate. Lengden er normalt mellom 10 og 14 m, og breddes fra 5 - 8 m, målt fra vollenes ytterkant (se Johansen Kleppe 1974: 125, og Simonsen 1979a: 371 - 375 for nærmere beskrivelse). Nettopp denne uhyre solide konstruksjon er da også et klart tegn på en mer permanent bosetning. Ved anleggelsen av slike store og sterkt nedgravde hus må en betydelig arbeidsmengde ha gått med, og trolig har levetiden vært flere generasjoner, kanskje inntil flere hundre år. Det er overhodet ikke grunnlag for å sammenligne disse solide husene levetid, med den som er belagt for moderne torvgammekonstruksjoner (30 - 40 år), slik det synes å være en tendens til.

Fig. 38 viser distribusjonen av registrerte Gressbakken-tufter i kystdelen av basisområdet sammenholdt med lokaliseringen av boplassene fra eldre metallalder.

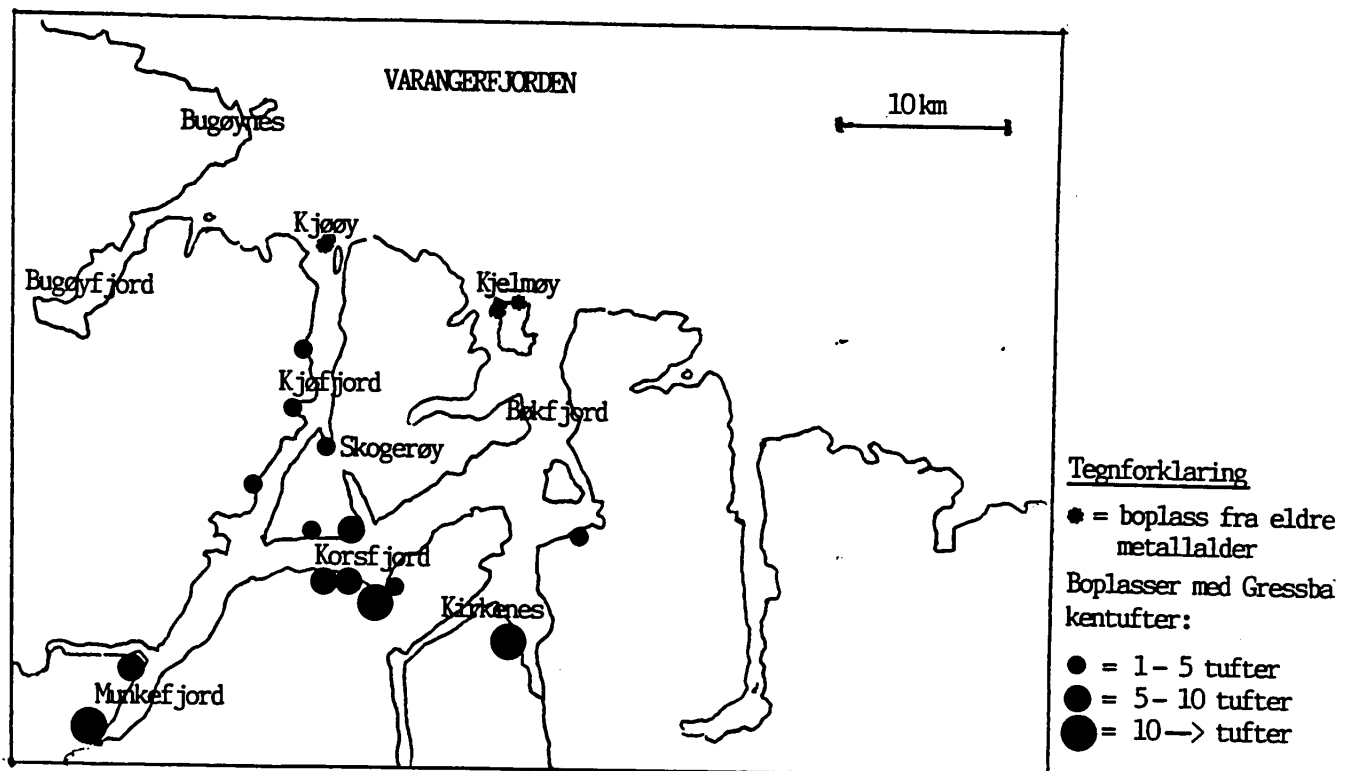

Fig. 38. Distribusjonen av Gressbakkentufter i basisområdets kyststrøk.

Man ser av denne at samtlige boplasser med Gressbakkentufter ligger et stykke inn i fjordene, og at ingen er registrert på ytterkysten. De største, og de fleste, boplassene er likeledes lokalisert til de indre deler av fjordene.

Ser man så på boplassene fra eldre metallalder, så har lokaliseringen endret seg til kun å omfatte de ytre kyststrøk: Kjøy og nordsiden av Kjelmøy. (En boplass som muligens kan gå tilbake til eldre metallalder er Bugøynes, som har en tilsvarende ytterkyst lokalisering. Her følges også mønsteret opp ved at de største boplassene med Gressbakkentufter ligger i bunnen av Bugøyfjord.) Disse boplassene har utelukkende vært bosatt om sommeren og synes å inngå i et kyst-innlands bosetningsmønster av tilsvarende type som det som er etnografisk belagt for Pasvik- og Neidensii'daen. Det skjer altså en klar endring av bosetningsmønsteret fra yngre steinalder til eldre metallalder, og jeg vil skissere følgende modell for hvordan denne endringen kan ha foregått, og de årsaker som lå til grunn for den.

Som man ser av Fig. 38 er boplassene med Gressbakkentufter lokalisert til en økologisk middelsone i det indre av fjordene, d.v.s. mellom ytterkyst og innland. Slik det fremgikk av kap. 5.4.1.1., lå skoggrensen både for furu og bjørk betydelig lenger mot nord under denne bosetningsfasen enn hva tilfelle er idag (med unntak av den helt siste delen av denne). Funn av fossile furustubber, trolig fra sub-boreal tid, i myrene på Skogerøya (Simonsen 1963: 232) viser at furuskogen har bredd seg utover Gressbakkentuftenes lokalisingsområde. Terrestriske og maritime ressurser kunne følgelig opptre relativt samlet i de indre kyststrøk, noe lokaliseringen trolig avspeiler. Med korte fangst ekspedisjoner, som ikke la grunnlag for etablering av egne sesongbosetninger, kunne ulike miljø som skogen, fjellet og sjøen utnyttes. Slike fangstekspedisjoner kunne om sommeren omfatte fuglefangst på øyene, slik en trolig har funnet spor av i Makkholla (Felt I) på Kjelmøy (se kap. 2.1.2 og 2.2.1).

Gradvis forrykkes imidlertid skogen tilbake fra kysten, og fra omkring 1100/1000 f.Kr. inntreer en markant kjøligere periode som må ha endret produksjonsbetingelsene betydelig (se kap. 4.4.1.2. og 4.4.2). Foruten skogens tilbaketrekking fra kysten, må dette også ha medført en tilfrysing av fjordene om vinteren (eventuelt en lengre tilfrysing). Skogenstilbaketrekking medførte at en rekke dyrearters habitat ble forrykket innover i landet, og at ressurskonsentrasjonen og stabiliteten ved kysten avtar. Et kulturelt ressursbilde endres, og for å skaffe seg de prefererte ressurser blir lengre jakt ekspedisjoner, med etableringer av egne sesongbosetninger, nødvendig. Hovedboplassen, som var lokalisert i henhold til utnyttelsen av nært tilgjengelige ressurser fra en fast bosetning, mister etterhvert sin betydning, og utviklingen kulminerer i det bosetningsmønsteret som synes etablert i eldre metallalder. Belegg fra Makkholla og Kjøy (tuft 1) kan tyde på at dette bosetningsmønsteret er etablert allerede i begynnelsen av denne perioden, d.v.s. rundt 800 f.Kr.

Denne endringen i bosetningsmønsteret er også klart korrelert med den klare forandring som samtidig skjer med tuftenes form og struktur. De kraftige nedgravde tuftene forsvinner grovt sett omkring 1000 f.Kr, og blir erstattet av langt mindre og svakere markerte tufter som er vanskelig å påvise arkeologisk. Denne sammenhengen består etter min oppfatning i at den nedgravde, solide hustypen representerer en fast bosetning, som etter hvert gikk over til en sesongbosetning med mindre permanent konstruerte hus. Denne modellen kan også anvendes til å forklare mangelen på observerbare huskonstruksjoner fra eldre steinalder i Finnmark, da en her må regne med et tilsvarende mobilt sesongbosetningsmønster. Det er forøvrig i denne sammenheng interessant å merke seg at tendenser til nedgravde, større hus dukker opp igjen med den faste sjøsamebosetningen i Finnmark på 16 - 1800 tallet (P. Claussøn Friis 1632: 403, Rode 1842: 226, Storm 1895: 226). Dette er selvsagt forhold som også har sammenheng med demografiske variabler, som i seg selv påvirkes av bosetningsmønsteret, noe jeg vil komme tilbake til i kap. 9.

7.5 Territorier belyst ved undersøkelser i et grenseområde

Et annet trekk ved boplasslokaliseringen kan brukes til å underbygge de ovenstående slutninger vedrørende bosetningsmønsteret, samtidig som det bedre belyser spørsmålet om territorier. Dette er basert på undersøkelser av to lokaliteter i Korsfjorden, Tusenvik og Steinskjærnes, som begge er lokalisert på grensen mellom Pasvik- og Neidensii'daen (Fig. 39). Disse undersøkelsene har følgende bakgrunn.

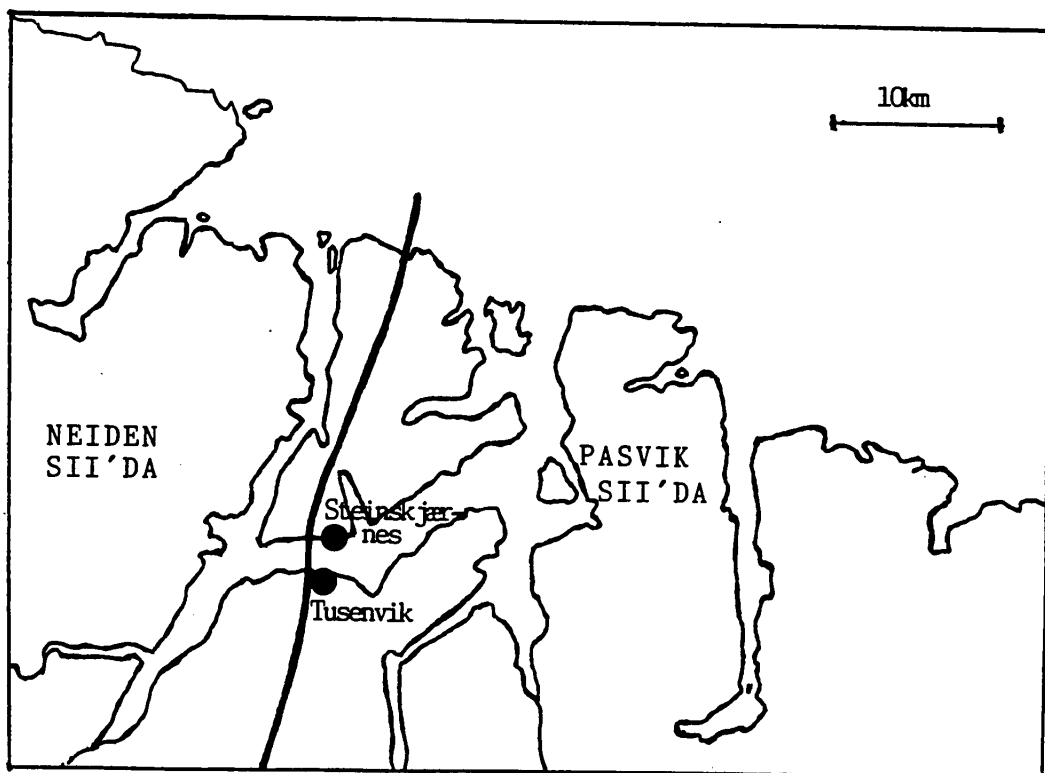

Fig. 39. Grensen mellom Pasvik og Neiden sii'da i kystområdet.
(Etter Ø. Vorren 1979: 59 og Tanner 1929: 226)

Tusenvik og Steinskjærnes har det til felles at de tradisjonelt ikke har vært anvendt som sesongboplasser av verken Pasvik- eller Neiden-sii'daen. Stedene dukker opp i de skriftlige kilder på begynnelsen av 1800-tallet, da sjøsamer fra indre Varangerfjord har bosatt seg her (Keilhau 1831: 32, Qvigstad 1925: 22 - 23). Denne tilflytting av sjøsamer fra indre Varanger på 1700 - 1800 tallet til Pasvik og Neiden skjedde kun med tillatelse fra sii'da-rådene (norraz), og de ble likeledes anvist de plasser de kunne slå seg ned på (Schnitler 1742-45: 427, Tanner 1929: 340 - 341, j.fr. også A. Andresen pers. kom.). Dette var steder der tilflytterne ikke kom i konflikt med østsamenes næringsutøvelse, og grenseområdet mellom sii'daene var nettopp et slikt "tomrom". Østsamenes flytninger foregikk i fjordene øst og vest for dette, og grenseområdet ble akseptert som "ingenmannsland". Dette for å unngå aktivitet som kunne skape konflikt mellom sii'daene. Territorienes ukrenkelighet ble overholdt meget strengt i de østsamiske-sii'daer. (Tanner 1929: 347 - 348)

På begge disse boplassene er det registrert en rekke tufter som bl.a. var antatt å være fra samisk jernalder, og det var også på denne bakgrunn at disse ble valgt. Ved at disse boplassene lå på grensen mellom de to historisk kjente sii'daer i området hadde jeg følgende hypoteser som utgangspunkt for undersøkelsen: En påvisning av en mer kontinuerlig bruk av disse boplassene fra steinalder til nyere tid, og bosetning generelt i samisk jernalder, ville jeg finne i motsetning til at en territoriegrense skulle være etablert særlig tidligere enn det som er skriftlig belagt. En påvisning av brudd i bosetningen i et lenger tidsrom før disse belegg, kunne sees som en indikasjon på det motsatte. Følgelig ble undersøkelsen konsentrert om å få datert flest mulig av tuftene på disse to boplassene.

I Tusenvik er det ialt 37 registrerte hustufter, fordelt på ialt 13 strandvollsmarkeringer fra 7 - 25 m.o.h. Denne usedvanlige kontinuitet av strukturer på de ulike høydenivå var bakgrunnen for oppfattelsen av også kronologisk kontinuitet. Av tuftene er 15 klare yngre steinalderstufter, 7 av Gressbakkentypen og 8 av Karlebotntypen (se Simonsen 1979a: 367 - 371 ang. Karlebotntypen). Disse ligger mellom 17 - 25 m.o.h., med tufter av Karlebotntypen øverst. Av de øvrige 22 tufter lot 6 seg umiddelbart datere til moderne tid (1900-talls) ut fra overflateobservasjon, mens 8 av de resterende tufter ble valgt ut for prøvestikking. Disse ble valgt ut fordi de representerte de resterende strandhøydenivåer, og ved at de ut fra overflateobservasjon pekte seg ut som de eldste. Gjennom prøvestikking kunne tre av disse umiddelbart dateres til 18-1900 tallet ut fra funn (glass, fajanse, spiker o.s.v.), mens de øvrige fire ble valgt ut for C-14 datering. Av disse ble prøver fra tre innvilget datert, og resultatene fremgår av tabell .

Steinskjærnes har ikke så mange registrerte tufter som Tusenvik, og er ikke en så klart markert strandvollboplass. I prinsippet følger imidlertid bosetningen det samme romlige mønster som i Tusenvik. Øverst, 16 - 20 m.o.h., ligger to felt med tilsammen 9 tufter. Nedenfor dette ligger 8 yngre tufter mellom 8 - 12 m.o.h. Fremgangsmåten for undersøkelsen var den samme som for Tusenvik, og to av tuftene ble valgt for C-14 datering da de kunne antas å være eldre enn nyere tid.

Resultatet av C-14 dateringene fra Tusenvik og Steinskjærnes var følgende (tabell 14.):

LOKALITET	Lab. nr.	H.o.h	14-C år B.P.	Kalibrert alder(MASCA)
Steinskjærnes, tuft 8 (T-4346)		12.0 m	230 $\pm$ 80	1510 - 1770
" " tuft 1 (T-4347)		14.5 m	280 $\pm$ 70	1460 - 1650
Tusenvik tuft 11 (T-4343)		9.0 m	250 $\pm$ 70	1470 - 1760
" tuft 13 (T-4344)		11.5 m	170 $\pm$ 70	yngre enn A.D. 1630
" tuft 21 (T-4345)		16.0 m	170 $\pm$ 50	1630 - 1800

Tabell 14. C-14 dateringer av hustufter fra Tusenvik og Steinskjærnes.

Som man ser er samtlige av dateringene svært seine. For de to eldste prøvene (T-4343, T-4347), ble dessuten trekullet bestemt til å bl.a. være fra gran, som utvilsomt representerer drivtømmer og dermed gir en datering betydelig eldre enn det bosetningen har vært. Når så C-14 metoden også antas å være mer usikker for prøver fra svært sein tid (sml. Gulliksen 1974: 24), finner jeg det mest rimelig å se samtlige dateringer i sammenheng med sjøsamebosetningen som tar til på 17 - 1800 tallet. Dette understøttes også av at tuftene i Tusenvik og Steinskjærnes er av en annen type enn de en finner på kystboplasser man vet har vært anvendt av øst-samer. Disse er alltid runde gammetufter, mens tuftene i Tusenvik og Steinskjærnes er tilnærmet rektangulære, og ofte noe nedgravde.

Jeg finner med dette å ha sannsynliggjort at bosetningen i Tusenvik og Steinskjærnes viser et brudd fra yngre steinalders slutt og helt frem til den sjøsamiske tilflytningen på 17 - 1800 tallet. I henhold til de hypoteser som ble fremsatt foran kan dette sees som et uttrykk for at denne grensen etableres i forbindelse med endringen av bosetningsmønsteret ved overgangen fra yngre steinalder til eldre metallalder. D.v.s. i første halvdel av siste årtusen f.Kr.

Dette inntrykket forsterkes når jeg i det følgende skal gå over til igjen å se på eiermerkene på pilespissene fra Mestersanden, og hva disse kan gi av informasjon om territorialitet.

7.6 Eiermerker og territorialitet

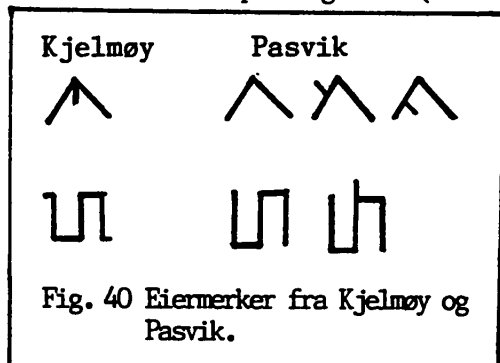
Eiermerkene på pilespissene fra Mestersanden er tidligere blitt behandlet i en annen sammenheng (kap. 4.3.1.3), og jeg skal her forsøke å vise hvordan disse også kan gi informasjon om territorialitet i basisområdet.

Mestersanden og Kjelmøy var, som det har fremgått foran, endel av Pasviksii'daens territorium, og østsamene her brukte eiermerker til helt opp på 1900-tallet (se Solberg 1909: 83). J.A. Friis som oppteignet merker fra Pasvik i 1868, opplyser at samene ikke hadde noen tradisjon om merkenes opprinnelse, bare at de var "svært gamle" (j. fr. Storå 1971: 89 - 90). Storå (ibid: 90) hevder at Pasvik-merkene var distinkt forskjellig fra andre sii'daers merker, d.v.s. man kunne også identifisere sii'datilhørighet ut fra merkenes form. Dette fremgår da også klart ved å sammenholde Pasvikmerkene med de som f.eks. ble brukt i Suenjel (se Nickul 1948: 79).

Det er på denne bakgrunn svært interessant å legge merke til følgende opplysninger fra Tanner (1929: 371):

"Under sina utgrävningar på Kjelmö har Solberg anträffat inventarier med tecken, som likna bomarken. Jag visade en reproduktion av ett dylikt föremål för några Peachccan- och Suenjel-lappar (samer fra Pasviks to östforliggende nabo-sii'daer, min. anm.), som, efter att en stund intresserat ha betraktat det och utan att veta, varifrån det härstammade, svarade mig, att de visserligen ej kände vems bomärke det kunde vara, men att det var ett gammalt Paccvei (Pasvik, min anm.)-bomärke syntes säkert, ty det framgick ju av märkets karaktärsdrag."

Et eksempel på den store likhet mellom de eiermerkene som opptrer i en forhistorisk kontekst på Kjelmøy, og de som er kjent etnografisk fra Pasviksii'daen vises på Fig. 40 (etter Storå 1971: 90). Det må nok en gang poengteres

at bruk av begrep som "bevisførsel" blir meningsløst i tilfeller som dette. Hva vi her har er et indisium på at Pasvik-sii'daen og dens territorier kan la seg tilbakeføre til eldre metallalder. Det vil i så fall være i samsvar med konklusjonen i det forrige kapittel (7.5), og med det fremkommet foran vedrørende alderen på det bosetningsmønsteret som kjennes etnografisk.

7.7 Oppsummering og konklusjon

Utgangspunktet for denne analysen av bosetningsmønsteret var å prøve å komme frem til når det bosetningsmønsteret som etnografisk er belagt i basisområdet etableres. Dette bosetningsmønsteret var basert på sesongvise flytninger mellom kyst og innland, med opphold ved kysten fra mai til juli/august og resten av året i innlandet

Jeg startet opp med en analyse av det osteologiske materiale fra Kjøy og Kjelmøy, som tradisjonelt har vært anvendt som sommerfiskeplasser av henholdsvis Neiden- og Pasviksamene. Dette materialet, som er fra perioden 800 f.Kr. - 300 e.Kr., ga klare indikasjoner på en rein sommerbosetning fra juni til august. Dette tyder på at boplassene er tatt i bruk omkring en måned seinere enn det som er etnografisk belagt. Det er naturlig å se denne seinere tilkomsten i sammenheng med det kjølige klimaet i siste årtusen f.Kr., da dette kan ha bidratt til en tilsvarende seinere isløsning i fjordene. Ut fra etnografiske belegg vet vi at dette var avgjørende for når flyttingen ut til kysten kunne ta til. Innslag av fauna som har sitt naturlige habitat i innlandet, og dels i furuskogen, indikerer opphold og fangst i disse områdene. Det at furuskogens nordgrense i denne perioden trolig ligger så langt syd som Salmijärvi, d.v.s. over 60 km i luftlinje fra Mestersanden, gjør det urimelig at denne fangsten har forgått fra kystboplassene. Man må heller se disse innslagene som bragt med til kystboplassene fra vinteropphold i innlandet.

Det arkeologiske materialet synes å understøtte dette. Foruten at en i dette finner klare indisier på kystboplassene sommertilhørighet, gir det og informasjon om hvor befolkningen har tilbrakt resten av året. En viktig datakategori er her dyrefigurene i det arkeologiske materialet fra Mestersanden. På tross av at de er funnet på en ytterkystboplass fremstiller de innlandsdyr som elg og bever, noe som klart peker i retning av en kulturell ressursorientering mot innlandet. Jeg fant det rimelig å se dette som uttrykk for at vi her hadde å gjøre med en befolkning som tilbrakte mesteparten av året i innlandet, og som bare om sommeren kom ut til kysten. Teknologi som lystergaffler og fallgravanlegg gir klare belegg for at høsten må være tilbrakt i innlandet. Det osteologiske og det arkeologiske materialet vurdert samlet, gir etter min oppfatning gode holdepunkter for å hevde at det bosetningsmønsteret som kjennes etnografisk fra basisområdet er etablert allerede i eldre metallalder.

Jeg har videre forsøkt å vise at dette bosetningsmønsteret etableres i en periode omkring overgangen fra yngre steinalder til eldre metallalder, og at dette var en endring fra en sedentær kystbosetning til en kyst-innland sesongbosetning. Jeg har likeledes hevdet at dette bør sees i sammenheng med den klimatiske forverring som markert inntreer i første halvdel av det siste årtusen f.Kr. Med denne forsvant skogen fra kysten, og man fikk en lenger tilfrysning av fjordene om vinteren. Økologiske parametre endres, men kanskje viktigere er det at en kulturelt definert virkelighet endres. For å fortsatt kunne utnytte et kulturelt etablert ressurspekter må man etterhvert som visse ressursers habitat forrykkes fra kysten foreta stadig lengre sesongjakter, noe som bryter ned den faste bosetningsstrukturen. En tydelig indikator for

denne endringen av bosetningsmønsteret er at de store, nedgravde husene forsvinner. Det må poenteres at jeg i større grad ser omleggingen av bosetningsmønsteret som kulturell betinget, enn som økologisk. Med en redefinering av den kulturelle virkelighet, f.eks. ved sterkere orientering mot maritime ressurser, hadde det neppe bydd på problemer å opprettholde en mer stabil bosetning ved kysten.

Samtidig med etableringen av det etnografisk kjente bosetningsmønsteret synes de tilsvarende sii'daterritorier i basisområdet å bli etablert. En punktundersøkelse av to boplasser i grenseområdet dokumenterte brudd i bosetningen fra yngre steinalder og helt frem til den sjøsamiske tilflyttingen på 17-1800 tallet. Dette ble sett som en indikasjon på at disse boplassene har vært lokalisert til et område som i mellomtiden har fungert som en sosial og territoriell grense. En ytterligere indikasjon på sii'da-territorienes høye alder er at eiermerkene på pilene fra Mestersanden er av tilsvarende type som de etnografiske kjente fra Pasvik-sii'daen. Uten at jeg har kommet inn på det finner jeg rimelig at det i innlandsområdene også har foregått en omlegging av bosetningen som kan ha kuliminert i de historisk kjente innlands-sii'daer, som Suenjel og Enare.

Jeg anser det derfor som sannsynlig at såvel det etnografisk kjente bosetningsmønsteret i basisområdet, som de to sii'da-territorier, etableres i første del av eldre metallalder. Jeg har i dette kapitlet ikke forsøkt å fylle ut det kronologiske tomrom som eksisterer mellom 300 - 400 e.Kr. og frem til vi får de første skriftlige belegg vedrørende sii'daene på 1500-tallet (se bl.a. Fellman 1906, III: 706 - 708). Dette fordi jeg ikke finner dette mulig ut fra det foreliggende datatilfang. Jeg finner det likevel høyst plausibelt at dette mønsteret viser kontinuitet i samisk jernalder. Det må tilsist føyes til at gyldigheten av det fremkommet i dette kapitlet m.h.t. en endring av bosetningsmønsteret ved overgangen fra yngre steinalder til eldre metallalder, ikke uten videre kan utvides til å omfatte større deler av Varanger. En må bl.a. anta at det kan ha forekommet en ulik utvikling mellom nord- og sørsiden av Varangerfjorden, slik det også er etnografisk belagt (Kolsrud 1961). På Mortensnes på nordsiden av Varangerfjorden er det belegg for at de store og sterkt nedgravde husene, og derfor muligens et sedentært bosetningsmønster, går ned til like før Kr.f.

KAPITTEL 8

PRODUKTIVKREFTER III: TEKNOLOGI, SOSIAL ARBEIDSDELING OG
ARBEIDSORGANISERING

I dette kapitlet skal jeg se nærmere på teknologien og metodene for dens anvendelse, samt de ulike former for sosial arbeidsdeling og arbeidsorganisering som er forbundet med dette. Når den sosiale arbeidsdelingen behandles i dette kapitlet betyr det ikke at jeg oppfatter denne som en del av produktivkreftene. Betingelsene for den sosiale arbeidsdelingen legges av de produksjonsforhold som råder i samfunnet (se kap. 3.4.2.2), men den konkrete analysen av arbeidsdelingen er det likevel naturlig å gjøre i sammenheng med analysen av de ulike produksjonsprosesser.

I henhold til betingelsene for sosial stabilitet eller endring er studiet av arbeidsorganiseringen, eller de samarbeidsformer som de ulike produksjonsprosesser krever, svært viktig. Dette fordi det er her det lettest vil oppstå konfliktforhold (inter-strukturelle motsetninger) mellom produksjonsforhold og produktivkrefter. Dette kan f.eks. i egalitære bandsamfunn skje ved at det utvikles teknologi som krever en arbeidorganisering som er i strid med de egalitære produksjonsrelasjonene, f.eks. en hierarkisk organisering med utvikling av lederskap. En slik konfliktsituasjon har lettest for å oppstå i den organisasjonelt mest krevende produksjonsprosessen (j.fr. Terray 1970), og identifiseringen av denne blir følgelig essensiell. Dette gjør også at jeg i dette kapitlet bare vil behandle produksjonsprosesser som er relatert til direkte å frembringe produkter fra ressurser i naturen, særlig jakt og fiske, da jeg antar at de mest samarbeidskrevende produksjonsprosesser vil forekomme her. D.v.s. at produksjon relatert til fremstilling og tilberedning av mat, klær og redskaper ikke vil bli behandlet.

Ved behandlingen av slike forhold ut fra et arkeologisk materiale vil bl.a. det problem oppstå at enkelte aktiviteter ikke har etterlatt seg fysisk iakttagbare spor, eller at våre metoder til å oppdage dem er mangelfulle. Det problematiske i dette er hensynet til representativiteten til de aktiviteter vi finner bevart, og har lett for å tillegge vekt, i forhold til deres betydning i det spesifikke fortidige samfunn. F.eks. oppstår en slik skjevhet i et arkeologisk materiale der artefakter av bein, tre og skinn ikke er bevart, og bare steinartefakter som skrapere og avslag er tilbake. Jeg har derfor forsøkt å "balansere" fremstillingen gjennom i stor utstrekning å dra inn etnografisk materiale. For en stor del vil dette være fra de samiske områder, men p.g.a. manglende, eller mangelfulle, analogier for endel produksjonsprosesser i dette materialet vil også etnografisk materiale fra det øvrige sirkumpolare området bli dratt inn. Hovedsakelig skjer bruken av det etnografiske

materialet i kombinasjon med arkeologiske data, og til å utdype disse, men i endel tilfeller også alene. Det metodiske aspektet ved dette kan selvsagt gjøres til gjenstand for lange drøftinger, men jeg har valgt en slik fremgangsmåte fremfor alene å basere meg på arkeologiske data som man vet er fragmentariske og ikke representerer noe totalbilde. Dette spesielt i den aktuelle situasjon som her behandles.

For en lang rekke produksjonsaktiviteter har man ikke grunnlag for å forutsette annet en lang kontinuitet fra det bilde vi kjenner samisk etnografisk belagt. Det er i tilfelle det motsatte, d.v.s. diskontinuitet, som eventuelt må belegges. Selvsagt skjer overganger i råstoffbruk, f.eks. fra stein og bein til jern, men dette endrer ikke nødvendigvis produksjonsprosessen som sådan. Jeg skal i denne sammenheng få vise til et eksempel på den ufattelige kontinuitet som synes å prege mange produksjonsprosesser.

I en jaktscene fra helleristningene i Jiebmaluokta ved Alta (yngre steinalder) vises to jegere som holder to stenger i kors foran et bjørnehi, mens en tredje står klar med buen spent (Fig. 41). I 1847 skriver Jakob Fellman om samisk bjørnefangst i Enaretraktene (1906, IV: 26):

"..Äro björnfångarna flere, hålla tvänne män långa stänger i kors utanför utgången af idet (hiet, min. arm.), så att björnen, när han framrusar, ej slipper ut, utan skjutas af den tredje."

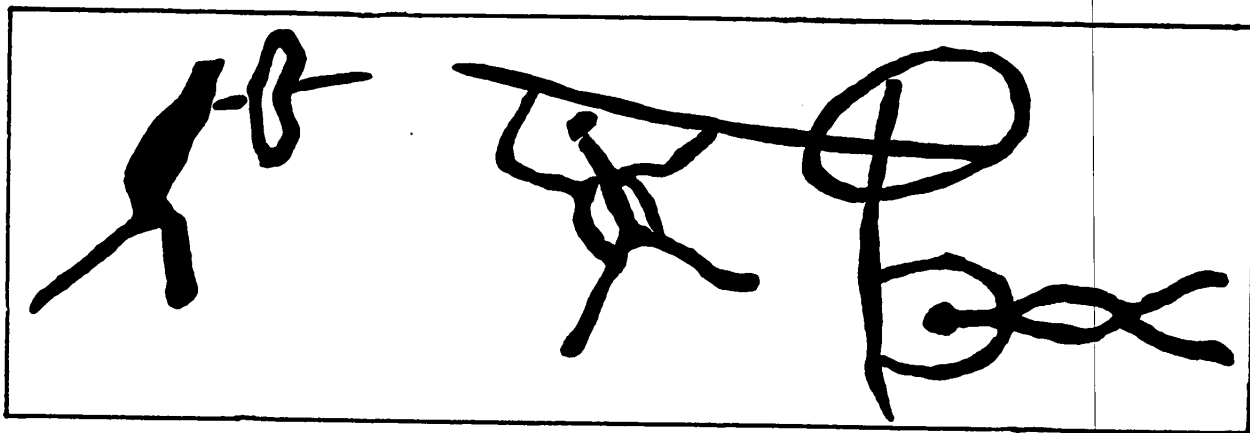

Fig. 41 Jaktscene fra helleristningsfeltene i Jiebmaluokta, Alta.
(Avtegnet av forfatteren etter forsideillustrasjon i Hultkrantz og Vorren (Ed.): The Hunters, Universitetsfolaget 1982)

Det er ikke lagt noen strenge kronologiske rammer på analysen av produksjonsprosessene idet jeg her er mer interessert i å identifisere de ulike slike, og se nærmere på den teknologi, arbeidsdeling og arbeidsorganisering disse er forbundet med. De kronologiske aspekt ivaretas av det siste sammenfattende kapittel (kap. 10) der den sosio-økonomiske utvikling i Varanger i undersøkellesperioden behandles. Likevel vil en stor del av det arkeologiske artefaktmateriale som behandles være fra eldre metallalder, idet dette i det alt

vesentligste vil være fra de tre kystboplassene i basisområdet hvorfra vi har utgravd arkeologisk materiale, og særlig fra Mestersanden. P.g.a. undersøkelsesintensiteten har vi fra denne boplassen det største og mest varierte materialet, og derfor også det mest representative for aktivitetene i kystområdet. I innlandet har man ingen utgravde boplasser som faller innenfor undersøkelsesperioden, og for innlandets produksjonsprosesser må jeg derfor i stor grad basere analysen på andre data enn boplassfunn.

8.1 Fiske

Arkeologiske funn fra Finnmarks kystområder vitner om en rik og relativt differensiert teknologi tilknyttet fiske (bl.a. Solberg 1909, Gjessing 1942, Simonsen 1961, 1979a). Etnografiske data fra nyere tid bidrar ytterligere til dette bildet, og gir også klar dokumentasjon for en spesialisert teknologi tilknyttet innlandsfiske (Leem 1767, Itkonen 1937, Nickul 1948). For å komplettere dette kan man også dra inn lingvistiske data som viser en rik og tidsdyp terminologi tilknyttet fiske og fisketeknologi i det samiske språk (Nesheim 1947, Sammelathi 1982).

Tilpasning av teknologi og fangstmetode til bestemte arter vil skje ut fra forhold som fiskens størrelse, habitat og adferdsmønster. I tillegg kommer det forhold at de forskjellige artene viser variasjon i lokalisering og adferd til ulike sesonger, særlig forbundet med gytetid, noe som ytterligere bidrar til spesialisering. (Stewart 1982: 25)

Ved siden av at spesialisering tjener til å øke redskapets kvantitative effekt, tjener den også en kvalitativ hensikt idet den gir fiskeren økt kontroll over de arter som fiskes, slik at man på det vis kan skille ut kulturelt prefererte fiskeslag.

På denne bakgrunn skal jeg i det følgende se nærmere på tre ulike former for fiskeredskap; fiskekroker, lystergaffler og garn.

8.1.1 Fiskekroker *

Fiskekrokenes opptreden i det arkeologiske materialet fra basisområdet er betydelig, og omfatter ialt 250 angler, eller fragmenter av angler. Av disse er 227(90.80%) fra Mestersanden, 21(8.40%) fra Makkholla og 2(0.80%) fra Kjøy (se kap. 2.2.1). Det utvalg jeg her har behandlet omfatter ialt 221 angler, som tilsvarende det antall magasinert ved Tromsø Museum (de 29 resterende angler, samt alle fra Mestersanden, er magasinert ved Universitetets Oldsaksamling, Oslo). Beinanglene er klassifisert i tre hovedtyper (type I, type II og type III), hvorav type II igjen er delt inn i to underkategorier (type IIa og IIb) (se

*Bare fiskekroker av bein behandles her

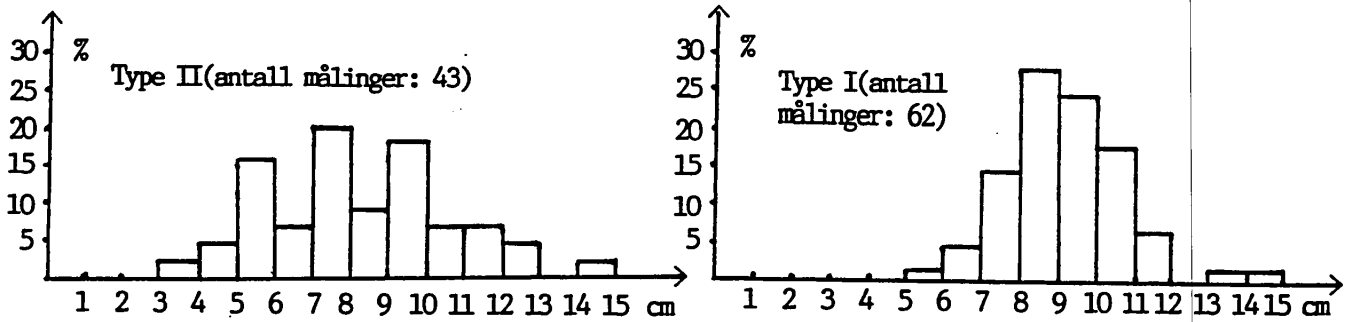

Fig. 42 Fiskekrokernes prosentvise fordeling m.h.t. total lengde.

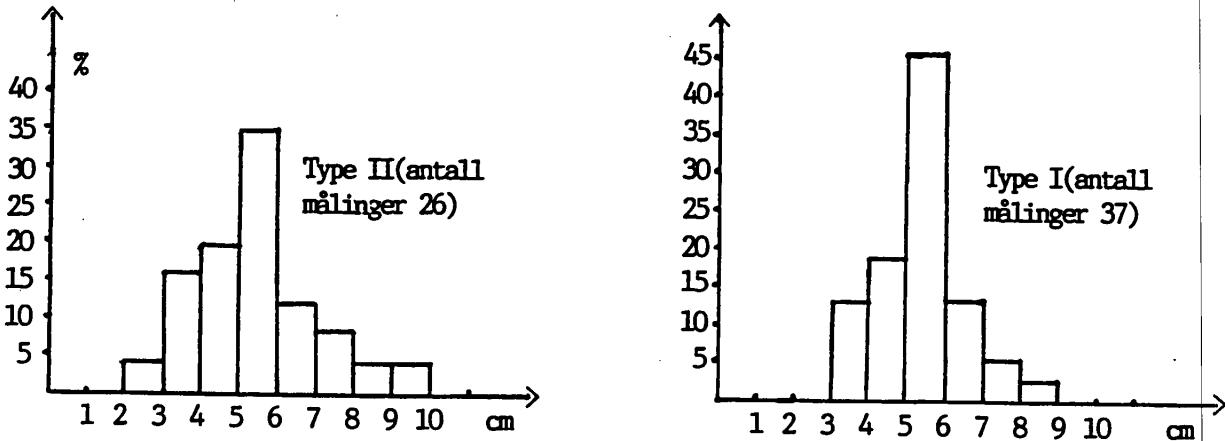

Fig. 43 Fiskekrokernes prosentvise fordeling m.h.t. odd-lengde.

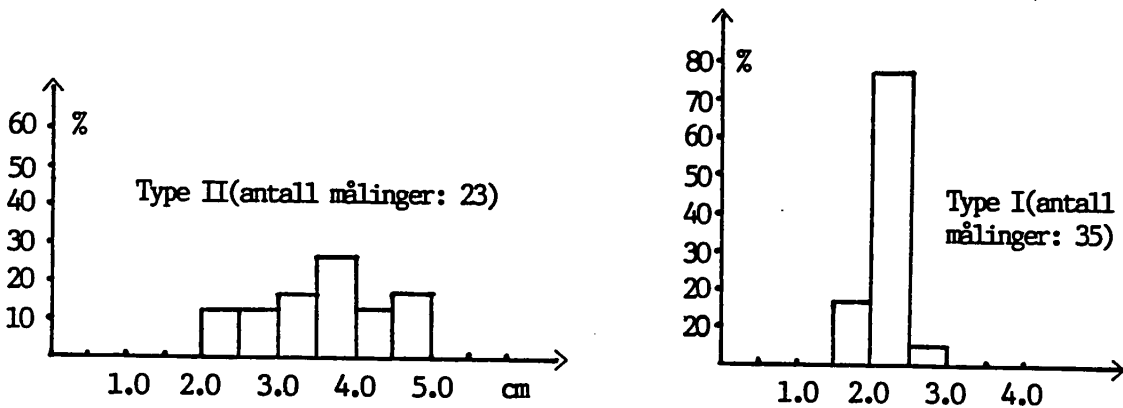

Fig. 45 Fiskekrokernes prosentvise fordeling m.h.t. bredde(krokgap).

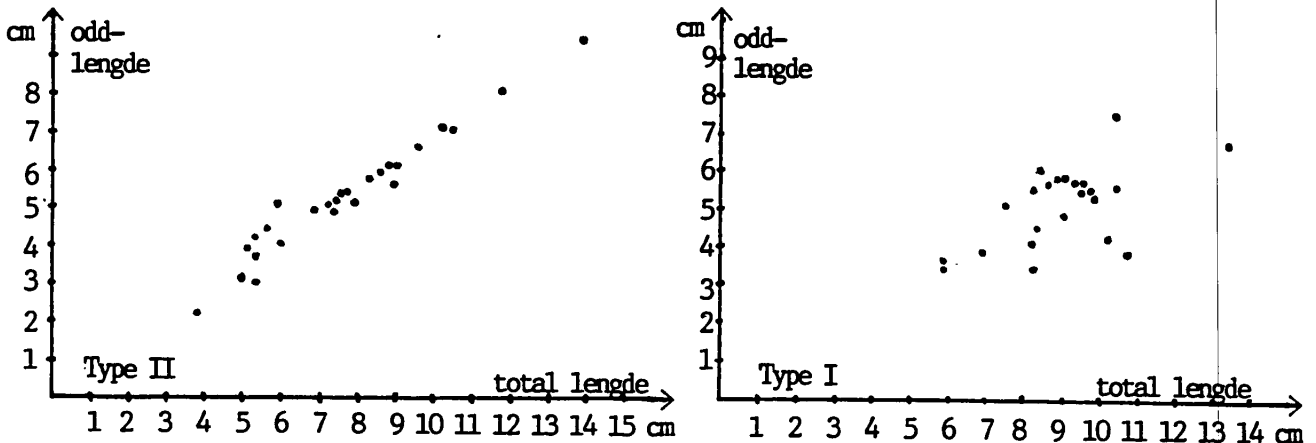

Fig. 44 Korrelasjonen mellom fiskekrokernes totale lengde og odd-lengde.

kap. 2.2.2.2 for typedefinisjoner). Av disse er type I den klart dominerende, og omfatter ialt 139 angler, eller 62.89 prosent av det totale utvalg. Type II omfatter i alt 78 angler(35.29%), hvorav 46(58.97%) er av type IIa, 13(16.67%) av type IIb, mens 19(24.36%) ikke lot seg identifisere i forhold til undertypene, da snørefestet var borte. Type III omfatter bare 4 angler(1.82%), og skal ikke behandles i denne sammenheng. Funksjonelt synes den imidlertid klart å ligge nærmest type II.

En presumptiv antagelse er at krokens størrelse er relatert til funksjonell spesialisering, og følgelig at variasjon i basale størrelser som lengde og bredde (krokgap) burde avspeile graden av differensiering i utnyttelsesmønsteret. Andre forhold som normalt dras inn, særlig den s.k. gripvinkel(C. Persson 1981: 3 - 5), er urelevant for type II(p.g.a. anordningen for snørefeste), og har gjennom målinger av type I(variasjon fra 12° - 50°) også vist seg det for denne, da variasjonen hovedsakelig fremkommer som følge stammelengdens variasjon i forhold til den mer stabile oddlengden.

Fig. 42 viser de to hovedtypenes fordeling innenfor ulike størrelseskategorier, m.h.t. total lengde. Som man ser viser type I en langt større samling rundt lengder fra 7 - 11cm, med en særlig høy frekvens fra 8 - 10 cm. Type II viser en mer jevn fordeling, med høyere verdier for 5 - 6 cm, 7 - 8 cm og 9 - 10 cm, og det er dessuten langt flere angler av type II med svært kort lengde enn av type I.

Fig. 43 viser tilsvarende for odd-lengde. Man ser her noe av den samme tendens som fra Fig. 42 ved at type I viser en klarere samling enn type II, om enn ikke så utpreget som for den totale lengden.

Sammenhengen mellom disse to variablene vises på korrelasjonsplottet på Fig. 45, og vi ser her en klar forskjell mellom de to typene. Mens vi for type II får en klar korrelasjon mellom odd-lengde og total lengde, illustrert ved en jevnt lineært stigende distribusjon av plottene, får vi for type I en tilfeldig distribusjon. D.v.s. ingen, eller lav, korrelasjon.

Går man så over til å se på anglenes bredde(krokgap), d.v.s. den største avstand målt fra forkant av odd til bakpart av stamme, så får vi igjen det samme bildet. Fig. 44. viser klart hvor lite bredden varierer for type I, med en ekstrem samling rundt verdiene 2.0 - 2.5 cm, mens den derimot viser en jevn fordeling for angler av type II for alle intervall(0.5 cm) fra 2.0 - 5.0 cm. (En korrelasjonsanalyse ikke tatt med her, viser en helt klar korrelasjon mellom bredde og total lengde for angler av type II, mens det motsatte var tilfelle for type I).

Samlet gir dette et inntrykk av at angler av type II har et langt mer differen-

bruksområde enn angler av type II. Mens størrelsesvariablene for type II viser en klar samvariasjon, er dette ikke tilfelle for type I. På tross av en viss variasjon i total lengde for type I, er oddlengde, og særlig krok-gap, svært stabil. I den grad disse siste varierer er dette ikke korrelert med variasjonen i total lengde. Dette tyder på at disse variablene bevisst har blitt holdt innenfor visse størrelsesintervall, mens den totale lengde kan ha variert fordi dette trolig var av mindre funksjonell betydning. For en nærmere funksjonstolkning må en imidlertid trekke inn andre datagrupper.

8.1.1.1 Angler av type I

Jeg er her av den oppfatning at vi har å gjøre med en angel spesialisert for dorgefiske, og skal forsøke å grunngi dette.

Ved dorgefiske som foregår etter høytgående pelagiske fisk som sei, laks og sild, henger angelen nærmest horisontalt i vannet ved at den slepes etter båten. Fisken angriper angelen slik den angriper småfisk, som f.eks. krill, d.v.s. bakfra ved en kort spurt (sml. Evans 1983: 28). Følgelig blir bredden på kroken en essensiell faktor ved dorgefiske, til forskjell fra jukse og line(eller vad), der fisken tar angelen forfra eller fra siden. Den ekstremt lille variasjon i bredden på angler av type I viser at dette har vært et essensielt trekk ved disse. Ved at dorging er et svært aktivt fiske, er heller ikke mangel på agnor noen ulempe, noe som ville vært en nødvendighet ved faststående bruk(line og vad) og ved juksing på dypt vann. Hullet, som normalt forekommer i tverrstykket nederst på angler av type I, kan vanskelig ha tjent noen annen funksjon enn til feste av beite, slik påpekt av Solberg(1909: 30). Antagelsen om at dette skulle ha tjent til feste av søkke(Tanner 1928: 17, Magnus og Myhre 1976: 239) må forkastes, da det ville hindre fisken i å ta kroken.

Hypotesen om at anglene av type I er spesialisert for dorgefiske bestyrkes ved å konferere de ialt 6 vabein i materialet fra Mestersanden. Disse vabeinene består av to distinkte typer, utskilt ved måten haken som fungerer som snørebremser er anordnet på, og som dessuten er korrelert med to forskjellige feste-anordninger. På den første typen er haken krummet, og anordnet slik at den vil falle på skrå ut fra båtripa(se Solberg 1909: 50 - 51, fig. 103 - 105, 107). Den andre typen har en hake som er rett, og som er plassert vertikalt på toppen av vabeinet(se Solberg 1909: 50, fig. 102). Den funksjonelle detaljen ved den første typen får bare mening dersom båten er i fart og snøret henger bak båten - som ved dorgefiske. Ved dette holdes snøret ut fra ripa, samtidig som den krumme haken hindrer det å hoppe av vabeinet. Den første typen omfatter ialt fire av de seks vabeinene, og har altså omtrent samme prosentandel overvekt i sin populasjon, som angler av type I har det i sin.

Direkte etnografiske paralleller til angler av type I er ikke påtruffet. Det er imidlertid interessant å merke seg at de som i form synes å ligge nærmest, nettop er dorgekroker. Disse brukes bl.a. av Nootka-indianerne på vestkysten av Canada til laksedorging (Stewart 1982: 41). I denne forbindelse må det imidlertid nevnes at Simonsen (1979a: 403) har satt angler av type I i sammenheng med s.k. "omvendte kroker", anvendt til størfiske bl.a. i Volga (Rohan-Csermak 1963). Den eneste likhet disse har med angler av type I er imidlertid utelukkende den omtalte gjennomboringen i underdelen, da de forøvrig i form og størrelse er svært forskjellig. Bl.a. er stør-anglene forsynt med en svært markert agnor, noe som er en forutsetning for å kunne fungere i det faststående bruk slike "omvendte kroker" inngikk i, men som altså totalt savnes på angler av type I. I tillegg mister sammenligningen relevans ved at størkrokene ble anvendt i strømmende elver, mens samtlige av fiskekrokene av type I er funnet på ytterkysten. Derfor må også Simonsens hypotese om at disse har vært anvendt til innlandsfiske (op.cit.), forkastes.

Som nevnt foregår dorging etter pelagiske fiskesom sei, laks og sild. P.g.a. størrelsen kan anglene av type I ikke ha vært benyttet til sildedorging, og laks er på tross av optimale bevaringsforhold ikke påtruffet i det osteologiske materialet. Derimot er sei ikke bare påtruffet, men utgjør også den dominerende art i det osteologiske materialet. Korrelasjonen mellom sei som den hyppigst forekommende art i det osteologiske materialet, og angler av type II blant fiskekrokene, peker sammen med de ovennevnte indisier i retning av at vi her har å gjøre med en spesialisert dorgekrok for sei. Dette er forøvrig i samsvar med den hypotese Gjessing (1945: 239) fremsetter.

8.1.1.2 Angler av type II

Angler av type II ble delt inn i to undertyper p.g.a. at snørefestet var anordnet på to distinkt forskjellige måter (se kap. 2.2.2.2). De funksjonelle følgene av dette er at ved en festeanordning som på type IIa endres angelens lengderetning mot en horisontal posisjon i vannet, mens angler av type IIb blir hengende nærmest eksakt vertikalt.

Angler av type II har klare paralleller i fiskekroker av jern som ble brukt på Finnmarkskysten helt til slutten av 1800-tallet (Nordgaard 1908: 106, Kolsrud 1955: 132). Leopold von Buch (1810: 100) skriver at sjøsamene i Repvåg brukte slike til torskefiske. Disse krokene synes å ligge nærmest type IIb.

Funksjonen ved et snørefeste som på type IIa synes som nevnt å være å få anbrakt angelen i en horisontal posisjon i vannet. Denne posisjon oppnås best ved den belastning at snøret fortsetter fra bakpart av stamme til en søkkestein og/eller flere angler montert i serie. Dersom det siste er tilfelle kan

anglene av type IIa ha vært beregnet for et faststående redskap noe lignende med en s.k. "snik". D.v.s. en line som står loddrett i sjøen, festet til en fløyte i vannflaten og en stein i botn(Kolsrud 1955:135). Det kan i denne forbindelse nevnes at det i materialet fra Kjelmøy finnes flere grovt tilhuggede, uregelmessige søkker. Disse kan vanskelig ha fungert som vanlige jukse-søkker, da de gir alt for stor motstand i sjøen, og har trolig vært bunnstein for faststående bruk. Dette kan imidlertid også være garn.

På endel av anglene av type II, særlig gjelder dette type IIb, er det svært liten avstand mellom odd og fremre del av overligger(se Solberg 1909: 32, fig. 18). Et gjennomgående trekk er imidlertid at odden skyter litt lenger frem enn overligger og kompenserer noe for den lille avstanden. Et parallelt trekk til denne tilsynelatende ufunksjonelle anordning finner man på kveitangler som brukes av indianerne på vestkysten av Canada(Stewart 1982: 48 - 55). Disse fungerer imidlertid ypperlig ut fra kveitas spesielle måte å ta beitet på(Stewart ibid: 54). Kveite må da også ha vært det tiltenkte byttet for endel av anglene av type II(særlig IIb), da disse er så svære at en vanskelig kan tenke seg noen annen fisk. F.eks. har en av anglene(desverre brukket) en odd-lengde på 9.1 cm(C 21105/300), som gir en estimert total lengde på 14 cm. Store vinkelbøyde angler(av jern) var da også vanlig i kveitfisket på Norskekysten helt opp til moderne tid.

Anglene av type II har dessuten det karakteristiske trekk at de er ornert. Denne strukturelle forskjell mellom angler av type I(hvor dette aldri forekommer) og type II, beror selvsagt ikke på noen tilfeldighet. Ser man på generell intensjonalitet bak dekorasjonskunst på fangstredskap, så ville en forvente at redskap utstyrt med slik var innrettet mot mer prestisjebetont og høyere kulturelt prefert bytte, enn redskap uten. I tillegg kommer forhold som vanskelig tilgjengelighet og risikofylt fangst, som ofte preferert bytte er assosiert med. F.eks. finner man at Nordvestkyst-indianerne(bl.a Haida og Tlingit) alltid dekorerte kveiteanglene ut fra overbevisningen om at fiskeren måtte ha hjelp fra andre makter for å fange denne svære og sterke fisken(Stewart 1982: 46). Motsatt ble dekorasjon aldri anvendt på angler benyttet for annet fiske (ibid: 34 - 35). Det ville derfor ikke være noen urimelig slutning å anta at anglene av type II ble dekorert fordi de var innrettet mot mer ettertraktet, og vanskeligere tilgjengelig fisk(f.eks. kveite, sml. kap. 6.3.2), enn det mer rutinepregede seifisket, som derfor ikke behøvde slik "hjelp".

Det er vanskelig å komme frem til noen entydig konklusjon for bruksområdene til angler av type II. Generelt kan man si at de har hatt en mer differensiert bruk enn angler av type I, bl.a. muligens også til faststående bruk. Likeledes tyder orneringene på at disse har vært innrettet mot mer prefererte fiskeslag,

som torsk og kveite.

8.1.2 Lystergafler(fiskegafler)

Den type lyster, eller fiskegaffel, som er funnet på Kjelmøyboplassene består av en sammensetning av tre beinspisser; to krumme sidegreiner med mothakene på den konkave siden, samt en midtspiss med mothaker på begge sider(se Solberg 1909: 36 - 37, fig. 25 - 28). Utseende denne har hatt i montert tilstand lar seg nærmest eksakt rekonstruere da Solberg under sine utgravninger på Mestersanden i 1910, fant en unikt bevart lystergaffel hvor sidegreiner og midtspiss lå in situ i det forhold de var montert(Solberg 1911: 349, fig. 1).

I alt kjennes 9 sidegreiner og 3 midtspisser fra Kjelmøy(foruten en sidegrein som er funnet på Makkholla, er alle fra Mestersanden). Kun ved det nevnte tilfellet er opplysningene om funnkontekst av en slik art at to sidegreiner og en midtspiss med sikkerhet kan sies å høre sammen. Det totale antall lystergafler disse 12 delene kan ha tilhørt varierer derfor mellom fire og 10. P.g.a. variasjon i størrelser ligger imidlertid antallet trolig nærmere 10 enn fire. Lengden på sidegreinene varierer mellom 12.4 og 24.8cm(én er defekt) og for midtspissene 11.0 - 24.3cm. P.g.a. at det er funnet så få slike er det ikke signifikant å snakke om noen nærmere grupperinger, da dette lett kan skyldes tilfeldigheter. Likevel burde en såpass stor størrelsesvariasjon kunne antyde differensiering i bruk. En nærmere funksjonstolkning må imidlertid bygge på etnografisk materiale.

Ut fra dette synes lystergaflene i all hovedsak å være anvendt til ferskvannsfiske. Hos samene har den spilt en viktig rolle i dette fisket, og er her også blitt anvendt i dagslys(Nesheim 1947: 71). Særlig gjedde kan med fordel lystres i dagslys når den i store stimer søker inn til stranda for å gyte(Leem 1767: 335). De lystrene det her henvises til var av jern(som fig. 4, Itkonen 1937: 119), og var utseendemessig og funksjonelt noe forskjellig fra den trearmede beinlystra. Sidegreinene på denne er elastiske for å omslutte fiskekroppen(Birket-Smith 1927: 100), mens på jernlystra spidder samtlige tenner.

Birket-Smith beskriver hvordan ørret(og laks) fanges med lystergaffel blandt Netsilik-eskimoene ved å avsperre elvemunningene med steindemninger ved lavvann. I de avgrensede demningene er det lett å stikke fisken, som på denne tid av året(seinsommeren) går opp i elvene for å gyte.(1927: 100). Ifølge Birket-Smith(ibid: 102) ble lystra også brukt etter at isen hadde lagt seg på innsjøene om vinteren.

Lystring etter saltvannsfisk er skjeldent, og er heller den avart som bedrives etter ungveteite og flyndre på lys sandbotn med s.k. kveit- eller flyndrepigg (sml. Lillienskiold 1698: 217, Larsen 1947: 26). Muligens kan et redskap fra

Mestersanden være en slik flyndre-, eller kveitpigg(se Solberg 1909: 41, fig. 44).

Det må derfor sies å være overveiende sannsynlig at lystergaflene fra Kjelmøy har vært for ferskvannsfiske, f.eks. laks, sjørret og gjedde. De etnografiske data tilsier også klart at lystra hovedsakelig har vært anvendt om seinsommeren/høsten, bl.a. ut fra fiskens gyteadferd(se Fellman 1906;III: 278). Det synes ikke rimelig at lystergaflene har vært anvendt fra kystboplassene(bl.a. ut fra den store avstand til mulige fiskeplasser),men at forekomsten her heller trolig skyldes at de har vært produsert her, eller medbrakt hit, for seinere sesongopphold i innlandet(j.fr. kap. 7).

8.1.3 Garn

Forhistoriske fiskegarn ble laget av lett forgjengelig plantefibermateriale(ev. dyrefiber), og er derfor svært skjeldent bevart i en arkeologisk kontekst(C. Persson 1981: 24). At garn allerede var brukt i eldre steinalder viser imidlertid det mesolittiske garnfunnet fra Antrea i Finland(Pälsi 1920), samt skånske og danske funn fra tidlig mesolittikum(C. Persson ibid.).

Slike levninger etter fiskegarn er forekommer ikke i det arkeologiske materialet fra basisområdet(eller Nordskandinavia forøvrig), men fra Mestersanden foreligger to gjenstandskategorier som klart peker i retning av garnfiske. (Jeg gjør i denne forbindelse oppmerksom på at begrepet garn brukes her som dekkende for ulike former for "nett", også not.)

Den første av disse kategoriene er søkkene, og særlig de fire hjulformede klebersteinssøkkene(se Solberg 1909: 35, fig. 23). Kun to av disse er inntakt, og vekten av disse, samt estimat av vekten til de fragmentariske, viser at denne har ligget mellom 0.030 kg - 0.060 kg. Etter min oppfatning kan dette vanskelig dreie seg om annet enn garnsøkker, av den typen som festes direkte til garnets undertelne. Dette ut fra paralleller til garnsøkk brukt på Norskekysten helt opp til vår tid(Nordgaard 1908: 81), og som også kjennes i andre etnografiske kontekster i det sirkumpolare området(Nesheim 1947: 145, Stewart 1982: 86). Det er også mulig at de før omtalte, nesten ubearbeidede søkkene, kan ha vært garnsøkk. Nesheim(op.cit) har satt disse i sammenheng med tilsvarende søkker som samene har anvendt til garnsøkk.

Den andre gjenstandskategorien utgjøres av tre redskaper som er oppfatte som garnnåler(Solberg 1909: 54 - 55, fig. 120 - 122). Disse avviker klart fra vanlige moderne garnnåler på det punkt at de mangler den karakteristiske tungen. Nesheim har derfor satt garnnålene fra Kjelmøy i forbindelse med finske garnnålstype som ble brukt bl.a. til binding av finmaskede garn(1947: 107 - 108). Tilsvarende redskap i andre arkeologiske kontekster er forøvrig også

anført som garnnåler(Bøe 1934: 39, fig. 81, Gjessing 1943: 97 - 98).

Lingvistisk synes samisk terminologi vedrørende garn- og notbruk å være svært gammel(Nesheim 1947: 107). Flere av ordene for garn, f.eks. "fier'bme", er opprinnelig samisk, noe som antyder en stor tidsdybde(Nesheim ibid: 113).

Etnografisk materiale tyder også på at garbruken har vært svært vanlig blant samene. Særlig synes nøter til laksefiske i sjøen, samt til innlandsfiske i elver og innsjøer å ha vært vanlig(Tanner 1929: 118, Itkonen 1944, Nickul 1948, Nickul 1977: bl.a. 177, 185).

Garn, særlig posegarn og rusegarn, har også blitt anvendt i tilknytning til permanente laksestengsler, d.v.s. større trepelekonstruksjoner som står ut i elvene(Nesheim 1947: 148). Slikt stengselsfiske med faststående anlegg har hatt stor betydning i lakseelvene i Finnmark(Adelaer 1690: 322, Rode 1842: 130). Selv om det ikke er funnet arkeologiske levninger av slike tyder flere ting på at de er svært gamle. De nevnes i de første skriftlige kilder fra området, bl.a. heter det i en russisk jordebok fra 1574 at østsamene drev laksefiske i elvene med stengsel(Storå 1977: 93, se også Nickul 1977). Lingvistisk synes størsteparten av det samiske ordforrådet for stengselsfiske å være genuint samisk(Nesheim ibid: 172). Stengselsfiskets romlige utbredelse kan også tas til inntekt for en høy alder, bl.a. kjennes de fra hele det sirkumpolare området (Birket-Smith 1927: 100, Nesheim ibid: 151, Graburn og Strong 1973: 65, Stewart 1982: 99 - 122).

Ved å samholde de arkeologiske data med lingvistiske og etnografiske, synes det rimelig å konkludere med at garn(med dette også not, og muligens stengsler) kan ha vært et anvendt produksjonsmiddel i fisket i hele undersøkelsesperioden.

8.1.4 Sosial arbeidsdeling

Ut fra etnografiske data fra jeger-fisker samfunn, synes fiske å utgjøre en av de produksjonsprosesser som har hatt et relativt differensiert mønster m.h.t. sosial arbeidsdeling. Dette gjelder såvel kjønn som alder.(se bl.a. Graburn og Strong 1973: 67). Karakteristisk for de fleste slike samfunn synes likevel å være at kvinners deltagelse i ferskvannsfiske har vært større enn ved havsfiske. I samiske innlands-sii'daer som Suenjel var derfor kvinnene delaktig i så og si alt fiske, såvel med stengsel som med garn(Nickul 1948, se bl.a. Plate V, foto 15; Nickul 1977: bl.a. 170). Som det fremgikk av beskrivelsen av sesongflyttemønsteret i Pasviksii'daen(kap. 7.1), deltok ikke kvinnene i havsfisket ved vår-sommer oppholdet ved kysten, men drev laksefiske sammen med barn og eldre fra familiestedene inne i fjordene(Tanner 1929: 118). Om høsten drev likeledes kvinnene fiske fra familiestedene i innlandet, mens mennene var på jakt(Tanner ibid: 134, sml. Helland 1906,II: 159). Fra andre

sirkumpolare samfunn, f.eks. hos eskimoer og aleuter, møter vi det helt tilsvarende mønster (Birket-Smith 1927: 100, Graburn og Strong 1973: 138). Bl.a. var havfiske etter torsk og kveite forbeholdt menn hos aleutene (Graburn og Strong ibid: 130).

Forklaringen på den kjønnsrelaterte delingen mellom havsfiske og ferskvannsfiske har ofte blitt tillagt praktiske årsaker. D.v.s. innlandsfisket har blitt drevet av kvinner (og barn og eldre) da dette ikke skal ha vært så fysisk krevende. Havsfiske derimot antas å ha krevd stor fysisk styrke og har derfor blitt bedrevet av menn. (C. Persson 1981: 46) En slik funksjonelt relatert arbeidsdeling kan selvsagt være et viktig kausalforhold (kanskje særlig til å forstå opprinnelsen til den sosiale arbeidsdeling mellom kjønnene) (sml. Bäckman 1982: 148), men også andre forhold må dras inn. Bl.a. vet vi jo at det hos Pasvik-samene var kvinnene som drev det fysisk og organisasjonelt krevende dragnetfiske etter laks fra familiebosstedene.

Et forhold som her må tas i betraktning er menns mulighet for prestisjekreditering. Ser man det initsierende forhold bak den kjønnsrelaterte arbeidsdeling i fangstsamfunn som mer praktisk relatert, kan dette ha medført at mennene gjennom en nærmest eksklusiv deltagelse i mer krevende produksjonsprosesser, som f.eks. jakt, har fått en lignende posisjon i forhold til muligheten for prestisjekreditering. Dette er da også etnografisk belagt ved at det bare synes å være menn som kan oppnå prestisje gjennom produksjonsaktiviteter i jegersamfunn (Orme 1981: 41). Etterhvert kan dette prestisjeaspektet bli en vel så viktig kausalfaktor for arbeidsdelingen enn de funksjonelt relaterte. Dette betyr at menn som oftest vil være forbeholdt deltagelse i mer prestisjebetonte/risikofylte produksjonsprosesser, men som ikke nødvendigvis er de fysisk mest krevende. Dette kan for fiske ha medført at mennene drev det mer risikobetonte fiske til havs (bl.a. kveite), mens kvinnene drev innlandsfisket.

8.1.5 Arbeidsorganisering

Ved at fisket frembyr et variert spekter av fangstmetoder og teknologi, vil selvsagt også ulike former for organisering kreves. Generelt synes det imidlertid som om kravet til denne skjeldent når ut over et enkelt samarbeidsnivå (mindre fangstlag, hushold).

Fiske med håndsnøre (dorg og jukse) stiller enkle krav til samarbeid. Det kan bedrives med ganske små båter og av to personer, hvorav den ene andøver og den andre fisker (Rode 1842: 116). I følge Kolsrud (1955: 125) organiserte sjøsamene i Rognsund seg i båtlag på tre mann for torskefiske med garn, line og jukse. Her har trolig garnfisket vært bestemmende for bemanningen, idet også linefisket kan utføres med kun to personer (Kolsrud ibid: 126).

Lystring, slik Birket-Smith beskriver den hos Netsilik-eskimoene, var en fellesfangst der alle deltok. Ettersom hver deltager hadde sin lystergaffel krevdes det imidlertid ingen organisering, utover at noen ga signal til når fisket skulle ta til og når det skulle opphøre.(1927: 102) Ved lystring fra båt kreves det minst to personer for én arbeidsoperasjon, en som ror og en som dirigerer båten og bruker lystergaffelen(C. Persson 1981: 32).

Notfisket er en av de mer samarbeidskrevende produksjonsprosesser i fisket, men heller ikke her går antallet deltagere som behøves normalt over 3 - 4 personer. En slik bemanning synes å tilfredsstille kravet til notfiske i sjøen (Kolsrud 1955: 127), og med mindre nøter brukt til innlandsfiske kan selv to personer greie kasting og innhaling(C. Persson 1981: 32, sml. Nickul 1948, Pl. V, foto 15).

Det fiske som har stilt størst krav til organisering har trolig vært stengselsfisket. Det gjelder imidlertid mer byggingen av slike anlegg, enn selve fisket (Stewart 1982: 99). Øst-samene i Neiden og Pasvik hadde derfor laksestengslene ved sommerbostedene, Neiden og Boris-Gleb, hvor hele sii'dabefolkningen var samlet, og en bemanning ut over et enkelt samarbeidsnivå kunne organiseres(sml. Storå 1977: 94 - 96). Selve røktingen av slike anlegg var imidlertid en relativt enkel produksjonsprosess.

Konklusjonen blir derfor at de ulike produksjonsprosessene forbundet med selve fisket normalt ikke har krevd samarbeidsformer som går ut over 3 - 4 deltagere.

8.2 Sel- og kvalfangst

8.2.1 Selfangst

Belegg for selfangst går tilbake til sein-paleolittisk tid i Europa(Clark 1946: 17), men får først særlig betydning i sub-boreal tid, og da i de sub-neolittiske bosetningene i Syd-Skandinavia(gropkeramikk-kulturen)(Clark ibid: 39). Også i Nordnorge har selen utgjort en viktig ressurs for bosetningen ved kysten i forhistorisk tid. Dette fremgår av materialet fra boplasser som bl.a. Træna(Gjessing 1943), Iversfjord(E. Helskog 1983) og Gressbakken(Simonsen 1961, H. Olsen 1975). Osteologisk materiale fra de tre kystboplassene i basisområdet tilsier også en viktig sesongvis betydning her av selfangsten(se kap. 7.2.3).

8.2.1.1 Harpuner

I det arkeologiske materialet fra basisområdet er selharpuner bare kjent fra Mestersanden, men det osteologiske materialet fra Kjøy og Makkholla viser at det også har foregått selfangst fra disse boplassene. Det eksisterer i alt 27 harpuner fra Mestersanden, og disse fordeler seg på to hovedtyper(type I og II),

hvorav type II igjen har to undertyper (IIa og IIb) (se kap. 2.2.2.2 for typebeskrivelser). Av disse er type I den klart dominerende, og omfatter ialt 21 harpuner, eller 77.78 prosent av den totale populasjon. Av de resterende 6 harpuner, av type II, er 5 av type IIa ("Inusuk-typen") og 1 av type IIb ("Thule-typen").

F. Nansen har ut fra sitt kjennskap til arktisk harpunfangst gitt følgende beskrivelse av hvordan Kjelmøyharpunene kan ha vært brukt (1911: 68):

"Alle disse harpunspidser har ved dype hak ved roten, eller ved huller, vært fastgjort til en fangren...naar harpunen blev kastet i dyret, er spidsen blit sittende i kjøttet og er revet løs fra skaftet, som er blit frit, og dyret er saaledes blit hengende i fangeremmen, hvis ene ende har vært gjort fast til baaten eller har vært holdt af jageren."

Nansen (op. cit.) antar ut fra harpunenes størrelse at de ikke kan ha vært brukt til andre dyr er sel. Imidlertid viser størrelsen på selharpunene fra Mestersanden en betydelig variasjon, som det fremgår av Fig. 46. Særlig gjelder dette for harpuner av type I, hvor to av harpunene er mellom 15.0 - 16.0 cm, mens flertallet er mellom 8.0 - 12.0 cm. Denne størrelsesvariasjon for type I kan tyde på at de to største harpunene har vært beregnet for større dyr.

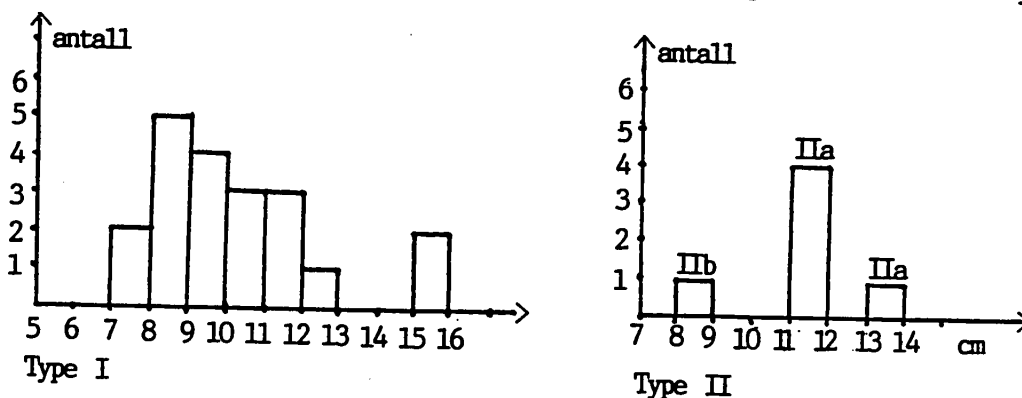

Fig. 46. Selharpunenes lengdefordeling etter antall.

Som det fremgår av Nansens beskrivelse er samtlige harpuner løse, d.v.s. ikke permanent festet til skaftet. Ser man på sokkelbredden innenfor de respektive typene (unntatt "thule-harpunen") viser det seg at variasjonen er svært liten, for type I fra 1.4 - 1.7 cm. Dette kan tyde på at flere harpuner er laget for samme skaft.

Harpuneringen må ha foregått fra båt, da den andre mulighet, fra is, er utelukket.

8.2.1.2 Andre selfangstmetoder

I det arkeologiske materialet fra basisområdet eksisterer ikke belegg for andre selfangstmetoder enn harpunering. Likevel må det ansees som rimelig at også andre metoder har forekommet, dels ut fra arkeologiske belegg i andre kontekster, men særlig ut fra det varierte bildet etnografiske data gir oss om ulike former for selfangst. Dette gjelder særlig metoder som klubbing og

garnfangst, og jeg skal kort behandle disse her.

Klubbing, eller "å slå sel", ble som regel bedrevet i yngletida på kasteplassene hvor særlig selungene var et lett bytte(Gjessing 1955: 32). Dette var imidlertid også en effektiv metode når selen tok opp på land for å kvile, da den her har vanskelig for å bevege seg (Larsen 1947: 22). Klubbing av sel har vært en svært utbredt fangstmetode, og kjennes bl.a. fra Skottland, de baltiske områder og Aleutene(Clark 1946: 29, Graburn og Strong 1973: 130). I Nordnorge er metoden likeledes velkjent, bl.a. fra Varanger(Lillienskiold 1698: 214, Schnitler 1742-45: 419, Leem 1767: 218).

Selfangst med garn har også vært svært utbredt, og er belagt bl.a. fra Vest-Grønland(Birket-Smith 1927: 86), Beringstredet(Bogoras 1909: 124), Aleutene(Graburn og Strong 1973: 130) og i Østersjøen(Clark 1946: 46). Metoden er likeledes velkjent i Nordnorge(Lillienskiold 1698: 214, Kraft 1831: 574, Hel-land 1905: 703). Vanligvis foregikk denne fangsten som vanlig garnfiske, men Fellman(1906,IV: 3) beskriver på 1820-tallet selfangst med garn brukt i Tana-elva der garnene ble anvendt i stengsel. For selfangst med garn forligger det dessuten arkeologiske belegg allerede fra sein atlantisk og sub-boreal tid, fra Lundfors i Nord-Sverige og Pori i Vest-Finland(Broadbent 1979: 187).

8.2.2 Kvalfangst

Data i form av osteologisk materiale har lenge gjort det klart for arkeologer at kval har vært utnyttet i forhistorisk tid i Europa. Diskusjonen har derfor gått på, som Clark (1947: 84) uttrykker det:

"Were some of them hunted, or did prehistoric man confine himself to stranded specimens?"

Clark(ibid) diskuterer dette, men utelukkende fra indirekte data, som osteologisk materiale og forekomsten av kval på helleristninger. Gjessing(1942: 447) drar teknologien inn i bildet og hevder at endel av de større nordnorske skiferspissene fra yngre steinalder har vært anvendt for kvalfangst. Han mener likevel at den passive kvalfangst, d.v.s. utnyttelsen av strandede kvaler, har spilt størst rolle.

Utnyttelsen av strandede kvaler er da også velkjent i skriftlige kilder fra Varangerområdet(Schnitler 1742-45: 427, Kraft 1831: 574, Rathke 1907: 145, 152).

I det osteologiske materialet fra Mestersanden finnes bein av nise, samt "...et Par stykker Ribben af en større Hval og et Par andre ubestemmelige Stykke af store Hvalknogler"(Winge, i Solberg 1909: 22, se óg tab.12). Det vil være rimelig å assosiere de siste med strandede kvaler, men ut fra arkeologisk materiale vil jeg i det følgende argumentere for at mindre kval, som nise, har blitt utnyttet ved aktiv fangst.

8.2.2.1 Harpuner, aktiv fangst

Aktiv fangst av kval, med dertil hørende spesialisert teknologi, er velkjent hos en rekke sirkumpolare folk, bl.a. chuckchi og koryak (Bogoras 1909: 124), aleuter (Graburn og Strong 1973: 130), eskimoer (Birket-Smith 1927: 111), og samer (bl.a. Claussøn Friis 1632: 404).

Ut fra forekomsten av en viss type fangstvåpen i det arkeologiske materialet fra Mestersanden, har vi trolig også her belegg for en slik aktiv fangst. Seks spisser (se Solberg 1909: 46, fig. 81 - 82, 1911: 353, fig. 7f, trolig også 1909: 63, fig. 149 - 150), er jeg her tilbøyelig til å oppfatte som kvalharpuner (sml. Solberg 1909: 42). Disse spissene (av bein) er kraftige, "bananformede" med tverrspiss orientert på tvers av bukkrumningen, og med hull sokkel for skjefte. To av harpunene har hull, trolig for feste av fangstline. Lengden varierer fra 12.5 - 21.8 cm, mens største diameter (tykkelse) ligger noenlunde jevnt rundt 4.0 cm. Tolkningen av disse som kvalharpuner bygger på forekomsten av nesten identiske beinharpuner brukt til kvalfangst hos eskimoene (se Thiry 1977: 44 - 45).

Fire av harpunene har ikke hull for feste av fangstline. Ut fra etnografiske data er det også vanligst at harpunhodet ikke var festet til fangstline, men ble stående igjen i kvalen etter harpunering. Man fikk da ikke hånd om kvalen før den drev i land og ble funnet. (Rode 1842: 129, Birket-Smith 1927: 94, Larsen 1947: 129, Graburn og Strong 1973: 130).

I tillegg til harpunene eksisterer det også en svært stor spydspiss av bein i det arkeologiske materialet fra Mestersanden (Solberg 1911: 353, fig. 7d). Denne er hele 27.8 cm lang, og det synes på denne bakgrunn ikke urimelig å assosiere denne med kvalfangst. Muligens kan den ha funnet sin anvendelse ved den form for kvalfangst som Nils Knag (1694: 23) beskriver fra Varangerbotn (eller Karlebotn), hvor man stikker ihjel kval som er jagd tørr av spekkhoggere. Gjessing (1942: 447) antyder f.eks. at de store skiferspydspissene fra yngre steinalder kan ha hatt en slik anvendelse.

8.2.3 Sosial arbeidsdeling og arbeidsorganisering

Jeg finner det her rimelig å behandle kval- og selfangst under ett, da de samme mønstre synes å gjøre seg gjeldende.

Etnografiske data fra fangstsamfunn i det sirkumpolare området peker entydig i retning av at både sel- og kvalfangst har vært en eksklusiv mannlig produksjonsprosess (Graburn og Strong 1973). Jegerne synes likeledes å være rekruttert blandt de voksne menn (Graburn og Strong *ibid*: 130), og man har følgelig en sosial arbeidsdeling ved selve fangsten av sel og kval, som er lite kjønns- og aldersdifferensiert.

Organiseringen av fangsten på sjøpattedyr viser ulike grader av kompleksitet, tilsvarende variasjon i teknologi og fangstmetoder.

Ut fra det arkeologiske materialet fra Mestersanden har trolig harpunering fra båt vært den vanligste aktive fangstmetode. Blandt eskimoene kan fangst fra båt(kajak) drives individuelt når små pattedyr, som sel, jaktes, men ble ofte utført i mindre eller større grupper ut fra forhold som samarbeid, effektivitet og sikkerhet(Graburn og Strong 1973: 143). Ettersom kajaker ikke har vært anvendt i Nord-Europa, har minimumsbehovet til bemanning pr. båt vært to menn, en til å ro og en til å harpunere. Trolig har man her som hos eskimoene samarbeidet flere båter i fangstlag, især ved kvalfangsten. F.eks. beretter F. Negri fra sin reise til Nordkapp i 1664-65 at nordmennene pleide å ha tre til fire båter som opererte sammen på kvalfangst(Daae 1888: 150 - 151).

Metoder som garnfangst og klubbing av sel må også ha krevd en viss grad av organisering, men klubbing kan også utføres individuelt(Larsen 1947: 22). Særlig samarbeidskrevende synes garnfangsten i tilknytning til stengsel å ha vært. I Fellmanns beskrivelse av denne fangsten fra Tanaelva skal opptil 20 mann ha deltatt, men dette skal likevel ha vært et unntakstilfelle(1906,IV: 3).

Som en konklusjon synes hovedinntrykket å være at sel- og kvalfangst har fordret gjennomgående mer komplekse samarbeidsformer enn fiske. Individuell fangst av sel har nok forekommet, men ikke vært dominerende. Den sosiale arbeidsdeling med eksklusiv (voksen) mannlig deltagelse har medført at samarbeidet omkring fangsten må ha involvert flere hushold. Dette har igjen betinget at fangsten bare kunne bedrives fra fellesbosteder, noe som er en indikasjon på at de tre kystboplassene i basisområdet var slike.

8.3 Fangst av landpattedyr og fugl

8.3.1 Pilespisser av bein

Beinpilspissene utgjør det hyppigst forekommende fangstredskap i det arkeologiske materialet fra basisområdet, med ialt 289 hele eller fragmentariske spisser. Av disse er 249(86.16%) fra Mestersanden, 36(12.46%) fra Makkholla og 4(1.38%) fra Kjøøy. Det utvalg jeg har behandlet omfatter ialt 231 pilespisser(de magasinert i Tromsø), og av disse lot 198(85.71%) seg typebestemme. For de øvrige lot dette ikke seg gjøre p.g.a. deres fragmentariske tilstand. De typebestemte pilene fordeler seg på følgende vis på de 12 typene(se kap. 2.2.2.2 for typebeskrivelse)(tab. 15):

TYPER:	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
ANTALL:	32	14	21	6	11	20	14	21	44	5	3	7
PROSENTDEL	16.16	7.07	10.61	3.03	5.56	10.10	7.07	10.61	22.22	2.53	1.52	3.53

Tabell 15. Beinpilspissenes typefordeling.

Orneringer (se kap. 4.3.1.2 for beskrivelse) forekommer så og si alltid på typene II - VIII, men uhyre skjeldent på typene I, IX - XII.

Det som oppfattes som eiermerker (se kap. 4.3.1.3, samt B. Olsen 1983), er påtruffet i 11 sikre tilfeller. P.g.a. forvitring og markangrep på pilespissenes overflate, er dette ofte vanskelig å avgjøre ettersom merkene har vært små og ikke så dypt innrisset som orneringene. Eiermerkene opptrer på type II(4), type III(5), type VI(1) og type VIII(1), d.v.s. innenfor den samme gruppen som har orneringer.

Når det gjelder typenes lengdefordeling, så viser de fleste typene et bredt lengdespekter. Særlig gjelder dette typene III, VI og IX, hvor lengden kan variere med inntil 14 cm. For type IX ligger dog de fleste pilene mellom 8 - 14 cm. Mer klare grupperinger har type I(13 - 16cm), type XI(8 - 10cm) og type XII(7 - 10cm). Type II har jevnt over de lengste spissene(14 - 19.5 cm), mens de øvrige ikke viser noe entydig mønster. Generelt synes lengdene å være lite korrelert med de oppstilte typene.

For å funksjonsbestemme pilene har jeg delt de 12 typene inn i to grove grupperinger, som etter min oppfatning kan relateres henholdvis til fuglefangst og fangst av pattedyr, hovedsakelig rein.

Det første indisiet til understøttelse av en slik todeling er det osteologiske materialet. Ser vi bort fra fisk og sjøpattedyr, som allerede er behandlet, er rein og fugl(hovedsakelig sjøfugl) dominerende i det resterende materialet. At reinen skulle være felt ved fallgravsfangst virker ikke sannsynlig, da fallgraver ikke er registrert i kystområdet.

De typene jeg antar har vært brukt til fuglefangst er type I, IX, X og XII, muligens også XI, d.v.s. typer som omfatter piler uten mothaker. Disse utgjør ialt 46.40% av de typebestemte pilene. Særlig sikker synes funksjonsbestemmelsen for type I å være, da dette sansynligvis er spisser som har vært montert 3 - 4 sammen på et s.k. fuglespyd(sml. Birket-Smith 1927: 100, Thiry 1977: 216) Spissene på dette blir montert utover divergerende, slik at en slags hagleffekt oppnås(Birket-Smith op.cit.). Denne konklusjonen drar også Solberg(1911: 352) som skriver:

"Und die in Abb. 9(pil av type I, min. amm.) dargestellte endlich hat offenbar min zwei anderen genau ebenso gestalteten Spitzen, die alle nebeneinander in der Erde lagen, zusammen eine Armierung gebildet....Eine Durchsicht der Fundpläne erwies jedoch, das ältere Untersuchungen ebenfalls ähnliche schiefe, dicht nebeneinander gelegene und annehmlich zusammengehörige Spitzen ergeben haben."

Dette fuglespydet ble av eskimoene på Vest-Grønland især brukt på sjøfugl(Birket-Smith ibid: 99).

Ut fra likheten med type I vil jeg også oppfatte typene IX, X og XII, som fuglepiler. Antagelsen av at dette også gjelder for type XI begrunnes ved at denne piltypen har en så tykk form at den ikke ville være funksjonell overfor pattedyr med tykk hud og pels.

Når det gjelder typene med mothaker tror jeg de fleste av disse har vært brukt til reinjakt(ihvertfall fra kystboplassene, i innlandet nok også elg), unntatt type V, som har svært svake og stumpe mothaker. Ifølge Murdoch's beskrivelse av Point Barrow eskimoene(Nord-Alaska), ble beinpilene bare brukt til reinjakt(caribou)(1892: 201 - 207). Disse pilene hadde "..bayonet-like points, are triangular in section with...one to three barbs"(ibid: 205 - 206). I form ligger altså disse pilene svært nær typene II - IV, og dersom en ikke tillegger mothakenes utforming for stor funksjonell vekt, også typene VI - VIII. Selv de stumpe mothakene er så pass markert at effekten av dem ville være bra.

Et viktig forhold for å sannsynliggjøre denne to-delingen av piltypene er at ornering og eiermerker forekommer på typene med mothaker(II - IV, VI - VIII), men ikke på de uten("fuglepilene"). Ut fra det som tidligere er hevdet(bl.a. kap. 4.3.1.2 og 8.1.1.2) vil det være rimelig å se de piltypene der eiermerker og ornering forekommer, i sammenheng med jakt på rein(og elg) som var høyt kulturelt preferert, krevende å jakte, og hvor en suksessfylt jakt ville være et velegnet middel til prestisjekreditering. Motsatt var sjøfuglfangsten mer rutinepreget, og byttet uten tilnærmedesvis samme preferens som rein(se kap. 6).

Resultatene av denne drøftingen av beinpilenes bruksområde kan da sammenfattes i følgende oversikt(tab. 16). Denne konkluderer med at pilene grovt sett

ANTATT FUNKSJON	TYPER
Fuglefangst	I, IX, X, XI, XII
Rein(og elg-)jakt	II, III, IV, VI, VII, VIII
Ubestemt(mindre pattedyr?)	V

Tabell 16. Funksjonsbestemmelse av pilespisstypene.

har hatt to funksjonsområder. De pilespisstypene som ikke har mothaker, d.v.s. typene I og IX - XII, er blitt anvendt til fuglefangst. Pilene med mothaker, d.v.s. typene II - IV og VI - VIII, er blitt anvendt til rein(og elg)jakt.

Funksjonen til type V er usikker, men piler av denne type kan ha blitt brukt på mindre pattedyr(f.eks. bever og mår).

8.3.2 Villreinsfangst

Til helt opp på 1800-tallet var villreinsfangsten av stor betydning i basisområdet(Rathke 1907: 159, Qvigstad 1925: 36), og den har trolig allerede fra eldre steinalder vært med på å danne grunnlaget for bosetningen her(Odner 1964: 117).

Noe forenklet kan man dele villreinsfangsten inn i to hovedkategorier. Den første omfatter fangst der reinen drepes med et aktivt våpen(pil, spyd, gevær), og hvor en kommer på skuddhold ved enten å snike seg inn på reinen, å innhente den, f.eks. på ski, eller ved å lokke den til seg. Den andre kategorien omfatter forskjellige former for fangstanlegg, d.v.s. en faststående teknologi som enten fanger reinen direkte(snarer, fallgraver o.l.), eller leder den til bestemte fangstplasser. (Ingold 1980: 68) Jeg vil her benytte begrepet aktiv fangst om den første kategori, og strategisk fangst om den andre.

8.3.2.1 Aktiv fangst

Av ulike former for aktiv fangst kan man igjen skille mellom snikfangst og drivfangst(Ingold 1980: 66).

Snikfangst foregår ved at man for å komme på skuddhold av reinen enten sniker seg inn på den, eller lokker den til seg. En form for snikfangst som er etnografisk velkjent hos de fleste jegerfolk i det sirkumpolare området, er å illudere dyrets oppførsel eller utseende for å komme inn på det(Tegengren 1952: 96), og den er også belagt blandt samene i Finnmark på slutten av 1500-tallet (Storm 1895: 230). En spesiell teknologi for denne snikfangsten var anvendelsen av tamme lokkerein. Ottar beskriver lokkerein på slutten av 800 tallet, og opplyser at de var svært verdifulle blant samene fordi de pleide å fange villrein med dem(Djupedal 1969: 12). Peder Claussøn Friis beskriver en av de vanligste måtene samene gjorde dette på(1632: 405):

"Oc naar hand vil skiude Rinsdiur, da holder hand sin Bue oc Piil imellem en tam Rinsdiurs Horn oc skiuder saa den ene Rind efter den anden."

Dette kan foregå ved at jegeren går bak noen tamrein som holdes i tøyler, eller skjuler seg i en tamreinsflokk som beveges sakte mot villreinen, og på den måten kommer på skuddhold(Fellman 1906,IV: 59, Vorren 1975). Det fantes imidlertid en rekke andre metoder for å fange villrein med lokkerein(se bl.a. Leem 1767: 183, Tegengren 1952: 97 - 99, Vorren op.cit.).

Drivfangsten har som prinsipp at jegeren gjennom større hastighet og utholdenhet kommer på skuddhold av reinen. For at jegeren skal kunne greie dette må det skje under spesielle forhold, og med spesielle hjelpemidler. Ofte ble denne jakten derfor drevet på vårvinteren når skaren lå som en tynn hinne og bar jegeren på ski, mens reinen sakk igjennom. For samene var denne fangsten særlig viktig i innlandets skogsområder(Scheffereus 1673: 95; Fellman 1906,IV: 60; Tegengren 1952: 105), og ble da også bedrevet fra østsamenes vinterboplasser i basisområdet(Tanner 1929: 116).

Hund ble ofte benyttet av samene under drivfangsten(Tegengren 1952: 95). Denne kunne også benyttes til drivfangst i andre sesonger, f.eks. om sommeren(Graburn og Strong 1973: 67, Ingold 1980: 66). Som tidligere nevnt forekommer hund i

i det osteologiske materialet fra Mestersanden (se kap. 7.2.3), og det er vel ikke urimelig å se dette i en slik sammenheng. Downs (1960: 45 - 47) har da også hevdet at domestisering av hund til jaktdyr foregikk i Europa allerede i mesolittikum.

8.3.2.2 Strategisk fangst

Strategisk fangst omfatter metoder, hovedsakelig ved bruk av faststående fangstanlegg, som anvendes på større konsentrasjoner av dyr. Den har sin forutsetning i det forhold at reinen i større flokker foretar årlige migrasjoner mellom vinter- og sommerbeiteområdene etter relativt faste trekkveier, og i de spesielle adferdsmessige karakteristika som preger den under trekket. Særlig viktig er at den ellers svært skye villreinen blir pågående, og ikke lett lar seg skremme. (Tegengren 1952: 89 - 90). Strategisk fangst bygger på det rasjonelle prinsipp om å gjøre den største fangst når dyrene opptrer konsentrert og særlig tallrik (Graburn og Strong 1973: 42, 65).

De fangstanlegg som da benyttes kan for villreinsfangsten deles inn i to hovedtyper, selv om man av og til kan ha å gjøre med kombinasjoner av disse. Den første typen omfatter system av fallgraver eller snarer som er anlagt på tvers eller langs reinens tradisjonelle trekkveier. Dette omfatter som regel enkle system, som er basert på direkte å fange den rein som i trekket støter på anlegget. Den andre typen fangstanlegg utgjøres av traktformede (sammenløpende) fangstgjerder, s.k. "vuobman", hvor reinen drives eller ledes til et bestemt fangststed. Dette kan være en innhegning hvor den lett kan felles, et fallgravsystem, et stup o.s.v. (sml. Fellman 1906, IV: 57 - 58)

I det følgende skal jeg se litt nærmere på de ulike typer fangstanlegg anvendt i villreinsfangsten.

Snareanlegg

Snarefangsten av villrein er en spesiell fangstmetode tilknyttet skogsområdene, og lokaliseringen er derfor avgrenset til disse. P.g.a. at denne fangstmåten var i bruk til helt opp på 1800-tallet i nordre Fennoskandinavia har vi gode etnografiske belegg for konstruksjon og bruk (bl.a. Fellman 1906, IV: 58, Qvigstad 1925: 36, Tegengren 1952: 103). Snareanleggene besto av et gjerde konstruert av tynne trestammer, og hvor det med 25 - 40 fanners mellomrom var plassert åpninger for løpssnarer. Et kors av tynnere tråd var plassert i snaren, slik at denne ble dratt sammen når reinen stakk hodet inn. (Tegengren op.cit.) Lengden på slike anlegg kunne være helt opp til 4 mil, slik det er påvist i Pajala, Nord-Sverige, men skal normalt ha vært fra $\frac{1}{2}$ - 1 mil (Tegengren ibid: 101, Fellman op.cit.).

I basisområdet er likeledes snarefangsten etnografisk dokumentert til helt opp på 1800-tallet (Rathke 1907: 158, Qvigstad 1925: 36). Anleggene her har imidlertid vært betydelig mindre enn det ovenfor beskrevet. Qvigstad (op.cit.) angir en lengde på 1.5 km, og med 20 - 30 utposterte snarer. Ettersom snarene var laget av lett forgjengelig plantemateriale har man ikke forhistoriske belegg for disse. Ut fra den etnografiske forekomsten må det imidlertid ansees som høyst plausibelt at snareanlegg for villreinsfangst også har vært benyttet i forhistorisk tid.

Fallgravsanlegg

I motsetning til snarene er fallgravene minst like vanlig utenfor skogsområdene. Som snarene har de en svært stor utbredelse, og en kjenner dem fra store deler av det sirkumpolare området (Ingold 1980: 64, Tegengren 1952: 90).

Fallgravene finnes anlagt på optimale steder der reinen trenges sammen. Dette kan være forskjellige former for overgangssteder, som f.eks. tørre områder i myrlendt terreng, eider mellom innsjøer, overgang mellom to daler o.l. (Vorren 1944: 64 - 65). Likeledes kan de være anlagt på reinens trekkveier langs elver og vann, fremme på terrassekanter eller små høydedrag som reinen gjerne følger (Fellman 1906, IV: 57, Vorren ibid: 66). Gravene er fra 2 - 4 m i diameter, og har i bruk vært inntil 2 m dype (Vorren ibid: 25, Simonsen 1979c: 28 - 30). For at reinen ikke skulle oppdage gravene, har de vært overdekt med et tynt lag av kvister, løv og mose (Fellman 1906, III: 222, Qvigstad 1925: 37). Ifølge Fellman (1906, IV: 57 - 58), skal gravene ha hatt et oppreist spyd av jern eller tre i bunnen. Størrelsen på fallgravsanleggene har variert kraftig, fra to til flere hundre graver i samme system, slik tilfellet er på Varangereidet (Vorren 1958).

I basisområdet er det registrert 244 fallgraver for villrein. Dette omfatter imidlertid bare registreringer på norsk side av Pasvik- og Neidensii'daens territorier.* Av disse fallgravene er 19 enkeltliggende, mens de øvrige er fordelt på 34 mindre eller større system. Generelt kan fallgravsanleggene i basisområdet karakteriseres som små, av samme størrelse, eller noe mindre, enn det Fellman (1906, IV: 57) angir for Enare-sii'da, d.v.s. 10 - 15 graver. Av tabell 17. ser vi at den største gruppen fangstanlegg er system med 2 - 6 graver, hvor ialt 31.5 prosen av de registrerte graver faller innenfor.

Fig. 47 viser distribusjonen av fallgraver/system i basisområdet (på dette kartet er også medtatt registreringer på finsk side, j.fr. Vorren 1979). Det generelle trekket ved denne er at de fleste (og de største) anleggene ligger relativt langt inn i landet, i det som tradisjonelt har vært høst- og vinterboplassområder innenfor sii'daene (sml. Tanner 1929: 226). Få anlegg ligger i tilknytning til

*På nåværende finsk side av Neiden-sii'daen er det også registrert en rekke anlegg (se Fig.). Når det gjelder størrelsen av disse anleggene så følger de det samme mønster, idet ingen av anleggene er på over 50 graver (j.fr. opplysninger i Top. Ark. Samisk Etnografisk avd., Tromsø Museum).

Fallgraver (gruppert etter antall)	Antall anlegg	Totalt antall graver	Gj.sn. antall graver pr. anlegg	Prosentandel av totalt antall graver
Enkeltliggende	19	19	1.0	7.8
2 - 6	24	77	3.2	31.5
6 - 10	2	15	7.5	6.1
10 - 14	3	36	12.0	14.8
14 - 18	3	47	15.7	19.3
18 - 22	1	20	20.0	8.2
22 - 26	-	-	-	-
26 - 30	-	-	-	-
30 - 34	1	30	30.0	12.3
Sum (÷ enkeltliggende)	34	225	6.6	92.2

Tabell 17. Tabellarisk oversikt over fallgravsanleggenes størrelse i basisområdet.

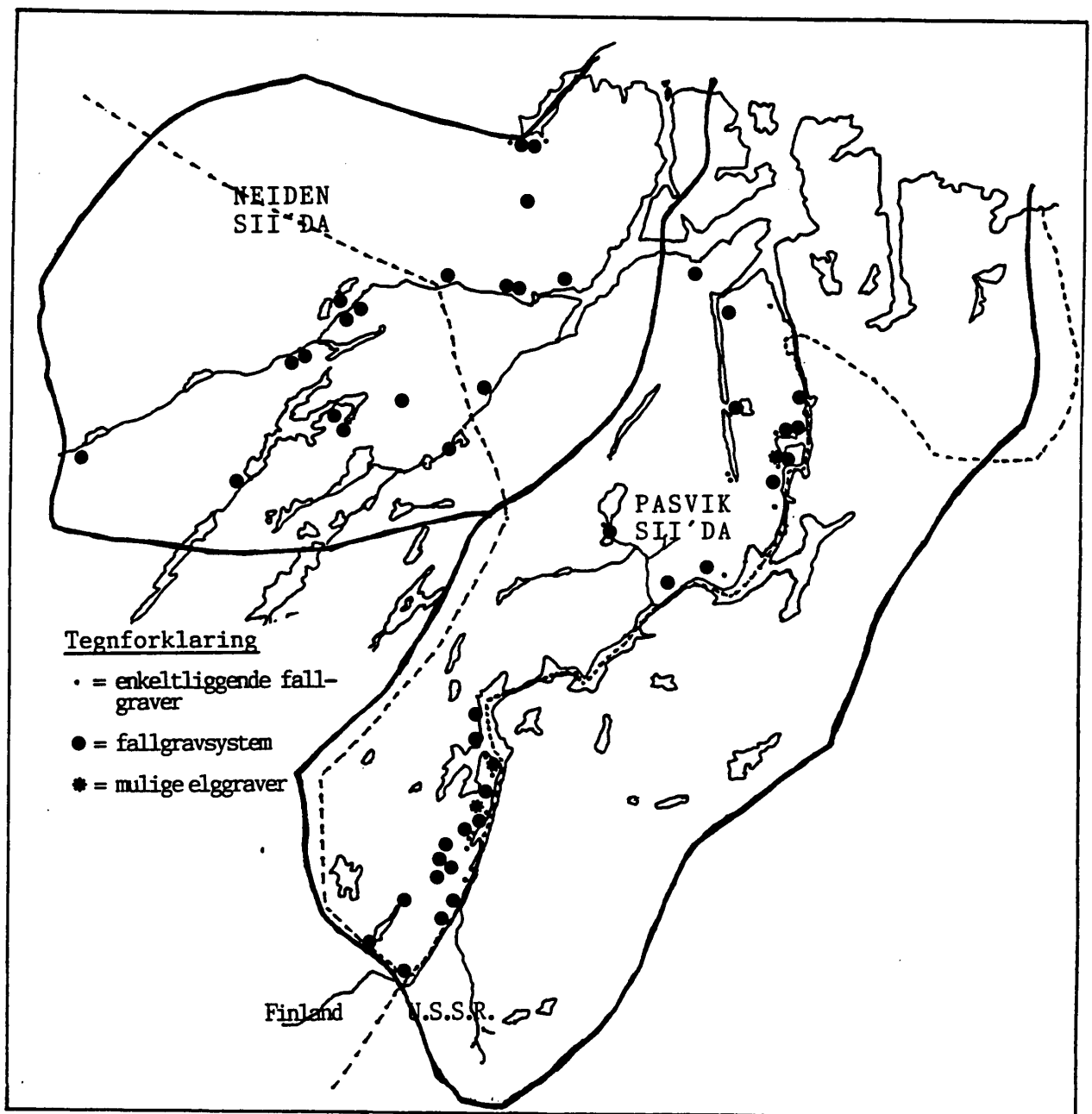

Fig. 47. Fallgravsanleggenes distribusjon i basisområdet. (Anleggene på finsk side er i.h.t. Ø. Vorren 1979)

kysten, og ingen utover de egentlige kystfjellene. Strategisk er de fleste anleggene lagt langs elveløp og mellom innsjøer. Konsentrasjonen ligger midt i de indre delene av sii'daene, på trekkveiene mellom sommer- og vinterbeiteområdene. (sml. Vorren 1979: 82)

Ingen av fallgravene* er arkeologisk undersøkt gjennom utgravning. (For en generell vurdering av fallgravenes kronologi se kap. 2.3.2)

Sammenløpende fangstgjerder(vuobman)

Bruk av sammenløpende fangstgjerder er trolig den mest utbredte form for strategisk fangst av villrein i det sirkumpolare området, og kjennes fra Grønland, Nordamerika, Sibir og Fennoskandinavia (Tegengren 1952: 90 - 99, Graburn og Strong 1973, Ingold 1980: 57 - 64). Lillienskiold beskriver slike fangstgjerder(vuobman) fra slutten av 1600-tallet på Varangerhalvøya (1698: 174):

"Med Reenegaardens indrættelse begick mand det udj saa maade, at fimmerne ved lange veye lood opkaste høie gierder som udj mundingen offte kunde holde till 1 miles bredde, mens siden Δ -vis alt mere oc mere trætis tilsammen oc forængdis, saa at flocken dis bedre kunde fangis naar den udj sit strog frenkom, oc aff folch bleff efterjaget, da bleff deraf een haab nedlagt."

Fangstmetodene ved anvendelse av vuobman var forskjellige. Fellestrekket er de kileformede fangarmene, "vingene", som gjorde at reinen kunne ledes/drives til et bestemt fangsted. Selve fangarmene var konstruert av tre, eller stein, alt etter beliggenheten, og var ofte påført torv for å illudere mennesker. (Ingold 1980: 57).

Både snarer og fallgravssystem var ibruk iforbindelse med sammenløpende fangstgjerder (Scheffereus 1673: 95, Ingold 1980: 60). Slike gjerder kunne også lede til større steinmurte massefangstgraver, slik man kjenner det fra sørnorske høyfjellsområder (Mølmen 1976: 178 - 179, Barth 1982: 21 - 26). Sammenløpende fangstgjerder ble også brukt til å drive reinen ut i elver og innsjøer, hvor de lett kunne drepes fra båter (Leem 1767: 183). Den vanligste fangstmetoden i tilknytning til fangstgjerdene var imidlertid at de ledet til et naturlig fangststed, f.eks. en senkning i terrenget der det lå utposterte jegere (Tegengren 1952: 90, sml. Vorren 1944: bl.a. 70).

Sammenløpende fangstgjerder er ikke registrert i basisområdet (sml. Vorren 1944: 20), og det foreligger heller ikke etnografisk dokumentasjon av slike her. Derimot er det ioverensstemmelse med Lillienskiolds etnografiske belegg registrert en rekke steinbygde fangstgjerder på Varangerhalvøya (Vorren ibid.).

Det er grunn til å anta at bruken av vuobman er en relativt sein fangstform hos samene, og at den ikke har spilt særlig rolle før på 1500-tallet (Fellman 1906, IV: 58, Vorren 1944: 92, j.fr. også kap. 10.2).

*I basisområdet.

8.3.2.3 Sosial arbeidsdeling ved villreinsfangsten

For å kunne gå inn på den sosiale arbeidsdeling ved villreinsfangsten er det nødvendig å holde fast ved distinksjonen mellom aktiv og strategisk fangst.

Den aktive fangst er etnografisk belagt som en sterkt prestisjebetont jakt (se bl.a. Tegengren 1952: 96). Dette fordi den satte store krav til jegerens individuelle egenskaper som jeger. Eiermerkene på pilespissene fra Mestersanden indikerer tilsvarende forhold i de forhistoriske samfunn. Jeg har tidligere argumentert for dette som et viktig kausalforhold til forståelsen av spesifikt mannlige produksjonsprosesser (kap. 8.1.4), i opposisjon til ensidig praktisk betonte årsaksforhold. Dette forhold må derfor poengteres når den aktive fangst etnografisk fremstår med eksklusiv mannlig deltagelse (Graburn og Strong 1973, sml. Orme 1981: 41), og gjør det rimelig å anta en tilsvarende forhistorisk arbeidsdeling.

Det etnografiske bildet av den strategiske fangst er noe anderledes. Fremdeles spille mannen de viktigste roller, som bygging av anlegg, organisering av fangsten o.s.v. (se Osgood 1940: 251), men i en rekke tilfeller kjenner man også kvinners (og barns) deltagelse. Fra eskimoene på Vest-Grønland vet vi at kvinner og barn drev reinen inn mellom fangstgjerdene til de utposterte jegere (H. Egede, j.fr. Tegengren 1952: 93 - 94). Tilsvarende eksempler kjennes bl.a. fra buskmennes nettfangst (Turnbull 1961: 39). I Lillienskiolds beskrivelse av vuobman-fangsten på Varangerhalvøya heter det at reinen "...aff folch bleff efterjaget" (se ovenfor), som ut fra etnografiske paralleller kan ha vært kvinner og barn. Den mer differensierte arbeidsdelingen i den strategiske fangsten er det rimelig å se i sammenheng med at den komplekse organisering av denne nødvendiggjorde et større personell enn det som kunne rekruteres blandt menn.

Som en konklusjon er det likevel riktig å hevde at villreinsfangsten nærmest var eksklusiv mannlig. Vi kjenner forøvrig en rekke eksempler på hvordan dette institusjonaliseres gjennom tabubelagte restriksjoner på kvinners deltagelse (Solem 1933: 67 - 69, Edsman 1965: 211).

8.3.2.4 Organiseringen av villreinsfangsten

Som allerede nevnt hadde den aktive fangsten et sterkt individuelt preg. Dette med unntak av drivfangsten som bl.a. samene drev på vår-vinteren. Denne var organisasjonelt mer i samsvar med den strategiske fangsten (Tegengren 1952: 104), som vi i det følgende skal se nærmere på.

I motsetning til den aktive fangsten satte de fangstmetoder, og den teknologi, som preget den strategiske fangst, store organisasjonelle krav til samarbeid. Som Tegengren (1952) har vist var den strategiske villreinsfangsten den mest

samarbeidskrevende produksjonsprosessen i de samiske fangstsamfunnene, noe som trolig kan gis en mer generell sirkumpolar relevans. Dette gjelder selvsagt bare for fangstanlegg ut over en viss størrelse. For enkeltliggende fallgraver og snarer kunne utvilsomt en individuell skjøtsel være tilstrekkelig.

De etnografiske opplysninger vi har om denne kollektive villreinsfangsten viser deltagelse fra hvert hushold (Storå 1977: 87). I Kemi Lappmark (som i nord grenser til basisområdet) omfattet jaktlagene på slutten av 1700-tallet 8 - 12 mann (Tegengren 1952: 34). Fra basisområdet beskriver Rathke i 1802 Neidensamenes fellesfangst av villrein, bl.a. med snarer (1907: 159):

"De anstille nemlig i smaa Selskaber 10 - 20 sammen af det unge Mand-skab Jagt i Foraarsmaanedene i de bekiendte Nordfielde for dels at fange snare dels at skyte vilde Reensdyr..."

Antallet er vagt og så mange som 20 er klart urimelig, men gir likevel en pekepinn på kompleksiteten i fangsten. De ovenfor anførte tall er basert på driv- og snarefangst. Vi har ingen etnografiske belegg for organiseringen av fallgravsfangsten, og må derfor behandle denne analogt. Anleggene for snarefangst i basisområdet skal ha hatt 20 - 30 snarer (Qvigstad 1925: 36). Et lignende antall fallgraver inngår i de største fangstanleggene fra basisområdet (se tab. 17.), noe som kan tyde på et forhold på 2 - 4 fangstenheter (snarer eller graver) pr. deltager, dersom en tenker seg en jaktlagstørrelse på 8 - 10 mann (j.fr. Tegengren op.cit.). Tar man utgangspunkt i dette forholdstallet tyder det på at de større fallgravsanleggene i basisområdet har krevd en kollektiv fangst på tilsvarende nivå som ovenfor beskrevet. Et slik nivå fordrer at sii'daen (bandet) opererte som ett jaktlag med deltagelse fra hele det sosialt tilgjengelige personell (f.eks. bare de voksne menn).

Til og med en mer kompleks organisering må forventes ved bruk av vuobman, og gigantiske fallgravs- og snareanlegg. Anlegg på over 500 graver (som man kjenner på Varangereidet) kan vanskelig ha vært anvendt uten et samarbeid mellom flere sii'daer (band). Dette fordi personellbehovet ved slike anlegg ville være så stort at det ikke kan dekkes av én sii'da, p.g.a. det lave folketall slike bandsamfunn normalt har (se kap. 9). Det er vanskelig å tenke seg at et slikt komplekst samarbeid kan ha vært utført uten en hierarkisk arbeidsorganisering (d.v.s. utviklingen av et organisasjonelt lederskap), ut fra det store antall deltagere (se kap. 10.2, sml. Godelier 1975: 111 - 112). Dette er følgelig en utvikling av produktivkreftene til et nivå som kan skape inter-strukturelle motsetninger til bandsamfunnets egalitære produksjonsforhold (se kap. 10.2.1.6).

I tillegg til selve fangsten må en også ta i betraktning det arbeid og organisasjonsapparat som byggingen av fangstanleggene krevde, og ikke minst til å ta seg av og koordinere distribusjonen av byttet (se kap. 10.2.1.6).

Konklusjonen blir følgelig at vi i den strategiske villreinsfangsten finner de produksjonsprosesser som har krevd den mest komplekse arbeidsorganisering, med deltagelse fra samtlige av bandets/sii'daens hushold. Ved bruk av større fangstanlegg(som på Varangerhalvøya/-eidet) må trolig samarbeide mellom flere sii'daer ha forekommet, og tilsvarende kan det store antall deltagere ha medført en hierarkisk arbeidsorganisering.

8.3.3 Fangst av andre terrestriske pattedyr

De fangstmetodene som preget den strategiske fangsten av villrein, var preget av denne artens flokkmentalitet, og migrasjonssamlingene spesielt. Ingen andre terrestriske pattedyr i dette området har en tilsvarende adferd, men opptrer langt mer spredt og i mindre antall, ofte enkeltvis(sml. Graburn og Strong 1973: 66). Det er innlysende at store fangstanlegg ville være en liten fordelaktig investering for utnyttelsen av slike dyr, og at andre fangstmetoder kreves for disse. I det følgende skal jeg se litt nærmere på de fangstmetoder anvendt spesielt for bever, elg og bjørn, hovedsakelig ut fra etnografiske data.

Beverfangsten var i de nordøstlige sameområdene den viktigste fangsten fra vinterboplassene. Denne vinterfangsten, eller "beverfisket", foregikk med en spesiell stengselslignende fangstinnretning, som ble plassert utenfor åpningen av "beverhytten".i den elv eller innsjø denne lå. Fellen ble plassert under isen, og isflaten fungerte som et lokk på fellen slik at beveren druknet når den først var sperret inne.(Tegengren 1952: 121, Vorren og Manker 1957: 121) Noen arkeologisk dokumentasjon fra forhistorisk tid finnes ikke for denne.

Blandt samene i Nord-Sverige ble også garn, ruser og spyd benyttet i beverfangsten(Tegengren 1952: 121). Likeledes skal fallstokker, saks og andre typer feller ha vært benyttet(Vorren og Manker 1957: 90)

Elgen er i motsetning til reinen stasjonær. Vinterstid holder den seg relativt rolig i s.k. standskoger.(Tegengren 1977: 44). En etnografisk velkjent metode var da å jakte på den når sneen var løs og dyp, slik at jegeren kunne komme over den på ski eller truger(Fellman 1906,IV: 47, Graburn og Strong 1973: 43). Fangstmetoder som snarer og fallgraver har også til en viss grad vært anvendt for elg(Tegengren ibid: 39). Slike fallgraver kan morfologisk være vanskelig å skille fra de brukt til rein, men har gjennomgående vært noe større. De har dessuten vært mer ensidig lokalisert til skogområdene, og i tillegg har enkeltgraver og mindre anlegg dominert.(Mølmen 1976: 177 - 178).

Det er uhyre vanskelig å avgjøre hvorvidt noen av de fallgravene som er registrert i basisområdet kan ha vært elggraver. Da elgen kan ha de samme trekkveier som rein kan heller ikke en kombinert bruk utelukkes(Mølmen 1976: 177). To enkeltliggende graver, en på nordsiden av Storkojevann og en ved Kjerring-

neset, begge øverst i Pasvikdalen, samt et mindre anlegg på fire graver ved sydenden av Ødevann, er blitt registrert som elggraver (se Fig. 47.). Denne klassifiseringen er imidlertid som sagt vedheftet stor usikkerhet.

Bjørnejakten tilhørte de jakter som satte størst krav til jegeren. Innledningsvis i dette kapitlet er beskrevet en av de fangstmetodene som ble anvendt i denne jakten, og som altså både er etnografisk og forhistorisk belagt (s.d.). Bruk av spyd var likevel den vanligste form for bjørnejakt, og samene brukte et tungt og kraftig spyd til dette. Som for den ovennevnte fangstmetode foregikk også jakten med spyd idet bjørnen kom ut av hiet. (Helland 1905: 495, Vorren og Manker 1957: 87 - 88).

For fangst av arter som mår, oter, røyskatt, rev o.l. var fangsten svært ensartet. Ofte ble forskjellige former for feller, sakser eller fallstokker benyttet (Leem 1767: 208 - 222, Helland 1905: 480 - 494, Fellman 1906, IV: 7 - 30). Ulven ble ofte fanget i s.k. "ulvestuer", som var oppmurte feller av tre, torv og stein. I basisområdet er det registrert to slike fangstinnretninger. En på Fuonosguolbe øverst i Munkelvdalen, og den andre på et lite nes ved stranden av Munkefjord, Fuonosnjarga. (Vorren 1979: 83). Ekorn ble skutt med en spesiell form for tvert avskåret pil, s.k. pelsdyrpiler (Zachrisson 1977), men kunne også jaktes med hund i glissen skog (Fellman 1906, IV: 44).

8.3.3.1 Sosial arbeidsdeling

Den sosiale arbeidsdeling ved de ovenfor beskrevne jakter preges ut fra etnografisk materiale av en eksklusiv mannlig deltagelse, og jeg skal kort behandle disse suksessivt.

For den sosiale arbeidsdeling ved beverjakten har vi særlig gode opplysninger fra Kemi Lappmarker. Her deltok bare "...de till mogen ålder komna mannliga medlemmerna av bylaget" (Tegengren 1952: 122). Forutsetningen for å få delta var at "bevereden" var avlagt. Dette var en ed som de mannlige sameungdommene avla når de ble opptatt som sii'damedlemmer, hvor de bl.a. måtte love å avgi byttet til sii'daens felleseie. (Tegengren ibid: 116, 122)

For elgjakten gjelder trolig det samme som for reinjakten, men i mangel av de store fellesjakter har dette trolig vært en eksklusiv mannlig produksjonsprosess. Dette også ut fra elgens kulturelle status/prestisjegivende karakter.

Bjørnejakten har trolig vært den strengest eksklusivt mannlige produksjonsaktivitet, ettersom den ikke bare var omfattet med regler som forbød kvinnelig deltagelse ved selve jakten, men også i forhold til sekundære aktiviteter. Bl.a. kan nevnes at seksuell omgang med kvinner var tabubelagt i tre døgn etter jakten for de som hadde vært med på å drepe bjørnen, og at ingen kvinne kunne være tilstede i det telt bjørnen ble kokt (Samuel Rheen, j.fr. Helland 1905: 497 - 498).

For de øvrige jakter beskrevet ovenfor har vi det samme bildet, og jeg skal derfor ikke gå nærmere inn på disse her.

8.3.3.2 Arbeidsorganisering

I Kemi Lappmark, hvorfra vi har særlig gode etnografiske belegg, ble beverfangsten på 16-1700 tallet bedrevet i små jaktlag (Tegengren 1977: 50). Hvor stor disse har vært fremgår ikke eksakt, men det er klart at det innen en sii'da har vært flere jaktlag, d.v.s. jaktlaget har vært betydelig mindre enn "bylaget". Trolig har beverfangsten kunnet bedrives av jaktlag på 2 - 3 personer, og ned til individnivå. (se Tegengren 1952: 115 - 116)

Elgjakten må ha fordret omtrent tilsvarende samarbeidsformer som beverfangsten. Ved bruk av fallgraver har også en betydelig arbeidsinnsats krevdes for å anlegge disse, noe som igjen har nødvendiggjort personell og organisering. J.fr. tradisjonsopplysninger fra Sør-Norge skal det ha gått med 21 dagsverk til byggingen av ei elggrav med tømmervegger (Mølmen 1976: 178).

Bjørnejaktens organisering er svært interessant. Selve handlingen hvor dyret ble drept krevde som regel ingen komplekse samarbeidsformer, og ble ofte utført av én person. Imidlertid utgjorde sermoniene vedrørende bjørnejakten hva man kan kalle et symbolsk arbeide, med en kompleks organisering. Den innebar deltagelse fra hele den voksne mannlige delen av sii'daen, hvor alle hadde strengt presiserte arbeidoppgaver. I dette inngikk også religiøs ekspertise i form av noaidens deltagelse. (Samuel Rheen, j.fr. Helland 1905: 496 - 497). Vi har altså det forhold at mens selve jakten i praktisk forstand ikke krevde særlig organisering, så var den sermonielle organisering kompleks.

For fangsten av de øvrige nevnte terrestriske dyr gjelder i stor utstrekning individuelle jaktutøvelser, eller enkle samarbeidsformer for mår, ulv og jerv.

8.3.4 Fuglefangsten

Ved fuglefangsten har forhold som flokking i migrasjonperiodene, og kolonidannelser i hekkeperioden, for enkelte arter gjort at prinsippet om strategisk fangst har funnet sin anvendelse (Graburn og Strong 1973: 65). Dette gjelder særlig sjøfuglfangsten, men også fangst av innlandsfugl, som rype.

Jeg har ovenfor (kap. 8.3.1) argumentert for at pilene av type I, IX - XII fra Kjelmøy og Kjøøy har vært fuglepiler, og hvor ihvertfall type I har tilhørt s.k. fuglespyd med flere utover divergerende spisser. Dette spydet fikk sin tiltenkte funksjon bare ved bruk mot tette populasjoner, hvor det kunne ramme flere fugler på engang. Derfor ble dette ut fra etnografiske belegg nesten utelukkende brukt mot sjøfuglkolonier (Bogoras 1909: 145; Birket-Smith 1927: 100). Som regel ble dette slynget ut med et kastetre, men Bogoras (op.cit.) skriver at enkelte av chukchiene bare brukte håndmakt. Da slike kastetre ikke er funnet på boplassene

i basisområdet, må vel den siste måten tenkes anvendt her.

Utover pil/spyd kjennes etnografisk forskjellige andre metoder anvendt i sjøfuglfangsten. Lillienskiold(1698: 197) skrivet at samene fanget ærfugl med snare, og denne, såvel som alke og lunde, skal dessuten ha blitt fanget i garn både i sjøen, i fjære, og for de siste, i fuglefjellene(Helland 1905: 528). Måker ble ofte fanget ved å tre fiskelever på en angel, som fuglen slukte(Larsen 1947: 25). Denne metoden kjennes også fra Vest-Grønland hvor man benyttet en beinspiss istedet for en fiskekrok(Birket-Smith 1927: 100).

Av innlandsdangsten av fugl var snarefangsten av rypere viktigst hos samene(Vorren og Manker 1957: 72). Rypene som særlig under trekkene kan komme opp i svære flokker utgjorde et relativt lett fangstobjekt. Snarene ble utplassert i åpnin-ger i lange risgjerder som ble plassert der rypene pleide å gå.(Rode 1842: 152) Forøvrig ble både tiur og orre fanget med lignende snarer(Fellman 1906,IV: 86 - 87). Fangsten av andre viktige innlandsfugl som gjess, svaner og endre foregikk foruten med skytevåpen, med saks, garn og slagstokk(Fellman ibid: 73).

8.3.4.1 Sosial arbeidsdeling og arbeidsorganisering

Til forskjell fra de øvrige jakter beskrevet har trolig fuglefangsten hatt en mer differensiert sosial arbeidsdeling, mer på linje med det som gjaldt innenfor fisket. Det er imidlertid rimelig å anta at dette varierte etter hvilke fugler som ble jaktet, da fuglens kulturelle status nok ha vært avgjørende for menns deltagelse ut fra prestisjehensyn. Fangst av sjøfugl, som f.eks. måker, må forventes å ha vært mindre prestisjebetont(enn f.eks. svaner/gjess), og følgelig kan ha fremstått med en mer differensiert arbeidsdeling. Det er i denne sammenheng interessant å legge merke til at Birket-Smith(1927: 107) opplyser at det var kvinnene som drev sjøfuglfangsten blandt ekskimoene på Vest-Grønland.

Organiseringen av fuglefangsten har ikke krevd noen mer komplekse samarbeidsformer, og fangst utøvd på individuelt plan må ha dominert. Rode(1842: 152) skriver vedrørende rypefangsten at én mann kan røkte flere hundre snarer. Det er lett å sette opp snarer, og flere hundre kan settes opp relativt raskt(Ingold 1976: 104). For enkelte fangstformer, som f.eks. bruk av garn i fuglefjell har et visst samarbeide vært nødvendig, men generelt kan en konkludere med at fuglefangsten har vært en organisatorisk enkel produksjonsprosess.

8.4 Samling

Jeg vil først gjøre oppmerksom på at jeg med samling, foruten innsamling av fødeemner som skjell, planter og fugleegg, også inbefatter innsamling av råstoff til redskapsproduksjon, brendsel o.l.(j.fr. McCartney 1975: 298 - 299).

Teknologisk er samling en svært enkel produksjonsprosess, og kan i mange tilfeller utføres uten noen form for redskaper, annet enn f.eks. en kurv eller skinnveske til å bære hjem det innsamlede produkt. Ingen redskap i det arkeologiske materialet fra basisområdet kan direkte relateres til denne produksjonsprosessen, selv om f.eks. kniver godt kunne ha funnet sin anvendelse her. De eneste fysiske iaktagbare spor etter samling blir derfor klebersteinsbruddet på NØ-siden av Langfjorden, hvor det er hugd ut emner til videre bearbeiding (se kap. 2.3.5). Jeg ser ingen grunn til å beskrive de ulike former for samling som kan ha foregått, og skal i det følgende heller se litt nærmere på arbeidsorganiseringen og den sosiale arbeidsdelingen.

Organisasjonelt, som teknologisk, er samling en svært enkel produksjonsprosess, og kan i de aller fleste tilfeller utøves på individuelt nivå. Noen grad av mer komplekse samarbeidsformer kan fordres ved utøvelsen av spesielle arbeidsoperasjoner, som samling av egg og dun i fuglefjell (se Daae 1888: 146 - 147). Imidlertid er det klart at den spesielle sesongbetoning de klimatiske forhold i Nordskandinavia gir store deler av denne produksjonsprosessen, gjør at den blir svært individuelt arbeidskrevende den tida den står på.

Selv om samling kan være svært viktig for et samfunns eksistens, er denne produksjonen stort sett ikke forbundet med noen form for prestisje (sml. Lee 1968: 40). Det at samling ikke er forbundet med denne form for sosial konkurranse er av de aspekt som må tillegges vekt for å forklare det etnografiske bildet av samling som en kvinneaktivitet. Karakteristisk nok blir egg-samling i fuglefjell en av de få samlingsaktivitetene forbundet med fare og en viss anerkjennelse, i hovedsak utført av menn (Daae 1888: 146 - 147).

Bildet bør imidlertid ikke gjøres statistisk. Etnografiske eksempler kan heller tyde på en relativt klar strukturell dualisme relatert til innsamlingen av hva man kan kalle "myke" råstoffer (vegetabiliske og animalske produkter, især fødeemner) som kvinner står for, og "harde" råstoffer (f.eks. stein) som menn innsamler. En slik kjønnsdualisme preger f.eks. eksimoenes forhold til materialer (Graburn og Strong 1973: 151), likeledes chukchiene (Bogoras 1909: 198), og vi finner dette bildet også i samisk etnografi (bl.a. Helland 1905: 744, Nikul 1948). Som en konklusjon kan man ut fra etnografisk materiale si at størstedelen av samlingen i fangstsamfunn har vært utført av kvinner, særlig gjelder dette direkte fødeemner. Menns deltagelse har gjort seg gjeldende ved innsamling av steinråstoff, brensel, og mer spesielle arbeidsoperasjoner som egg-samling i fuglefjell.

8.5 Oppsummering og konklusjon

Jeg startet opp med en analyse av produksjonsprosesser tilknyttet fiske, basert på evaluering av fiskekroker, lystergafler og garn. Av de to hovedtyper fiskekroker ble type I tolket som en dorgekrok for sei, mens type II ble antatt å ha en mer differensiert bruk (jukse og faststående bruk). Ut fra at angler av type II var ornerte ble de likeledes antatt å være innrettet mot prefererte fiskeslag. Lystergaflene har trolig vært brukt til innlandsfiske, bl.a. av laks og gjedde, og dette lysterfisket har foregått om seinsommeren/høsten. Ved å sammenholde arkeologiske, etnografiske og lingvistiske data ble det også ansett som sannsynlig at garn (med dette også not) har vært et anvendt produksjonsmiddel i fisket i hele undersøkelsesperioden. Den sosial arbeidsdelingen i fisket har vært relativt differensiert. Kvinnenes deltagelse synes å dominere i innlandsfisket, mennenes i havfisket. Arbeidsorganiseringen i fisket synes ikke å ha krevd samarbeid som går ut over 3 - 4 personer, og de fleste arbeidsoperasjoner lar seg utføre med 2 personer.

For sel- og kvalfangst ble først ulike metoder for selfangst evaluert. Her ble først harpunene fra Mestersanden behandlet, og det ble konkludert med at dette var løse harpuner brukt til fangst fra båt. Av andre selfangstmetoder ble klubbing og garnfangst kort beskrevet. Kval har i basisområdet trolig vært utnyttet både gjennom anvendelse av strandede individer, og ved aktiv fangst. Til inntekt for det siste ble tatt forekomsten av seks beinspisser i det arkeologiske materialet fra Mestersanden, som ut fra etnografiske paralleller ble antatt å være kvalharpuner. Den sosiale arbeidsdelingen ved sel- og kvalfangst har vært preget av en eksklusiv mannlig deltagelse. Arbeidsorganiseringen har gjennomgående vært noe mer kompleks enn ved fiske, og et jaktlag involverte trolig deltagere fra flere hushold.

For fangsten av landpattedyr og fugl foretok jeg først en funksjonell analyse av beinpilspissene fra Kjelmøy og Kjøy. Denne resulterte i inndelingen i to funksjonelle kategorier, en for fuglefangst og en for rein (og elg) fangst, henholdsvis tilsvarende piler uten og med mothaker. I den siste gruppen piler opptrådte forøvrig eiermerker og ornering.

Av de terrestriske fangstene ble villreinsfangsten først behandlet. Denne ble delt inn i to hovedformer, aktiv og strategisk fangst. Den aktive fangsten omfatter fangst der reinen blir drept med et aktivt våpen, og hvor man kommer på skuddhold ved enten å snike seg inn på reinen, innhente den, eller lokke den til seg. Den strategiske fangsten omfatter bruk av faststående teknologi (fangstanlegg), som enten fanger reinen direkte (snarer, fallgraver), eller leder/tvinger den til bestemte fangststeder (sammenløpende fangstgjerder). Her ble først den aktive fangst beskrevet ut fra etnografiske belegg, deretter ble de

ulike former for strategisk fangst behandlet. Snarefangsten i basisområdet har ut fra etnografiske belegg foregått med små anlegg på opptil 30 snarer. Arkeologiske belegg har vi ikke for denne fangsten, men vi kjenner den etnografisk til opp på 1800-tallet. Det ble ansett som plausibelt at denne fangstformen også har vært anvendt forhistorisk i området. Fallgravsanlegg er registrert i et antall av 34 i basisområdet. Som for snareanleggene er de fleste små, med et anlegg på 30 graver som det største. Sammenløpende fangstgjerder (vuobman) har ikke vært anvendt i basisområdet, men er gjennom skriftlige belegg og registreringer velbelagt på Varangerhalvøya. Hos samene er dette en relativt sein fangstform, og den har ikke spilt noen rolle før på 1500-tallet. Den sosiale arbeidsdelingen ved villreinsfangsten har vært preget av mannlig dominans, men det store personellbehovet i den strategiske fangsten (med vuobman) kan ha åpnet for kvinners deltagelse. Når det gjelder arbeidorganiseringen har den strategiske villreinsfangsten vært den mest samarbeidskrevende av samtlige produksjonsprosesser som har inngått i produksjonsmåten til de samfunn som her studeres. For de største fangstanlegg i basisområdet må fangsten ha omfattet deltagelse fra samtlige hushold, d.v.s. jaktlag på 8 - 12 mann. Ved bruk av vuobman og større fallgravs- og snareanlegg, må trolig samarbeid mellom flere sii'daer (band) ha forekommet, og det store antal deltagere har trolig krevd en hierarkisk arbeidsorganisering.

Fangstmetoder/teknologi for andre terrestriske dyr ble deretter kort beskrevet. Bl.a. kan nevnes at også elg har vært fanget i snare og fallgrav, og at vi i basisområdet har noen få registreringer av mulige elggraver. Den sosiale arbeidsdelingen har vært preget av eksklusiv mannlig deltagelse. Arbeidorganiseringen har vært enkel, med unntak av den sermionelle bjørnejakten.

I fuglefangsten har også prinsippet om strategisk fangst funnet sin anvendelse, og det ble her særlig fokusert på bruk av fuglespyd i sjøfuglfangsten og på snarefangst av ryer. Den sosiale arbeidsdelingen har vært mer differensiert enn ved andre jakter, d.v.s. også med kvinners deltagelse. Organiseringen av fuglefangsten har vært enkel, hovedsakelig utført på individuelt nivå.

Til slutt ble samling evaluert. Da denne er svært enkel å utføre trengs ingen spesiell teknologi, og organiseringen er følgelig likeledes enkel. Arbeidsdelingen har vært preget av at kvinnene har utført størstedelen av samlingen, men at også menn har deltatt i innsamlingen av "harde" råstoffer (f.eks. stein)

Konklusjonen på dette kapitlet er at det har vist et produksjonsliv preget av variasjon og spesialisering. For den videre følgende analyse er det viktigste resultat at vi i den strategiske villreinsfangsten har identifisert den organisasjonelt mest krevende produksjonsprosessen, og at vi følgelig her har den største sjanse for at inter-strukturelle motsetninger mellom produktivkrefter og produksjonsforhold skal oppstå.

KAPITTEL 9

PRODUKTIVKREFTER IV: DEMOGRAFI

Demografi fikk gjennom den "nye arkeologiens" fremvekst en sentral posisjon i forhistoriske studier. Dette fordi befolkningsstørrelse var et nøkkelbegrep innenfor det øko-funksjonalistiske paradigmet til å forstå kultur som en adaptiv mekanisme i relasjon til den økologiske kontekst (f.eks. Rappaport 1968). Ved bruk av komplekse system-modeller ble studiet av forhistorisk demografi en rendyrket funksjon av begrepet "carrying capacity", d.v.s. befolkningens størrelse var en funksjon av teknologi og det naturlige habitats produksjonskapasitet (f.eks. Zubrow 1975, Welinder 1979). På denne måten kunne jeger-samler samfunns lave folketall forklares ut fra deres lave produksjonskapasitet, mens en høyere produksjonskapasitet forklarte tilsvarende høyere folketall for f.eks. agrare samfunn. Tilgangen på ernæringsmidler regulerte følgelig befolkningstallet. I forlengelsen av dette lå demografiens potensiale som forklaringsmodell for teknologisk (og sosial) evolusjon, i form av befolkningspress (Boserup 1965, Wilkinson 1973). Grunnaksiomet for denne teoretiske retning er dogmet om at menneskelige populasjoner realiseres optimalt i henhold til de rammer teknologi og naturomgivelser setter (se kap. 3.3.1 og 3.3.2).

Som jeg tidligere har vært inne på (kap. 6) viste imidlertid nyere studier av jeger-samler samfunn at man levde langt under grensen for maksimal utnyttelse. Det var tilstrekkelig å utnytte under halvparten av den produktive kapasitet for å dekke ernæringsbehovene (f.eks. Lee 1968: 36 - 39, Woodburn 1968: 106), og det fremgår at man med letthet kunne ha fordoblet folketallet dersom slike variabler ble lagt til grunn (Turnbull 1968: 245, Sahlins 1974: 24).

Ettersom det likevel er en empirisk realitet at jeger-samler samfunns folketall universelt er lave, ifølge Hayden (1972: 211) normalt mellom 15 - 50 individer, må følgelig andre regulerende mekanismer enn de tekno-økologiske ligge til grunn. Jeg skal derfor i det følgende først se på hvilke befolkningsregulerende mekanismer som opererer i jeger-samler samfunn (band-samfunn), før jeg gir dette en empirisk tilnærming i form av historisk-etnografisk og arkeologisk materiale.

9.1 Teoretisk tilnærming til studiet av demografi i bandsamfunn

Demografi, i form av befolkningsstørrelse, er en del av samfunnets produktivkrefter (se Godelier 1975: 149 - 178). Følgelig er den ikke en uavhengig variabel som kan studeres isolert, men må sees i et interavhengig forhold til de øvrige institusjoner i samfunnet. Ut fra dette er de viktigste trekk ved de demografiske forhold sosialt bestemt, og må analyseres i henhold til dette.

Ut fra et analytisk perspektiv har jeg funnet det fruktbart å dele de befolkningsregulerende mekanismer i to nivåer, de som opererer på "band-nivå" og de som opererer på "familie-nivå". Med band-nivå(eller samfunnsnivå) menes enkelt uttrykt antall familier, da dette vil være konstituerende for en rekke allianser, som f.eks. samarbeid i produksjonsprosessen og giftermål. Dette fordi bare et begrenset antall fra hver familie har adgang til disse(f.eks. den voksne mann fra hver familie deltar i fellesjakten). Med familie-nivå menes antall individ pr. familie. Det er innlysende at det er en klar formalistisk forbindelse mellom disse nivåer, men innenfor en analytisk ramme er det viktig å gjøre denne distinksjonen. Et samfunns totale befolkning er da et produkt av disse to nivåer.

Ser vi først på de mekanismer som virker regulerende på band-nivå, så er en absolutt minimumsstørrelse knyttet til det helt basiske spørsmål om reproduksjon. En familie kan ikke eksistere og reprodusere seg selv gjennom generasjoner uavhengig av andre familier. Denne interavhengighet er et resultat av den universelle eksistens av incest-forbudet, og de ulike former for eksogami som følger av dette(Levi-Strauss 1960: 278, Godelier 1975: 149). For å kunne etablere stabile eksogame giftermålsallianser må det derfor innenfor hver band finnes et visst antall familier som kan stille personell til disse.

En annen minimumsstørrelse er at antall familier må være tilstrekkelig høyt til å tilfredsstillere kravene om effektivt samarbeid i produksjonsprosessene (sml. Birdsell 1968: 235). De kravene produksjonsprosessene setter til samarbeid er følgelig en viktig determinerende faktor på bandets størrelse, og avgjørende blir da den mest samarbeidskrevende produksjonsprosessen. Et eksempel fra Mbuti-pygméene kan illustrere dette. Hos disse var nettfangsten den desidert mest samarbeidskrevende produksjonsprosessen, og et minimum på 6 - 7 familier var nødvendig for å danne et effektivt jaktteam. Som en følge av dette var Mbuti-bandene aldri under 7 familier.(Turnbull 1961: 39, Godelier 1975: 112). Det følger naturlig av dette at en produksjonsmåte basert på mindre samarbeidskrevende teknologi ville redusert minstekravet til antall familier. I dette ligger muligens noe av forklaringen på at jeger-fisker samfunn i subarktiske og arktiske strøk med en mer utviklet fangst-teknologi, generelt har et noe høyere folketall enn jeger-samler samfunn i mer tropiske strøk hvor samling dominerer, og kravet til teknologi er mindre.

Ved at antall deltagere i en produksjonsprosess(og dermed også antall familier) også har en øvre grense, har følgelig produksjonsmåten en dobbeltsidig effekt på de demografiske strukturer. Denne øvre grensen er imidlertid ikke uavhengig et resultat av produktivkreftene, men begrenses av produksjonsforholdene. Dette fordi en produksjonsprosess med deltagere ut over et visst antall deltagere vil kreve en hierarkisk organisasjonsstruktur med utvikling av lederskap,

noe som vil skape konflikt(inter-strukturelle motsetninger) med de egalitære produksjonsforholdene(sml. Godelier 1975: 112). Følgelig er det viktig å holde produktivkreftene på et nivå hvor dette konfliktforhold ikke oppstår, og som følgelig også virker regulerende på familieantallet. Dette kan gis mer generell relevans for ulike former for sosial interaksjon innad i samfunnet, idet et for høyt antall individer kan føre til segmentering og gruppedannelser i strid med bandsamfunnet egalitære politiske ideologi. Det ligger også implisitt i dette at ettersom demografi er endel av samfunnets institusjoner, og er under påvirkning av andre slike, så vil den også selv utøve strukturell påvirkning, og kan være årsak til oppkomsten av stratifiserte samfunn dersom den ikke holdes under kontroll.

Når det gjelder "familie-nivået", d.v.s. hvilke faktorer som regulerer antallet individ pr. familie, så spiller også andre faktorer enn de rent sosiale inn. Studier gjort på dette viser at husholdsstørrelsen i bandsamfunn gjennomsnittelig ligger rundt 4 individer, d.v.s. for hver kjernefamilie vokser gjennomsnittelig 2 barn opp(Birdsell 1968: 237). Hovedgrunnen til dette synes å være ulike former for begrensninger som legges på kvinnenenes fertilitet. Dels kan dette være et resultat av kulturelle variabler, f.eks. regler som definerer seksuell oppførsel, giftermålsalder, den optimale størrelse på en familie o.s.v.(Hanssen-Bauer 1983: 29). Likevel er trolig forhold knyttet fysisk stress hos kvinnene mer avgjørende, særlig i forbindelse med jeger-samfunns mobilitet. Under de 3 - 4 første leveårene må barna bæres av moren under flyttingene, et forhold som i seg selv begrenser barnetallet. Disse flytningene, og generelt også den arbeidsmengde produksjonsforholdene i bandsamfunn påfører kvinnen, leder imidlertid også til negative biologiske effekter, som naturlige aborter og dødfødsler(Hayden 1972: 213, Godelier 1975: 174 - 175). Ut over dette synes en mer bevisst barnebegrensning i form av barnedrap å være alminnelig utbredt. Særlig institusjonalisert synes dette å være ved tvillingfødsler i mange band-samfunn, p.g.a. den byrden dette ville påføre moren under flytningene(Birdsell ibid: 236, Hayden ibid: 212 - 213, Godelier ibid: 174). Ettersom de fleste av disse begrensningene er knyttet til de ulike former for fysisk stress som mobilitet påfører kvinnene, er det naturlig(og empirisk vist) at et mer sedentært bosetningsmønster vil føre til at flere barn fødes og vokser opp. Bofasthet reduserer særlig de negative biologiske effekter på kvinnenenes fertilitet(Godelier ibid: 175).

Mortalitet i form av sykdommer/epidemier har mindre effekt blandt jeger-samlere enn f.eks. agrare grupper, p.g.a. den lave befolkningstettheten(Hayden 1972: 206). Lav levealder hos jeger-samlere er sterkt omdiskutert, og er neppe mer fremtredende hos disse enn i andre samfunn(sml. Lee 1968: 36). Følgelig synes mortalitet som en befolkningsregulerende mekanisme i bandsamfunn,

hovedsakelig å opptre i form av barnedrap.

For å oppsummere, så er de demografiske strukturer i bandsamfunn styrt på to nivåer. Det første - og det viktigste - er band-nivået, som omfatter antall familier. Dette reguleres sosialt gjennom de krav produksjonsmåten setter, særlig til organiseringen av produksjonen. Det andre nivået, som omfatter antall individer pr. familie, er i hovedsak regulert gjennom begrensninger på fertiliteten hos kvinnene, og ved barnedrap. Særlig relevant er de former for fysisk stress som mobiliteten i jeger-samler samfunn påfører disse.

9.2 Etnografisk materiale

Anvendelsen av etnografisk materiale er dels ment som en lokal "test" av det ovenstående, idet en her vil se på samisk-etnografiske data(hovedsakelig fra de østsamiske sii'daer), og dels som et utgangspunkt til slutninger om demografiske forhold i de forhistoriske samfunn.

I de skriftlige kildene, som hovedsakelig er skattemantall, oppgis bare antall skattemenn, som generelt vil tilsvare antall kjernefamilier. For å kunne komme frem til det totale folketall, må derfor visse beregninger over familiestørrelsen først gjøres. Som nevnt ovenfor har Birdsell(1968: 237), ut fra empirisk materiale fra Australia og Afrika, estimert familiestørrelsen hos jeger-samlere til gjennomsnittelig 4.0 individer. Et omtrent tilsvarende tall, 4.3 individer, kommer Hallowell(1949: 40) frem til hos Algonkin-indianerne i Nord-Canada. Ser man på de samisk etnografiske data så er disse i relativ overensstemmelse med dette. I følge H. Adelaer(1690) skal husholdsstørrelsen hos same i Finnmark på slutten av 1600-tallet ha hatt et gjennomsnitt på 3.9 individer. Tanner(1929: 305) kommer frem til et snitt på 4.1 for de tre østsamiske sii'daene Pasvik, Peisen og Suenjel. For sii'daene i Kemi-Lappmark har Tegengren satt husholdsstørrelsen til 5.5 individer, men føyer til at dette "...torde vara det högsta möjliga"(1952: 40). Etersom Tegengrens tall ikke er basert på empirisk materiale, har jeg funnet det rimelig å legge et gjennomsnitt på 4.0 individer til grunn for beregninger av det totale folketallet.

Når det gjelder antall individer pr. familie relatert til bosetningsmønsteret, er det interessant å legge merke til A. Larsens opplysninger om at sjøsamene, som var bofaste, hadde mange barn "...fire, fem like til 10", mens de mobile reinsamene vanligvis ikke hadde mer enn "...ett, to, tre barn"(1947: 5). Dette bekrefter at et mobilt bosetningsmønster leder til lavere barnetall. Tanner(1929: 324) fremhever da også at fysisk stress hos de øst-samiske kvinnene fører til et høyere antall naturlige aborter og dødfødsler, enn hos den bofaste norske og russiske befolkning.

Tabell 18 viser antallet skattemenn i Neiden- og Pasviksii'da, etter de tre første norske oppgaver over dette(j.fr. Qvigstad 1925: 7, Tanner 1929: 310,

Wessel 1977: 85). Tallene i parentes angir en estimert befolkningsmengde ut fra en faktor på 4 individer pr. familie.

ÅR	NEIDEN	PASVIK	ORIGINALKILDE
1593	10 (40)	10 (40)	Lensregnskapet
1596	8 (32)	7 (28)	" "
1611	4 (16)	7 (28)	Skattemanntallet

Tab.18 Oversikt over antall skattemenn i Neiden og Pasvik omkring 1600. Tallene i parentes angir estimert folketall.

De neste oppgavene følger ikke før på slutten av 1600-tallet (Knag og Lillien-skiold), og fra da av og frem til 1900-tallet viser der et økende folketall som en generell tendens (Qvigstad 1925: 7, Wessel 1977: 83). Dels viser de også store fluktuasjoner p.g.a. epidemier som fulgte koloniseringen av området (Hel-land 1906, II: 36, Tanner 1929: 317). Jeg oppfatter derfor de tre tidligste oppgavene som uttrykk for en mer opprinnelig demografisk situasjon. En viktig årsak til dette er bl.a. at innføringen av den gresk-katolske kristendommen på dette tidpunkt ikke kan ha rukket å få særlig innflytelse på moraloppfatning- en, et forhold som senere kan ha endret synet på barnebegrensning, seksuell opp- førsel o.s.v.

Tallene fra slutten av 1500-, og begynnelsen av 1600-tallet, viser et lavt fol- ketall for de to sii'daene, trolig godt under 50 individer. (En del av variasjo- nen innenfor samme sii'da i løpet av en relativt kort periode kan komme av døds- fall i slike familier der ikke en annen umiddelbart sto klar til å ta over den dødes plass. Likeledes at personer som ikke kunne betale lot være å innfinne seg ved skatteoppkrevingen. Se Tegengren 1952: 34) For å sette disse tallene litt mer i perspektiv, skal vi se litt nærmere på oppgavene fra sii'daene i Kemi Lappmark. For årene 1555 - 1598 var det gjennomsnittelige antall skatte- menn for disse sii'daene følgende: Peltojärvi 6, Kittilä 7, Sombio 8, Kitka og Maansekä 10, Sodankylä 11, og Enare 27 (j.fr. Tegengren 1952: 34). Ser man først på tallene fra de seks første sii'daene, så er disse i nært samsvar med det an- gitt for Neiden og Pasvik (tab. 18). Av særlig viktighet er det imidlertid hvor- dan Tegengren påviser det forhold at antall familier (d.v.s. "band-nivået") er nært forbundet med det antall jegere som kreves til den kollektive villreinsjakten. Som tidligere nevnt (kap. 8.3.2.4) ble denne i Kemi Lappmark utført med jaktlag fra 8 - 12 mann. (Tegengren ibid: 33 - 34). Et lignende fa- milieantall i de øst-samiske sii'daene på Kolahalvøya, får Tegengren til å kon- kludere med at samarbeidet ved den kollektive villreinsfangsten har vært determinerende for sii'daenes størrelse (ibid: 33). Dette blir enda klarere når det fremgår at man i Enare-sii'da, som altså var betydelig større enn de øvrige, drev fangsten i fire jaktlag, og at Enare etterhvert

ble delt i fire selvstendige sii'daer (Tegengren ibid: 33 - 34). Tegengrens opplysninger fra Kemi Lappmark er altså helt i overenstemmelse med min teoretiske antagelse om produksjonsmåten som bestemmende for de demografiske strukturer på band-nivå. Eksemplet fra Enare viser også klart at produksjonsforholdene i bandsamfunn virker begrensende på hvor stor samarbeidsgruppene kan være. En lignende splittelse foregikk forøvrig i Pasvik omkring 1900, der sii'daen ble delt i to grupper (Tanner 1929: 140 - 143). Tanner skriver at det på denne tid rådde "en allmän uro" i sii'daen, ".och en av anledningarna därtill var, att familjernas antal ökats" (ibid: 143). D.v.s. et for høyt familieantall fører til segmentering.

Oppsummert synes data fra de østlige sameområder å bekrefte de forhold som i den teoretiske delen ble gjort gjeldende for jeger-samler samfunns demografi. Folketallet i sii'daene synes å ha vært lavt, normalt 7 - 10 familier, d.v.s. 30 - 40 individer. Studier utført av Tegengren (1952) gjør det rimelig å anta at samarbeidet omkring den kollektive villreinsfangsten har virket determinerende på de demografiske strukturer på band-nivå, d.v.s. antall familier. Et lavt individantall pr. familie synes også ut fra samisk-etnografiske data å kunne relateres til fysisk stress, som fører til nedsatt fertilitet hos kvinnene. Dette som følge av mobilitet (sesongflytninger) og arbeidsbyrde i produksjonen.

9.3 Arkeologisk materiale

De skriftlige belegg om de demografiske forholdene i de østlige samesii'daer på 15 - 1600 tallet, danner etter mitt syn et realistisk utgangspunkt for slutninger om disse forhold i de eldre faser av undersøkelsesperioden. Dette spesielt på bakgrunn av at jeg tidligere mener å ha sannsynliggjort eksistensen av like produksjonsforhold, et likt bosetningsmønster og noenlunde like krav til arbeidsorganisering, i denne perioden.

Jeg skal i det følgende konfrontere dette med den informasjon det arkeologiske materialet kan gi om de demografiske forhold i den eldre del av undersøkelsesperioden (eldre metallalder). Jeg vil her først komme inn på familieantall, og ut fra dette forsøke å estimere befolkningsmengden. Deretter vil jeg se litt nærmere på den generelle tendens i befolkningsutviklingen fra siste del av yngre steinalder til eldre metallalder, ut fra spørsmålet om hvilke demografiske konsekvenser overgangen fra et sedentært bosetningsmønster til et basert på sesongvise flytninger kan ha medført.

Til bestemmelse av familieantall vil det bli tatt utgangspunkt i ornamentikken på beinredskapene fra Mestersanden. Den har også vært behandlet foran (kap. 4.3.1.2) hvor det bl.a. ble sett på kontrasten mellom ornamentikken på fangstvåpen og den som opptrer på andre beinredskap. Det ble her antydnet at variasjo-

nen over ulike grunnmønstre på den siste kategori redskaper kunne relateres til ulike familier. Dette ut fra antagelsen om at hvert grunnmønster på de redskaper assosiert med familiebruk(eie) kunne tas som uttrykk for en symbolsk kommunisering av den sosiale kategori familie.

For å se nærmere på ornamentikken så har fiskekrokene av type II, til forskjell fra de øvrige fangstredskap, en differensiert ornering. Jeg har tidligere fremsatt den hypotese at dette kunne skyldes at fiske med angler har vært drevet på familienivå, til forskjell fra jakt(kap. 4.3.1.2). Fig. 48. viser de 7 ulike mønstertypene som det er mulig å påvise på anglene av type II.

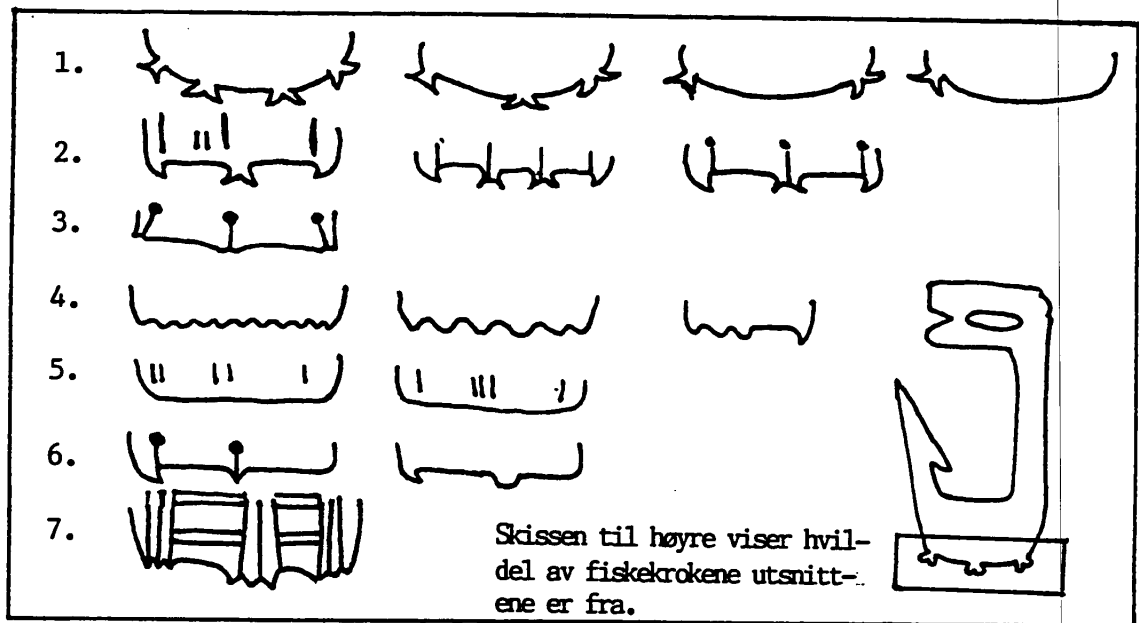

Fig. 48 Orneringsmønstre på fiskekroker av type II.

Alle mønstertypene, med unntak av type 7, opptrer i flere tilfeller, og også som variasjoner av grunnmønstret (de variasjoner jeg har kunnet påvise sees til høyre for den første rekke på Fig. 48). Det er usikkert hvorvidt type 7 representerer en egen mønstertype, da den bare er påtruffet i ett tilfelle, og dessuten er svært spesiell. P.g.a. erodering er det umulig å avgjøre hvorvidt de påviste mønstrene representerer samtlige basismønstre på fiskekrokene, men disse er de som det med relativt stor grad av sikkerhet er mulig å utskille. Dette er da også relativt overensstemmende med det antall grunnmønstre som opptrer på de beinredskap som ikke er fangstvåpen. Dette ligger etter min oppfatning et sted mellom 6 - 8 (se Fig. 25.). Det eksakte antall er vanskelig å avgjøre, da det utvilsomt er vanskelig å avgjøre når et orneringsmønster er så avvikende at det ikke lenger kan sies å være en variasjon av et annet. Aksepterer man imidlertid vurderingen av hvilke grunnmønstre som kan skilles ut, er antallet i overensstemmelse med det familieantall man ut fra det etnografiske materialet ville forvente.

Andre arkeologiske datagrupper som kunne supplere dette, særlig tuftekompleks, er sterkt fragmentariske for denne perioden i basisområdet, og derfor lite anvendelig. Nevnes skal imidlertid gruppen på 8 tufter som ligger på Skolteplassen i Neiden (se kap. 2.3.1), og som ut fra morfologiske trekk og høyde over havet kan være fra den eldste del av undersøkelsesperioden. Antallet tufter er da i samsvar med det familieantall fremkommet ovenfor, men forbehold om samtidighet må her tas.

På tross av at det materialet som kan belyse disse spørsmål er mangelfullt, så er de indisier det gir klart i overensstemmelse med de skriftlige belegg fra siste del av undersøkelsesperioden, for familieantallet i de østlige siii'daer. Jeg finner det på denne bakgrunn rimelig å anta at et gjennomsnitt for familieantallet undersøkelsesperioden sett under ett, har ligget innenfor rammen 6 - 10 familier. D.v.s. et totalt folketall på mellom 25 - 40 individer for hvert band, dersom en legger en familiestørrelse på 4 individer til grunn. Ser en bort fra at eventuelle demografiske katastrofer periodisk kan ha redusert folketallet kraftig, vil en forvente at kravet til samarbeid, særlig i forbindelse med den strategiske fangst av villrein, har holdt familieantallet på et relativt stabilt nivå. Det forhold at fallgravsanleggene i basisområdet aldri overstiger 30 graver er også en indikasjon på at familieantallet neppe kan ha gått særlig over den rammen som ble satt. Essensielt er her de begrensninger som produksjonforholdene legger på antallet deltagere i denne produksjonsprosessen.

9.3.1 Demografisk utvikling fra yngre steinalder til undersøkelsesperioden.

Jeg har tidligere argumentert for at overgangen fra yngre steinalder til eldre metallalder betød en endring fra et sedentært til et sesongvist mobilt bosetningsmønster (kap. 7.4). En plausibel demografisk konsekvens av denne endringen er en reduksjon i det totale folketall, d.v.s. dette var høyere i siste halvdel av yngre steinalder enn i undersøkelsesperioden. Denne reduksjonen opptrer hovedsakelig i form av en reduksjon av antall individ pr. familie. Dette fordi mobilitet naturlig medfører nedsatt fertilitet som følge av det fysiske stress flytningene påførte kvinnene.

Til en viss grad kan dette også konfirmeres arkeologisk dersom man ser på tuftenes størrelse. De store nedgravde Gressbakkentuftene er ovenfor oppfattet som et tegn på stabil bosetning, men er nok også et resultat av de større familier sedentariteten medførte. Utgravd har disse tuftene et golvareal på mellom 40 - 70 m² (Simonsen 1979a: 371), mens en estimering av det tilsvarende for tuften som ble delvis utgravd på Kjøy, datert til den eldste del av eldre metallalder, er 15 - 20 m² (se kap. 2.1.3). En slik flerdobling av arealet skyldes imidlertid neppe bare et høyere antall individer pr. familie, men at disse

trolig også at disse har vært flerfamiliehus, slik Simonsen(ibid: 371 - 378) har hevdet. Dette styrkes også av at disse har minst to, av og til tre, ildsteder(Simonsen ibid: 371). Muligens kan beboerne av et slikt hus ha utgjort hva Service kaller en "extended family"(1966: 42), som er familiegrupper som holder mer sammen enn andre i bandet(f.eks. grupper av brødre med sine familier). Bakgrunnen til at denne institusjonen oppløses ved overgangen til eldre metallalder kan ligge i at endringer i produksjonen har krevd andre samarbeidsformer, noe en vil komme litt tilbake til i det neste kapittel.

Den demografiske konsekvensen av et redusert barnetall må på en eller annen måte lede til færre familier totalt sett. Dette behøver imidlertid ikke å ha tatt form av at antall familier pr. band ble redusert. Jeg vil heller fremsette den hypotese, bl.a. på grunnlag av boplassdistribusjonen(se Fig. 38.), at det skjedde en reduksjon i antall band ved overgangen fra yngre steinalder til eldre metallalder. Dette også på grunnlag av at det nye bosetningsmøn- stret krevde større territorier. En av konklusjonene blir derfor at folketall- et, og befolkningstettheten, totalt sett var høyere i basisområdet(og Varanger sett under ett) under siste halvdel av yngre steinalder, enn i undersøkelses- perioden.

9.4 Oppsummering

Dette kapitlet ble startet opp med en teoretisk tilnærming til studiet av demo- grafi i jeger-samler samfunn(band), og det ble lagt vekt på å komme frem til de befolkningsregulerende mekanismer. Jeg fant det her riktig å skille mellom to nivåer, et band-nivå, som omfattet antall familier pr. band, og et familie- nivå, som omfattet antall individer pr. familie. Band-nivået ble ansett for å være sosialt regulert, idet størrelsen på dette bestemmes av de krav produksjonsmåten setter gjennom organiseringen av produksjonen. Antallet individer pr. familie reguleres særlig gjennom begrensninger på kvinnes fertilitet, og barnedrap. Særlig relevant er her de ulike former for fysisk stress som kvin- nene påføres gjennom mobiliteten, som normalt karakteriserer band-samfunn.

I den empiriske tilnærmingen ble det først sett på det samisk-etnografiske ma- terialet, og fant de ovenfor nevnte forhold bekreftet. Ved bruk av skattemann- tall fra 15 - 1600 tallet i de østlige same-sii'daer, fremkom et familieantall på fra 7 - 10 som normalt. Dette antallet synes særlig å være bestemt ut fra de krav som den strategiske villreinsfangsten satte til samarbeid. Ut fra en estimert faktor på 4 individer pr. familie, skulle dette tilsvare et folketall på fra 30 - 40 individer for hver sii'da.

De demografiske forhold for den eldste del av undersøkelsesperioden, ble så forsøkt belyst ved arkeologiske data. Disse besto hovedsakelig av ornamentik- ken på beinredskapene, og det ble argumentert for at de 6 - 8 grunnmønstrene

som gikk igjen i denne, kunne sees som uttrykk for et tilsvarende familieantall. Dette var følgelig i overensstemmelse med de etnografiske data, og ut fra de krav til samarbeid den strategiske villreinsfangsten satte, fant jeg det rimelig at familieantallet har vært relativt stabilt innenfor rammen 6 - 10 familier pr. band, undersøkelsesperioden sett under ett. D.v.s. et folketall mellom 25 - 40 individer.

Overgangen fra et sedentært bosetningsmønster i siste halvdel av yngre steinalder, til et bosetningsmønster basert på sesongvise flytninger i undersøkelsesperioden, medførte trolig en reduksjon i folketallet. Dette ut fra antagelsen av at sesongflytningene medførte et redusert barnetall, d.v.s. færre individer pr. familie. I et større perspektiv ledet trolig også dette til færre band og lavere befolkningstetthet i undersøkelsesområdet (Varanger).

KAPITTEL 10

UTVIKLING I SAMFUNN OG PRODUKSJONSMÅTE, 800 F.KR. - 1700 E.KR.

I de foregående kapitler(kap. 4 - 9) har jeg forsøkt å få frem de grunnleggende trekk ved de strukturer som utgjør produksjonsmåten i de samfunn som her studeres. Gjennom dette har jeg villet legget premisene for den følgende analysen av produksjonsmåten utvikling, og samfunnsutviklingen mer generelt. Jeg har i disse kapitlene bl.a. forsøkt å vise hvordan de ulike strukturene, og delstrukturene innenfor disse, utøver strukturell kausalitet på hverandre. F.eks. hvordan dialektikken mellom naturmiljø og kultur(ideologi) bestemmer hvilke ressurser som utnyttes, hvordan produksjonsforholdene setter rammer for den sosiale arbeidsdeling og organiseringen av produksjonen, og hvordan demografiske strukturer igjen er relatert til dette og til bosetningsmønsteret. Innenfor det substantivistiske synet på økonomien som her er lagt til grunn, er det viktig å poengtere at det er summen av disse strukturene som utgjør produksjonsmåten, eller samfunnets økonomi, og at begrepet økonomi derfor ikke på en formalistisk måte kan reduseres til bare å omfatte ressursutnyttelse og kalori-inntak.

Jeg skal i det følgende først gi en skisse av hvordan jeg tenker meg utviklingen i samfunn og produksjonsmåte i Varanger, fra overgangen yngre steinalder/ eldre metallalder og helt frem til ca. 1700 e.Kr. Deretter skal det fokuseres spesielt på to forhold, begge fra relativt sein tid, da disse etter min oppfatning har størst teoretisk og kulturhistorisk interesse. Disse forhold har følgende bakgrunn.

I Nord-Varanger(brukes her om nordsiden, og de indre deler, av Varangerfjorden; i eldre litteratur området for "Vehringer Finner") skjer det mot slutten av samisk jernalder en drastisk endring i produksjonsmåten, og i den sosiale formasjon hvor denne former basis, idet sii'dainstitusjonen og dens basiske trekk bryter sammen. Det skjer en differensiering av den fangstbaserte produksjonsmåten, og man får bl.a. fremveksten av tamreindriften. De egalitære produksjonsrelasjonene med felles "eiendomsrett" og resiprok distribusjon, erstattes av individuell eiendomsrett og begrenset adgang til ressursene.(se Ø. Vorren 1977: 149 - 151) Bakgrunnen for denne endringen, og også mer spesifikt tamreindriftens oppkomst, er det første av de to forhold jeg vil fokusere på.

Det andre forholdet kan betraktes som negasjonen til det første, idet spørsmålet blir hvorfor stabilitet, og ikke endring. Dette har sin bakgrunn i at den ovenfor skisserte endring ikke skjer i de øst-samiske sii'daene, d.v.s. heller ikke i de to sii'daene i basisområdet, Pasvik og Neiden. Tvert om bevarer man her den fangstbaserte produksjonsmåten med egalitære produksjons-

relasjoner, og øvrige karakteristika for et bandsamfunn, til helt opp på 18-1900 tallet (Tanner 1929, Solem 1933, Nickul 1948, 1977, Ø. Vorren 1979). Det blir da et grunnleggende kulturhistorisk spørsmål om hvorfor man innenfor to så nærliggende områder har en slik diamentralt forskjellig utvikling. Både spørsmålet om stabilitet og om endring oppfattes som sentrale fordi de har teoretisk interesse lang ut over den romlige og kronologiske kontekst de her behandles i, - d.v.s. hva bidrar til stabiliteten i fangstsamfunn, og hvorfor endres de.

Som det har fremgått er den lokale geografiske referanse-enhet i dette kapitlet endret til å omfatte hele Varangerområdet, d.v.s. det som innledningsvis ble gitt benevnelsen undersøkelsesområdet (se kap. 1.3).

10.1 En skisse av utviklingsforløpet

10.1.1 Overgangen yngre steinalder - eldre metallalder

Jeg har ovenfor i kap. 7 og 9, argumentert for en endring i produktivkreftene ved overgangen fra yngre steinalder til eldre metallalder. De forhold det da ble fokusert på var bosetningsmønster og demografi. Det ble her bebudet en oppfølging av den hypotese som ble fremsatt i kap. 9.3.1, om at en oppløsning av flerfamilie-institusjonen ("extended family") kunne ha sin bakgrunn i endringer i produksjonen, og særlig de samarbeidsformer som preget denne. For å kunne gjøre dette må jeg få utdype noen av mine tanker om situasjonen i siste halvdel av yngre steinalder i Varanger.

Som tidligere nevnt har man trolig å gjøre med samfunn med et stabilt/seden-tært bosetningsmønster (ved kysten), og som følge av dette demografiske forhold preget av et noe høyere individantall pr. familie, og totalt trolig også flere samfunn (band), enn i de foregående og påfølgende perioder. Produksjonsmåten har vært fangstbasert, og det kan neppe betviles at vi har å gjøre med egalitære (band)samfunn. Likevel kan endel forhold tyde på at det har vært et visst "stress" innad i samfunnene, slik der fremgår av de følgende eksempler.

Først og fremst gjelder dette den intensiverte symbolproduksjonen, som særlig markeres gjennom en streng organisering av boplassene, samt kompleksiteten i ornamentikken på beinredskapene (se bl.a. Simonsen 1961: 305, 333 - 335, fig. 132, 142 - 143). Etter min oppfatning bør dette tolkes som uttrykk for en viss uro innad i samfunnet (j.fr. det sagt om symbolproduksjon i kap. 4.3.1). Den strengt gjennomførte rekkeorganiseringen av Gressbakkenhusene kan oppfattes som en motsymbolproduksjon til oppløsende tendenser, som truer reproduksjonen av den sosiale formasjon. Gjennom anleggelsen av husene i rekker (og ved å ha hus av relativ lik størrelse) kommuniseres egalitære verdier, som skal sikre samholdet i samfunnet. En tilsvarende skjerping av rekkeorganiseringen foregikk som nevnt (kap. 4.3.1.1) ved anleggelsen av vinterbyen i Suenjel-sii'da i 1930-

årene, hvor det var klare tendenser til oppløsning av sii'da-institusjonen (se Nickul 1948: 56). Kompleksiteten i ornamentikken på beinredskapene, som også kommer til uttrykk på fangstvåpen(harpuner), kan sees som et direkte utslag av stress-tendensene. Jeg oppfatter dette som uttrykk for en skjerpet sosial konkurranse innad i samfunnet, hvor det organiseres interessegrupper innenfor bandet(mest plausibelt på "extended-family"-nivå) omkring visse produksjonsprosesser.

Etter min oppfatning er den mest rimelige forklaring på en eventuell slik "stress"-situasjon, at man hadde større aggregat av mennesker, og at man ikke hadde produksjonsprosesser som krevde et kollektivt samarbeide på bandnivå. D.v.s. at de ulike produksjonsprosesser bare krevde samarbeidsgrupper på opp til 3 - 4 personer, og som derfor kunne rekrutteres innenfor en "extended-family" sammenslutning. Etter min oppfatning kan derfor hvert Gressbakkenhus ha representert en samarbeidsgruppe, slik Simonsen(1972: 189) også har antydnet. Mangelen av en kollektiv produksjonsprosess som krever samarbeid av samtlige familier i bandet, gjør at arbeidsorganiseringen(og produksjonsforhold) ikke vil fungere som en synlig regulerende mekanisme på familieantallet. Dette kan ha bidratt til at folketallet har kommet opp mot det nivå hvor interaksjonen segmenteres, og dermed ført til en viss sosial "turbulens".

Ved overgangen til den eldre metallalder i basisområdet, trolig tidligere for bosetningene i de indre deler av Varangerfjordområdet, skjer den endring i bosetningsmønsteret som er skissert i kap. 7(utviklingen på nordsiden av Varangerfjorden er mer usikker). Jeg har argumentert for at denne endringen hadde sammenheng med en endring i produksjonsbetingelsene hvor et kjøligere klima medførte skogens tilbaketrekking fra kysten, og med den biotopene for flere preferte dyrearter. Skogens tilbaketrekking kan også ha medført en betydelig adferdsmessig endring hos den viktigste terrestriske dyreart, reinen. Dette fordi skogens tilbaketrekking må ha medført at det ble en betydelig større avstand mellom reinens sommer- og vinterbeiteområder, og at man derfor kan tenke seg en overgang fra mindre reinflokker som holdt seg mer stasjonær i skoglandet ved kysten, til større migrerende flokker som foretar årvisse vandringer mellom kyst og innland(Ø. Vorren 1951: 14). Dermed etableres også grunnlaget for en mer kollektiv fangst med større fangstinnretninger, d.v.s. prinsippet om strategisk fangst blir fordelaktig(j.fr. kap. 8.3.2.2). Ved dette utvikles en teknologi(f.eks. fallgravsanlegg), som krever et utvidet samarbeid, og som medfører at mindre samarbeidsallianser på 3 - 4 personer ikke lenger er tilstrekkelig. Ettersom jeg antar at det var disse produksjonsalliansene som var den viktigste grunnen for en flerfamilie-institusjon (innenfor et Gressbakkenhus), mister følgelig denne relevans når andre og mer samarbeidskrevende produksjonsallianser blir nødvendig. Flerfamilie-institusjonen

("extended-family") brytes derfor ned til fordel for en rein bandorganisering med kjernefamilien, og bandet som helhet, som de basiske enheter. Dette må også sees i sammenheng med at overgangen til et flyttepreget(mobilt) bosetningsmønster og nye samarbeidsformer(som forøvrig óg må sees i sammenheng med at mobiliteten medførte færre antall individer pr. familie), krever den fleksibilitet som den rene bandorganiseringen gir(Godelier 1975: 20).

Dette utgjør hovedpunktene i min hypotese om en endring fra en "utvidet" familieinstitusjon til en kjernefamilie-institusjon.

10.1.2 Eldre metallalder

Avslutningen av yngre steinalder i Varanger medførte visse endringer i produktivkreftene(mer kollektiv produksjon, økt mobilitet), som etablerte et strukturelt nivå som bidro til stabilitet i store deler av den postneolittiske tid.

Likevel skjer det betydelige endringer i det arkeologiske materialet ved overgangen til eldre metallalder, som særlig kommer til uttrykk ved en ny intensivering av symbolproduksjonen, samtidig med at den keramiske produksjonen tar seg opp. Symbolproduksjonen kommer i undersøkelsesområdet til uttrykk gjennom ornamentikken på beinredskap og keramikk(og mer generelt i formgivning og design på keramikken). Til forskjell fra symbolbruken beskrevet ovenfor for yngre steinalder, var denne etter min oppfatning óg rettet utad hvor den ingikk i interaksjon i en større organisasjonell kontekst.

Jeg vil i det følgende fremsette den hypotese at dette var en symbolproduksjon som skulle danne basis for samhandling med andre grupper i en transaksjonell kontekst. For fangstsamfunnene i Varangerområdet(som i det øvrige nordre Fennoskandinavia) var særlig tilførselen av metall viktig, og symbolbruken kan bli sett på som et forsøk på å sikre stabilitet i transaksjonene. Ved å utvide dette transaksjonelle perspektivet kan en også se oppkomsten av en etnisk organisering innenfor fangstsamfunnene i nordre Fennoskandinavia i eldre metallalder, med oppkomsten av samisk etnisitet som resultat.

Med dette bygger jeg på en modell K. Odner(1983) med et noe annet empirisk materiale har anvendt for å forklare oppkomsten av samisk etnisitet. Jeg oppfatter spørsmålet om etnisk organisering som det viktigste som skjer i denne perioden, og skal derfor bruke endel plass på dette nedenfor. Ettersom etnisitet oppstår i en større organisasjonell kontekst, må også det romlige perspektivet utvides betydelig. Jeg vil imidlertid også tilsist se på de mulige konsekvenser en økt interaksjon og vareutveksling fikk på forholdene innenfor fangstsamfunnene i undersøkelsesområdet.

Som utgangspunkt skal jeg først redegjøre for Odners modell(1983).

10.1.2.1 K. Odners modell for oppkomsten av samisk etnisitet

Odner har i sitt arbeide(1983) forklart oppkomsten av samisk etnisitet som et resultat av interaksjonen mellom fangstfolkene i nordre Fennoskandinavia og en finsk bondebefolkning. Til grunn for sin modell har han lagt Barth's teorier om etnisk organisering(1969)(se kap. 1.4.). Odners argumentasjon løper som følger(ibid: 106 - 107):

For at fangstbefolkningen skulle få adgang til finnes produkter(jern) skjedde det en etnisk uniformering(organisering) av denne, hvor man bl.a. opptok en proto-finsk språkbruk som en form for symbolsk solidarisering(dette med referanse i etnografiske paralleller). For stabilitet i relasjonene ble det imperativt med koder for verdier som sikret adkomst og stabilitet i leveringene, d.v.s. organisering av interaksjonen. Handelsmennene vandret gjennom store og fremmede områder, og måtte bli sikret produkter ved bestemmelsesstedet. Det må derfor antas at det relativt hurtig utviklet seg etniske koder. Odner antar ut fra dette at det ville være mange faktorer som stimulerte til et eget etnisk symbolsystem, og at det var i dette relasjonelle forhold at den tidligste samiske etnisitet ble utviklet.

Bakgrunnen for Odners betoning av den finske bondebefolknings betydning i denne prosessen, er de lingvistiske beleggene for en mer organisert handelsmessig kontakt mellom finner og nordlige fangstfolk(samer), gjennom den s.k. "Vatja-organisasjonen". Denne skal ifølge Valonen(1980: 116) la seg tilbakeføre til eldre romertid. For å yte Odners resonnement rettferdighet skal jeg se litt nærmere på det empiriske materialet han bygger på.

J.fr. finsk stedsnavnsforskning tyder navn på Häme og Hämelainen, at det i begynnelsen av eldre jernalder skjer en innvandring av en finsk bondebefolkning fra Estland til de sydligste deler av Finland(Valonen 1980: 120). Arkeologisk materiale synes å confirmere dette, og indikerer et hierarkisk organisert bondesamfunn i Sør-Finland(Kivikoski 1967, j.fr. Odner 1983: 103). I flankene av disse finske bondebosetningene finner man imidlertid også stedsnavn som er ment å vise kontakt med samer: Vuolainen, saama og lapplainen(Valonen 1980: 107 - 109). Vuolainen er et gammelt finsk ord for same, og er avledet av vuoja eller vatja, som betyr en kile eller et stykke tre som passer inn i et annet trestykke. Kilene var merkepinne som ble brukt ved handelstransaksjoner mellom to partnere. Ordet vatja er derfor ment å vise til handelsmessige relasjoner mellom finner og samer i eldre jernalder, og at de finske handelsorganisasjoner med samene slik vi kjenner dem fra middelalderen i russiske og svenske kilder, har røtter så langt tilbake. (Odner ibid: 101)

Bakgrunnen for finnes tilflytning til Finland, var ønsket om å handle med fangstbefolkningen, og det kan neppe ha dreid seg om annet enn skinnhandel.

Dette fremgår av den økonomiske og kulturelle kontekst i de baltiske områder i eldre romertid. Flytningen av Romerrikets grenser fra Sør-Europa til Mellom-Europa, gjorde at viktige handelsruter med Nord-Europa ble etablert. De baltiske områder fikk her en spesiell betydning som transittområde for skinn(og rav), og rikdommen avspeiles tydelig i det arkeologiske materialet. Ønsket om å få hånd om fangstbefolkningens produkter, har derfor trolig vært motiverende for den finske immigrasjonen til Sør-Finland, og Vatja-organiseringen må sees i dette lys. Denne handelskontakten må ha hatt en relativt symbiotisk karakter, som sikret tilførselen av pelsverk samtidig som fangstfolkene fikk sin gjenytelse i form av jern. (Odner 1983: 103, sml. Valonen 1980: 116)

Ifølge Odner utvikles altså samisk etnisitet som en organisering av en tidligere etnisk hetrogen fangstbefolkning, gjennom dennes interaksjon med en finsk bondebefolkning. Denne interaksjonen tar til i eldre romertid, og foregår da i de sydligere deler av Finland hvor fangstbefolkningen først kommer i kontakt med den finske bondebefolkningen.

Etter min oppfatning er Odners modell svært fruktbar til å forstå oppkomsten av tidlig samisk etnisitet, idet den fokuserer på hvorfor en slik intersosial organisering tas i bruk. Med større vektlegging på det arkeologiske materialet vil jeg imidlertid hevde at denne prosessen har foregått noe tidligere i eldre metallalder, og hatt en noen annen karakter, enn det Odner mener. Jeg skal i det følgende begrunne dette.

10.1.2.2 Forsøk på en revidert modell

Innenfor skogsområdet i nordre Fennoskandinavia foreligger en betydelig mengde bronsealderfunn(se kap. 2.5), som av de fleste forskere som har behandlet dette er relatert til en organisert handelsvirksomhet med metall og pelsverk som bytteobjekter(Tallgren 1937: 19 - 22, Meinander 1954: 88, Bakka 1976: 43 - 46). Hovedsakelig synes bronzen å komme fra det østrussiske området(Ananjino-kulturen), men endel funn(særlig fra Nord-Finland) tyder også på kontakter til det sydskandinaviske området i avslutningen av den nordiske bronsealderen(sælig periode V)(Bakka ibid: 46). Hovedtyngden av funnene ligger innenfor barskogsområdet i nordre Fennoskandinavia(se Bakka ibid: Pl. 16, Huurre 1981: 27), d.v.s. nettopp i et miljø med gode produksjonsbetingelser for pelsverk.

Ennå mens bronse i flere hundre år fortsetter å komme til nordre Fennoskandinavia fra det øst-russiske området, gjør også jernet seg gjeldende. Dette metallet har ut fra funnene i basisområdet hatt en langt større betydning enn bronzen, og dateringene viser at jern er introdusert ihvertfall i tidlig keltertid(j.fr. kap. 2.2.2.3, sml. også Carpelan 1975: 30, 1981: 60 - 61). Omsetningen av metall foregikk altså i det nordlige Fennoskandinavia flere hundre år før vi får en immigrasjon av en finsk bondebefolkning til de sydlige

delar av Finland , og den beskrevne kontakt som denne skulle ha opprettet med fangstbefolkningen. Jeg vil derfor her antyde at en noe tidligere østlig (og sydiskandinavisk?) handelskontakt har igangsatt de samme etniske prosesser, som Odner tillegger forholdet mellom finner og de nordlige fangstfolk i romersk jernalder. Det keramiske materialet former her et kjernepunkt i argumentasjonen.

Den keramikk jeg her tenker på er den s.k. epineolittiske "asbestkeramikken" i nordre Fennoskandinavia, d.v.s. keramikk av Säräisniemi II-typen (se kap. 2.2.2.1). Denne keramikken forekommer i svensk Norrland, i Nordnorge, på Kola (med Karelen) og i Finland (med unntak av de sydvestligste deler), d.v.s. dens utbredelsesområde samsvarer med det samiske områdets største utbredelse. Dette er et forhold som gjør at flere forskere (bl.a. Baudou 1974, Carpelan 1981: 66) har satt denne "asbestkeramikken" i sammenheng med samisk etnisitet. Dette er etter min oppfatning riktig, men denne sammenhengen har ikke å gjøre med "innvandring av samer" slik f.eks. Baudou (ibid, se også 1977: 141-145) har hevdet.

Min antagelse av sammenhengen mellom denne type keramikk og utviklingen av samisk etnisitet, er at denne keramikken ble en av de viktigste komponenter i et symbolreportuar som bidro til å kategorisere fangstbefolkningen i nordre Fennoskandinavia. Dette skjer fordi det ble en fordelaktig strategi å adoptere en viss keramisk uttrykksform, da dette ga adgang til leveranser av metall. D.v.s. at Sär-2 keramikken var en del av et symbolspråk som fangstbefolkningen tok i bruk for å sikre transaksjoner, og at den i dette relasjonelle forhold hurtig utviklet seg til et etnisk ideom. (j.fr. Odners argumentasjon 1983: 106 - 107)

Dateringene av denne keramikken (bl.a. Linder 1966) viser at den kronologisk samsvarer godt med bronsefunnene, og den tidligste jernbruk bl.a. ut fra dateringene fra Kjelmøy og Näättilä (se kap. 2.2.2.3)*. En viktig understøttelse er også at Sär-2 keramikken finnes innenfor de samme områder hvor bronsealderfunnene av østlig, s.k. "arktisk type", er gjort (se Bakka 1976: Pl. 16, Huurre 1981: 27).

Etter min oppfatning skjer det derfor en etnisk uniformering av fangstbefolkningen i nordre Fennoskandinavia i det siste årtusen f.Kr. Denne uniformeringen, med oppkomsten av samisk etnisitet, oppstår som en utvikling av et eget symbolsystem, som hadde til hensikt å skape en organisatorisk basis for interaksjonen med den omgivende befolkning. Til grunn for denne interaksjonen ligger fangstbefolkningens ønske om metaller og de fastboendes ønske om pelsverk. I dette transaksjonelle forhold oppstår samisk etnisitet. Ved vektlegging på keramikken, skjer denne etniske uniformeringen også hurtigere, og er

*Se også kap. 10.1.3

mer omfattende enn det Odner synes å mene. Bl.a. holder Odner Varangerområdet utenfor denne prosessen(1983: 70, 119), mens det ut fra det perspektivet jeg har valgt klart inngår i denne.

10.1.2.3 Forholdene innad i fangstsamfunnene

Hvilke konsekvenser fikk så denne økte interaksjon innad i de fangstsamfunn som her studeres? For det første nødvendigjorde den en viss overskuddsproduksjon som kunne byttes bort mot metall. Denne overskuddsproduksjonen kan tenkes motivert gjennom økt prestisjekreditering av dyktige jegere - bl.a. er det nettopp i denne perioden eiermerkene på beinpilespissene synes å opptre. For det andre måtte produktene utenfra(metall) tas hånd om, og distribueres blandt samfunnsmedlemmene.

Det er innlysende at summen av disse to forhold kan ha vært en trussel mot bandsamfunnets egalitære produksjonsforhold. Dette fordi akkumulering av prestisje gjennom jakten kunne skapt en autoritet som ga visse aktører kontroll også over bytterelasjonene(og dermed importgjenstandene), og som igjen kunne gitt støtet til en segmentering av samfunnet.

Ut fra det arkeologiske materialet i basisområdet synes ikke dette å ha skjedd. Jern, som trolig har vært den viktigste importartikkel, må ut fra mengden av knivskaft(se kap. 2.2.2.3) ha kommet de fleste(menn?) til del, d.v.s. har inngått i bandets resiproke distribusjonsmekanismer. Årsaken til dette tror jeg dels ligger i utøvelsen av bandsamfunnenes sterke ideologiske kontroll(j.fr. kap. 3.4.2.4), og dels i at bytterelasjonene har vært holdt separert fra de dyktige jegeres innflytelsessfare. Disse bytterelasjonene kan tenkes kontrollert av de eldre menn, som gjennom den "autoritet" de har i bandsamfunn er av avgjørende betydning for vedlikeholdelsen av den sosiale orden(Service 1966: 47 - 52, Terray 1970: 40 - 42, se kap. 10.2.2.1). Nødvendigheten av økt produksjon ble trolig "betalt" gjennom prestisjekreditering av den dyktige jegerer (j.fr. eiermerkene på pilespissene), men måtte hele tiden holdes under ideologisk kontroll. I dette perspektivet kan man da se at symboler som understreket egaliteten også ble brukt på de fangstvápen hvor eiermerkene opptrer(j.fr. kap. 4.3.1.2). På denne måten ble både en tilstrekkelig merproduksjon og de egalitære prinsipp sikret.

Den økte interaksjonen med andre grupper kan også ha vært medvirkende til den endring i bosetningsmønsteret som foregikk omkring overgangen til den eldre metallalder. Behovet for produksjon av pelsverk, for å kunne bytte til seg metall, kan her ha stimulert til betoningen av innlandsressursene, og til anleggelsen av vinterboplassene i innlandets skogsområder. Her var man også nærmere tilgjengelig for handelsmennene, da man må anta at vinteren var fordelaktig for kommunikasjon(ski og sleder). Handel med pelsverk kan også ha bidratt

til opprettelsen av mer faste og avgrensede territorier(j.fr. kap. 7.5 og 7.6). Dette fordi ettertraktede fangststyr representerer en form for "knapphet", som det er verd å organisere interessegrupper rundt(sml. Odner 1983: 105).

De nylig fremsatte hypoteser om husdyrhold i denne perioden i basisområdet (K.D. Vorren 1983), vil bli tatt opp sammen med andre indikasjoner på jordbruk i neste kapittel.

10.1.3 Samisk jernalder, perioden 300 - 800 e.Kr

Den samiske jernalder(fra ca. 300 e.Kr.) innledes med at de tilsynelatende stabile relasjonene fangstsamfunnene i Varanger(og Nord-Finland) har hatt til de utenforliggende områder brytes. Jernet synes for en stor del å forsvinne, samtidig med at den keramiske produksjonen tar slutt. Sammenhengen mellom dette kan sees på ihvertfall to måter:

Dels kan det tyde på at keramikken var så viktig i det symbolsystem som skulle danne den organisatoriske basis for transaksjoner hvor jern inngikk, at produksjon av keramikk ikke var relevant når dette ikke lenger ga adgang til tilførsel av jern. I dette ligger implisitt at keramikken ikke fylte noen nødvendige funksjoner i produktiv sammenheng(f.eks. matlaging). Det kan imidlertid også tyde på at deler av råmaterialet(særlig asbest) også har vært et importprodukt, som ikke lenger var tilgjengelig når den alminnelige handelskontakt brøt sammen. Det er antatt at asbest har vært importert fra Savolaxområdet i Øst-Finland(Simonsen 1979a: 420), men de analyser dette bygger på gir ingen entydige konklusjoner(Carlson og Meinander 1968), og utnyttelsen av lokale asbestforekomster er sannsynlig(Carpelan 1978: 17). Dette forklarer heller ikke hvorfor den keramiske produksjonen hvor det ble anvendt sikkert lokalt tilgjengelig magringsmateriale(skjell, glimmer og kleber) tok slutt.

Etter min oppfatning er derfor den første forklaringen mest plausibel. Dette understøttes også ved at keramikken ikke tas i bruk av fangstsamfunnene i store deler av nordre Fennoskandinavia før i siste årtusen f.Kr., til tross for tidligere kontakt med keramikkproduserende områder(Carpelan 1978: 17). Keramikken kan således ikke ha fylt noen nødvendige teknologiske behov, som til matlaging(j.fr. B.Hulthén pers. kom.,gjør da også de tekniske egenskapene til Sär-2 keramikken den uegnet til å koke i). Den har derfor etter min oppfatning blitt tatt i bruk fordi dette var en opportun handling for å bli definert innenfor en handelskontaktssfære, som ga adgang til metall. Når denne handelskontakt bryter sammen blir følgelig keramikk ikke lenger relevant som identifikasjonskriterium og forsvinner.

At handelskontakten tar slutt må tilskrives forhold som skjer ute i Europa. Den gullalder Gimbutas(1963) beskriver for de baltiske områder i romertid,

tar slutt i siste del av yngre romertid, d.v.s. samtidig med at jern nesten forsvinner i nordøstre Fennoskandinavia. Sammen med det østrussiske området (noe tidligere) har det baltiske området hatt store handelsinteresser (pelsverk) i nordre Fennoskandinavia, som transittområde for handel med Kontinentet (Odner 1983: 103). Det er derfor rimelig å relatere dette bruddet til den generelle nedgangstid, med uro, økonomisk stagnasjon og befolkningstilbakegang, på Kontinentet i folkevandringstid og merovingertid (Jørgen Jensen 1979: 179).

Samtidig med at kontakten sydøstover bryter sammen, foregår det økt aktivitet og prosesser av sosial stratifikasjon i Norge og Sverige, som medfører ekspansjon nordover langs Norskekysten og i svensk Norrland. Dette medfører betydelig samhandling mellom germanske grupper og fangstsamfunnene i Norrland, og i Nordland og Troms. (Odner 1983: 107 - 108) Bl.a. synes svensk ekspansjon i Norrland å være motivert ut fra skinnhandel (Andersson 1981).

Øst-Finnmark (og særlig Varanger), samt Nord-Finland, blir liggende utenfor dette nye kontaktområdet, og man må anta at denne delen av nordre Fennoskandinavia har vært relativt isolert frem til ca. 800 e.Kr., da gravfunnene fra Nord-Varanger igjen viser kontakt sydøstover. Dette har resultert i at stein- og beinteknologi fortsatt har vært dominerende (j.fr. kap. 2.4), og at behovet for en viss overskuddsproduksjon forsvinner. Man må anta at det har vært en situasjon preget av lite "stress" innad i samfunnet, og mangel på kontakt utad har gjort at symbolproduksjonen generelt har vært holdt nede. Befolkningen fant liten grunn til å signalisere sosiale grupperinger, og det er god grunn til å regne med stabilitet omkring egalitære verdier.

I motsetning til områdene lenger sør og vest, har trolig markeringen av etnisitet vært mindre relevant. Man må anta at visse deler av symbolsystemet (særlig språk) var adoptert i kulturen, men danner ikke lenger basis for kontakt utad. Det er neppe riktig å si at det skjer noen endring av etnisitet, men at dette i perioden 300/400 - 800 e.Kr. ikke har vært relevant å artikulere.

10.1.3.1 Tidlig jordbruk?

K.D. Vorren har i et nylig publisert arbeide (1983) hevdet forekomsten av tidlig jordbruk i Sør-Varanger (Jarfjord), på grunnlag av pollenanalytiske undersøkelser. Ettersom undersøkelsene er gjort innenfor det området som her behandles, finner jeg det påkrevd å komme med endel kommentarer.

Jordbruksindikatorene skal i følge K.D. Vorrens pollenanalyser forekomme i to faser. Den første opptrer i overgangen yngre steinalder/eldre metallalder (C-14 datert til 2670 ± 100 B.P., ukalibrert) i form av beiteindikatorer, d.v.s. husdyrhold. Den andre opptrer i overgangen folkevandringstid-merovingertid (1370 ± 60 B.P., ukalibrert) i form av indikasjoner på åkerbruk: bygg, bokhvete og

rødkløver. (K.D. Vorren 1983: 15)

Den første kommentar som kan knyttes til dette er i hvilken grad feilkilder kan påvirke resultatene av pollenanalyser, d.v.s. hvor stor usikkerhet som vedhefter det presenterte resultat. I nevnte publikasjon(1983) tar ikke K.D. Vorren dette opp til drøfting, og det er følgelig vanskelig for en som ikke er botaniker å ta nærmere stilling til resultatenes holdbarhet. I en tidligere pollenanalyse, fra Neiden, synes imidlertid K.D. Vorren å oppfatte tilsvarende jordbruksindikasjoner som fjernpollen(1972: 47).

Dersom man likevel går ut fra at dette er sikre indikasjoner på henholdvis husdyrhold og åkerbruk, må dette søkes forklart. Etter min oppfatning gjør K.D. Vorren(1983: 39 - 43) et høyst utilfredsstillende forsøk på dette, basert på tildels feilaktige og foreldede data(arkeologiske, lingvistiske og fysisk antropologiske), som ikke er i overenstemmelse med dagens bilde. Uten å gå nærmere inn på K.D. Vorrrens argumentasjon her, skal jeg kort forsøke å gi min oppfatning av hva som kan ligge bak et eventuelt tidlig jordbruk i Sør-Varanger.

Ut fra det som er sagt tidligere(bl.a. kap. 6) vil jeg i utgangspunktet forkaste hypotesen om at jordbruk opptas fordi det gir større sikkerhet m.h.t. mat, eller medfører mindre arbeidsbyrde enn jakt og samling(sml. Sahlins 1974: 3 - 5, 34 - 36). Dette utgangspunktet svekkes selvsagt ikke ved at vi her befinner oss i et for jordbruk høyst marginalt område. De grunner som ligger bak at man innenfor et samfunn går over til jordbruksproduksjon(åkerbruk og/eller husdyrhold), er da etter min oppfatning følgende:

1. Jordbruk tas i bruk som ledd i en sosial stratifikasjonsprosess i det lokale samfunn, hvor en ved dette søker å få kontroll over produktene(se Sahlins op.cit.)
2. Jordbruk tas i bruk som ledd i en kulturell symbolproduksjon, hvor man vil vise tilhørighet med visse grupper, bl.a. for å sikre leveranser av produkter disse kontrollerer(j.fr. ovenfor kap. 10.1.2.1/2)

Dessuten kan jordbruk bli introdusert i et geografisk område gjennom ekspansjon av jordbrukende grupper.

At jordbruk skulle oppstå som et ledd i en sosial stratifikasjonsprosess innenfor fangstsamfunnene i Varanger må forkastes, da en slik prosess ikke er sannsynlig verken i eldre metallalder eller samisk jernalder(6-700 tallet). Det andre alternativet kan imidlertid være en mulig forklaring på et eventuelt husdyrhold i eldre metallalder, idet det kan tenkes at også dette har inngått i det symbolsystem som oppsto i forbindelse med utveksling av metall og pelsverk. Det er her naturlig å tenke på sauer, da disse i små flokker lett lar

seg inkorporere i et flyttepreget bosetningsmønster (bl.a. holdt østsamene små saueflokker, se Schnitler 1742-45: 427), og som ikke krever særlig kunnskap om pass. Man må forutsette at dette ikke har medført noen endring av produksjonsforholdene, men at et lite antall dyr enten kan være kollektivt eid, eller at hver familie har holdt 2 - 3 får, slik tilfelle var hos østsamene (Tanner 1929: 114).

Når det gjelder den mulige forekomsten av åkerbruk på 6 - 700 tallet, så kan dette neppe forklares på samme måte. Åkerbruk medfører omlegging av arbeidsmåter, bosetningsmønster o.s.v., og en finner det lite sannsynlig at fangstbefolkningen her har opptatt dette. Jeg er derfor tilbøyelig til å hevde at bakgrunnen for en eventuell forekomst av åkerbruk, må være forårsaket av "landnåm". I folkevandringstida er det en klar ekspansjon i det norske jordbruks-samfunnet, og jordmangel kan ha ført til tilfeldig ekspansjon til marginale områder. Ut fra K.D. Vorrens diagram (1983: 16, fig. 2) er innslagene av kornpollen kortvarig, og kan vitne om et feilslått ekspansjonsforsøk. Arkeologiske funn som kunne understøtte dette er imidlertid svært få. Nevnes skal likevel våpenfunnene fra Pasvik (Simonsen 1979b: 42), men disse er trolig noe seinere (merovingertid, se kap. 2.3.1). Mer kronologisk samsvarende er gravfunnet fra Grunnes ved Vardø, som dateres til sein folkevandringstid (Sjøvold 1962: 118). Disse viser ihvertfall en viss norsk aktivitet i området.

Den viktigste konklusjonen på dette er imidlertid at en foreløpig bør stille seg sterkt avventende til hypoteser om tidlig jordbruk i Varanger.

10.1.4 Samisk jernalder, perioden 800 - 1300 e.Kr.

Det som i skandinavisk kronologi markerer innledningen til vikingtiden, betyr et markert skille i det arkeologiske materialet fra Varanger, som nå igjen synes å få klare relasjoner til det østeuropeiske og det baltiske området. Dette kommer nesten utelukkende til uttrykk i gravfunnene fra Nord-Varanger, men det er grunn til å anta at forbindelseslinjen (som tidligere) har gått via Sør-Varanger og det nordfinske området. Dette bl.a. på grunnlag av tilsvarende funn fra Ukonsaari i Enare (Kivikoski 1964: 485). Mangel på registrerte og undersøkte graver fra det angjeldende tidsrom, er trolig den reelle årsak til at dette materialet ikke kjennes i Sør-Varanger, da det i hovedsak forekommer som gravgods.

Endringen i materialet består av tilkomsten av bronsesmykker. De vanligste typene er ringspinner, kjeder, rasleblikk og bjeller til belter, samt runde spinner (Simonsen 1982: 568). De eldste av disse skal være av østeuropeisk opprinnelse, produsert i Perm - Volgaområdet. Dateringene av disse ligger på 800 - 900 tallet, men de eldste går ifølge Spitzins tilbake til 700-tallet. (Solberg 1909: 117). I smykkenes proviniensområde lå i tidlig vikingtid øst-

bulgarenes rike, hvor den viktigste by, Bulgari, var et viktig handelsknodepunkt mellom arabere, skandinaver, slavere og finsk-ugriske folk (Odner 1983: 73). Igjen synes det tilforlâtelig at skinnhandelen har vârt motiverende for fremstøt herfra mot Varangerområdet (sml. Steckzén 1964: 131). Bildet av hele det nordøstlige Europa viser forøvrig livlig økonomisk virksomhet i vikingtiden (Mongait 1955).

Omkring 1000 e.Kr. synes kontaktområdet å skifte, idet de yngste smykkene (1000 - 1200) i hovedsak er av finsk, øst-karelsk og baltisk opprinnelse (Reymert 1980: 79, Simonsen 1982: 568). Dette kommer av at området rundt Finskebukta etter hvert utover i vikingtid og tidlig middelalder vokste frem til et dominerende økonomisk område, til fortrengsel for det østlige området ved Volga. Novgorod ble etterhvert den viktigste handelsby og et sentrum for pelshandelen. (Aarseth 1982: 13). Det nordre Fennoskandinavia kom således under Novgorods interesseområde, og som Odner (1983: 73) fremhever kan det herske liten tvil om at de varene samene produserte lett lot seg absorbere i denne strukturen. Dette er da også den viktigste grunnen til at gjenstander produsert i området rundt Finskebukta i sein vikingtid og tidlig middelalder blir dominerende i gravmaterialet fra Nord-Varanger. Man antar her at Novgorod allierte seg med finsk-ugriske folk som bodde umiddelbart mot nord (kareler og finner), og at det var disse som sto i direkte kontakt med samene (Kivikoski 1964: 278).

Kontakten synes altså i hovedsak å gå via det finsk-karelske området til Novgorod, og handelskontakt med skandinavisk/norsk område synes i liten grad å gjøre seg gjeldende. Skattefunnet fra Neiden fra sein vikingtid (se kap. 2.3.1), er et nokså enslig innslag i så måte. Gravfunnene fra Ekkerøy ved Vadsø er riktignok av Gjessing (1939: 44) sett på som spor av et norsk "handelssted" i Varanger i vikingtiden, men Johansen og Odner (1968: 78 - 80) mener gravmaterialet er av finsk-karelsk type (sml. Sjøvold 1974: 180). D.v.s. i samsvar med det man ville forvente ut fra den generelle kontaktorientering.

Hvilke konsekvenser får så denne økte kontakten for fangstsamfunnene ved Varangerfjorden? En av de mer markante trekk er en ny intensivering av symbolproduksjonen. Det virker som den anonymitet som preger det arkeologiske materiale i den foregående periode (300 - 800), opphører ut fra manifestasjonene i gravmaterialet fra Nord-Varanger. Ornamentikken på beinredskap blir igjen fremtredende (se Solberg 1909: 105, 107; j.fr. også Nordvi 1907), og det er sannsynlig at orneringene på liksvøp av never kommer til i denne perioden (Solberg ibid: 113, E. Johansen Kleppe 1974: 68 - 69, 1977: 39 - 40). Ut fra det som er sagt tidligere finner jeg det rimelig å se denne økte symbolproduksjonen som et resultat av at kontakten utad igjen gjør etnisk markering relevant.

Odner (1983: 69 - 70) har i denne forbindelse satt frem en hypotese om en

mulig etnisk differensiering av fangstsamfunnene i nordre Fennoskandinavia. Dette er basert på den distinkte gravformen vi finner i (Nord) Varanger, og som Odner setter i sammenheng med Ottars beretning om "terfinnene", som skulle være en etnisk gruppe øst for samene. Det må her først innskytes at "Ter-" som geografisk landskapsbetegnelse i russiske kilder fra middelalderen, er kjent som novgorodernes betegnelse på kystlandet på Kola-halvøyas øst- og sørøst-kyst. D.v.s. Ter-samene skulle lokaliseres betydelig lenger mot øst. (Lars I. Hansen, pers. kom.) Når gravformen i Varanger likevel er så distinkt forskjellig fra den vi finner i de øvrige samiske områder i Nordnorge og Nord-Sverige, tror jeg følgende forhold kan ha spilt inn:

Etter en tidlig periode(eldre metallalder) hvor befolkningen i Varanger defineres(og definerer seg selv) innenfor en etnisk sammenslutning i nordre Fennoskandinavia, blir området liggende tildels isolert i perioden 300 - 800 e. Kr. I denne perioden hadde imidlertid de vestlige samer interaksjon med nordmenn og svensker. Når så Varanger og de østlige samer igjen dras inn i handelskontakt med Øst-Europa og de baltiske områder, skapes et symbolsystem noe forskjellig fra det de vestlige samer har. Som Odner(1983: 55, 70) viser, er det ikke uvanlig at jeger-samler samfunn antar visse symboler fra sine viktigste etniske samhandlingspartnere. Imidlertid gir ikke dette grunn til å fastslå en etnisk differensiering, idet signaler vil ta form av den kontekst de spilles ut i. Således behøver heller ikke Ottars emiske klassifisering av de østlige samer(?) som "terfinner" å være etnisk betinget. Klare forskjeller i signalisering f.eks. mellom sjøsamer og reindriftssamer, betyr jo ikke forskjell i etnisk tilhørighet(Barth 1969: 13).

Uansett kan det ikke være tvil om at etnisitet i tidlig vikingtid igjen ble relevant å artikulere for fangstsamfunnene ved Varangerfjorden.

Den økte samhandlingen må også ha medført visse produksjonsmessige endringer. I hvilken grad, og karakteren av slike, avhenger den form samhandlingen tok. Dels kan man her tenke seg en autorativ relasjon i form av skattlegging, hvor den lokale befolkning ikke mottok gjenytelser i samsvar med det de måtte avstå. Det er imidlertid grunn til å tenke seg et langt mer symbiotisk forhold, som også var ønskelig fra den lokale befolkningens side. Dette fordi at jeger-samler samfunn er små og mobile, og derfor vanskelig å kontrollere. En stabil relasjon til slike samfunn oppnås derfor best gjennom et gjensidig fordelaktig forhold.(sml. Odner 1983: 106)

Hvilke gjenytelser fikk så befolkningen ved Varangerfjorden? Jern har nok trolig vært svært vesentlig, selv om funnene tyder på at det ikke kan dreie seg om store mengder som er tilført området i vikingtid og tidlig middelalder(j.fr kap. 2.4.). Jeg finner det rimelig å anta at jern, sammen med rituelle gjen-

stander(smykker), var de viktigste produkter fangstbefolkningen mottok som gjenytelser. Behovet for bytteobjekt(pelsverk) må igjen ha nødvendiggjort en viss overskuddsproduksjon, en tendens som akselererer frem mot slutten av samisk jernalder, og hvis virkning jeg vil komme inn på seinere. I den perioden som behandles her var denne overskuddsproduksjonen så beskjeden at den ikke kan ha medført strukturelle endringer i fangstsamfunnene.

10.1.5 Samisk jernalder, perioden 1300 - 1700

I dette kapitlet skal jeg særlig fokusere på de utenforliggende betingelser for fangstsamfunnene i Varanger, da den interne utvikling blir behandlet spesielt i kap. 10.2(især tiden 1500 - 1700).

Frem mot 1300-tallet merkes en økende interesse for Varangerområdet fra norsk og svensk(birkarlene) side. I 1325 anerkjenner Novogorod Finnmark som hørende under norsk interessesfære med rett til beskatning, og det utviklet seg en felles beskatningspraksis fra norsk og russisk side i området mellom Lyngen og Kvitsjøen.(Aarseth 1982: 15). Samtidig kommer også birkarlene til som handelsmenn og skatteoppkrevere(Tegengren 1952: 20, L. I. Hansen 1982). Birkarlene, som hørte til i området rundt Bottenvika, var opprinnelig en finsk befolkningsgruppe, men blir oppfattet som svensk ut fra det handelssystem de var mest integrert i. Dette forsterkes på 1500-tallet, da de kom helt over på den svenske kongens(Gustav Vasa)hender.(Aarseth ibid: 16, L.I. Hansen ibid: 48) I siste halvdel av 1500-tallet var derfor Varanger skatteoppkrevningsland for tre nasjonalstater, i tillegg til at såvel engelske som hollandske kjøpmenn hadde klare interesser her(Tegengren ibid: 26).

Et nytt element kommer også til i Varanger i denne perioden, ved at man får faste bosetninger av andre etniske grupper i området. Allerede omkring 1300 markerer norske statsinteresser seg gjennom kirkereisning og festningsanlegg i Vardø(Sjøvold 1974: 363). Det går ennå flere hundre år før bosetningen trenger særlig innover i Varangerfjorden(innenfor Vadsø først etter 1700, sml. Johansen Kleppe 1974: 85 - 88), men en fast bosetning i umiddelbar nærhet gir grunnlag for direkte relasjoner, noe som må ha vært av en viss betydning. På tilsvarende måte gjør russiske fremstøt seg gjeldende på sydsiden av Varangerfjorden i form av klosterkoloniseringen. Dette skjer på begynnelsen av 1500-tallet ved anleggelsen av den besfestede byen Malmis ved Kolafjorden, og opprettelsen av klosteret i Petsamo omkring 1530. På slutten av 1500-tallet har dette bl.a. resultert i byggingen av gresk-ortodokse kapell i Neiden og Pasvik (Boris Gleb).(Storå 1977: 81 - 86). Disse koloniseringstendensene var utvilsomt et ledd i nasjonalstatenes og de ulike handelssystemenes rivalisering om området.

Mens nordmennes interesser frem til 1500-tallet hovedsakelig var grunnet i

fiskeressursene, var pelsverk viktigst for svenske(birkarler) og russiske handelsmenn(L. I. Hansen 1982: 46). I siste halvdel av 1500-tallet var det høykonjunktur på det europeiske skinnmarkedet. Russiske pelsverk var ettertraktet her, og Kolahalvøya nevnes på 1500-tallet som et særskilt leveranseområde(Tegengren 1952: 25 - 26). Tilsvarende gullalder fant sted i svensk skinnhandel, og også pelsverk fra Varanger fant veien til svenske oppkjøpere(Aarseth 1982: 17). Først på begynnelsen av 1600-tallet møter man en tilsvarende interesse for pelsverk fra norsk side(L. I. Hansen op.cit.).

Etter Kalmarkrigen(1611 - 13) endrer stormaktsforholdene seg noe. Sverige oppgir alle krav til kystområdene, og Varanger(til Neiden) blir "privativt" norsk-dansk område. Innlands-sii'daene på "Sør-Fieldet"(Finnmarksvidda, Utsjok og tildels Enare) blir svensk-norsk(dansk) fellesdistrikt m.h.t. skatt, men med svensk administrasjon. Neiden og Pasvik, sammen med de andre øst-samiske sii'daene på "Nord-Fieldet"(området østover mot Kola), ble norsk-russisk fellesdistrikt m.h.t. skatt, men med russisk kirkelig og rettslig administrasjon.(Aarseth 1982: 23). Denne situasjonen holdt seg frem til 1751(grensetraktaten mellom Norge og Sverige-Finland) og 1821(grensetraktaten mellom Norge og Russland) d.v.s. ut den periode som behandles her.

Når det gjelder handelsproduktene er ovenfor poengtert betydningen av pelsvarer for de ulike handelssystemenes interesser i de samiske områder. Et stabilt forhold må imidlertid ha betydd gjenytelser for de pelsproduktene samene leverte, da det ellers ville vært meget vanskelig å fått dem til å avgi disse verdifulle produktene. Et slikt symbiotisk forhold kjenner man bl.a. mellom birkarlene og samene(sml. Steckzén 1964: 268 - 269). Sentrale varer som birkarlene bragte med seg var levnedsmidler som korn og smør, varer som utgjorde deler av utrustningen til fiske og fangst(f.eks. hamp), tekstiler og en lang rekke jernvarer(L. I. Hansen 1982: 44, 48). I denne perioden av samisk jernalder kommer også et betydelig innslag av produkter fra kontinentet formidlet gjennom norsk, og muligens hollandsk og engelsk, handelsvirksomhet. Som en tidligere har vært inne på(kap. 2) avspeiles dette klart i det arkeologiske materialet(fra Kjøy, Pasvik-Sandhavn og Nyrud, og selvsagt i byfunnene fra Vardø, og tildels Vadsø), som da viser en kraftig oppsving i funnmengde.

M.h.t. karakterene av relasjonene så utvikles etterhvert mer institusjonaliserte møter for handel og varebytte mellom forskjellige aktører, de s.k. "lappemarket". I sin tidligste form har disse aktørene utvilsomt vært produsentene(samene) på den ene side, og handelsmennene på den andre.(L.I. Hansen 1982: 55) Av historisk kjente "lappemarket" lå det ett i Karlebotn(Kraft 1831: 594). I et brev fra 1530 fra Hans Eriksson(som trolig var fogd på Vardøhus) til erkebiskop Olav Engelbregtsson har en ordlyd som kan tyde på dette mar-

* Dette Karlebotn er neppetet same som dagens, men trolig Reppen(tidl. Karlsbuk) noe lenger vest i Varangerfjordens indre del(see Schmitler 1742-45: 341, Kolsrud 1961:57).

kedets eksistens allerede da(L.I. Hansen pers. kom.).

Utviklingen innenfor de samiske samfunn i Varanger og Finnmark forøvrig i siste del av samisk jernalder, er velkjent. En analyse som har til hensikt å forklare denne utviklingen blir hovedtema i neste kapittel, og jeg skal her bare kort skissere de viktigste trekk ved denne utviklingen.

I det indre av Varangerfjordområdet(Varangereidet) og på Varangerhalvøya foregikk det en ekstensiv fangst av villrein ved bruk av enorme fallgravsanlegg og sammenløpende fangstgjerder(vuobman)(Vorren 1944, 1958, Vorren og Manker 1953). Dette resulterer i en drastisk dessimering av villreinbestanden, som på det nærmeste utryddes.

Samtidig skjer det også drastiske sosiale endringer. Den samiske sii'das egalitære bandstruktur bryter sammen, noe som bl.a. kommer til uttrykk ved at produksjonsforholdenes grunnleggende prinsipp, den resiproke fordeling av ressursene, opphører. I Finnmark hører vi derfor på 1600 - 1700 tallet om utarmede samer fra fjell-sii'daene som flytter ned til sjøen(Adelaer 1690, Schnitler 1742-45, sml. Vorren 1968: 12 - 13). Nye produksjonsmåter basert på andre produksjonsforhold vokser frem, bl.a. tamreindriften. Gjennom denne produksjonsmåten oppkomst endres også sii'daterritoriene, idet behovet for tamreinbeite gjør at grensene overskrides og andre sii'daers territorier utnyttes. D.v.s. et klart brudd på den gamle samiske rettspraksis(Tønnesen 1977: 131 - 132, Vorren 1977: 149 - 150, sml. Tanner 1929: 347 - 349). Disse endringer i samfunn og produksjonsform kalles i samisk-etnografisk språkbruk for "differensieringsprosessen"(eller "kulturdifferensieringen"), idet de oppfattes som en differensiering av den gamle veidekulturen. Gjennom denne differensieringen oppstår nye produksjonsformer med mer spesialisert produksjon; fiske, jordbruk og tamreindrift.(Vorren og Manker 1957: 72, Vorren 1968: 8 - 9, Aarseth 1982: 19) En annen markert endring er forøvrig en betydelig befolkningstilvekst(Vorren 1968: 8), noe som tyder på at bandsamfunnets demografiske reguleringsmekanismer ikke lenger er til stede(se kap. 9).

Denne endringsprosessen er ment hovedsakelig å foregå mellom 1500 og 1700, med 1600-tallet som en viktig demarkasjonstid(Aarseth 1982: 19 - 20).

Som nevnt en rekke steder ovenfor, bl.a. innledningsvis i dette kapitlet, omfattet denne endringen bare samene i det "privative" dansk-norske området i Varanger("Vehranger Finner"). I de to sii'daene i Sør-Varanger(Pasvik og Neiden), som i de øvrige øst-samiske sii'daer, ble den fangstbaserte produksjonsmåten med egalitære produksjonsforhold vedlikeholdt. Til helt opp på 1800 - 1900 tallet hadde derfor de øst-samiske sii'daer fremdeles mange av bandsamfunnets opprinnelige trekk(se kap. 4.1).

Det reiser et fundamentalt kulturhistorisk spørsmål ikke bare å forklare den endringen som foregår i de samiske samfunn i form av den s.k. differensieringsprosessen, men i like stor grad hvorfor denne ikke skjer i andre sli' daer i et helt nærliggende område. Det er dette som skal søkes belyst i det følgende kapittel.

10.2 Endring og stabilitet

Etter min oppfatning har man i den strukturelle marxismen et tjenlig analytisk apparat til å forklare både den sosiale transformasjon hos "Vehranger Finner", og den sosiale reproduksjon i de øst-samiske sli' daer. Særlig må her betones betydningen av den strukturelle dialektikk for studiet av sosial transformasjon(kap. 3.4.2.3), og ideologiens rolle i sosial reproduksjon(kap. 3.4.2.4). Dette former følgelig utgangspunktet for den videre analyse.

10.2.1 Endringen fra villreinsfangst til tamreindrift

Differensieringen av de samiske samfunn må etter min mening sees i klar sammenheng med transformasjonen fra villreinsfangst(eller fangst mer generelt) til tamreindrift. Denne overgangen som i seg selv har vært et så grunnleggende spørsmål i samisk kulturhistorie at det fortjener en nærmere analyse, er altså også en avgjørende faktor til forståelsen av den mer generelle differensieringsprosessen. Sammenhengen mellom disse transformasjoner er at den første forårsaket, eller fremtvang, den generelle "differensiering".

Jeg finner det innledningsvis nødvendig å gi et konsentrat av de tidligere teorier vedrørende disse forhold.

10.2.1.1 Tidligere teorier

De fleste forskere som har behandlet reindriftens opprinnelse har vært opptatt av den tidligste domestisering av rein, og i hvilken kontekst denne oppsto(f. eks. Wiklund 1908, 1918; Sirelius 1916, Hatt 1918, Itkonen 1919, Vorren 1944, Manker 1954, Andersson 1958 og Zeuner 1963). Argumentasjonen har vært knyttet til bruk av reinen som lokkedyr og til transport, og særlig hypotesen om at domestiseringen har vokst frem ut fra behov for lokkedyr i villreinsfangsten har stått sterkt(f.eks. Hatt 1918, Zeuner 1963: 46 - 48). Dette har igjen vært knyttet til diskusjonen om lokal opprinnelse("evolusjonsteorien"), eller om "idéen" om reintemming har diffundert til nordre Fennoskandinavia fra Sentral-Sibir("diffusjonsteorien")(se Solem 1933: 8 - 9, Vorren og Manker 1957: 30). Den viktigste utvikling mellom dette tidlige tamreinholdet(til transport og bruk under jakten) og frem til de siste århundres reindrift, den s.k. "fullnomadismen", er antatt å foregå fra 1500 - 1700. Denne overgangen er da også ment å være årsaken til den s.k. differensieringsprosessen i de

Olser
forh.

samiske samfunn, og argumentasjonen er som følger.

I 1500 - 1600 årene tar skinnhandelen i de samiske områder seg voldsomt opp, som følge av områdets integrering i den europeiske markedsøkonomi (j. fr. ovenfor). Dette fører til en voldsom beskatning av villreinsbestanden og andre pelsdyr. For å dekke behovet for skinn tas de svære fangstanlegg for villrein i bruk i dette tidsrom, og resultatet blir at villreinbestanden går kraftig tilbake og trues av utryddelse. For å kompensere for dette økes så de små tamreinsflokkene, som samene fra før hadde til hjelp under fangsten og til transport. En del samer lyktes særlig godt med dette og utvikler da reindriften, mens andre må gi opp og spesialisere seg på andre næringer (jordbruk og fiske). Man får altså en differensiering av veidesamfunnets økonomi. (Solberg 1938: 295 - 296, Vorren og Manker 1953: 50, 1957: 71 - 72; Vorren 1974, 19-77: 149 - 151; Simonsen 1982: 564 - 565, 668 - 669) Kjernepunktet er altså at tamreindriften oppstår gjennom at man etter villreinens og andre pelsdyrs utryddelse, utvider det lille tamreinholdet som kompensasjon.

Etter min oppfatning er svakhetene ved argumentasjonen mange og åpenbare. For det første er diskusjonen om den tidligste domestisering av rein (reintemming) ikke nødvendigvis relevant for forståelsen av reindriften oppkomst. Denne tidlige domestiseringen fylte hovedsakelig teknologiske behov, og denne kløv- og lokkereinen kan som sådan klassifiseres som teknologi. Den hadde bl.a. til hensikt å være et redskap til fangst av villrein, og var følgelig intergrert i en fangstbasert produksjonsform. Det spesielle ved denne form for reinhold er nettopp temmingen, som jo ikke har særlig relevans i større flokker der reinen nærmer seg halv-vill tilstand (Solem 1933: 11). For et slikt tamreinhold krevdes heller ingen særlig grad av arbeidsorganisering, slik tilfelle er i reindriften med flokker på flere hundre dyr. Følgelig var det rent teknisk ingen enkel operasjon å utvide et tamreinhold på få dyr som fylte teknologiske behov, til en spesialisert tamreindrift med store reinflokker.

Det som imidlertid er viktigere er den diametrale endring tamreindriften som produksjonsform innebar m.h.t. produksjonsforholdene, idet eiendomsretten blir den dominerende produksjonsrelasjon. Tatt i betraktning av at det er denne sosiale endring m.h.t. eiendomsforhold som er tamreindriften fremste kontrastpunkt til fangstsamfunnet, er det påtagelig hvor lite man har fokusert på dette punktet (sml. Paine 1971, Ingold 1980). Det er derfor etter min oppfatning ikke gitt noen tilfredsstillende forklaring på hvorfor man fikk overgangen fra fangst til tamreindrift, og den parallelle differensieringen av det samiske samfunn.

10.2.1.2 Terminologi

Før jeg kan gå nærmere inn på mitt bidrag til debatten er det nødvendig med en begrepsavklaring, da terminologien tildels er forvirrende. F.eks. brukes betegnelsene "fullnomadismen", eller "reinnomadismen", synonymt med tamreindrift. Denne utstrakte bruk av begrepet "nomadisme" er etter min oppfatning i beste fall unøyaktig, idet det ikke fokuserer på det essensielle ved tamreindriften, nemlig de produksjonsforhold som karakteriserer den, men bare viser til en form for flyttemønster(sml. Ingold 1980: 123). Begrepet "tamreindrift", eller "reindrift", må også defineres nærmere både i forhold til jakt/fangst, og til andre former for reinhold, før en går videre.

Her har etter min mening Tim Ingold(1980) gitt en fruktbar avklaring. Ingold deler de ulike produksjonsmåter tilknyttet utnyttelsen av reinen inn i tre hovedformer: jakt, pastoralisme og ranching, og jeg skal kort referere de viktigste punkter i hans definisjon av disse(ibid: 1 - 6).

Jakt betegner fangstsamfunnets utnyttelse av reinen. Det gjelder en utnyttelse av ville dyr, og j.fr. produksjonsforholdene i fangstsamfunn er det lik adgang til ressursene(resiprok fordeling). Videre kan det sies at reinen først får sosial betydning etter at den er drept, da den inngår i reciproke fordelingsmekanismer og prestisjekreditering(j.fr. også kap. 4). Dessuten at produksjonen i det vesentligste går til bandets egen konsumpsjon. I denne produksjonsformen kan også domestiserte dyr inkorporeres dersom det tjener teknologiske behov, f.eks. som redskap i jakten. Dette betyr ingen endring av produksjonsforholdene, idet en jeger kan eie en lokkerein som han eier en bue. I et slikt henseende er det ingen prinsipiell forskjell til det å holde hund.

Pastoralisme betegner utnyttelsen av tamme dyr. Produksjonsrelasjonene er pastorale, d.v.s. dyrene er eid, og adgangen til disse er følgelig begrenset. Til forskjell fra fangstsamfunnet får dyrene sin fremste sosiale relevans når de er levende, gjennom "...a set of relations between men in respect of live animals as objects of wealth"(Ingold 1980: 88). Et viktig forhold for å diagnostere pastoralisme er også at produksjonen hovedsakelig går til samfunnets egen konsumpsjon, gjennom hold av små flokker tamdyr som går til slakt.

Ranching er i likhet med pastoralisme en produksjonsform hvor reinen er eid, og hvor det følgelig er en tilsvarende begrenset adgang til disse ressursene. Begrepet betegner den form for reindrift som man i de siste århundrer finner blandt samene i Finnmark, d.v.s. store reinflokker, der reinen nærmest er halv-vill. M.h.t. reinens adferd er derfor ranching mer lik jakt, enn pastoralisme. Ved siden av eiendomsretten, er et viktig karakteristika ved ranching at det er en produksjonsform som går langt ut over eget konsumpsjonsnivå, og som er intergrert i en markedsøkonomi. P.g.a. begrepets dårlige klang i norsk

språkbruk (det er adoptert fra det begrep som brukes om bøffelholdet i Amerika), velger jeg i det følgende å benytte begrepet tamreindrift om ranching.

10.2.1.3 Forhold vedrørende overgangen fra fangst til tamreindrift

Etter min oppfatning fikk man aldri utviklet reinpastoralismen som noen dominerende produksjonsform i de samiske områder (ihvertfall i de områder jeg kjenner best: Finnmark, Nord-Finland og Kola), men at det skjedde en direkte overgang fra en produksjonsform der jakt var dominerende til tamreindrift. Når jeg bruker begrepet dominerende produksjonsform er dette i henhold til Terray (1970: 74 - 75, j.fr. også kap. 3.4.2.5), d.v.s. en viss form for pastoralisme kan ha vokst frem under fangstøkonomien, men som produksjonsform være underordnet denne.

De fleste forskere er enige om at jakt og fangst var den dominerende samiske produksjonsform i Finnmark og Nord-Finland frem til 1500 - 1600 tallet (se Vorren 1974, 1977; Tegengren 1977). Hva man kan kalle tendenser til en pastoral produksjonsform, var underordnet fangsten. Ser man f.eks. på de offisielle oppgaver over reintallet i Kemi Lappmark på begynnelsen av 1600-tallet, så ligger dette på fra tre til fire dyr pr. familie (Tegengren 1952: 50, sml. Solem 1933: 14). Et slikt tamreinhold oppfylte behovet for transport og til lokkedyr i jakten, men var i seg selv uten betydning i ressursøymed og følgelig helt og holdent underordnet fangsten (Tegengren 1977: 36).

Derimot hevder Tegengren at de finske kolonister i Kemi Lappmark hedde større tamreinflokker (1925: 5). Dette, sammen med at de første opplysninger om større tamreinhold i Fennoskandinavia er at den norske høvdingen Ottar på slutten av 800-tallet hadde 600 rein (Djupedal 1969: 11 - 12), kan med utgangspunkt i dagens situasjon fortone seg underlig. Man må imidlertid ta utgangspunkt i at på de respektive tidspunkt var det finske og det norske samfunn organisert etter hierarkisk prinsipp med produksjonsforhold som tillot dette: For det første gjennom eiendomsretten, men dernest også gjennom muligheten for den hierarkiske arbeidsorganisering som hold av større flokker krevde. De samiske samfunn derimot, var organisert etter bandsamfunnets egalitære prinsipp, og hadde følgelig ikke de produksjonsforhold som et slikt større tamreinhold fordret. Det er da også påtagelig at Ottar bare (men eksplisitt) nevner lokke-rein som den form for tamreinhold samene har (Djupedal ibid: 12).

Hvordan utvikles så produksjonsforholdene for et større tamreinhold, og hva var bakgrunnen for overgangen fra fangst til tamreindrift? Etter min oppfatning er det riktig slik det er hevdet, at villreinsfangsten banet veien for tamreindriften. Imidlertid skjedde ikke dette som følge av et økologisk-deterministisk årsaksforhold hvor reinens utryddelse fremtvang "andre løsninger", men gjennom den utviklingen av produktivkreftene som skjedde i villreinsfangs-

tens siste og ekstensive fase.

Jeg vil tilsist her også få imøtegå hypoteser om at fremveksten av et større tamreinhold skulle ha sin årsak i at dette betydde lettere utkomme, større sikkerhet m.v.(se bl.a. Leeds 1965). I forhold til jakt/fangst innebærer større reinhold langt mere arbeid(Tegengren 1952: 114), og også større ensidighet og færre bein å stå på ressursmessig.

10.2.1.4 Utvikling av produktivkrefter

Når jeg i det følgende skal se nærmere på den utvikling av produktivkrefter som skjedde under villreinsfangstens siste fase, vil utgangspunktet være de store fangstanleggene for villrein på Varangereidet og det indre av Varangerhalvøya. Disse er gjennom Ø. Vorrens omfattende undersøkelser svært godt belagt(se bl.a. Vorren 1944, 1958, samt Vorren og Manker 1953), og har trolig vært fullt utviklet på 1500 - 1600 tallet. Dette er altså samtidig med at området for alvor inkorporeres i de større europeiske handelssystemer, og det er liten grunn til å tvile på sammenhengen.

Det er først og fremst på Varangereidet man finner de større fallgravsanleggene. Eidet mellom Varangerbotn og Tanaelva har vært et ypperlig fangststed, da reintrokkene til og fra sommerbeitene på Varangerhalvøya må ha passert her hver vår og høst. På et område som ikke er større enn 200 km² ligger det i alt 2430 fallgraver fordelt på 15 anlegg, d.v.s. et gjennomsnitt på 162 graver pr. anlegg(Vorren ibid: 18). Enkelte anlegg kommer opp i enorme dimensjoner, som det på Gollevarre med 530 fallgraver i en strekning av ca. 5 km, samt området i Luftjokdalen med over 700 graver(Vorren og Manker 1953: 42, Simonsen 1982: 627).

I fjellområdene i det indre av Varangerhalvøya finner man de s.k. vuobman, d.v.s. sammenløpende fangstgjerder. Disse er bygget av stein, og har vært av betydelige dimensjoner(j.fr. også Lillienkiold 1698: 174). Det er særlig fire av de registrerte fangstgjerder som jeg finner interessant her, idet de leder til runde steinbygde innhegninger. Fangarmene kan her være flere hundre meter lange, og innhegningene("gården") har diametre på inntil 130 m.(Vorren 1944: 80 - 81, 1958: 10 - 13). Det som gjør disse så interessant er at man her får utviklet en helt parallell teknologi til den som brukes i tamreindriften ved skillingen av store reinflokker. Vorren og Manker konkluderer da også med at tamreindriften skillegjerder ".ser ut til å ha fått sin form fra de store fangstgjerdene for villrein som bruktes før i tida"(19-57: 51). Dette gjelder ikke bare formen, men også måten de er anlagt på i terrenget. Reindriften skillegjerder skal anlegges slik at trakta fører oppover ei bakkeskråning til innhegningen som ligger på ei flate oppe på bakken(Vorren og Manker ibid: 51). På nøyaktig samme vis er de omtalte fangstgjerdene på Varangerhalvøya anlagt(Vorren 1944: 81, Vorren og Manker ibid: 51).

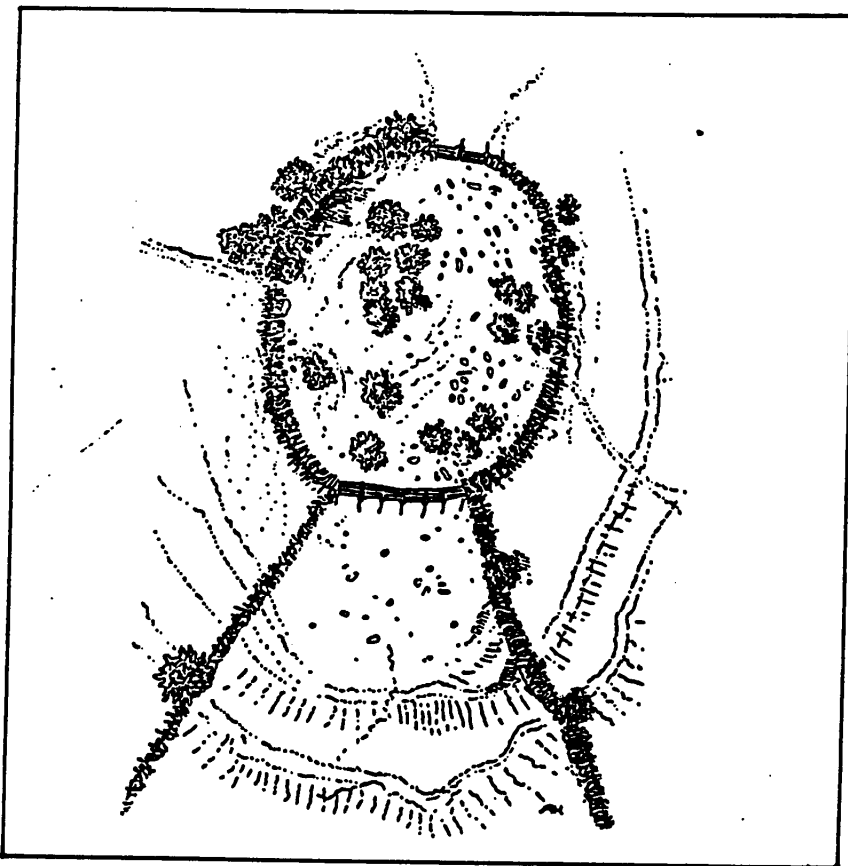

Fig. 49. Samlings- og skillegjerde for tamrein. En ser her at "fang-armene" ligger i en bakkeskråning og selve innhegningen på toppen av bakken. (Etter Vorren og Manker 1957: 37)

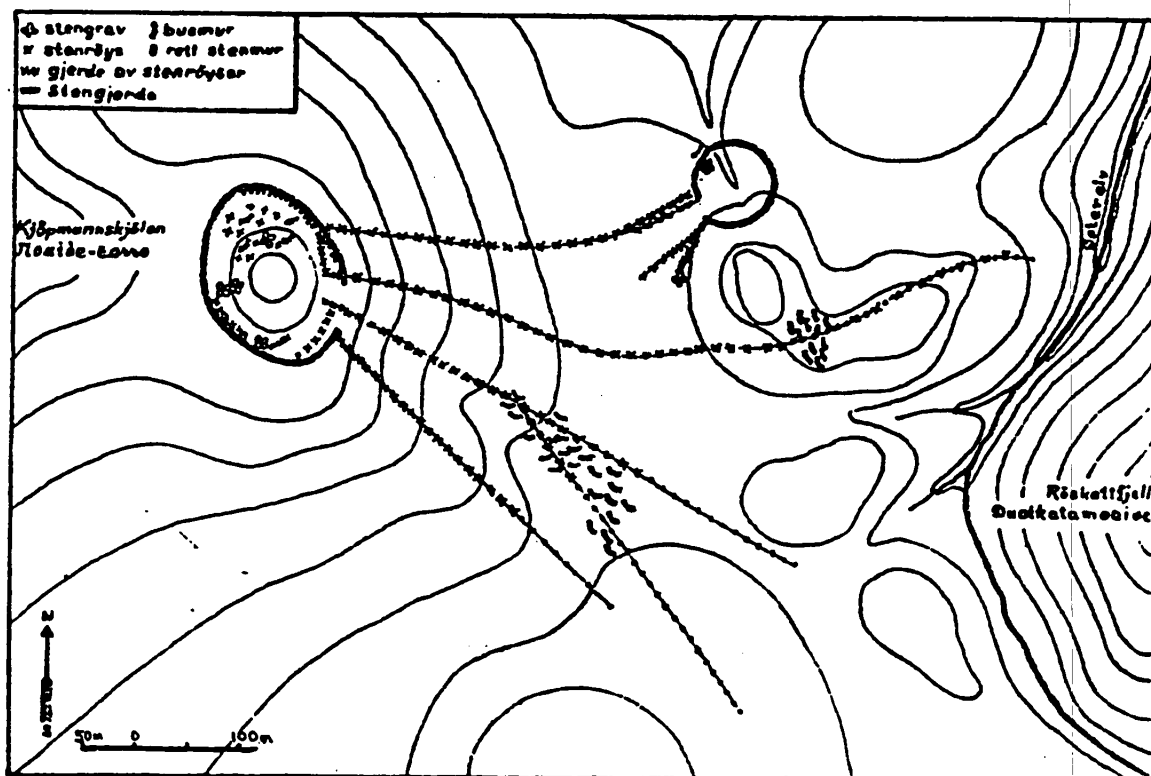

Fig. 50. Sammenløpende fangstgjerde for villrein fra Varangerhalvøya (Kjøpmannskjølen). (Etter Ø. Vorren 1958: 11)

(se Fig. 49 og 50).

Dette er et av kjernepunktene i min argumentasjon om at overgangen skjedde direkte fra villreinsfangst til tamreindrift, og ikke via pastoralisme. Det vises nokså klart ved at den teknologi(og arbeidsorganisering) som tamreindriften fordret, vokste frem under villreinsfangstens siste fase. På denne måten illustrerer dette også godt et av kjernepunktene i den historiske materialismen, nemlig at produktivkreftene til en ny produksjonsmåte utvikles under utviklingen av den gamle, og er årsak til dennes forsvinning(Marx 1975: 217).

10.2.1.5 Inter-strukturelle motsetninger

Min fokusering på fangstanleggene i forbindelse med overgangen til tamreindrift har altså ikke sammenheng med at disse førte til villreinens utryddelse.* Den har derimot sammenheng med en hypotese om at organiseringen av fangsten med disse omfattende anleggene skapte en sosial "ubalanse", i form av interstrukturelle motsetninger mellom produktivkrefter og produksjonsforhold.

Det mest ømtålelige punkt for hvor en slik motsetning kan oppstå er den produksjonsprosess hvor kravet til samarbeid og organisering er størst(j.fr. Ter-ray 1970). I analysen av produksjonsprosessene i kap. 8 kom det frem at den strategiske villreinsfangsten, d.v.s. bruk av faststående fangstanlegg, var den mest kollektive og samarbeidskrevende produksjonsprosessen(se kap. 8.3.2.4). Når så fangstanleggene på 1500- og beynnelsen av 1600-tallet øker til slike dimensjoner som beskrevet for Nord-Varanger, er det min hypotese at disse ikke kunne vært anvendt uten en paralell oppkomst av et organisasjonelt lederskap. D.v.s. en "flat" arbeidsorganisering må vike for en hierarkisk, noe en skal få utdype litt(j.fr. også kap. 8.3.2.4).

Denne hypotesen er vesentlig begrunnet ut fra det personellbehov fangsten med disse anlegg må ha fordret. Et anlegg som det på Gollevarre med 530 fallgrav-er i en strekning av 5 km, må nødvendigvis kreve et betydelig antall fangst-menn, selv om jeg ikke vil gi meg ut på å estimere noe antall. Ut fra de demografiske forhold i band-samfunn(kap. 9) er det ikke rimelig å anta at én sii'da alene har vært i stand til å fremskaffe tilstrekkelig personell, og at man derfor må tenke seg en inter-sii'daorganisering hvor det ble stilt fangst-mannskap til disposisjon fra flere sii'daer. Imidlertid må en her ta i betraktning den befolkningstilvekst som skjedde kronologisk parallelt(og trolig kau-salt interavhengig) hos "Vehranget Finner"(Vorren 1968: 8), og som derfor åp-ner muligheten for rekruttering bare fra én sii'da. Uansett er kravet et stort personell, og organiseringen av dette betinger lederskap.

Når det gjelder villreinens utryddelse er jeg ikke overbevist om at dette bare skjedde p.g.a. massedrap under den ekstensive fangsten, men at dette også skyldtes kovertering til tamrein, gjennom sosialisering av villrein inn i tamreinflok-kene. (se kap. 10.2.1.7).

Mån må også tenke seg at dette lederskapet har vært betinget av at de store anleggene har nødvendiggjort differensierte arbeidsoppgaver. F.eks. ved bruk av de sammenløpende fangstgjerdene måtte endel av fangstdeltagerne drive reinen inn i mellom fangarmene, mens andre lå klar til å drepe den når den var drevet til fangststedene. Koordineringen av de ulike arbeidsoppgaver tror jeg vanskelig kan la seg utføre uten ledere. Dette ikke bare i selve fangsten, men også ved byggingen av fangstanleggene og behandlingen av fangsten (slakting, transport o.s.v.). Bl.a. har Vorren og Manker (1953: 48) beregnet fallgravsanlegget på Gollevarre til å representere et masseuttak på 5300 m², noe som utvilsomt må ha krevd en stor arbeidsstokk, samt betydelig planlegging for å la seg gjennomføre. Selv om man må anta at anleggene har vært bygd ved en suksessiv utvidelse kan ikke perioden dette skjedde over ha vært særlig lang, da produksjon i denne størrelsesorden ikke kan ha vært nødvendig (mulig) før på 1500 - 1600 tallet. Dessuten må fangstgjørdene på Varangerhalvøya ha vært bygd til tilnærmet full størrelse i én arbeidsoperasjon, da de ellers ikke ville vært funksjonell.

Etter min oppfatning førte derfor utviklingen av fangstanleggene til et organisasjonelt nivå som skapte en inter-strukturell motsigelse i den gamle fangstbaserte produksjonsmåten. En slik utvikling av produktivkreftene, med oppkomsten av en hierarkisk arbeidsorganisering, var uforenelig med bandsamfunnets egalitære produksjonsforhold. Den gikk ut over grensen for strukturell forenelighet, og det oppstår motsetninger mellom produksjonsforhold og produktivkrefter (Friedman 1974: 447, Godelier 1975: 39 - 43, se kap. 3.4.2.3). Denne uforenelighet fikk i de samiske samfunn på 1600-1700 tallet sin "løsning" ved at produksjonsforholdene ble forandret i samsvar med de krav de nye produktivkreftene satte (sml. Godelier ibid: 51). Jeg tror derfor det var denne konflikt som førte til den sosiale transformasjon med tamreindriftens oppkomst, og differensieringen mer generelt.

De ytre rammebetingelsene for denne utviklingen er klar, i form av den ovenfor beskrevne situasjon med økt behov for pelsprodukter på det europeiske markedet. Dette betyr imidlertid ikke at denne sosiale transformasjonen kan forklares ut fra eksterne forhold alene. Tvert om er det min oppfatning at disse forhold bare kunne virke ved at de aktiviserte samfunnets iboende strukturelle egenskaper, nemlig de intra-strukturelle motsetningene i produksjonsforholdene (se Godelier 1975: 91, samt kap. 3.4.2.3). For å forstå differensieringsprosessen generelt, og fremveksten av de produksjonsforhold som muliggjorde tamreindriften spesielt, må man derfor også se nærmere på disse motsetningene, og hvordan de kan relateres dialektisk til produktivkreftenes utvikling.

10.2.1.6 Intra-strukturelle motsetninger

Jeg har i teori-delen av denne avhandlingen hevdet som et basisaksiom at det eksisterer intra-strukturelle motsetninger innenfor samfunnssystem på alle nivå, som følge av ulik makt og kontroll over ressursene (se kap. 3.4.2.3). I et jeger-samler samfunn vil konflikten mellom akkumulering av prestisje og en egalitær ideologi være den mest essensielle. Som jeg har vært inne på ovenfor (kap. 4.2) kan denne konflikten utvikles ved at dyktige jegere vil prøve å konvertere sin prestisje til autoritet over gruppen. For å sikre sosial reproduksjon må altså denne prestisjekrediteringen holdes under et visst nivå, samtidig som en viss prestisjekreditering må tillates ut fra motivasjonshensyn for å sikre fangstprodukter og deres fordeling (j.fr. kap. 4.2). I dette ligger den innebygde motsetning i bandsamfunnenes produksjonsforhold.

At slike motsetninger basert på dyktige jegeres prestisjekreditering også forekommer i de fangstsamfunn som her studeres, finner jeg derfor innlysende. Vi har da også klare indisier på dette i det empiriske materialet. Særlig gjelder dette eiermerkene på pilespissene fra Kjelmøy (se kap. 4.3.1.3), og Lilien-skiolds utsagn om at dyktige jegere får spesielt preferte gravplasser (1698: 159).

Jeg skal i det følgende gjennom en skisse av endringsprosessen forsøke å vise hvordan disse motsetningene i produksjonsforholdene kan relateres dialektisk til produktivkreftenes utvikling.

10.2.1.7 En skisse av endringsprosessen

Såvel "skattlegging" som handel betyr at produksjonen må økes utover det som går til bandets egen konsumpsjon. I den seinere del av undersøkelsesperioden kan disse prosesser i Varanger følges tilbake til tidlig vikingtid, men den avgjørende akselrasjon skjer ikke før i siste halvdel av 1500-tallet (se kap. 10.1.5). Dette behovet for økt produksjon gjør at man må gi de dyktigste jegere friere spillerom, og lempe på de ideologiske krav om egalitet. Dette bl.a. for å fremskaffe produkter som kan byttes mot ettertraktede varer som jern.

Etterhvert ble kravet til økt produksjon så stort at det bare kan oppfylles ved bruk av fangstanlegg av en slik størrelse at bruken fordrer et organisasjonelt lederskap. Denne utviklingen av produktivkreftene står følgelig i en dialektisk korrespondens med utviklingen av de intra-strukturelle motsetningene, d.v.s. de dyktige jegeres ønske om mer prestisje og makt. Den "nye tid" med stor aktivitet i området, bl.a. med markedsdannelser (Karlebotn), skaper også nye opportunitetssituasjoner for "entreprenørvirksomhet" (sml. Service 1966: 51). Man kan her tenke seg at oppkomsten av denne organisatoriske elite av dyktige jegere som organiserer fangsten, også etterhvert blir de som står i direkte kontroll med fremmede handelsmenn og sikrer seg kontroll over de

produkter som tilfaller samfunnet fra disse. Den nye situasjonen gjør også at den gruppen som ivaretar sosiale kontrollfunksjoner i bandsamfunn, d.v.s. de eldre(menn), mister mye av grunnlaget for sin autoritet, da denne er basert på den stabilitet de selv tilstreber(Service 1966: 47 - 51, Terray 1970: 40 - 42, se kap. 10.2.2.1). De ideologiske krav til egalitet taper derfor terreng, og erstattes av nye.

Utviklingen av en organisatorisk elite er altså i samsvar både med produktivkreftenes utvikling, og motsigelsene i produksjonsforholdene. Denne utvikling skaper en strukturell uforenelighet med de gamle egalitære produksjonsforhold, idet mens noen blir ledere blir andre hjelpere. På denne basis transformeres produksjonsmåten, og sii'da-institusjonens bandstruktur bryter sammen.

Gjennom denne endringen i produksjonsforholdene begrenses den like adgang til ressursene, og her igjennom legges betingelsene for eiendomsrettens oppkomst. Når det gjelder den mer spesifikke måte eiendomsretten oppstår på(og som er nødvendig for tamreindriften), tror jeg særlig to forhold i større eller mindre grad kan ha virket inn. Det første er at den organisatoriske elite utvikler eiendomsretten til selve fangstanleggene, og der igjennom til fangstproduktene fra disse. Dette produktet kan ved "vuobman"-fangst være levende rein(sml. Sirelius 1916). D.v.s. man fanger reinen levende i innhegningene, og tamreindriften oppstår gjennom en sosialisering av disse inn i stadig større flokker med tamdyr. Et forhold som kan tas til inntekt for dette er at det i Knags beskrivelse fra slutten av 1600-tallet heter at samene betalte ni levende rein i årlig avgift til amtmannen for "..Reengaardene som Finnerne fick lof at holde ofuer Fieldet imellem Wehranger Fiord oc Tannens Elf, oc ved Persfiorden"(1694: 21). Hvorfor skulle man betale avgift i levende rein for villreinsfangst, dersom det ikke var for at en del av denne gikk ut på å fange levende dyr? Det andre forholdet(som godt kan ha samvirket med det første) er at norsk administrasjon etterhvert gjør seg stadig sterkere gjeldene(Tønnesen 1977). Dette var en administrasjon hvor eiendomsretten var et grunnleggende element i rettsoppfatningen. Min hypotese er derfor at denne organisatoriske elite(d.v.s. de kommende reindriftssamer) i dette kan ha sett en trussel mot sin stilling, og adoptert eiendomsretten som en strategi for å hindre norsk intervensjon i deres næring.

I konkluderende bemerkninger kan det sies at de samiske samfunn gjennomgikk en økonomisk differensiering som følge av at de sosiale motsigelser ble akseptuert gjennom at villreinsfangsten i sin siste fase krevde en organisatorisk elite. Under denne siste fase av villreinsfangsten utvikles både de produktivkrefter(teknologi og arbeidsorganisering) og de produksjonsforhold som tamreindriften fordrer, og dens oppkomst må sees på denne bakgrunn.

10.2.2 Stabiliteten i de østsamiske sii'daer

Et av de empirisk "testbare" momenter i den skisserte modell for tamreindriftens oppkomst og den mer generelle differensieringsprosessen, opptrer i form av fangstanleggenes størrelse(dels også typer), da dette var avgjørende for utviklingen av inter-strukturelle motsetninger mellom produktivkrefter og produksjonsforhold. I det østsamiske området hvor man ikke fikk en tilsvarende differensiering med utvikling av tamreindrift, ville man forvente at en tilsvarende utvikling av fangstanleggene ikke fant sted.

Som jeg har vist ovenfor(kap. 8.3.2.2) er nettopp dette tilfelle. I basisområdet for denne undersøkelsen(d.v.s. grovt sett Sør-Varanger) er det største registrerte fallgravsanlegg bare på 30 graver. Dette samtidig som snareanleggene har vært svært små(inntil 30 snarer), og at vuobman, som har vært så viktig for utviklingen av reindriftsteknologien, ikke kjennes i dette området(Vorren 1944: 20). Etter min oppfatning er dette en sterkt understøttelse av den ovenfor beskrevne modells relevans for forståelsen av differensieringsprosessen og tamreindriftens oppkomst.

Imidlertid sier dette ikke noe om hvorfor denne utviklingen ikke fant sted i de østsamiske sii'daer, d.v.s. hvorfor inter-strukturelle motsetninger aldri oppsto i disse samfunnene. Dels må en nok her ta i betraktning visse økologiske kausalsammenhenger, da de øst-samiske områder ikke gir like gode muligheter for strategisk fangst av villrein som i Nord-Varanger. Samtidig er forekomsten av andre pelsdyr, særlig bever, langt bedre. Dette kan ha betydd en annen betoning av behovet for økt produksjon, som ikke førte til en tilsvarende utvikling av produktivkreftene i de øst-samiske områder. Ble f.eks. vekten lagt særlig på beverfangsten, så kunne aldri denne kreve et tilnærmedesvis tilsvarende organisatorisk(og teknologisk) nivå som villreinfangsten.

Jeg finner imidlertid denne forklaring utilfredsstillende. Bl.a. hadde jo sii'daene i indre Finnmark omtrent de samme produksjonsbetingelsene, uten at dette hindret en slik utvikling her. Jeg mener derfor at kjernen til forståelsen av den sosiale stabilitet i de østsamiske sii'daer ligger i interne forhold i samfunnene, ved at motsetningene innenfor produksjonsforholdene holdes under ideologisk kontroll og ikke får utvikle seg. For å forstå dette må vi først se nærmere på hvordan slik kontroll utøves i bandsamfunn, dernest på hvilke empiriske forhold som kan belyse at denne kunne sikre stabiliteten i de østsamiske samfunn.

10.2.2.1 Sosial kontroll og autoritet i bandsamfunn

Ifølge E. Service(1966) skjer sosial kontroll gjennom regulering, og at denne utøves gjennom en eller annen form for "autoritet". Han hevder visere at problemet med sosial orden er av to basiske slag: kontroll av avvikende oppførsel, og

styring av planlagte handlinger. Dette knyttes igjen til to sentrale former for "autoritet" som anvendes i bandsamfunn, nemlig "reinforcement" og "administrasjon". Den første består for en stor del bare av å ha skikker og normer som integrerer individet i samfunnet, men også ved å sanksjonere avvikende oppførsel som truer den sosiale orden. Den andre omfatter styring av planlagte handlinger, f.eks. å få folk til å dra på jakt, å delta i seremonier og fester, o.s.v. I tillegg skiller Service ut en tredje form for autoritet, "adjudication", som omfatter bruk av justis.(1966: 47 - 49)

Sentralt i utøvelsen av disse former for autoritet i bandsamfunn står de eldre menn. Disses stilling er et uhyre interessant forhold, og trolig helt avgjørende for å forstå stabiliteten i bandsamfunn. Grunnen til deres sterke stilling kan sees som en refleks av samfunnet: I et stabilt jeger-samler samfunn vil en person vite mer om livet dess eldre han blir. Dette gjelder såvel kunnskap om produksjonen, som sosial og rituell oppførsel.(Service 1966: 50 - 51, Terray 1970: 40 - 42). Det er altså en autoritet med svært snevre grenser, og som bare kan virke gjennom at stabiliteten i samfunnet sikres. Den kan følgelig ikke anvendes som basis for sosial transformasjon, da dette ville bety å fjerne grunnlaget for den posisjon som de eldre besitter(Terray ibid: 41). Man kan derfor på mange måter si at det essensielle motsetningsforhold i bandsamfunnets produksjonsrelasjoner blir mellom de eldres bevarende ideologi, og de yngre/dyktige jegeres "transformative" ideologi, i form av ønske om mer prestisje.

Den sterke posisjonen til de eldre menn var da også et fremtredende trekk ved sii'da-institusjonen hos østsamene. Som jeg tidligere har vært inne på(kap. 4.1) var de eldre menns stilling her mer institusjonalisert enn i bandsamfunn generelt, gjennom et styrende organ, norrāz, hvor disse hadde sete(Tanner 1929: 345 - 346). Tanner viser klart den sosiale kontroll dette rådet utøvde, ved at det var bærerene av:

"..de påvarandra följande generationernas samlade visdom..." "..en lycklig omständighet under naturfolkets förhållanden, enär härvid den konserverande, lugna eftertanken på ett ändamålenligt sätt motvågda den av naturen livliga lappungdomens iver i ögonblicket, ock kuvade splittrande tendenser. Sittens regeringsorgan fick sålunda et närmast konservativt 'republikansk' prägel."
(1929: 346)

Tanner gir også en rekke ulike eksempler på de former for autoritet som "norrāz" hadde. F.eks. utnevnte de arbeidslag for hele sesongen(1929: 249), og var "domstol" som tok seg av uakseptabel oppførsel(1929: 365 - 370). I gjennom etablerte ritualer ble også ulike deler av den egalitære ideologi forkynt. Et eksempel på dette er Tegengrens opplysninger fra Kemi Lappmark om den s.k. "bevereden", som gikk ut på at en ungdom før han kunne bli opptatt som medlem av sii'daen, måtte love å avgi byttet til fellesskapet(1952: 122).

Det er etter min oppfatning svært sannsynlig at de eldres autoritet i sin in-

stitusjonaliserte form, norrāz, var av stor betydning for at de østsamiske samfunn forble på et tilnærmet egalitært bandnivå. Dette fordi de ved ulike former for sosial kontroll hindret de intra-strukturelle motsetningene i å få utvikle seg. Fremdeles står imidlertid spørsmålet om hvorfor dette bare skjedde i de øst-samiske sii'daer ubesvart.

Her tror jeg russernes innføring av den gresk-ortodokse katolisismen har spilt en viktig rolle. I denne har nettopp de eldste menn en sterk stilling, noe de forøvrig hadde i det russiske samfunn generelt. Bl.a. kan institusjonaliseringen av de eldres posisjon i form av et styrende råd, ha vært "adoptert" fra den russisk landsbyorganiseringen, den s.k. mir-institusjonen (Tanner 1929: 407). Norrāz ble også kalt "sobbar", et navn som direkte kan ledes tilbake til den russiske betegnelsen på kirkeforsamling (Storå 1977: 87). Med dette menes selvsagt ikke at de eldre menns posisjon i den samiske sii'da var noen russisk kirkelig påvirkning, da dette er et generelt trekk ved bandsamfunn. Det som menes er at det russiske kirkelige og administrative system hadde en tilsvarende sterk betoning av de eldres stilling. Russisk misjon og administrasjon i området bidro derfor ikke til noen konflikt med dette, men derimot til å styrke og institusjonalisere de eldre menns stilling i de øst-samiske sii'daer. Dette er etter min oppfatning et helt sentralt forhold til å forklare stabiliteten i de øst-samiske samfunn. Men også andre trekk ved den gresk-katolske kristendommen passet inn i dette systemet som bidro til stabilitet, noe vi i det følgende skal se litt nærmere på.

10.2.2.2 Symboler, ritualer og etnisitet

Til vedlikeholdelse av sosiale formasjoner har bruk av symboler og ritualer som kommuniseres fellesskap, og distanse til andre sosiale formasjoner, en klar effekt (se kap. 3.4.2.4). Dette faller inn under den form for sosial kontroll (eller "autoritet") som Service (1966) kaller "reinforcement".

Viktig er det her å se at øst-samene gjennom den gresk-katolske kristendommen fikk nye ritualer og symboler som de tok opp, og spilte ut som sine egne. Dette ikke nødvendigvis etter press, eller fordi de reelt ble katolsk kristne, men fordi man i de gresk-ortodokse ritualer, ikonfigurer, kors etc., skapte et symbolreportuar som for øst-samene kommuniserte samhold og tradisjon. Det kommuniserte dessuten distanse til de øvrige (lutheranske) samene. F.eks. skriver Rathke om Neidensamene "...Af den græske religion kjende de kun lidet og blot særimoniellet" (1907: 158), og de russiske geistelige la mere vekt på de ytre seremonier enn på den indre påvirkning (Solem 1933: 79, sml. Solberg 1909: 131). Storå (1971) gir en god beskrivelse av de omfattende ritualer og symboler knyttet f.eks. til begravelser. Motsatt var den lutheranske kristendommen, som ble innført i Varanger forøvrig, svært symbolfattig (Storå ibid: 253). Her

gikk man også langt hardere til verks mot elementer som kunne knyttes an til den samiske religion, bl.a. ved å forby dem å bruke de gamle begravelsesplasser (se Thomas von Westen 1717: 121), noe som østsamene aldri ble pålagt. D.v.s. fra den lutheranske misjonens side fjernet man alle symboler tilknyttet samisk religion, og uten å erstatte dem med nye.

Det er også tegn som kan tyde på at de ulikheter (særlig religiøse) som etterhvert utkrystaliserte seg mellom østsamene og Varangersamene, førte til en form for etnisk differensiering. Østsamene oppfattet f.eks. de andre samene som hedninger, eller av annen religion (se bl.a. Nickul 1977: 174, j.fr. også Astrid Andresen pers. kom.). Også denne oppfattelsen av seg selv som forskjellig fra de øvrige samer kan ha vært viktig for stabiliteten i de østsamiske områder.

Det må imidlertid poengteres at det essensielle etter min oppfatning lå i at de eldre fikk institusjonalisert sin posisjon gjennom russisk-kirkelig administrasjon i området. De øvrige forhold beskrevet var ulike grader av "reinforcement" som bare kunne spilles ut gjennom dette. Med sedimenteringen av de eldres posisjon ble den egalitære ideologi fortsatt rådende, og det var dette som hindret en tilsvarende sosial transformasjon som hos Varangersamene.

10.2.3 Konklusjon

Jeg har i siste halvdel av dette kapitlet (d.v.s. kap. 10.2) ut fra en teoretisk referanseramme basert på strukturell marxisme, forsøkt å forklare den diametrale forskjell i samfunnsutviklingen mellom sii'daene i Sør-Varanger og i indre/nordre Varanger, i de siste to århundrer av den samiske jernalder.

Det samiske samfunn i indre/nordre Varanger ("Vehranger-Finner") differensieres som følge av de inter-strukturelle motsetninger som oppsto gjennom bruken av de store fangstanlegg for villrein. Disse inter-strukturelle motsetningene oppsto som følge av at fangstanleggene etterhvert krevde et organisatorisk nivå som var uforenelig med bandsamfunnets egalitære produksjonsforhold. Denne utviklingen av produktivkreftene (organisatorisk og teknologisk) under villreinsfangstens siste fase var samtidig en utvikling av de produktivkrefter tamreindriften fordret, og idet produksjonsforholdene var i samsvar med produktivkreftenes nivå, kunne denne fremstå som en ny produksjonsmåte.

Bakgrunnen for denne utviklingen av produktivkreftene lå utvilsomt i de ytre forhold, som intensivering i pelshandel og skattelegging, som fordret en produksjon langt ut over sii'daens konsumsjonsnivå. Men jeg har poengtert at disse forhold bare kunne virke ved at de aktiviserte systemets indre strukturelle egenskaper. Disse, de s.k. intra-strukturelle motsetninger, opererer i samfunnets produksjonsforhold, og manifesterer seg gjennom konflikten mellom de dyk-

tige, yngre jegeres ønske om prestisje og den egalitære ideologi, hvor de eldste menn fremstår som de viktigste "kontrollører". Det var altså drivende krefter i systemet (i form av de gode jegeres ønske om prestisje) hvorigjennom de eksterne forhold kunne virke. Det var disse dyktige jegere som fremsto som fangstanleggenes organisatoriske elite, og som seinere ble tamreindriftens utøvere.

Viktigheten av dette interne strukturelle nivå vises ved at stabiliteten i det østsamiske samfunn for en stor del kan forklares ut fra dette. Ved å holde de intra-strukturelle motsetninger under kontroll fikk man her ikke en tilsvarende utvikling av produktivkreftene, og derfor oppsto heller ingen konflikt til de egalitære produksjonsforholdene. Jeg har her forsøkt å vise at grunnen til dette lå i at de eldre menn fikk sin autoritetsposisjon forsterket gjennom den russisk-kirkelige administrasjon, og i det ritual- og symbolapparat østsamene adopterte fra den gresk-ortodokse kristendommen. Gjennom dette ble egalitære verdier kommunisert, og samfunnsstrukturen reproduisert.

Motsatt ble innføringen av den lutheranske kristendommen i det "norske" Varanger langt mer kollisjonspreget. Viktigere er likevel her den store aktivitet i indre Varanger med institusjonaliserte marked i Karlebotn trolig allerede på 1500-tallet. Dette skapte helt nye opportunitetssituasjoner og muligheter for "entreprenørvirksomhet" fra de dyktige jegers side, og hvor den sosiale kontroll gjennom de eldres autoritet ble tilsvarende svekket. Dette kan også brukes av de store fangstanlegg ha bidratt til, idet her kunne jegere fra flere sii'daer komme sammen utenfor den autoritetssfære som eksisterte i samfunnene, noe som ga grunnlag for flere rollevalg (sml. Service 1966: 68).

Konklusjonen må derfor bli at differensieringsprosessen, såvel som stabiliteter i de østsamiske sii'daer, ikke kan forklares tilfredstillende uten å ta i betraktning de strukturelle egenskaper som eksisterte innenfor systemene. Det er selvsagt umulig å se bort fra de eksterne forhold, men disse kunne etter min oppfatning bare virke gjennom at de aktiviserte samfunnenes indre dynamikk.

Når det gjelder differensieringsprosessen og tamreindriftens fremvekst, så er den lanserte modell basert på empirisk materiale fra Varanger. Den samme sosiale transformasjon foregikk over hele det vestlige sameområdet, men det betyr ikke at min modell umiddelbart også har relevans her. Jeg vil imidlertid anta at den med empirisk tillempling kan vise seg fruktbar også i andre og større sammenhenger.

10.3 Sammendrag

Den første halvdel av dette kapitlet hadde til hensikt å gi en skisse av samfunnsutviklingen i Varangerområdet fra overgangen yngre steinalder/eldre metallalder og helt frem til avslutningen av samisk jernalder, d.v.s. omkring 1700 e.Kr.(kap. 10.1).

Det ble her først sett på hvilke forhold som kunne ligge bak den antatte oppløsningen av flerfamilie-institusjonen("extended family") ved overgangen fra yngre steinalder til eldre metallalder. Det ble her foreslått at flerfamilie-institusjonen var formet av de krav produksjonen i siste halvdel av yngre steinalder satte til samarbeid, og at de familier som bodde sammen i et Gressbakkenhus derfor utgjorde en samarbeidsgruppe. I en periode omkring overgangen til den eldre metallalder skjer det drastiske endringer i produsjonsbetingelsene, bl.a. forrykkes skogen tilbake fra kysten. Dette ble antatt å ha medført adferdsmessige endringer hos det viktigste terrestriske viltet, reinen, og at dette gjorde prinsippet om strategisk fangst fordelaktig. Denne fangsten satte større krav til samarbeide enn det som var vanlig i yngre steinalder, og flerfamilien blir ikke lenger en tilstrekkelig samarbeidsgruppe. Flerfamilie-institusjonen bryter derfor sammen til fordel for en organisering med bandet og kjernefamilien som de basiske enheter. Det ble poengtert at dette også måtte sees i sammenheng med den samtidige endring til et flyttepregede bosetningsmønster, som bl.a. medførte færre individ pr. familie.

I analysen av den eldre metallalder ble det særlig fokusert på spørsmålet om etnisk organisering innenfor fangstsamfunnene i nordre Fennoskandinavia. Med utgangspunkt i en modell K. Odner har lansert, ble det her hevdet at samisk etnisitet oppsto i siste årtusen f.Kr. som en uniformering av en tidligere etnisk hetrogen fangstbefolkning. Denne uniformeringen oppstår gjennom utvikling av et eget symbolsystem som skulle danne den organisatoriske basis for interaksjon med handelsmenn fra omgivende befolkninger(særlig i Øst-Russland og Baltikum). Til grunn for denne interaksjonen lå fangstbefolkningens ønske om metall(bronse og jern) og de fastboendes ønske om pelsverk. Keramikken av Säräisniemi II-typen ble ansett som en viktig komponent i det symbolreportuar som ble tatt i bruk, og at den hurtig utviklet seg til et etnisk ideom. Til grunn for dette ble lagt dens romlige og kronologiske fordeling. M.h.t. forholdene innad i fangstsamfunnene i Varanger, så skapte denne interaksjonen behov for en viss merproduksjon. Det ble antatt et visst "stress" i samfunnene(j.fr. eiermerker og annen symbolbruk), men uten noen strukturelle endringer. Det ble også foreslått at kontakten utad(handel) kunne ha hatt betydning for omleggingen av bosetningsmønsteret og mer faste territoriedannelser ved overgangen til den eldre metallalder.

I behandlingen av den samiske jernalders første del, perioden 300 - 800 e.Kr., ble det først sett på det forhold at relasjonene til utenforliggende områder brytes. Jern synes nesten å forsvinne ved innledningen av denne perioden, og keramikkproduksjonen tar slutt. Sammenhengen mellom dette ble hevdet å være at keramikken var så viktig i det symbolsystem som skulle danne basis for transaksjoner der jern inngikk, at keramikkproduksjon ikke lenger var relevant når det ikke ga tilførsel av jern. Det ble antatt at bruddet i handelsforbindelsene skyldtes forhold ute i Europa. Øst-Finnmark og Nord-Finland blir liggende relativt isolert i denne perioden, behovet for signalisere sosiale grupperinger var lite, og det ble regnet med stabilitet omkring egalitære verdier. I dette kapitlet ble også de nylig fremsatte hypoteser om tidlig jordbruk i Sør-Varanger kommentert. Det ble konkludert med at en bør stille seg sterkt avventende til disse, men det ble også lansert alternative forklaringer på hva som kunne ligge bak et eventuelt tidlig jordbruk.

I den andre del av samisk jernalder, perioden 800 - 1300, får Varangerområdet igjen klare relasjoner til det øst-europeiske og baltiske området. Dette avspeiler seg i form av bronsesmykker i gravmaterialet fra Nord-Varanger. I den første del av denne perioden (800 - 900) er smykkene fra Perm-Volgaområdet, mens de seinere er av finsk, karelsk og baltisk proveniens. Dette hadde trolig sammenheng med en tilsvarende forflytning av det økonomiske tyngdepunktet i sammenheng med Novgorods oppkomst. Pelshandelen var her årsak til fremstøt mot Varangerområdet. Det arkeologiske materialet synes i denne perioden å få et mer markert preg i forhold til den anonymitet som gjorde seg gjeldende i den første del av samisk jernalder. Dette ble satt i sammenheng med økt kontakt utad, og at etnisitet igjen ble relevant å artikulere. Pelshandelen nødvendigvis gjorde på ny en viss overskuddsproduksjon, men har vært så beskjeden at det ikke medførte strukturelle endringer i fangstsamfunnene ved Varangerfjorden.

I den tredje og siste del av samisk jernalder, perioden 1300 - 1700, skjer det en kraftig økning i interessen for Varanger fra de omgivende nasjonalstater. I siste halvdel av 1500-tallet kulminerer denne utviklingen ved at Varanger blir skatteoppkrevingsland for tre nasjonalstater (Norge, Sverige og Russland), og inkorporert i deres handelssystemer. Høykonjunktorene på pelsmarkedet i Europa er den viktigste årsak til denne interessen. På begynnelsen av 1600-tallet blir så Varanger (til Neiden) "privativt" norsk-dansk område, mens Sør-Varanger blir en del av det norsk(dansk)-russiske fellesdistriktet. M.h.t. handel etableres institusjonaliserte markeder, hvorav ett i Karlebotn. Et dokument fra 1530 antyder dette markedes eksistens allerede da. I de to siste århundrene av samisk jernalder skjer det en drastisk endring i produksjonsmåten til Varangersamene. Sii'da-institusjonen og dens basiske trekk bryter sammen, og vi får fremveksten av nye produksjonsmåter, bl.a. tamreindriften. Denne utvikling

forgikk imidlertid ikke i de østsamiske siii'daene, d.v.s. heller ikke i de to siii'daene i Sør-Varanger (Pasvik og Neiden). Tvert om beholdt man her den fangstbaserte produksjonsmåten med egalitære produksjonsforhold, og øvrige karakteristika for bandsamfunn, til helt opp på 1800 - 1900 tallet.

Den andre delen av dette kapitlet (kap. 10.2), hadde til hensikt å forklare henholdsvis endringen av produksjonsmåten hos Varangersamene (den s.k. differensieringsprosessen), og stabiliteten i de østsamiske samfunn.

Det ble her først fokusert på differensieringsprosessen, og det ble hevdet at denne måtte sees i klar sammenheng med transformasjonen fra fangst til tamreindrift. Tamreindriften oppkomst ble derfor et sentralt punkt i den påfølgende analysen. Det ble innledningsvis sett litt nærmere på tidligere teorier vedrørende tamreindriften oppkomst og differensieringsprosessen. Disse ble kritisert dels for å ha lagt for stor vekt på den tidligste domestiseringen av reinen, da dette har liten relevans i store reinflokker der reinen nærmest er halv-vill. Dels gikk kritikken også på at man ikke hadde tatt hensyn til de arbeidsorganisatoriske problem det medfører å utvide et tamreinhold på få dyr, til reindrift med flokker på flere hundre dyr. Den viktigste kritikken gikk imidlertid på at man ikke hadde tatt hensyn til den diamentrale forskjell i eiendomsrett som overgangen fra fangst til tamreindrift betydde. Det ble deretter forsøkt å gi en begrepsavklaring m.h.t. de ulike produksjonsformer knyttet til utnyttelse av reinen, og en definerte tre ulike slike produksjonsformer: jakt, pastoralisme og tamreindrift. Det ble videre hevdet at overgangen fra villreinsfangst til tamreindrift hadde skjedd direkte, uten et pastoralt interstadium. En gikk deretter over til mer spesifikt å analysere denne overgangen. Denne overgangen ble satt i sammenheng med bruken av de enorme fangstanlegg for villrein på Varangereidet og Varangerhalvøya. Det ble hevdet at fangsten med disse anleggene ikke kunne vært drevet uten en parallell oppkomst av en organisatorisk elite. En slik hierarkisk arbeidsorganisering ville følgelig være i strid med de egalitære produksjonsforholdene, og det er denne interstrukturelle motsetning som etter min oppfatning forårsaket de sosiale endringer. Denne utviklingen av fangstanleggene under villreinsfangstens siste fase skapte samtidig de produktivkrefter tamreindriften fordret (teknologisk og organisatorisk) og idet produksjonsforholdene var i samsvar med dette kunne denne fremstå som en ny produksjonsmåte. Selv om bakgrunnen for denne endringen utvilsomt må sees i sammenheng med de ytre forhold, d.v.s. pelshandelen og skattlegging, så kunne disse forhold bare virke ved at de aktiviserte systemets indre strukturelle egenskaper. Det var drivende krefter i systemet, i form av de gode jegeres ønske om mer prestisje, og dette sto i en dialektisk korrespondens med kravet om et lederskap i produksjonen. Det var derfor disse dyktige jegere som fremsto som fangstanleggenes organisatoriske elite, og som etterhvert ble

tamreindriftens utøvere.

Jeg gikk deretter over til å se på bakgrunnen for stabiliteten i de østsamiske samfunn. Det kunne innledningsvis her slås fast at man i Sør-Varanger, hvor differensieringsprosessen med utvikling av tamreindrift ikke forgikk, heller ikke hadde fått en tilsvarende utvikling av fangstanlegg, idet fallgravs- og snarefangstanleggene var små og sammenløpende fangstgjerder ikke forekom. Dette ble tatt til inntekt for relevansen av den modell som ble brukt til å forklare endringsprosessen. Jeg gikk deretter over til å se på hvorfor man ikke fikk en tilsvarende utvikling av produktivkreftene i de østsamiske områder. Det ble her særlig fokusert på den viktige kontrollfunksjon de eldre menn har for den sosiale stabilitet, idet de hindrer intra-strukturelle motsetninger å få utvikle seg. Jeg forsøkte her å vise at de eldre menn i de østsamiske samfunn fikk sin autoritetssituasjon forsterket gjennom den russisk-kirkelige administrasjon, og derfor hadde bedre mulighet til å ivareta de egalitære interesser enn sine "kolleger" lenger vest. I tillegg kom det ritual- og symbolreportuar som østsamene tok opp fra den gresk-ortodokse kristendommen, og spilte ut som sitt eget. Gjennom dette ble samhold og tradisjon kommunisert, og summen av disse forhold bidro til å reprodusere østsamenes samfunnsstruktur.

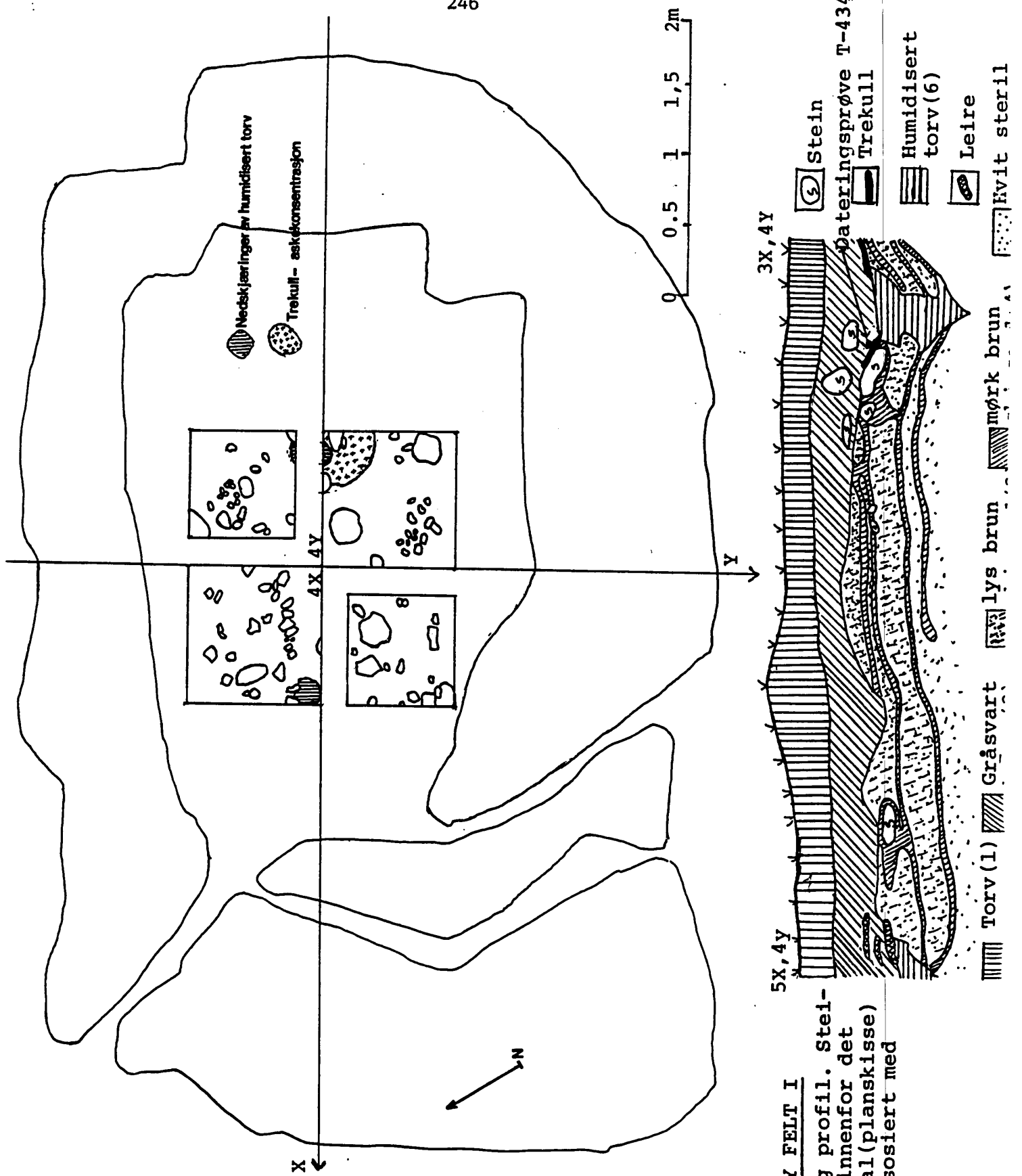

Fig. 12.

TUFT 1, KJØY FELT I

Planskisse og profil. Stejnene angitt innenfor det utgravde areal (planskisse) er kun de assosiert med lag 2.

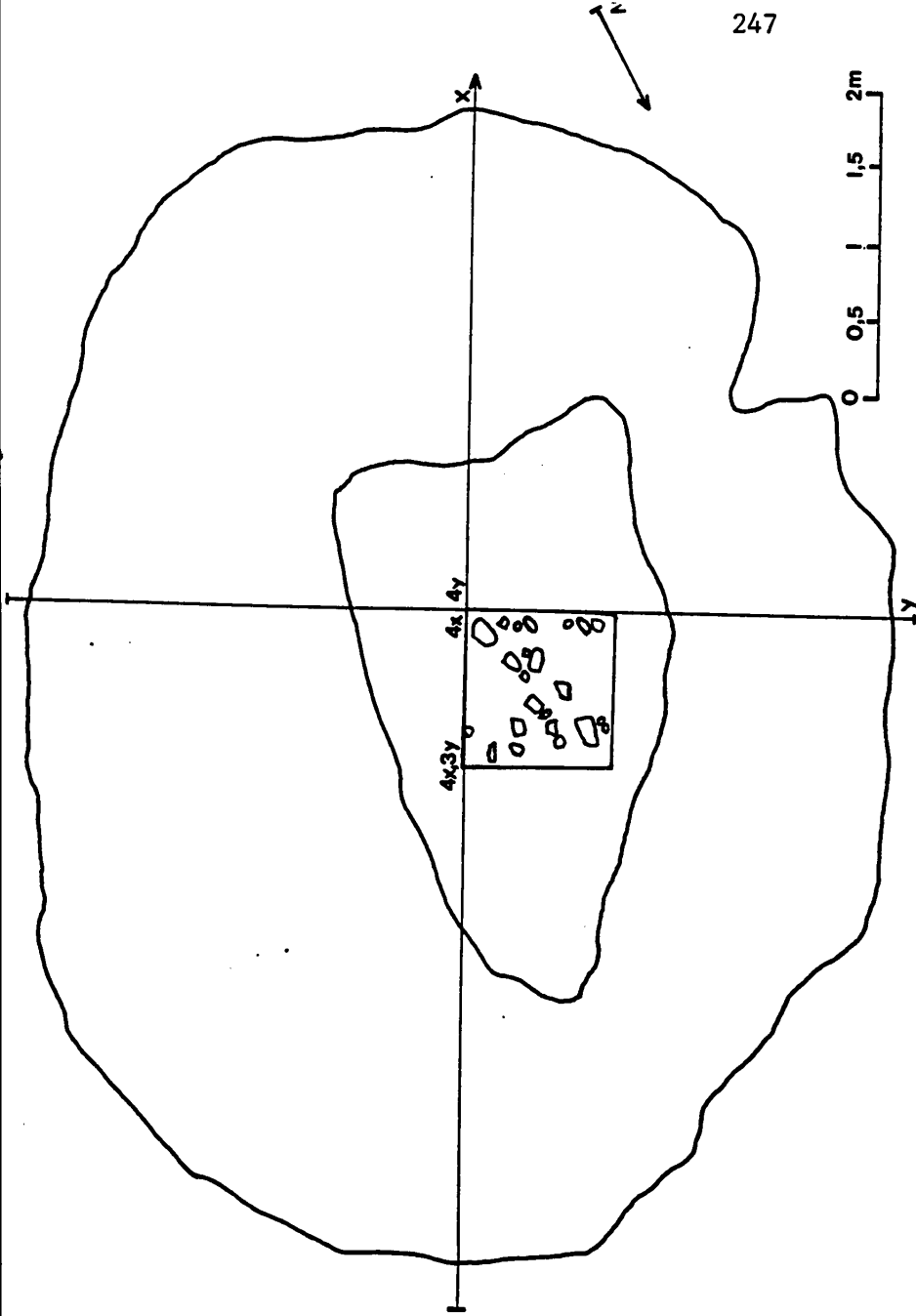
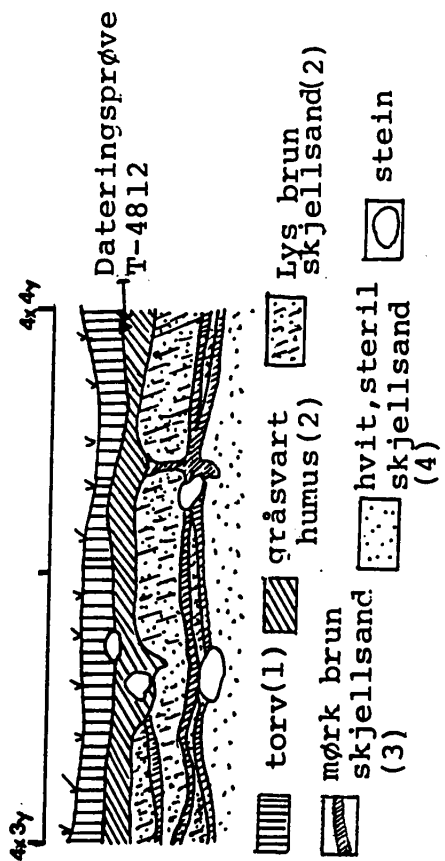

Fig. 13.

TUFT 2, KJØY FELT I

Planskisse og profil.
Steinene angitt innen-
for det utgravde areal
(planskisse) er kun de
assosiert med lag 2.

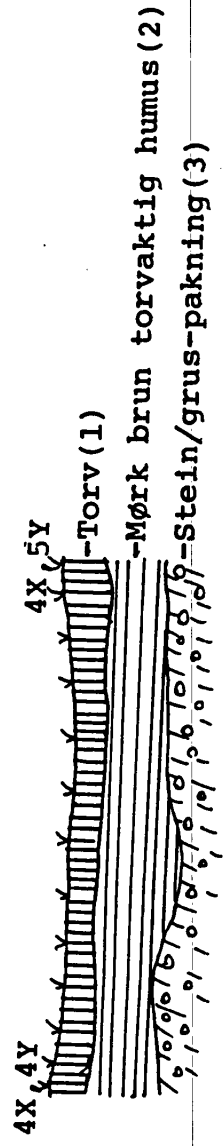

Fig. 14.
TUFT 3, KJØØY FELT I
 Planskisse og profil.

Fig. 15.

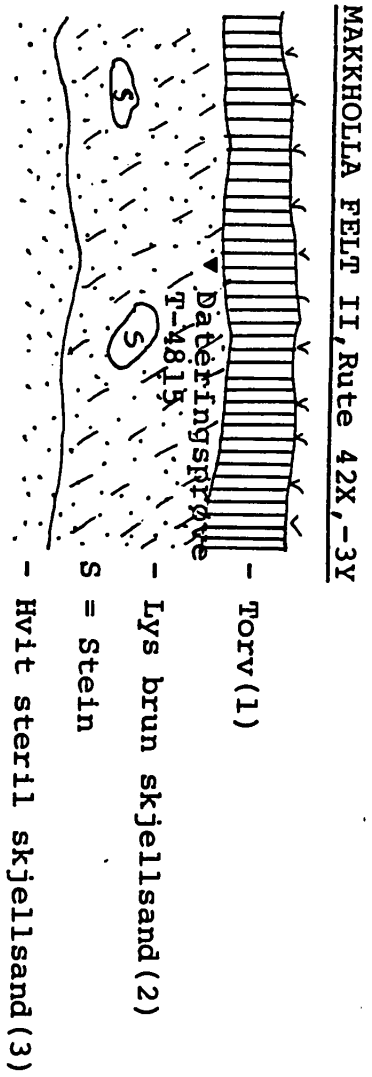

Fig. 18. KJØØY FELT II, Rute 16X, -10Y

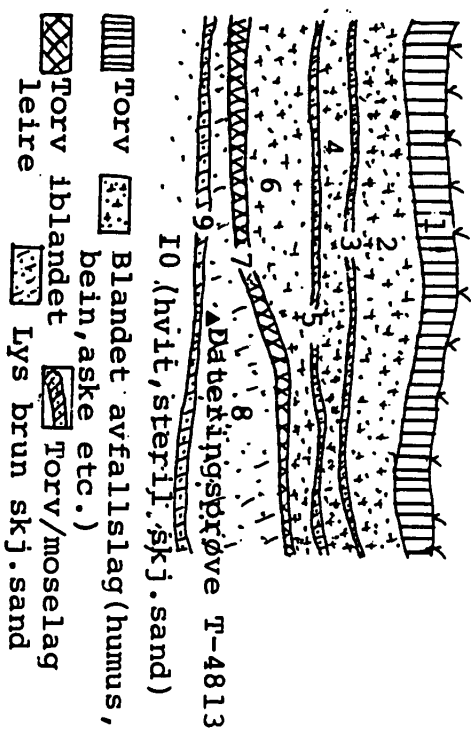

Fig. 16.

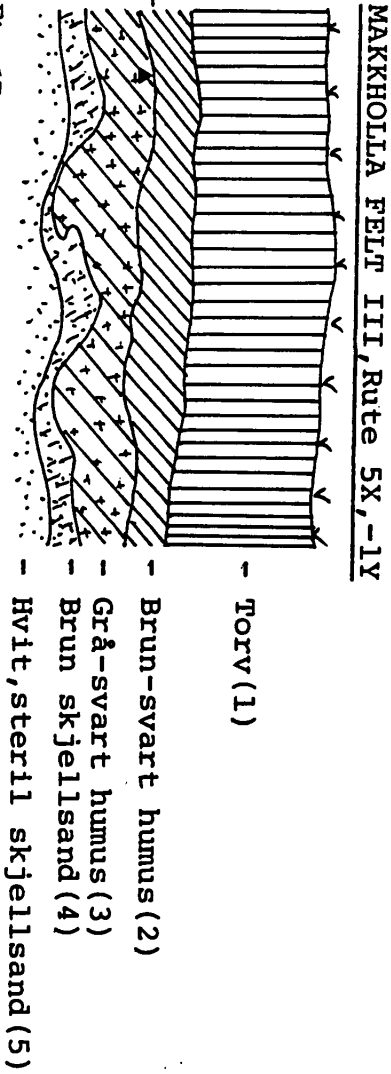

Fig. 19.

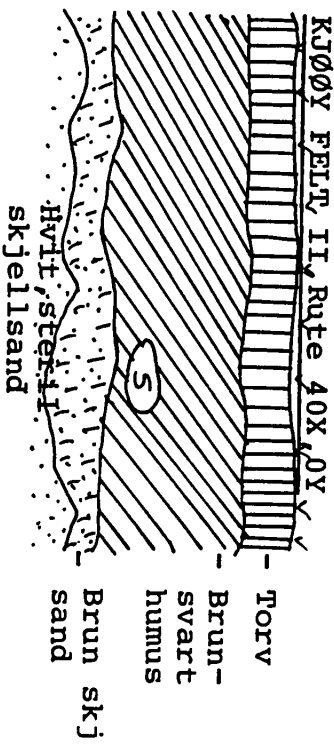
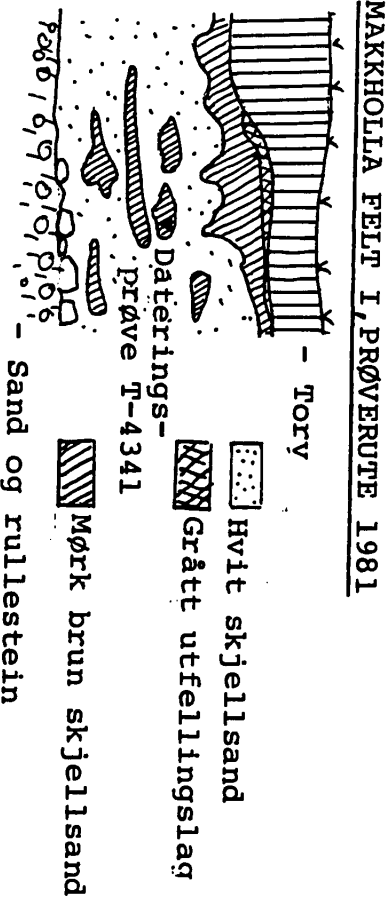

Fig. 17.

Mål på alle ruter er 1.0m horisontalt, unntatt prøverute Felt I, Makkholla, som er 0.60m.

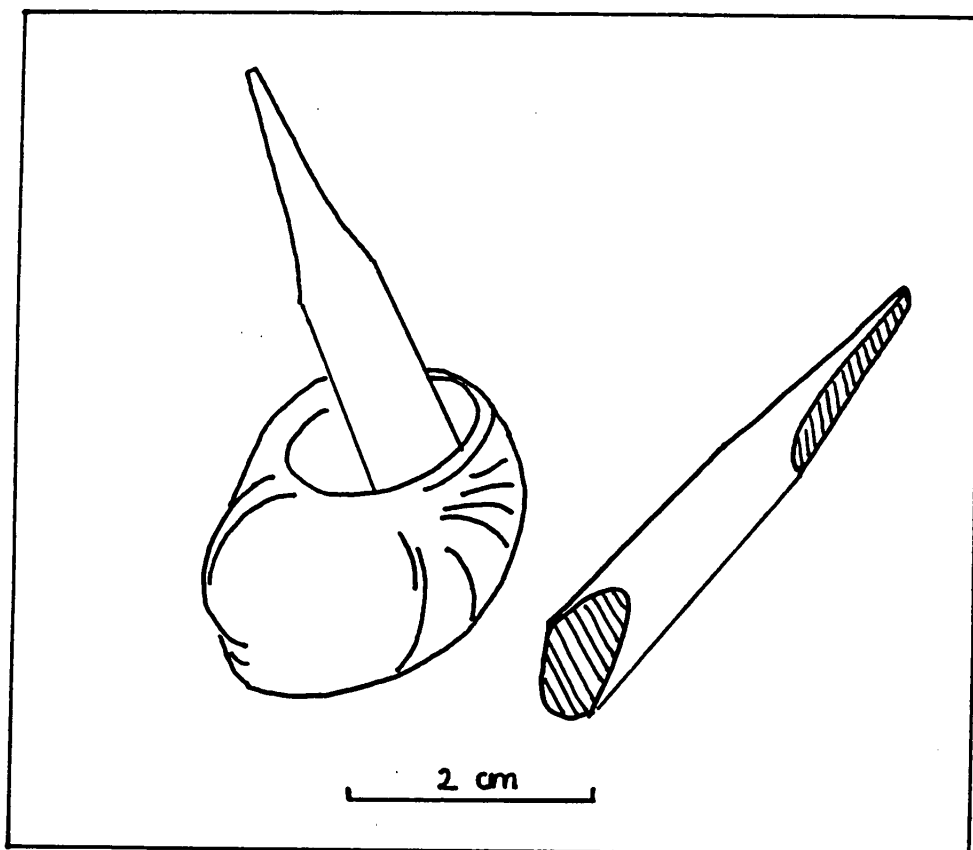

Fig. 32. Beinredskap funnet stående i et strandsnegl-skall. Fra Kjøøy, Felt I, tuft 1.

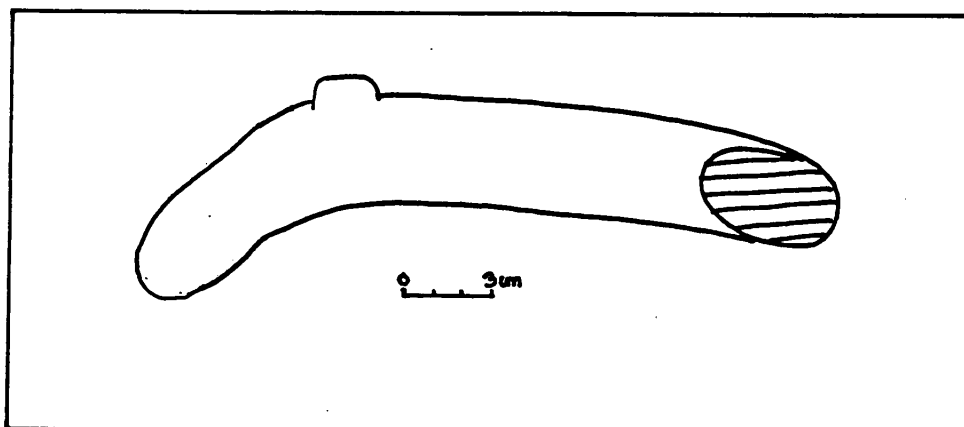

Fig. 31. Meisellignende redskap av bein utformet som et stilisert elghode. Fra Mestersanden, Kjelmøy.

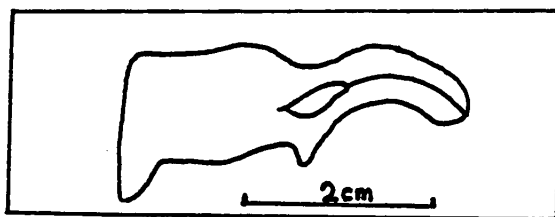

Fig. 30. Elgfigur av bein fra Mestersanden.

LITTERATUR

- Aario, L. 1943. Über die Wald- und Klimaentwicklung an der lappländischen Eismeerküste in Petsamo. Suomal. eläinjalustus Seur. van. kasvit. Julk. 19.
- Adelaer, H. (1690). I Finnmark 1690. Utgitt ved O. Solberg i Nordnorske Samlinger bd. 1, nr. 7, Oslo 1938
- Anderson, A. 1981. Economic Change and the Prehistoric Fur Trade in Northern Sweden: The Relevance of a Canadian Model. N.A.R. Vol. 14, No. 1
- Andersson, R.T. 1958. Dating reindeer pastoralism in Lapland. Ethnohistory 5(4).
- Bakka, E. 1975. Bergkunst i barskogbeltet i Sovjetsamveldet. Viking. Oslo.
- Bakka, E. 1976. Arktisk og nordisk i bronsealderen i Nordskandinavia. Miscellanea 25.
- Barth, E. 1982. Ancient Methods for Trapping Wild Reindeer in South Norway. I Hultkrantz og Vorren(ed.): The Hunters. T.M.Skr. Vol. XVIII
- Barth, F. 1966. Models of Social Organization. Royal Anthropological Inst. Occasional Papers no. 23, London.
- Barth, F. 1969. Introduction. I Barth(ed): Ethnic Groups and Boundaries.
- Baudou, E. 1974. Samernas invandring till Sverige ur arkeologisk synpunkt. Sameforskning i dag och i morgon. Rapport från symposium rörande den samiska kulturen 19 - 20 november 1973 i Nordiska Museet, Stockholm.
- Baudou, E. 1977. Den förhistoriska fångstkulturen i Västernorrland. I Baudou og Selinge(ed.): Västernorrlands förhistoria. Motala.
- Binford, L. 1962. Archaeology as Anthropology. American Antiquity 28.
- Binford, L. 1965. Archaeological systematics and the study of cultural process. American Antiquity 31.
- Binford, L. 1968. Archaeological Perspectives. I L. og S.R. Binford(ed.): New Perspectives in Archaeology.
- Binford, L. 1972. An Archaeological Perspective.
- Birdsell, J.B. 1968. Some Predictions for the Pleistocene Based on Equilibrium Systems among Recent Hunter-gatherers. I R.B. Lee og I. DeVore (ed): Man the Hunter. Chicago: Aldine.
- Birket-Smith, K. 1927. Eskimoerne. København.
- Bjørge, A. 1981. Kystselene. Ottar, nr. 132.
- Bjørn, A. 1930. Nye boplassfunn fra yngre steinalder i Finnmark. Inst. for smlg. kulturforskning. C. II, 3.
- Blair, H.M.S. 1936. The birds of East Finnmark. Parts III. Ibis ser. 13, 6.
- Bogoras, W. 1909. The Chuckchee. Anthropological Memoirs, American Museum of Natural History, Vol. II.

- Borgen, A. 1952. Sør-Varanger Herred. I Johs. Sætherskar(ed.): Det norske Næringsliv. Finnmarks Fylkesleksikon.
- Boserup, E. 1965. The conditions of agricultural growth.
- Bratrein, H.D. 1978. Skjell som leketøy. Ottar nr. 104.
- Broadbent, N. 1979. Coastal Resources and Settlement Stability. Aun 3. Uppsala.
- Brun, E. 1971. Breeding Distribution and Population of Cliff-Breeding Sea-Birds in Sør-Varanger, North Norway. Astarte Vol. 4, no. 2.
- Brøgger, A.W. 1909. Benskeer fra ældre jernalder. Stavanger Museum Aarshefter no. V.
- Brøgger, A.W. 1910. Vestnorske hulefund fra ældre jernalder. Bergen Museum Aarbok no. 16
- Brøgger A.W. 1931. Nord-Norges bosetningshistorie. Inst. for smlg. kulturforskning. C. III, 4.
- Buch, L. von 1810. Reise durch Norwegen und Lappland, II. Berlin.
- Bäckman, L. 1982. A Study of the Position of the Woman in Religion and Society in Northern Eurasia. I Hultkrantz og Vorren(ed.): The Hunters. T.M.Skr. XVIII.
- Bøe, J. 1934. Boplassen Skipshelleren på Straume. Bergens Museums Skrifter, no. 17.
- Carlson, C.E. og C.F. Meinander 1968. Undersökningar av asbest från förhistoriska fynd. Varanger-Funnene VI. T.M.Skr. Vol. VII: 6.
- Carpelan, C. 1967. Juikenttä: En sameboplats från Järnålder och Medeltid. Norrbotn 1967.
- Carpelan, C. 1970. Ns. imitoitua tekstiilkeramiikkaa Suomesta. S.M. 1970
- Carpelan, C. 1975. En Översikt över den förhistoriska tiden i området omkring Kemiälvs. I A. Erä-Esko(ed.): Kemijoki 8000 - laksälvs i norr.
- Carpelan, C. 1976. Nordfinska kåtabottnar från förhistorisk och historisk tid. Iskos 1.
- Carpelan, C. 1977. Alg- och björnhuvudföremål från Europas nordliga delar. F.M. 1975
- Carpelan, C. 1978. Om asbestkeramikens historia i Fennoskandien. F.M. 1978
- Carpelan, C. 1981. Samernas förhistoria. Kontaktstencil XX.
- Childe, C. 1948. Man makes himself. London.
- Clark, J.G.D. 1946. Seal-hunting in the Stone Age of North-western Europe: a study in Economic Prehistory. Proc. of the Prehist. Soc., XII
- Clark, J.G.D. 1947. Whales as an Economic Factor in Prehistoric Europe. Antiquity, Vol. XXI.

- Clarke, D.L. 1968. Analytical Archaeology.
- Clarke, D.L. 1972. A provisional model of an Iron Age Society and its settlement system. I D.L. Clarke(ed.): Models in Archaeology.
- Collett, R. 1912. Norges Pattedyr.
- Collett, R. 1921. Norges Fugle.
- Deetz, J. 1977. In small things forgotten.
- Djupedal, R. 1969. Håløygen Ottars ferd til Bjarmeland og England. Særtrykk av "Håløylaget 1 - Fredsår og krigstid 1933 - 42", Oslo.
- Donner, J., M. Eronen og H. Jugner 1977. The Dating of the Holocene relative sea-level changes in Finnmark, North Norway. Norsk Geografisk tidsskrift 31.
- Dowling, J.H. 1968. Individual ownership and the sharing of game in hunting societies. American Anthropologist 40.
- Downs, J.F. 1960. Domestication: an examination of the changing social relationship between man and animals. Kroeber Anthropological Society Papers 22.
- Drake, S. 1918. Västerbottens-lapparna under förre hälften av 1800-talet.
- Daae, L. 1888. Francisco Negris reise i Norge til Nordkap i aarene 1664-65. Historisk Tidsskrift Anden Række 6.bd.
- Edsman, C.M. 1965. The Hunter, the Games and the Unseen Powers. Lappish and Finnish Bear Rites. I Hvarfner(ed.) Hunthing and Fishing.
- Eliassen, J.E. 1983. Bunnfiskene. Ottar nr. 140.
- Elster, J. 1975. Innledning. I J.Elster og E. Lorentz(ed.): Karl Marx. Verker i utvalg 2. Pax.
- Elzinga, A. og G. Andersson 1975. Vetenskapsteoretisk orientering. Kontaktstecil 5.
- Eidlitz, K. 1969. Food and Emergency Food in the Cirkumpolar Area. Studia Ethnographica Upsaliensia XXXII.
- Eronen, M. 1979. The Retreat of Pine Forest in Finnish Lapland since the Holocene Climatic Optimum. Fennia, 157(2).
- Erä-Esko, A 1975(ed). Kemijoki 8000 - laksälvs i norr.
- Evans, R.A. 1983. Pelagiske fisker. Ottar nr. 140.
- Fellman, I. 1910 - 15. Handlingar och Uppsatsar angående Finska Lappmarken och Lapparna, bd. I - IV.
- Fellman, J. 1906. Anteckningar under min vistelse i Lappmarken, bd. I - IV.
- Fjelland, R. 1981. Vitenskapsteori. Universitetsforlaget.
- Ford, J.A. 1959. Eskimo Prehistory in the vicinity of Point Barrow, Alaska. Anthropological Papers of the American Museum of Natural history. Vol. 47.

- Freuchen, P. 1931. Eskimo. New York.
- Friedman, J. 1974. Marxism, structuralism and vulgar materialism. Man (N.S.) 9
- Friis, P. Claussøn (1632). Norriges oc omliggende Øers sandfærdige Bescrieffuelse, inhødendis huis vært er at vide, baade om Landsens oc Indbyggernis Leilighed oc vilkor, saa vel i forðum tid, som nu i vore Dage. Opptrykt i Samlede Skrifter, utgitt for den Norske historiske Forening av Gustav Storm 1881.
- Geertz, C. 1963. Agricultural involution.
- Giddens, A. 1978. Durkheim. Fontana Modern Masters.
- Gimbutas, M. 1963. The Balts, i Ancient Peoples and Places, London: Thames and Hudson.
- Gjessing, G. 1927. Der Verkehr zwischen den Kjelmøyer Lappen und den Norwegen. T.M.Å. 50.
- Gjessing, G. 1930. Et hustuffunn fra Lebesby. U.O.Å. 1929.
- Gjessing, G. 1935. Fra steinalder til jernalder i Finnmark. Inst. for smlg. kulturforskning C III, 3.
- Gjessing, G. 1942. Yngre Steinalder i Nord-Norge. Inst. for smlg. kulturforskning B XXXIX.
- Gjessing, G. 1943. Træfunnene. Inst. for sml. kulturforskning B. XLI.
- Gjessing, G. 1945. Norges steinalder.
- Gjessing, G. 1955. Litt om sjøsamisk sel- og kvalfangst i gammel tid. Sami ællin 1953 - 1955.
- Gjessing, G. 1977. Ideer om førhistoriske samfunn. Universitetets Oldsakssamlings Skrifter, ny rekke 2.
- Glassie, H. 1975. Folk Housing in Middle Virginia: a structural Analysis of historical artifacts.
- Godelier, M. 1975. Bas och överbyggnad. Studier i marxistisk antropologi. Kontrakurs.
- Godelier, M. 1977a. Economy and religion: an evolutionary optical illusion. I J.Friedman og M. Rowlands(ed.): The Evolution of Social Systems
- Godelier, M. 1977b. Politics as "infrastructure": an anthropologist's thought on the example of classical Greece and the notions of relations of productions and economic determination. I Friedman og Rowlands (ed.): The Evolution of Social Systems.
- Gould, R. 1980. Living Archaeology.
- Graburn, N.H. og B.S. Strong 1973. Cirkumpolar Peoples: an anthropological perspective. Goodyear Regional Anthropology Series.
- Gryaznov, M.P. 1969. South-Siberia. Translated from Russian by J. Hogarth.
- Gulliksen, S. 1974. En orientering om C-14 datering og feilkilder forbundet med metoden. Stensil fra Laboratoriet for Radiologisk datering, NTH, Trondhjem.

- Gurina, N.N. 1956. Vestiges de l'age du métal ancien sur la vivage nord de la pesque'ile de Kola. Okladnikov 1956.
- Hagen, A. 1976. Bergkunst.
- Hallgren, B. 1959. Døudden - en lappsk järnåldersboplats. Norrbotn 1959.
- Hallowell, A.I. 1949. The Size of Algonkian Hunting Territories: a Funktion of Ecological Adjustments. American Anthropologist, 51.
- Hallstrøm, G. 1929. Kan lapparnas invandringstid fixeras. Norrlands försvar 1929.
- Hansen, L.I. 1982. Kystsamer og handel på Nordkalotten i eldre tid. Ottar nr. 137.
- Hanssen-Bauer, J. 1983. A View from the Other Bank: some Comments on Ecological Archaeology, Aranda Kinship System, Functionalism and other things. Kontaktstencil 22.23.
- Harris, M. 1966. The Cultural Ecology of Indias's sacred Cattle. Current Anthropology vol. 7.
- Harris, M. 1977. Cannibals and Kings.
- Hastrup, K. og J. Ovesen. 1980. Etnografisk Grundbog.
- Hatt, G. 1918. Rensdyrnomadismens Elementer. Geografisk Tidsskrift, 24 bind. København.
- Haug, T. 1981. Grønlandssel, klappmys og selfangst på Ishavet. Ottar nr. 132.
- Hayden, B. 1972. Population Control among Hunter-Gatherers. World Arch. 4.
- Helland, A. 1905. Topografisk-statistisk beskrivelse over Finmarkens Amt, bd. I
- Helland, A. 1906. Topografisk-statistisk beskrivelse over Finmarkens Amt, bd. II - III.
- Helskog, E. 1983. The Iverfjord Locality. A Study of Behavioral Patterning during the Late Stone Age of Finnmark, North Norway. T.M.Skr. Vol. XIX.
- Helskog, K. 1975. Gautilis, a protohistoric site in Skjomen. Manuskript.
- Helskog, K, 1977. Mestersanden, en 2000 år gammel fangstboplass. Ottar nr. 98.
- Helskog, K. 1978. Late Holocene Sea Level Changes seen from Prehistoric Settlements. Norsk Geografisk Tidsskrift 32.
- Helskog, K. 1980. The Chronology of the Younger Stone Age in Varanger, North Norway. Revisited. N.A.R. Vol. 13, no. 1.
- Helskog, K., S. Indrelid og E. Mikkelsen 1976. Morfologisk klassifisering av slätte steinartefakter. U.O.Å. 1972 - 1974.
- Hempel, C. 1966. Philosophy of Natural Science.
- Hiatt, L.R. 1968. Ownership and Use of Land among the Australian Aborigians. I R.B. Lee og I. DeVore(ed.): Man the Hunter.

- Higgs, E. J. og M.R. Jarman 1975. Paleoeconomy. I E.S. Higgs(ed): Paleoeconomy Cambridge University Press.
- Hill, J.N. 1971. Report on a seminar on the explanation of prehistoric organizational change. Current Anthropology 12.
- Hill, J.N. 1977. Systems theory and the explanation of change. I J.N. Hill(ed.) The Explanation of Prehistoric Change. University of New Mexico Press.
- Hodder, I.R. 1979. Social and economic stress and material culture patterning. American Antiquity 44.
- Hodder, I.R. 1982a. Theoretical archaeology: a reactionary view. I Hodder(ed.): Structural and symbolic archaeology. Cambridge University Press.
- Hodder, I.R. 1982b(ed). Structural and symbolic archaeology. Cambridge University Press.
- Hodder, I.R. 1982c. Symbols in action. Cambridge University Press.
- Hognestad P. og W. Wader 1979. Saltvannsfiskene i Nordnorge. Tromsura.
- Hultkrantz, Å., og Ø. Vorren 1982. The Hunters. T.M.Skr. Vol. XVIII.
- Hurre, M. 1981. Suomussalmen varhaista metallikautta. S.M. 1981.
- Hurskainen, A. 1982. Paradigmatic and Syntagmatic: the Levels of Anthropological Analysis. Suomen Antropologi, 4.
- Hustich, I. 1960. Plant Geographical Regions. I A.Sømme(ed): A Geography of Norden.
- Hyvärinen, H. 1975. Absolute and Relative Pollen Diagrams from Northernmost Fennoscandia. Fennia 142.
- Ingold, T. 1976. The Skolt Lapps Today. Cambridge University Press.
- Ingold, T. 1980. Hunters, Pastoralists and Ranchers, Cambridge University Press
- Itkonen, T. 1918. Eine Ausgrabung auf Halbinsel Kola. S.M. 1918.
- Itkonen, T.I. 1919. Teorier om renskötrelsens uppkomst. F.M. XXVI.
- Itkonen, T.I. 1937. Inarin tunturilappalaisten kalanpyyntiä. S.M. XLIV.
- Itkonen, T.I. 1944. Kuolanlappalaisten joki- ja järvikalastuksesta. S.M. 1944.
- Itkonen, T.I. 1951. The Lapps of Finland. Southwestern Journal of Anthropology vol. 7: 1.
- Johansen, E. og K. Odner 1968. Arkeologiske undersøkelser på Mortensnes ved Varangerfjorden. Viking XXXII.
- Johansson, B.O.H. 1962. Varghalsen, en förhistorisk boplats vid Hornavatn. 1. Fynd och dateringar. Fornvännen.
- Johnsen, O.A. 1923. Finmarkens politiske historie aktmessig fremstillet.
- Johnsson, A. 1982. Reductionism in Cultural Ecology: The Amazon Case. Current Anthropology 1982, vol. 23, no. 4.

- Jensen, J. 1966. Arkæologi og kulturforskning. Historisk Tidsskrift 12. række, bd. II, 1.
- Jensen, J. 1979. Oldtiden indtil år 800. Dansk Socialhistorie, bd. 1.
- Karlén, W. 1976. Lacustrine sediments and three-limits variations as indicators of Holocene-climatic fluctuations in Lappland, North Sweden. Geografiska Annaler serie A, Physical Geography, Vol. 58, A. no. 1 - 2.
- Karlén, W. 1979. Glacier variations in the Svartisen Area, North Norway. Geografiska Annaler serie A, Physical Geography Vol. 61, A. no. 12.
- Kehusmaa, A. 1972. Kemijärven Neitilä 4. Helsingin yliopiston arkeologian laitoksen Moniste n: o 3
- Keilhau, B. 1831. Reise i Øst- og Vest-Finmarken - i aarene 1827 og 1828.
- Kivikoski, E. 1964. Finlands Förhistoria.
- Klausen, A.M. 1981. Antropologiens historie.
- Klejn, L. 1973. Marxism, the systemic approach, and archaeology. I C. Renfrew (ed): The explanation of cultural change.
- Klejn, L. 1977. A Panorama of Theoretical Archaeology. Current Anthropology, vol. 18, No. 1.
- Klejnstrup-Jensen, P. 1973. Endringer i arkæologi og antropologi. Hikuin 4.
- Kleppe, E. Johansen 1974. Samiske jernalderstudier ved Varangerfjorden. Masteravhandling i arkeologi. Universitetet i Bergen.
- Kleppe, E. Johansen 1975. Arkæologisk antropologi. Et teoretisk og metodisk indlæg. Arkeologiske Skrifter 2. Historisk Museum, Bergen.
- Kleppe, E. Johansen 1977. Archaeological Material and Ethnic Identification. A Study of Lappish Material from Varanger, Norway. N.A.R. Vol. 10, No. 1 - 2.
- Knag, N. (1694). Matricul oc Beskrivelse ofuer Finmarchen for Anno 1694. Utgitt ved M. Broch Utne i Nordnorske Samlinger 1, 1932.
- Kohl, P.L. 1981. Material approaches in Prehistory. Annual Review of Anthropology, Vol. 10.
- Kolsrud, K. 1955. Sjøfinnane i Rognsund. Studia Septentrionalia, bd. VI.
- Kolsrud, K. 1961. Sommersete. Samiske Samlinger, bd. V.
- Kraft, J. 1831. Topografisk-statistisk beskrivelse over det Nordenfjeldske Norge.
- Kuhn, T. 1962. The structure of scientific revolutions.
- Larsen, A. 1947. Om sjøsamene. T.M.Å. Vol. 70.
- Leach, E. 1970. Levi-Strauss. Fontana Modern Masters.
- Leach, E. 1973. Concluding adress. I C.Renfrew(ed.): The explanation of cultural change.

- Leach, E. 1976. Culture and Communications.
- Leach, E. 1977. A view from the bridge. I M. Spriggs(ed.): Archaeology and Anthropology. B.A.R. Suppl. Series 19.
- Leacock, E. 1969: The Montagnais-Naskapi band. I D.Damas(ed.): Contributions to anthropology: band societies. National Museum of Canada, Bulletin 228.
- Lee, R.B. 1968. What hunters do for a living, or, how to make out on scarce resources. I R.B. Lee og I.Devore(ed.): Man the Hunter.
- Lee, R.B. og I. DeVore 1968. Problems in the study of hunters and gatherers. I R.B. Lee og I. DeVore(ed.): Man the Hunter.
- Leeds, A. 1965. Reindeer herding and Chukchi social institutions. I A.Leeds og A.P.Vayda(ed.): Man, culture and animals.
- Leem, K. 1767. Beskrivelse over Finmarkens Lapper, deres tungemaal, levemaade og forrige Afgudsdyrkelse.
- Lejon, A. 1974. Positivism og marxisme. Kontaktstensil 6.
- Leone, M. P. 1978. Time in American archaeology. I C.Redman et.al.(ed.): Social Archaeology. Beyond Subsistence and Dating.
- Leone, M.P. 1982. Some opinions about recovering mind. American Antiquity, Vol. 47, No. 4.
- Leroi-Gourhan, A. 1968. The evolution of Paleolithic art. Scientific American 218(2).
- Levi-Strauss, C. 1960. The family. I H.Shapiro(ed.): Man, culture and society.
- Levi-Strauss, C. 1962. Le totémisme aujourd'hui.
- Levi-Strauss, C. 1974. Structuralism and Ecology. Social Science Information, Vol. 12, 1.
- Levi-Strauss, C. 1979. Structural Anthropology.
- Lillienskiold, H. (1698). Speculum Boreale. Utgitt ved O. Solberg i Nordnorske Samlinger bd. IV og VII, 1942-45.
- Linder, A. 1966. C-14 dateringar av norrlandsk asbestkeramik. Fornvännen.
- Luihn, H. 1951. Finmark. En økonomisk analyse.
- Magnus, B. og B. Myhre 1976. Norges historie, bd. 1.
- Mahler, D. 1978. Førkapitalistiske produktionsmåder med spesielt henblik på Neolitikum i Syd-Skandinavien. Et modellforsøg. Kontaktstencil 14.
- Manker, E. 1954. Till frågan om renskøtselns ålder. Norrbotn.
- Manker, E. 1957. Lapparnas heliga ställan. Kultplatser och offerkult i belysning av Nordiska Museets och landsantikvarens fältundersökningar. Acta Lapponica. XIII.
- Mathiassen, T. 1934. Eskimo Finds from the Kongerlugsuaq-region. Meddelelser om Grønland, bd. 104, nr. 9.

- Mathiassen, T. 1936. The Former Eskimo Settlements on Fredriks VI's Coast. Meddelelser om Grønland, bd. 109, nr. 2.
- Martinussen, M. 1960. Coastal fjord area of Finnmark. I Holtedal(ed.): Geology of Norway. Norges Geologiske Undersøkelser, 208.
- Marx, K. 1967. Capital, vol. I. Moscow: Progress.
- Marx, K, 1975. Skrifter om den materialistiske historieopfatning. I J.Elster og E. Lorentz(ed): Karl Marx. Verker i utvalg. 2. Pax.
- McCarthy, F.D. og M. McArthur 1960. The Food quest and the time factor in aboriginal economic life. I C.P. Mountford(ed.): Records of the American - Australian scientific expeditions to Arnhemland. Vol. I
- McCartney, A.P. Maritime Adaptations in Cold Archipelagos. I W.Fitzhugh(ed.): Prehistoric maritime adaptations of the Circumpolar zone.
- Mebius, H. 1965. Sacrificial Cult and Hunting Rites. Some views on Same Religion. I Hvarfner(ed.): Hunting and Fishing.
- Meinander, C.F. 1954. Die Bronzezeit in Finnland. F.F.T. 53.
- Meinander, C.F. 1969. Dåvits. En essä om förromersk jernålder. F.M.
- Michels, J.W. 1973. Dating Methods in Archaeology.
- Mongait, A.L. 1955. Archaeology in U.S.S.R. Pelican books.
- Moore, H.L. 1982. The interpretation of spatial patterning in settlements residues. I.Hodder(ed.): Structural and Symbolic Archaeology.
- Murdoch, J. 1892. Ethnological Results of the Point Barrow Expeditions. Bureau of American Ethnology, 9th Annual Report.
- Myrberget, S. 1974. Viltøkologi.
- Mølmen, Ø. 1976. Viltbiologiske forundersøkelser i Jotunheimen/Breheimen, Fangs og jakt på villrein.
- Mølmen, Ø. og E. Reimers 1977. Viltbiologiske forundersøkelser i Jotunheimen/Breheimen, (Villrein)
- Nansen, F. 1911. Nord i tåkeheimen.
- Nesheim, A. 1947. Lappisk fiske og fisketerminologi. Lapponica. Studia Septentrionali.
- Nickul, K. 1948. The Skolt Lapp community Suenjelsijd during the year 1938. Acta Lapponica 5.
- Nickul, K. 1977. Skoltsitans arkiv. I K.Bergsland(ed): Samenes og sameområdenes rettslige stilling historisk belyst. Inst. for smlg. kulturforskning. Serie A: XXVIII.
- Nicolayssen, N. 1866. Norske fornlevninger.
- Nielsen, L.C. 1978. Historisk Materialisme, førkapitalistiske samfundsformasjoner, teori og praksis. Kontaktstencil 14.
- Nordvi, A.G. 1907. A.G. Nordvis undersøkelser i Finmarken. Avskrift av indberetninger og korrespondanse med prof. Jap. Steenstrup i Kjøbenhavn. Kopi i Top. ark., Arkeologisk avd., Tromsø Museum.

- Scheffereus, J. (1673). Lapponia. Svensk oversettelse (Lappland) ved H. Sundin 1956 i Acta Lapponica VIII.
- Schnitler, P. (1742-45). Grenseeksaminasjonsprotokoller. Utgitt av Kjeldeskrift fondet, bd. I, 1962, ved Kristian Nissen og Ingolf Kvamen.
- Schaanning, H.T.L. 1907. Østfinmarkens fuglefauna. Bergens Museums Aarbok nr. 8
- Scout-Ryen, T. 1968. Evertebratrester. Varangerfunnene VI. T.M.Skr. VII: 6.
- Serning, I. 1956. Lapska offerplatsfynd från järnålder och medeltid i de sve lappmarkarna. Acta Lapponica XI.
- Service, E. 1962. Primitive Social Organisation. An Evolutionary Perspective
- Service, E. 1966. The Hunters. Foundation of Modern Anthropology Series.
- Siiriainen, A. 1964. Kemijärven Jatulinsaari. S.M.
- Simonsen, P. 1959a. Pasvikundersøkelsene. T.M.Å. 1959.
- Simonsen, P. 1959b. De dødes øy i Pasvikelva. Ottar nr. 26.
- Simonsen, P. 1960. The History of Settlement. Norway North of 65. T.M.Skr.
- Simonsen, P. 1961. Varangerfunnene II. T.M.Skr. VII: 2.
- Simonsen, P. 1963. Varangerfunnene III. T.M.Skr. VII: 3.
- Simonsen, P. 1967. Relations between the Lapps and the Scandinavian in early times. Inst. for smlg. kulturforskning. A XXVI.
- Simonsen, P. 1972. The transition from food-gathering to pastoralism in North Scandinavia and its impact on the settlement patterns. I P.J. Ucko(ed.): Man, settlement and urbanism.
- Simonsen, P. 1973. Jeger og nomade i Finnmark. Bonde-veidemann-bofast-ikke bofast i nordisk forhistorie. T.M.Skr. XIV.
- Simonsen, P. 1975. Veidemann på Nordkalotten, hefte 2. Stensilserie B, ISV, Universitetet i Tromsø.
- Simonsen, P. 1977. Comments on E.Johansen Kleppe: Archaeological Material and Ethnic Identification. N.A.R. Vol. 10, No. 1 - 2.
- Simonsen, P. 1979a. Veidemann på Nordkalotten, hefte 3. Stensilserie B, ISV, Universitetet i Tromsø.
- Simonsen, P. 1979b. Sør-Varangers eldste bosetning. Sør-Varanger historie.
- Simonsen, P. 1979c. Juntavadde og Assebakte, to utgravninger på Finnmarksvidda. Acta Borealia B. 17.
- Simonsen, P. 1982. Veidemann på Nordkalotten, hefte 4. Stensilserie B, ISV, Universitetet i Tromsø.
- Sirelius, U.T. 1916. Über die Art und Zeit der Zähmung des Renntiers. Journal de la société Finno-ougrienne, XXXIII, nr. 2.
- Sjøvold, T. 1948. Inberetning om prøvegravning på Mestersanden, Kjelmøy. Rapport i top. ark. arkeologisk avd., Tromsø Museum.

- Sjøvold, T. 1962. The Iron Age Settlement of Arctic Norway, I. T.M.Skr. X: 1
- Sjøvold, T. 1974. The Iron Age Settlement of Arctic Norway, II. T.M.Skr. X: 2.
- Skjølsvold, A. 1961. Klebersteinsindustrien i vikingtiden.
- Solberg, O. 1909. Eisenzeitfunde aus Ostfinmarken. Chr. Vidensk. selsk. skr. nr. 7.
- Solberg, O. 1911. Ein neuer eisenzeitlicher Fund aus Ostfinmarken in Norwegen. Praehist. Zeitschrift III, 3/4.
- Solberg, O. 1920. Finmarkens Oldtid. I Carl Schøyen: Nordlandet.
- Solberg, O. 1938. Utgiverens bemerkninger i H. Adelaer i Finnmark 1690. Nordnorske Samlinger I, nr. 7.
- Solem, E. 1933. Lappiske rettsstudier.
- Sollid, J., L. Andersen, N. Hamre, O. Kjeldsen, O. Salvigsen, S. Sturød, T. Tveitå og A. Wilhelmsen. 1973. Deglaciation of Finnmark, North Norway. Norsk Geografisk Tidsskrift 27(4),
- Spencer, R. 1959. The North Alaskan Eskimo: a study in ecology and society. Smithsonian Institution Bureau of American Ethnology, Bulletin 171.
- Stanford, D. 1976. The Walkapa Site, Alaska. It's place in the Birnik and Thule Cultures. Smithsonian Contribution to Anthropology.
- Steckzén, B. 1964. Birkarlar och lappar, en studie i birkalaväsändets, lappbefolkningens och skinnhandelens historia. Kgl. Vitt. Hist. och Antikv. Akad. Handl. Hist. serie nr. 9.
- Steward, J. 1955. Theory of cultural change.
- Stewart, H. 1982. Indian Fishing. Early Methods on the Northwest Coast.
- Storm, G. 1895. Historisk-topografiske skrifter om Norge og norske landsdele, Utgitt av det norske historiske kildeskriftfondet.
- Storå, N. 1971. Burial customs of the Skolt Lapps. F.F. Communications, vol. LXXXIX₂ No. 210.
- Storå, N. 1977. De ryska klostren och Kola-samernas rätt till jakt och fiske. I K. Bergsland (ed.): Samenes og sameområdenes rettslige stilling historisk belyst. Inst. for smlg. kulturforskning, serie A: XXVIII
- Sørensen, M. L. Stig 1982. Trade and exchange - the potentials for explanations. Kontaktstencil 21.
- Tallgren, A.M. 1919. L'Époque dite d'Ananino. SMYA XXXI.
- Tallgren, A.M. 1937. The Arctic Bronze Age in Europe. ESA, XI.
- Tanner, V. 1915. Studier över kvartärsystemet i Fennoskandiens nordliga delar, III. Fennia 38.
- Tanner, V. 1928. Om Petsamo.kustlapparnas sägner om forntida underjordiska boningar, s.k. jennam vuölas-kuatt. F.M.
- Tanner, V. 1929. Antropogeografiska Studier inom Petsamoområdet. I: Skoltlapparna. Fennia 49: 4.

- Tanner, V. 1930. Studier över kvartärsystemet i Fennoskandiens nordliga delar. IV. Fennia 53.
- Taugbøl, G. 1981. Ringselen. Ottar nr. 132.
- Tegengren, H. 1952. En utdödd lappkultur i Kemi Lappmark. Acta Academiae Aboensis 19, 4.
- Tegengren, H. 1977. Samernas i Kemi Lappmark rätt till bäverfänge. I K. Bergsland(ed.): Samenes og sameområdenes rettslige stilling historisk belyst. Inst. for smlg. kulturforskning, serie A: XXVIII.
- Terray, E. 1970. Materialismen och de "primitiva samhällena", Zenitserien 9.
- Thiry P. og M. 1977. Eskimo Artifacts. Designed for use.
- Thilley, C. 1982. Sosial formations, social structures and social change. I Hodder(ed.): Structural and Symbolic Archaeology,
- Torgersen, J., B. Getz og P. Simonsen 1959. Varangerfunnene I. Funn av menneskeskjeletter. T.M.Skr. VII: 1.
- Turnbull, C. 1961. The Forest People.
- Turnbull, C. 1968. The importance of flux in two hunting society. I R.B. Lee og I. DeVore(ed.): Man the Hunter.
- Tønnesen, S. 1977. Om retten til jorden i Finnmark. I K. Bergsland(ed.): Samene og sameområdenes rettslige stilling historisk belyst. Inst. for smlg. kulturforskning, serie A: XXVIII.
- Valonen, N. 1980. Early Contacts between the Lapps and the Finns. Etnologica Fennica 1980.
- Vayda, A.P. 1961. A re-examination of Northwest Coast economic systems. Trans. N.Y. Acad. Science series 2, vol. 23: 7.
- Vigerust, H. 1968. Noter om Varangerområdet geologi og natur. Varangerfunnene VI. T.M.Skr. VII: 6.
- Vorren, K.D. 1972. Stratigraphical Investigations of a Palsa Bog in Northern Norway. Astarte, Vol. 5, Nos. 1 - 2.
- Vorren, K.D. 1983. Den eldste korndyrking i det nordlige Norge. I J. Sandnes et.al.(ed): Folk og ressurser i nord.
- Vorren, Ø. 1944. Dyregraver og reingjerder i Varanger. Nordnorske Samlinger VI, bd. 2.
- Vorren, Ø. 1951. Reindrift og nomadisme i Varangertraktene. T.M.Å. Vol. 69.
- Vorren, Ø. 1958. Samisk villreinsfangst i eldre tid. Ottar nr. 17.
- Vorren, Ø. 1968. Den samiske bosetningen. Ottar nr. 58.
- Vorren, Ø. 1975. Undersøkelser over villreinfangstanlegg i Norges samestrøk. I Hvarfner(ed): Jakt og Fiske.
- Vorren, Ø. 1977. Kommentar til Tønnesen(op.cit.). I K. Bergsland(ed): Samenes og sameområdenes rettslige stilling historisk belyst. Inst. for smlg. kulturforskning, serie A: XXVIII.

- Vorren, Ø. 1979. Den samiske bosetningen i Sør-Varanger. Sør-Varangers historie.
- Vorren, Ø. 1980. Samisk bosetning på Nordkalotten, arealdisponering og ressursutnyttning i historisk-økologisk perspektiv. I Nordskandinaviens historia i tvärvetenskapelig belysning. Acta Univ. Umensis nr. 24.
- Vorren, Ø og E. Manker 1953. Villreinsfangst ved Gollevarre. Acta Borealia B, no 2.
- Vorren, Ø og E. Manker 1957. Samekulturen. T.M.Skr. Vol. V.
- Welinder, S. 1977. Ekonomiska processer i förhistorisk expansion. Acta Arch. Lundensia. Serie Minore.
- Welinder, S. 1979. Prehistoric demography. Acta Arch. Lundensia. Serie Minore.
- Wessel, A.B. 1977. Opptegnelser fra Sør-Varanger. Gjenoptrykt av Sør-Varanger Museumsutvalg.
- Westen, T. von (1717). Topographia Ecclesiastica. Utgitt ved M. Broch-Utne og O. Solberg i Nordnorske Samlinger, I:1, 1938.
- White, L. 1959. The Evolution of Culture.
- Whyllie, A. 1982. Epistemological issues raised by a structuralist archaeology. I Hodder(ed.): Structural and Symbolic Archaeology.
- Wikan, S. 1972. Dyre- og fuglelivet. I L.Ryvarden, S.Wikan og S.Efteland(ed): Øvre Pasvik - Stabbursdal. Norges Nasjonalparker.
- Wiklund, K.B. 1908. De svenska nomadlapparnas flyttningar til Norge i äldre och nyare tid.
- Wiklund, K.B. 1918. Om renskötselns uppkomst. Ymer vol. 38.
- Wilkinson, R.G. 1973. Poverty and Progress.
- Willey, G.R. og P. Phillips 1958. Method and Theory in American Archaeology.
- Woodburn, J. 1968. An introduction to Hazda ecology. I R.B. Lee og I. DeVore (ed.): Man the Hunter.
- Worsley, P. 1974. Absolute dating of the Sub-boreal climatic deterioration - fossil pine evidents from Strimasund, Västerbotten County, Sweden. Geologiska Föreningen i Stockholm Förhandlingar 96.
- Zachrisson, I. 1977. Ekornpiler fra middelalderen. Ottar, nr. 98.
- Zeuner, F.E. 1963. A history of domesticated animals.
- Zubrow, E. 1975. Prehistoric carrying capacity: a model.
- Zumer, M. 1968. Das nördlichste Waldgebiet Norwegens seit der jüngeren Steinzeit. Varangerfunnene VI. T.M.Skr. VII: 6.
- Äyräpää, A. 1953. Kulturförhållandena i Finland före finnernas invandring. F.F.T. 52.
- Øynes, P. 1964. Sel på norskekysten fra Finnmark til Møre. Fiskets Gang 48,
- Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie(Ab), 1871, 1878 og 1883.

Aarseth, B. 1982. Kystsamenes bosetting i rikspolitisk sammenheng. Ottar nr. 137

TIDSSKRIFTSFORKORTELSER

- Ab.   Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie, Danmark.
ESA   Eurasia Septentrionalia Antiqua, Finland.
F.F.T.   Finska Fornminnesföreningens Tidskrift, Finland. (Om dette brukes
          også forkortelsen SMYA)
F.M.   Finskt Museum, Finland.
N.A.R.   Norwegian Archaeological Review, Norge.
S.M.   Suomen Museo, Finland.
T.M.Skr.   Tromsø Museums Skrifter, Norge.
T.M.Å.   Tromsø Museums Årshefter, Norge.
U.O.Å.   Universitetets Oldsaksamlings Årbok, Norge.